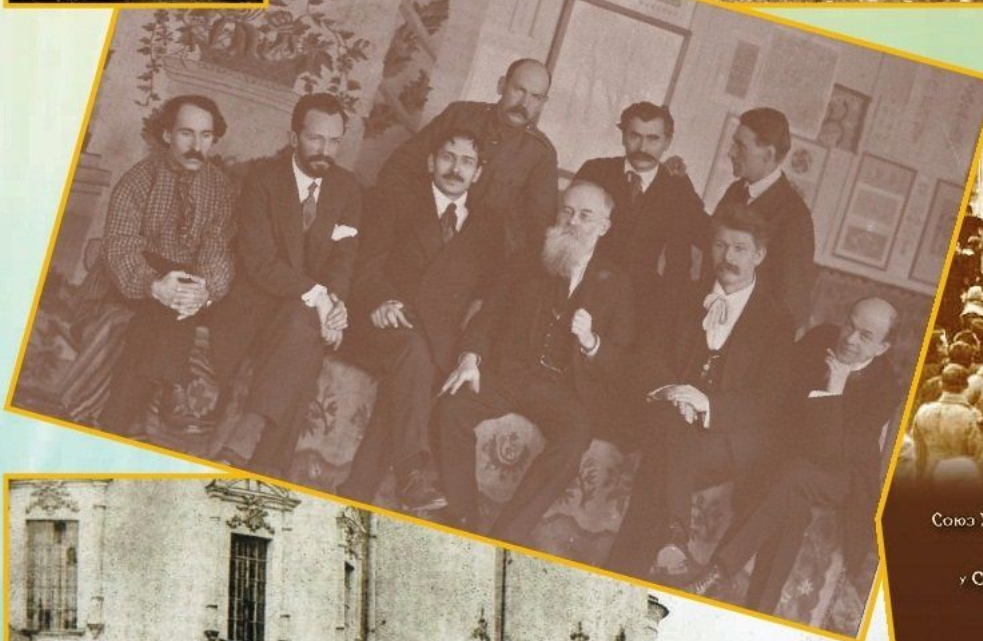
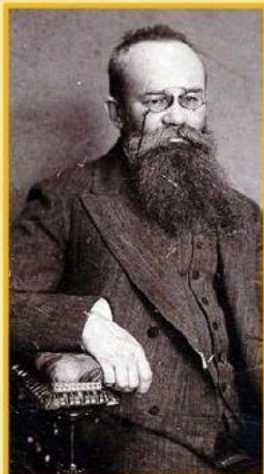

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 1/2'2017

Союз Українців в Великій Британії

THE ASS'N OF

Посольство України
у Сполученому Королівстві

THE I
TO T

представляють

1917 - 2017

Українська революція: урок
Ukrainian Revolution: Lessons

Виставка документів, фотографій
і речових пам'яток
з архівних, музейних, бібліотечних
і приватних збірок

An exhibi
photo
from arc
and

22 березня - 30 травня 2017
(поведілок - п'ятниця)

22 M
(

Центральний дім СУБ - AUGB Central O
49 Linden Gardens, Notting Hill, London W2 4HG. Tel. 02
www.augb.co.uk Facebook: www.facebook.com/augb

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1/2(98/99)'2017

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр Удод
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров

Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Сергій Гальчак

Микола Головка
Олександр Гончаров

Олександр Гуржій
Віктор Даниленко

Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський

Олександр Завальнюк
Михайло Косило

Віктор Коцур
Олександр Лисенко

Руслана Маньковська
Володимир Милько

Олексій Нестуля
Олександр Рубльов

Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

Виходить
щоквартально
ISSN 2222-5250

VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України

Інформаційне повідомлення про VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України 5

Звіт Правління Національної спілки краєзнавців України (доповідь голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта) 10

Звернення учасників VI з'їзду Національної спілки краєзнавців України до української громадськості 19

Літопис українського краєзнавства

Олександр Реєнт (м. Київ). Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства 21

Надія Щербина (м. Одеса). Історико-краєзнавчі дослідження на Одещині у другій половині ХХ століття: тенденції та напрямки 25

До 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років

Тетяна Ралдугіна (м. Київ). Українська Центральна Рада в документальній та іконографічній збірках Національного музею історії України 39

Ольга Скороход (м. Київ). Динаміка ставлення мешканців Києва до представників династії Романових у Києві в березні 1917 року 50

Антон Костенко, Анастасія Шевченко (м. Херсон). «Одного роду, але не одного з тобою класу»: сприйняття жовтневого перевороту родом Гошкевичів 62

Людмила Пекарська (м. Лондон). Виставка «Українська революція 1917-1921: уроки минулого» у Лондоні 73

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

- Стефан Машкевич (м. Київ)*. Історія приміських трамвайних ліній Києва.
III. Деміївський трамвай 81
- Ігор Козак, Ганна Козак, Павліна Ольшовська (м. Люблін)*. Дослідження неіснуючого українського села Старе Брусно у Польщі із застосуванням даних лазерного сканування 95

Краєзнавство в особах

- Олександр Забарний (м. Ніжин)*. До нових горизонтів пізнання (Григорій Васильович Самоїленко) 105
- Олександр Реєнт (м. Київ)*. «Історію пишу...» (до 60-річчя з дня народження історіографа Олександра Удода) 114
- Людмила Ведмідь (м. Київ)*. Наукові обшири Олександра Рубльова (до 60-річчя вченого) 119
- Олександр Романцов (Київ)*. Осягаючи простір та час (до 50-річчя Ярослави Верменич) 121

Джерела та біографічні студії

- Наталя Мех (м. Київ)*. Життя святих, укладені на Святій Горі Афон та українська агіографічна традиція 123
- Оксана Силка (м. Київ), Лариса Синявська (м. Черкаси)*. Михайло Злобинець: бандурист та просвітник 127
- Тамара Вронська, Світлана Лясковська (м. Київ)*. Радянський «віце-консул» у Львові Михайло Тимошенко: професійні ліфти у біографії розвідника 143

Історія України у світлі регіональних досліджень

- Сергій Добржанський (м. Чернівці)*. Губернські міста Правобережжя: порівняльний аналіз розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст. 169
- Віталій Левицький, Микола Москалюк (м. Тернопіль)*. Джерела формування та становище робітників легкої промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття 175
- Олександр Осипенко (м. Одеса)*. Фіскальна політика румунських окупантів щодо сільського населення в південно-західних землях України (1941-1944 рр.) 184
- Павло Сацький (м. Київ)*. Концепція розвитку бабовництва в південних районах УРСР і Криму на початку 1950-х рр. як передумова формування єдиного регіонального господарського комплексу 192

До 80-річчя «Великого терору»

- Валерій Левченко (м. Одеса)*. Генерація вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв) 201
- Володимир Маслак, Сергій Сезін, Дмитро Сезін (м. Кременчук)*. Поляки Полтавщини у період масових репресій 30-х років XX століття 208
- Вадим Золотарьов (м. Харків), Олег Бажан (м. Київ)*. «Обліковець» масових убивств у добу «Великого терору» (Соломон Абрамович Альтзіцер) 215

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (*протокол № 6*
від 15.06.2017 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (*Свідоцтво про*
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 1722
від 06.12.1995 р.)

Наказом МОН України
№ 1604
від 22.12.2016 р.

журнал внесено до переліку
наукових фахових видань, у
яких можуть публікуватися
результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових
ступенів доктора
і кандидата наук
за спеціальностями
«Історичні науки»

Журнал включено до
бібліографічної бази даних
наукових публікацій РІНЦ

Усі права застережені.
Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanchio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua
www.nbu.gov.ua
www.nsku.org.ua

- © Національна спілка
краєзнавців України, 2017
- © Інститут історії України
НАН України, 2017

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

- Олександр Гончаров (м. Київ).* «Другі киевознавчі читання» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка . . . 233
- Галина Кязимова, Олена Шипотілова (м. Одеса).* Краєзнавство у подунайському співробітництві: VI Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 28-29 квітня 2017 р.) 238
- Володимир Дмитрук (м. Київ).* Науково-краєзнавча експедиція НСКУ «Козацька доба Переяславщини» 243

Наукова інформація

- Світлана Кирій (м. Київ).* Сластьонівські школи – зразок українського архітектурного модерну 247
- Олексій Бакалець (м. Бар).* IV міжнародна науково-практична конференція «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» 252

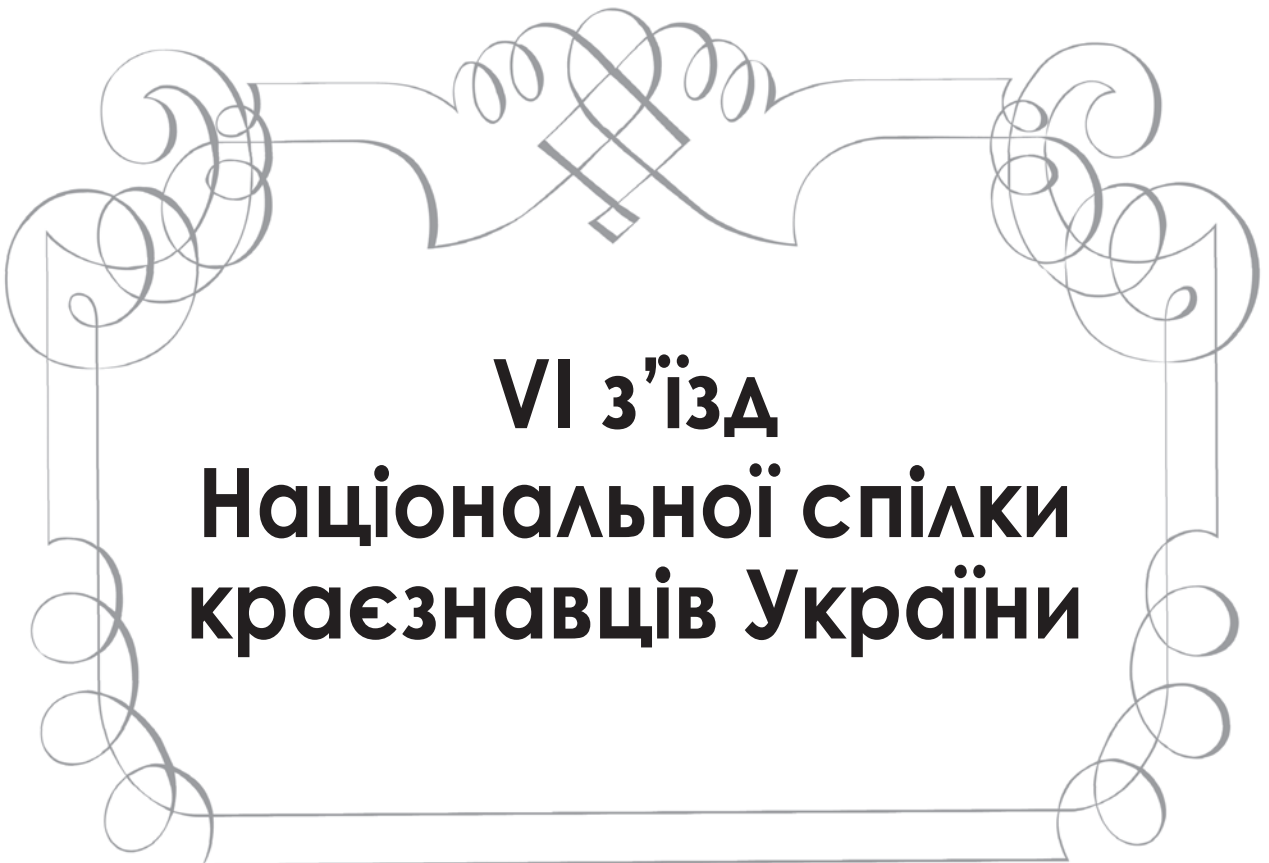
Огляди

- Олексій Попович (м. Львів).* Висвітлення українського визвольного руху в період Другої світової війни в документальних та художніх фільмах незалежної України (2005–2014) 257
- Георгій Кожоляно (м. Чернівці).* Відвідання Чернівців «королем гри на фортепіано» 272
- Григорій Голиш (м. Черкаси).* Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр. 274
- Мартін-Олександр Кислий (м. Київ).* Тисяча сторінок про Крим 277

In memoriam

- Михайло Делеган (м. Ужгород).* Василь Васильович Пагіря: краєзнавець і журналіст 281
- Микола Михайлуца (м. Одеса).* Петро Микитович Тригуб – краєзнавець з Миколаївської «Могиланки» 284
- Поет і громадянин Борис Ілліч Олійник 289
- Від нас пішов Петро Іванович Арсенич 291
- Про авторів 293
- Вимоги щодо оформлення статей 296

На першій сторінці
обкладинки:
фотознімки доби
Української Центральної
Ради, які зберігаються у
фондах Національного
музею історії України.

**VI з'їзд
Національної спілки
краєзнавців України**

Інформаційне повідомлення про VI (черговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України

23 січня 2017 року в приміщенні конференц-зали Інституту історії України НАН України відбувся VI (черговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України, на якому було обговорено та затверджено: звіт Правління НСКУ за 2012–2016 рр., звіт Ревізійної комісії НСКУ за аналогічний період, зміни до Статуту НСКУ; обрано: Голову Спілки, його Заступників, Відповідального секретаря, новий склад Президії та Правління, Ревізійної комісії НСКУ.

Вагомості заходу додавала присутність багатьох почесних гостей – відомих громадських та політичних діячів, педагогів та науковців. Разом із керівництвом Спілки вони увійшли до Президії з'їзду (В.П. Андрущенко, В.М. Даниленко, В.І. Дмитрук, В.П. Коцур, Р.В. Маньковська, С.І. Попович, О.О. Рафальський, О.П. Реєнт, священник Іван Сидор, В.А. Смолій, Ю.В. Телячий, М.В. Томенко, Л.П. Тронько, О.А. Удод).

На початку роботи з вітальним словом до присутніх звернувся голова Спілки, член-кореспондент НАН України Олександр Петрович Реєнт.

Перед початком розгляду питань порядку денного делегати та гості з'їзду заслухали ві-

тання від представників влади, відомих педагогів і науковців, громадських та релігійних діячів, а Ансамбль української пісні «Золоте Перевесло» Центру культури і мистецтв НПУ ім. М.П. Драгоманова (художні керівники – Микола Яретик, Ніна Загребельна) виконав для присутніх декілька українських народних пісень. Вітання організаторам, делегатам та учасникам з'їзду надіслали Міністр культури України Євген Нишук, Міністр освіти і науки України Лілія Гриневич, народний депутат України Володимир Литвин, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Віль Бакіров.

Першим слово для привітання отримав академік-секретар Відділення історії, філософії і права НАН України, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України Валерій Смолий. У своєму виступі він підкреслив, що Національна спілка краєзнавців України

є багаторічним партнером очолюваного ним Інституту історії України, а багато співробітників установи – членами Спілки та входять до складу її керівних органів: *«Мені приємно, що тут зібралися люди надзвичайно патріотичні, люди, на яких, по суті, тримається вивчення історії рідної землі, рідного краю. Без вас ця історія була б невідома, до народу не дійшов би навіть її один відсоток, який сьогодні доходить за допомогою ЗМІ чи інших джерел».*

На важливості продовжувати активну краєзнавчу діяльність, позитивні наслідки якої будуть відчуватися не одне наступне десятиліття, наголосив у своєму привітанні ректор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова,

член-кореспондент НАН України, академік НАПН України В.П. Андрущенко: *«Ми повинні працювати знаючи, що тільки своєю працею кожен може внести той вклад, який буде сприяти розбудові держави, відродженню її культури, розвитку науки, освіти і вихованню нової людини».*

Із вітальним словом до присутніх звернувся й М.В. Томенко – політик та громадський діяч, народний депутат України у 2002–2016 рр., голова Фонду «Рідна країна», доктор політичних наук. Серед іншого, він зауважив: *«Підтримую діяльність Спілки і вважаю, що потрібно посилити вплив на місцеві та державні інституції, сказати чітке слово у відповідь на ініціативу Мі-*

ністерства освіти і науки України стосовно скорочення годин викладання історії у вузах...». Крім того, оратор закликав координувати свою діяльність для реалізації різноманітних проєктів, надання їм більшої важливості та ефективності. Серед них було згадано необхідність масштабного загальнодержавного відзначення у 2022 році 300-річчя з дня народження Григорія Сковороди.

Вітальну адресу від Міністра освіти і науки України Лілії Гриневич зачитав начальник Управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України, доктор історичних наук, професор Юрій Телячий, який

також передав Подяки від відомства активним краєзнавцям. Під час роботи з'їзду також надійшла вітальна адреса від Міністра культури України Євгена Нищука та Почесні грамоти відомства для нагородження діячів краєзнавчого руху.

Кандидат церковно-історичних наук, викладач кафедри церковної історії та інспектор Київської православної богословської академії, голова Переяслав-Хмельницького єпархіального інформаційно-просвітницького відділу священник Іван Сидор передав архіпастирське благословення, озвучив вітання делегатам та гостям з'їзду від Його Святості, Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філаретата, вручив високі патріарші нагороди.

Після заслуховування вітань від гостей було обрано робочі органи з'їзду: Мандатну комісію (Р.В. Маньковська (голова), М.В. Делеган, О.Б. Коваленко, О.А. Макієнко, І.М. Петренко), Секретаріат з'їзду (В.І. Дмитрук (голова), Б.І. Андрусин, І.О. Кочергін, О.Г. Бажан, Л.В. Ясниська), Лічильну комісію (Л.Ф. Циганенко (голова), В.М. Орлик, О.В. Лісовська, І.І. Ярмошик, А.В. Бадер), Редакційну комісію для опрацювання матеріалів з'їзду (В.І. Милько (голова), О.П. Гончаров, О.В. Денисенко, М.І. Михайлуца, М.М. Москалюк).

За пропозицією голови Спілки О.П. Реєнта присутні вшанували хвилиною мовчання пам'ять видатних діячів краєзнавчого руху України, які відійшли у вічність за час, що минув від попереднього V з'їзду (серед них – В.В. Грабовецький, Г.О. Гуртовий, В.В. Кривошея, І.Г. Пашук, П.М. Тригуб, М.С. Ходаківський).

Порядок денний роботи з'їзду включав наступні питання:

1. Звіт Правління Національної спілки краєзнавців України (доповідач – голова НСКУ, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт).

2. Звіт Ревізійної комісії НСКУ (доповідач – голова комісії С.І. Попович).

3. Інформація голови Мандатної комісії (доповідач – заступник голови НСКУ Р.В. Маньковська).

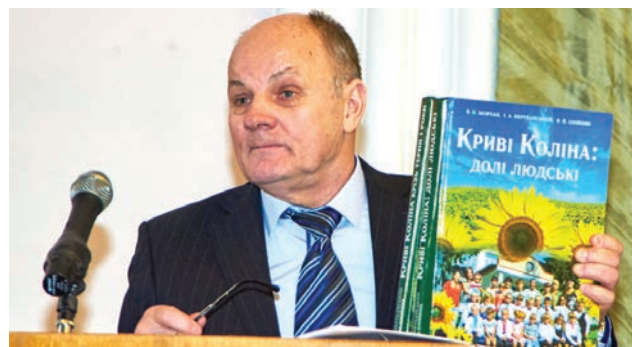
4. Про внесення змін до Статуту Спілки (доповідач – відповідальний секретар НСКУ В.І. Дмитрук).

5. Вибори голови Спілки.

6. Вибори голови та членів Ревізійної комісії.

7. Вибори нового складу Правління та Президії Спілки.

Першим на порядку денному стояло питання заслуховування звітної доповіді Правління Спілки, яку виголосив О.П. Реєнт. Під час

її обговорення висловилися голови обласних осередків Спілки, які окреслили практичні здобутки очолюваних ними осередків та висловили пропозиції щодо роботи Спілки у наступне п'ятиріччя:

– Л.В. Баженов (Хмельницька обл.) відзначив відсутність бюрократизму в роботі керівництва Спілки, постійне продукування та реалізацію нових ідей, розповів про діяльність краєзнавців області;

– М.Ю. Косило (Івано-Франківська обл.) побажав спілчанам плідної роботи, нових здобутків та процвітання, подякував за високу оцінку

діяльності прикарпатських краєзнавців керівництвом НСКУ в звітній доповіді Правління та у вигляді вручення членам обласного осередку нагород і відзнак Спілки за попередній п'ятирічний період, висвітлив роботу очолюваної ним обласної організації;

– Г.В. Бондаренко (Волинська обл.) наголосив на великій ролі Спілки у відродженні та збереженні історичної пам'яті українського народу, розкрив практичні напрями роботи краєзнавців Волині, подарував обласну краєзнавчу літературу та вручив подяки осередку керівництву НСКУ;

– С.Д. Гальчак (Вінницька обл.) проаналізував діяльність обласної організації, подарував краєзнавчі видання очолюваної ним організації, подякував керівництву за плідну працю та вручив Почесні Грамоти від голови Вінницької обласної держадміністрації та голови Вінницької міської ради;

– В.М. Мельниченко (Черкаська обл.) окреслив головні напрями роботи обласного осередку, запропонував звернутися до уряду із проханням про посилення фінансової підтримки НСКУ, державним органам активно залучати регіональні організації до організації і проведення науково-просвітницьких проектів;

– В.І. Романько (Донецька обл.) наголосив на складності роботи обласного осередку в умовах ведення бойових дій на Сході України, необхідності підтримки краєзнавців, які були змушені залишитися на окупованій території; презентував краєзнавчу літературу, прозвітував про діяльність; підтримав ініціативу керівництва Співки про встановлення 28 травня Дня українського краєзнавства;

– В.Г. Кушнір (Одеська обл.) підкреслив важливість виховання патріотизму в громадян України засобами краєзнавства, охарактеризував роботу обласної організації, запропонував звернутися до МОН України із проханням посилити краєзнавчу складову під час проведення позакласних заходів у школах;

– О.О. Нестуля (Полтавська обл.) позитивно оцінив роботу Правління Співки, висунув пропозицію щодо активізації осередками НСКУ діяльності, спрямованої на посилення співпраці з місцевими органами влади для затвердження обласних Програм підтримки розвитку краєзнавства;

– М.Р. Литвин (Львівська обл.) вказав на необхідність написання ґрунтовних багатотомних видань з історії регіонів України (Донбасу, Криму, Закарпаття, Волині та ін.), активізації підготовчої роботи щодо перевидання «Історії міст і сіл України»;

– О.В. Добржанський (Чернівецька обл.) висловив підтримку керівництву Співки, вручив нагороди від голови Чернівецької обласної ради краєзнавцям, які співпрацюють із очолюваним ним обласним осередком та надають йому підтримку.

Всі вищевказані спікери на високому рівні оцінили роботу Правління НСКУ за попередній п'ятирічний період та висловили підтримку кандидатури О.П. Реєнта на посаду Голови Співки на наступний період (2017–2021 рр.). З'їзд ухвалив роботу Правління Співки за звітний період вважати задовільною.

Наступним питанням стало заслуховування звіту про роботу Ревізійної комісії НСКУ. У своєму виступі голова комісії С.І. Попович навів статистичні дані щодо надходжень та витрат Співки за звітний період, констатував відповідність фінансової діяльності НСКУ статутним цілям. Так, за 2012–2016 рр. загальна сума надходжень склала 1 996 920,52 грн. Джерелами надходжень стали: фінансова підтримка національних творчих спілок, вступні внески, благодійна допомога,

відсотки за залишками на рахунку. Видатки склали 1 994 262,86 грн (фонд оплати праці, видавнича діяльність, оплата комунальних послуг, благодійна допомога Міністерству оборони України та Фондації Петра Тронька, обслуговування сайту, послуги банку, витрати на заходи, організовані Спілкою (конференції, науково-краєзнавчі експедиції, пленуми Президії, засідання Правління та ін.)). За результатами обговорення з'їзд затвердив звіт Ревізійної комісії НСКУ.

Далі делегати з'їзду заслухали інформацію голови Мандатної комісії з'їзду, заступника голови НСКУ Р.В. Маньковської, яка повідомила, що всього було обрано 85 делегатів, з них на з'їзді присутні та отримали мандати – 78 осіб. Також на форумі присутні 30 зареєстрованих гостей.

Відповідальний секретар НСКУ В.І. Дмитрук виступив щодо внесення змін до Статуту Спілки. Усі регіональні організації та присутні делегати мали змогу заздалегідь ознайомитися із пропонуваними змінами та подати свої пропозиції. Варто зауважити, що їх внесення пов'язане із необхідністю узгодження Статуту із чинним законодавством України.

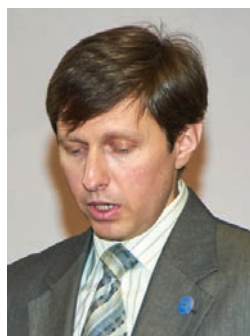
Наступним питанням стало обрання голови Спілки. Під час проведення звітно-виборних

конференцій регіональних організацій кандидатом на цю посаду було висунуто члена-кореспондента НАН України, заступника директора Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора О.П. Реєнта. Результатом голосування стало одноголосне обрання О.П. Реєнта головою НСКУ. Новообраний керівник подякував присутнім за високу довіру та підтримку з боку регіональних осередків Спілки.

Завершенням з'їзду стало обрання нового складу Ревізійної комісії, Президії та Правління, Заступників Голови, Відповідального секретаря Національної спілки краєзнавців України. О.П. Реєнт щиро подякував за сумлінну та енергійну роботу краєзнавцям, які в попередній п'ятирічний термін входили до складу керівних органів Спілки та побажав їм творчої наснаги і успіхів у подальшій праці на благо України. Присутні також затвердили Постанову з'їзду та звернення його учасників до громадськості України. На цьому порядок денний з'їзду було вичерпано. Делегати порушили низку важливих і невідкладних питань, над якими буде працювати новообране Правління та керівні органи Спілки, регіональні організації, всі члени Спілки.

На завершення роботи голова НСКУ О.П. Реєнт вручив активним краєзнавцям відзнаки та нагороди Спілки; а заступник директора Українського державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді МОН України, член Президії НСКУ Д.Г. Омельченко – Подяки цієї установи.

О.П. Реєнт подякував усім делегатам з'їзду за конструктивну роботу та оголосив VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України закритим.

Звіт Правління Національної спілки краєзнавців України

(доповідь голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта)

Шановні делегати та гості з'їзду!

Цього дня завершується каденція Правління, Президії правління, Голови, Заступників голови, Відповідального секретаря та Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України. Рівно п'ять років тому, 23 січня 2012 року, було скликано V (позачерговий) з'їзд НСКУ у зв'язку з необхідністю обрання нового складу керівних органів Спілки та її Голови після раптової смерті її очільника, видатного державного, наукового і громадського діяча, академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька.

Сьогодні ми можемо впевнено сказати, що за останні п'ять років, вже без її засновника, Національна спілка краєзнавців України не лише зберегла лідируючий статус як найчисельнішого та найвпливовішого об'єднання професійних дослідників і літописців рідного краю, а й продовжує зростати у кількісному відношенні, урізноманітнює форми своєї практичної роботи, підвищує її якість та ефективність, зберігає і примножує багатолітні традиції діяльності на користь своєї Батьківщини. Усім досягненням ми завдячуємо десяткам та навіть сотням краєзнавців кожного регіону України – від Галичини до Донбасу, від Полісся до Причорномор'я, від Волині до Слобожанщини. В сучасних складних умовах для нашої державності важливо пам'ятати, що збереження духовності й історичної пам'яті українського народу, активна дослідницько-творча діяльність у галузі культури, історії та краєзнавства є таким же важливим завданням, як і захист суверенітету і територіальної цілісності.

У 2012–2016 рр. робота Національної спілки краєзнавців України охоплювала декілька напрямів: організаційний (розширення структури, вдосконалення форм координаційної роботи, внесення змін до Статуту), науково-методичний та видавничий (підготовка та видання літератури, реалізація краєзнавчих проектів, проведення конференцій), громадсько-просвітницький (співпраця з громадськими організаціями, реалізація просвітницьких проектів), співпраця із органами влади, міжнародний (співпраця з представниками навчальних та наукових організацій, громадських установ інших держав) тощо.

Організаційна робота

Протягом звітного періоду відбулося шість засідань Правління та 20 засідань Президії Правління НСКУ (по чотири щорічно). Стало традицією проведення цих заходів у різних регіонах України – Києві, Черкасах, Харкові, Полтаві, Кіровоградській, Вінницькій, Житомирській, Волинській, Миколаївській областях та ін. Періодично місцем проведення вказаних заходів стають приміщення таких наших партнерів як Інститут історії України НАН України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди», Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Така практика зміни місця проведення засідань керівних органів Спілки є досить корисною, оскільки дає змогу на місцях ознайомитися із здобутками та проблемами в роботі тієї чи іншої регіональної організації, а також сприяє додатковій популяризації діяльності НСКУ в різних областях України, додатковому залученню нових членів.

На кожному із засідань Правління та Президії Правління НСКУ обговорювалися назрілі та актуальні питання краєзнавчої роботи, практичні й організаційні завдання і плани, шляхи та особливості реалізації окремих проектів і задумів. Деякі з них мали особливо урочистий характер, адже були присвячені ювілейним і пам'ятним датам: 85-річчю журналу «Краєзнавство», 90-річчю створення Українського комітету краєзнавства, 100-річчю з дня народження П.Т. Тронька.

У попередній п'ятирічний період завершено тривалий процес офіційної перереєстрації обласних організацій НСКУ у зв'язку із присвоєнням Спілці статусу національної.

Однак, разом із тим, негативні наслідки для НСКУ мали сумнозвісні події, пов'язані із окупацією Криму Російською Федерацією, війною на Сході України. Зокрема, на невизначений термін призупинена діяльність Кримської республіканської та Севастопольської міської організацій;

суттєво ускладнена робота Донецького та Луганського обласних осередків, їх юридична адреса перенесена до Слов'янська та Старобільська відповідно. Крім того, за порушення Статуту НСКУ та зраду інтересів України протягом 2014–2015 рр. Президія правління НСКУ, за поданнями Дніпропетровської, Донецької, Луганської обласних та Кримської республіканської організацій, виключила з членства понад тридцять осіб.

Окремо варто згадати такий організаційний вектор роботи як внесення змін та доповнень до Статуту НСКУ, яке пов'язано, головним чином, із необхідністю узгодження документу зі змінами в законодавстві України; затвердження «Положенням про порядок прийому в члени НСКУ» у 2012 р. та ін.

На сьогоднішній день до лав НСКУ входить понад дві тисячі членів, серед них – народні депутати України, академіки та члени-кореспонденти НАН України, Заслужені діячі науки та техніки, Заслужені працівники культури, Заслужені працівники освіти, десятки докторів і кандидатів наук, професорів та доцентів, ректори університетів, директори інститутів вузів та Національної академії наук України, декани факультетів і завідувачі кафедр, директори музеїв, архівів та бібліотек тощо. За звітний період до лав Спілки вступило понад 850 осіб. Найбільшу активність у цьому відношенні продемонструвала Хмельницька обласна, Київська обласна, Черкаська обласна, Київська міська і Луганська обласна організації; найменшу – Вінницька та Сумська обласні, Кримська республіканська, Севастопольська міська організації. На жаль, за 2012–2016 рр. кількісно взагалі не зріс Львівський осередок.

Національна спілка краєзнавців України високо цінує внесок кожного у розвиток вітчизняного краєзнавства і регулярно вручає різноманітні відзнаки та нагороди активним членам — Подяки, Грамоти, звання «Почесний краєзнавець України», Премії імені Дмитра Яворницького. У 2013 р. було засновано ще дві щорічні премії: імені Героя України, академіка Петра Тронька (за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю) та імені Героя України Михайла Сікорського (за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи).

Члени НСКУ регулярно стають лауреатами різноманітних краєзнавчих (і не лише) премій, які щорічно вручаються місцевими органами влади

в таких областях України як Івано-Франківська, Черкаська, Кіровоградська, Житомирська, Донецька, Хмельницька та ін. В окремих регіонах, за пропозицією місцевих краєзнавців встановлені навіть щорічні районні краєзнавчі премії, зокрема на Черкащині — у Драбівському і Кам'янському районах. Окремі осередки Спілки заснували власні премії, наприклад, Київська міська, Івано-Франківська та Рівненська обласні.

Науково-методична та видавнича діяльність

Одним із найголовніших напрямів роботи Спілки за 2012–2016 рр. стала науково-методична та видавнича діяльність, спрямована на розвиток історичного, освітянського, культурно-мистецького, етнографічного, музейного, туристичного, природничого, пам'яткознавчого, бібліотечного краєзнавства; збереження завдяки цьому, а також плідній співпраці з науковими установами та навчальними закладами, музеями, бібліотеками, архівами різних регіонів України, пам'яток історії й культури України.

Важливим вектором роботи 2012–2014 рр. була шевченківська тематика, зокрема підготовка та відзначення 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка. Так, цій даті була приурочена XIII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Краєзнавча Шевченкіана України», яка відбулася у жовтні 2014 р. у Шевченківському національному заповіднику в Каневі. Крім численних конференцій, виставок, круглих столів, презентацій і т. д., її завершенням стала підготовка публіцистично-документального видання «Україна Тараса Шевченка». У цій фундаментальній праці за безпосередньої участі регіональних організацій НСКУ спільно з науковцями, музейниками, шевченкознавцями, бібліотекарями та місцевими краєзнавцями висвітлено історичні місця перебування Т.Г. Шевченка в Україні та традиції вшанування і увічнення пам'яті Великого Кобзаря в усіх регіонах країни.

У 2015 р. завершилася підготовка підручника «Основи краєзнавства» для студентів вищих навчальних закладів, який містить сучасні теоретичні та практичні розробки з основних питань краєзнавства, висвітлює науково-методологічні засади краєзнавства, історію розвитку науки, головні напрями в структурі краєзнавства та розкриває вплив краєзнавчих знань на патріотичне виховання молодого покоління. У додатках вміщено навчально-методичний та хрестоматійний

матеріал з дисципліни «Основи краєзнавства». До його написання залучені відомі вчені, педагоги, фахівці з краєзнавства. Поява такого підручника є нагальною потребою не лише освітянського краєзнавства: він сприятиме новому поштовху краєзнавчих досліджень і поглибленню гуманітаризації української освіти.

Така практика (написання підручників та посібників з історії рідного краю) у звітний період мала місце в Харківській області – навчальні посібники для школярів та студентів курсу «Харківщинознавство», Луганській – шкільний підручник з курсу «Луганщина – наш рідний край», Полтавській – підручник для загальноосвітньої школи «Новітня історія Полтавщини (II половина XX століття)», Івано-Франківській – посібник з краєзнавчого курсу «Наше місто» (для м. Калуша) та ін.

З 2013 р. у Національній спілці краєзнавців України регулярно проходить історико-краєзнавча практика студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова та Київського університету імені Бориса Грінченка. Студенти знайомляться з діяльністю Спілки, краєзнавчою літературою, документами тощо, беруть участь у створенні краєзнавчої бібліотеки та архіву.

Щорічно під егідою та за участі Національної спілки краєзнавців України і її регіональних осередків по всій Україні відбуваються десятки Всеукраїнських та Міжнародних конференцій, круглих столів, семінарів, симпозіумів та ін. Серед них:

– VII Стусівські читання «Пресвітлої дороги свічка чорна...». 11 травня 2012 року, Донецька обласна універсальна наукова бібліотека ім. Н.К. Крупської.

– Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання» (щорічно), ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький (2012–2016 рр.);

– Міжнародна науково-практична конференція «Киевознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти», присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського. 27 березня 2014 р., історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

– XIII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Краєзнавча Шевченкіана

України», 24–25 жовтня 2014 р., Шевченківський національний заповідник, Канів;

– Міжнародна наукова конференція «Дев'ятнадцять Слобожанські читання» (до 100-річчя П.Т. Тронька). 20–24 квітня 2015 р., Харків;

– Наукова конференція «Роль особистості в історії» (до 100-річчя від дня народження академіка П.Т. Тронька) у рамках «Ольвійського форуму – 2015» на базі Чорноморського державного університету імені Петра Могили. 3–6 червня 2015 р., Миколаїв;

– III Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька у Національній історичній бібліотеці України. 12 листопада 2015 р., Київ;

– XIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності», присвячена 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського. 25 листопада 2016 р., Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Київ.

– Відкрита обласна науково-практична історико-краєзнавча конференція «Кіровоградщина: історія та сучасність», присвячена 90-річчю утворення установи та 90-річчю Національної спілки краєзнавців України. 8 жовтня 2015 р., Державний архів Кіровоградської області;

– П'яті, Шості та Сьомі Шрагівські наукові читання (2012, 2013, 2015 рр.), Чернігів;

– Історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся» (2012, 2013, 2014, 2015, 2016 рр.).

У цьому контексті важливо відзначити співпрацю між різними обласними організаціями, спрямовану на організацію таких наукових форумів. Характерним прикладом є спільне проведення Одеською, Херсонською та Миколаївською обласними організаціями НСКУ краєзнавчих конференцій: «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» в Одесі у 2013 та 2015 рр.

При цьому обласним осередкам варто приділяти увагу увічненню пам'яті відомих краєзнавців. Саме з цією метою у 2014 р. в смт Торчин було проведено I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені 90-річчю від дня народження Григорія Гуртового, у 2016 р. в Івано-Франківську відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Перші Грабовецькі історичні читання» на тему: «Академік Володимир Грабовецький – вчений, громадський діяч» тощо.

Краєзнавці України продовжують роботу з накопичення та опрацювання матеріалу з історії міст і сіл рідного краю. Результатом відповідної діяльності стало видання цілого масиву праць та нарисів, зокрема: «Вінниця. Історія нашого часу» О. Федоришина, «Маріуполь і Маріупільське Приазов'я» В. Вереникіна, «Каришків. Я твій колосок» С. Сай-Бондаря, «Історія села Куренівка. Кінець XVII – початок XXI століття» С. Таранця, «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця» (колектив вінницьких краєзнавців), «Полтава XVII–XVIII століть» О. Коваленко, «Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII століттях» О. Бондаря, «Заснування і походження назв сіл Чернігівського району» С. Горобця, «Енциклопедія Ічнянщини» В. Шевченка, «Луганщина – земля українська. Духовні обереги рідного краю» О. Неживого, «На Львівській площі Києва» Д. Малакова, «Приоскілля козацьке» Л. Ісаєва, «Ретроград» Б. Юхна, «Кобзар і Кіровоградщина» С. Шевченка, «Короп – європейське містечко» В. Михайленко, Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини С. Павленка, «Енциклопедія Коломийщини» (6-й том), колективна монографія «Стефаниківський край Черемошу і Пруту... Снятинщина. Історико-етнографічний нарис», «Станиславів – Станислав – Івано-Франківськ» колективу авторів під керівництвом В. Великочого, «Краєзнавці Черкащини: біобібліографічний довідник» упорядників В.М. Мельниченка та Г.М. Голиш, «Історія села Райгород» В. Тимофєєва, «Торчин – передзвін віків. Історико-краєзнавчий нарис» Г. Гуртового, «Кальник – село подільське» В. Сокола, «Топоніміка Волині: з історії населених пунктів» Г. Бондаренка і В. Кихтюк, «Історія Радомишля» Г. Цвіка, «Миропілля» Д. Кудінова, «Рідний край. Підволочиський район. Історія та сучасність» упорядників М. Мельника та М. Ротмана, «Харківщина: енциклопедичний словник» і т. д.

За участі членів НСКУ здійснюється реалізація Державної програми «Реабілітовані історією», започаткованої у 1992 р. і спрямованої на увічнення пам'яті репресованих громадян, що постраждали від тоталітарного режиму. На сьогоднішній день видано 108 томів серії. Для прикладу, за інституційної підтримки Національної спілки краєзнавців України вийшли друком такі видання серії «Реабілітовані історією»:

– у 2016 р.: «Рівненська область. Книга шоста», «Черкаська область. Книга дев'ята»;

– у 2015 р.: «Житомирська область. Книга сьома. Частина перша», «Житомирська область.

Книга сьома. Частина друга», «Хмельницька область. Книга шоста», «Сумська область. Книга третя. Частина перша»;

– у 2014 р.: «Автономна Республіка Крим. Книга дев'ята», «Автономна Республіка Крим. Книга восьма», «Харківська область. Книга друга» «Хмельницька область. Книга п'ята», «Львівська область. Книга друга», «Чернігівська область. Книга п'ята»;

– у 2013 р. «Волинська область. Книга друга», «Житомирська область. Книга шоста», «Миколаївська область. Книга шоста», «Сумська область. Книга друга»;

– у 2012 р.: «Донецька область. Книга дев'ята», «Хмельницька область. Книга четверта», «Чернігівська область. Книга четверта» та ін.

Крім того, власними зусиллями або за безпосередньої участі Спілка підготувала ряд краєзнавчих видань, серед великого масиву яких варто виокремити наступні:

– V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи / Упоряд.: В. Дмитрук, Р. Маньковська. – К., 2012. – 182 с., іл.

– Україна Тараса Шевченка: іст.-краєзнав. нариси / упоряд.: Р.В. Маньковська, В.М. Мельниченко; голов. ред. О.П. Реєнт. – Харків: Фоліо, 2014. – 575 с.

– Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О.П. Реєнта; упоряд.: Є.В. Букет, С.Д. Гальчак, В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2014. – 340 с.: 8 с. іл.

– Краєзнавча Шевченкіана України: матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. / Нац. спілка краєзнавців України [та ін.]; [за заг. ред. Реєнта О.П.; упоряд. Мельниченко В.М.]. – Черкаси: [б. в.], 2014. – 364 с.

– Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського (Київ, 27.03. 2014 р.) / Редкол.: О.П. Реєнт (голова), В.П. Капелюшний, О.П. Гончаров, Н.В. Терес. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – 476 с.

– Материк Краєзнавства: Збірник присвячений лауреатам Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України. –

Донецьк: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «ПРОМІНЬ», 2013. — 134., іл.

– Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України / Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 20 листопада 2013 р. та ін.

Незважаючи на всі труднощі, перш за все фінансового характеру, регулярно виходять чергові випуски журналу «Краєзнавство», кожен номер якого викликає неабияке зацікавлення дослідницької спільноти. За звітний період вийшло 15 випусків (20 номерів), у яких опубліковано більше 500 статей, інформаційних повідомлень, рецензій тощо. Географія авторів, без перебільшення, охоплює всю Україну, крім обласних та районних університетських (Переяслав-Хмельницький, Дрогобич, Острог, Ізмаїл, Ніжин, Кам'янець-Подільський, Кременчук, Маріуполь, Біла Церква) центрів, матеріали надходили з Броварів Київської обл., Мукачівського Закарпатської обл., Пирятина – Полтавської обл., Калуша – Івано-Франківської обл., Алчевська – Луганської обл., Бердичева Житомирської обл., Конотопа Сумської обл., Первомайська Миколаївської обл., Красноармійська (суч. Покровськ) Донецької обл. та ін. Варто констатувати, що лідируючі позиції займають члени Київської міської організації, що пояснюється активністю наукової діяльності осередків у Інституті історії України НАН України та Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, однак обласні представництва також представлені у журналі на гідному рівні.

Завершено підготовку до друку збірників «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі України» (2008–2015) та «Літопис Національної спілки краєзнавців України (2008–2015)», в яких в хронологічному порядку подано інформацію про події та заходи, організовані за ініціативи та участю Національної спілки краєзнавців України й її обласних організацій, висвітлюються актуальні питання розвитку українського краєзнавства вказаного періоду XXI століття та внесок краєзнавців у збереження та популяризацію історико-культурної спадщини України. Чекають на друк підготовлені матеріали XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності».

Науково-експедиційна робота

Вже доброю традицією стала практика проведення науково-краєзнавчих експедицій у різних областях України. Одна з них була при-

свячена Житомирщині, а саме Радомишлю та його ролі в культурній спадщині України. Ця експедиція, що відбулася у квітні 2012 р. у рамках Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурний простір Житомирщини-Волині XIX–XX ст.», була приурочена до 75-річчя Житомирської області. Метою візиту до Радомишля стало відвідання однієї з туристичних перлин Житомирщини – Музею української домашньої ікони Ольги Богомолець. У червні того ж року, спільно з Кіровоградською обласною організацією, НСКУ здійснила наукову розвідку на Кіровоградщину. Програма цієї експедиції включала участь представників Спілки в Міжнародній науковій конференції «Синьоводська битва 1362 р. в контексті середньовічної історії Східної Європи», відвідання Археологічного музею Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, Державного заповідника-музею І.К. Тобілевича (Карпенка-Карого) – «Хутір Надія», ознайомлення з видатною пам'яткою XVIII ст. – фортецею Святої Єлизавети, огляд археологічних розкопів в с. Торговиця Новоархангельського району, зустріч з краєзнавчим активом Кіровоградського обласного краєзнавчого музею та м. Новоархангельська в краєзнавчому музеї міста.

Восени 2012 р. відбулася експедиція історичними місцями, які пов'язані із історією українського козацтва, життям і діяльністю Б. Хмельницького (Холодний Яр, Медведівка, Хутір Буда, Чигирин, Суботів).

У квітні 2013 р., з метою зібрання матеріалу для фундаментального ілюстрованого публіцистично-документального видання «Краєзнавча Шевченкіана України», присвяченого 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, була організована і проведена науково-краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України на Яготинщину. Основними завданнями експедиції було зібрання краєзнавчого матеріалу про перебування на Яготинщині Т.Г. Шевченка, подвижницьку діяльність графа Кирила Розумовського, мистецьку спадщину видатної художниці Катерини Білокур.

Чергова науково-краєзнавча експедиція відбулася на Вінниччину на початку жовтня 2013 р. Учасники відвідали 4 з 7 чудес цього куточку України: Лядовський скельний Свято-Усікновенський монастир, історико-культурний заповідник «Буша», палац Потоцьких у м. Тульчин, Немирівське городище – Великі вали VII–VI ст. до н. е.

Вже у квітні 2014 р. НСКУ організувала і провела Всеукраїнську науково-краєзнавчу

експедицію «Музейне краєзнавство Житомирщини: суспільно-інтеграційні тенденції та комунікаційні інновації», а через рік – її члени завітали на Фастівщину Київської обл., у травні 2015 р. – на Богодухівщину (науково-краєзнавча експедиція «Пам'ятні місця Слобожанщини Героя України, академіка Петра Тронька»).

У травні 2016 р. Національна спілка краєзнавців України, продовжуючи багаторічну традицію, спільно із Миколаївською обласною організацією НСКУ, провела науково-краєзнавчу експедицію «Краєзнавство в збереженні історико-культурного та природного середовища Миколаївщини», приурочивши її до 25-річчя діяльності обласної організації НСКУ. Її маршрут охоплював такі населені пункти як Первомайськ, Мигія, Миколаїв, Ольвія, Очаків, Трикрати, Актове.

Громадсько-просвітницька діяльність

За звітний період НСКУ продовжила та поглибила співпрацю із різними установами, громадськими організаціями. Серед них (в алфавітному порядку) – Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара, Громадська культурно-просвітницька організація «Переяславський скарб», Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В. Г. Заболотного, Державне підприємство «Національне газетно-журнальне видавництво» Міністерства культури України, Інститут історії України НАН України, Київський університет імені Бориса Грінченка, Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького, Національна історична бібліотека України, Національний заповідник «Хортиця», Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Національний центр «Мала академія наук України», Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Центр медичного краєзнавства Харківського національного медичного університету, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК та ін. Протягом звітного періоду були підписані меморандуми про співпрацю НСКУ з ГО «Вікімедія Україна» та

Інформаційним агентством «RegioNews», угода про співпрацю з Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Державною архівною службою України та ін. Національна спілка краєзнавців України з року в рік плідно співпрацює з Малою академією наук України, її обласними та Київським міським відділенням, зокрема в проведенні Всеукраїнського конкурсу науково-дослідних робіт членів МАН України.

З нагоди Міжнародного дня музеїв у травні 2012 р. в інформаційному агентстві «RegioNews» відбулася прес-конференція, присвячена реалізації культурологічного проекту Національної спілки краєзнавців України «Музейні скарби України». Перші вісім фільмів про осередки вивчення місцевої історії – краєзнавчі музеї, зокрема і про Роменський краєзнавчий музей, вже створені та були презентовані під час прес-конференції. У липні того ж року відбулася прес-конференція, організована НСКУ і ГО «Вікімедія Україна», яка була присвячена 50-річчю від початку видання 26-томної «Історії міст і сіл України» і водночас 97-й річниці з дня народження відомого українського вченого, академіка Петра Тронька, одного з творців цього енциклопедичного видання.

Головним результатом співпраці між НСКУ та Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України стало регулярне проведення низки Всеукраїнських краєзнавчих конференцій учнівської молоді, в тому числі й за участю обласних центрів туризму і краєзнавства та обласних осередків Спілки.

Щорічно, спільно з ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», проводиться Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання», метою якого є вшанування подвижницького поступу відомого музейного діяча Героя України Михайла Івановича Сікорського.

НСКУ співпрацює з ГО «Вікімедія Україна» в проведенні фотоконкурсів «Вікі любить пам'ятки» та «Вікі любить землю», підготовці фотоальбомів, роботі в складі журі конкурсів.

Гарною практикою в окремих областях стало створення просвітницьких клубів «Краєзнавець», різноманітних молодіжних товариств та ін. Так, протягом 2012–2016 рр. за безпосередньої участі членів Чернігівської ООНСКУ було

проведено 38 засідань клубу «Краєзнавець», що діє на базі Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка, під час яких, зокрема, було презентовано понад 20 нових краєзнавчих видань. З 2012 р. в Донецьку, до початку бойових дій на Сході України діяв клуб «Краєзнавець Донецька», створений членами міського краєзнавчого осередку. У регіоні з початку 2015 року почав виходити інформаційний бюлетень «Краєзнавець Донеччини». Презентації нових книг відбуваються в рамках засідань краєзнавчого клубу «Краяни» у Дружківці, де збираються краєзнавці різних міст Донецької області – Дружківки, Костянтинівки, Краматорська, Артемівська, Слов'янська. У 2012 р. членами Луганської ООНСКУ при кафедрі історії України ЛНУ імені Т. Шевченка створено кафедральне наукове студентське товариство, діяльність якого стосується питань історії та культури Луганщини. У Луганській обласній універсальній науковій бібліотеці імені М. Горького відбувалося засідання клубу «Краєзнавчі студії». У 2013 р., до окупації Кримського півострову Російською Федерацією, на території Судак працював дослідний гурток з вивчення історії Східного Криму. Постійними були засідання Кримського краєзнавчого клубу. Помітним явищем краєзнавчого руху на Харківщині є діяльність клубу «Краєзнавець» при Харківській науковій державній бібліотеці імені В.Г. Короленка. Наприклад, на засіданнях клубу, що діє при ХДНБ ім. В.Г. Короленка, протягом 2008–2014 рр. пройшло понад 100 краєзнавчих читань, тематичних вечорів та вечорів пам'яті науковців і краєзнавців Слобожанщини, презентації нових книг дослідників краю, а лише у 2016 р. проведено його 13 засідань. На Івано-Франківщині Яремчансько-Надвірнянський осередок обласної організації НСКУ спільно із районною бібліотекою створив клуб «Краєзнавець», у рамках роботи якого відбуваються виставки та презентації; у обласному центрі працює історико-краєзнавче об'єднання «Моє місто». У Дніпропетровській області при обласній універсальній науковій бібліотеці діє краєзнавчий клуб «Ріднокрай», при Національному гірничому університеті (м. Дніпро) – історико-краєзнавчий клуб «Грані», при Кам'янській міській бібліотеці діє краєзнавче товариство «Кам'янське-Дніпродзержинськ». Високий рівень аналогічної роботи демонструє Святошинський центр позашкільної роботи, де діє краєзнавчий осередок Київської міської організації НСКУ. Досвід цієї роботи навіть висвітлено в жур-

налі «Краєзнавство». Таких прикладів безліч, що свідчить про активну просвітницьку діяльність краєзнавців, їхнє прагнення до неформалізованого спілкування, бажання передавати інформацію підрастаючому поколінню та громадськості, зацікавленій у знайомстві із історією рідного краю.

Співпраця з органами влади

Плідною та систематичною є співпраця Національної спілки краєзнавців України з центральними та місцевими органами влади. Так, на початку 2012 року в сесійному залі Верховної Ради України відбулися парламентські слухання на тему: «Етнонаціональна політика України: здобутки та перспективи». Слухання, ініційовані Комітетом з прав людини, національних меншин і міжнародних відносин вперше на такому рівні розглянули проблеми націотворення в Україні та державної політики щодо національних меншин. У них взяли участь представники НСКУ у складі: Г.О. Клепака – заступника Голови НСКУ та В.І. Дмитрука – відповідального секретаря, члена Президії Правління НСКУ. Учасники відзначили важливість таких заходів, поспілкувалися з представниками національних меншин і влади. У 2015 р. НСКУ брала участь у парламентських слуханнях «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності України» (11 березня) та «Правове забезпечення реформи освіти в Україні» (9 грудня).

Керівництво Спілки постійно координує свою діяльність із виконавчою владою. У квітні 2013 р. відбулася зустріч Міністра культури України Л.М. Новохатка та Голови НСКУ О.П. Реєнта. Під час зустрічі обговорювалися питання щодо затвердження Кабінетом Міністрів України Програми розвитку краєзнавства на період до 2025 року, а також підписання Угоди про співпрацю між Міністерством культури України та НСКУ. Наприкінці 2014 р. у Міністерстві культури України відбулася зустріч Віце-прем'єр-міністра, Міністра культури України В'ячеслава Кириленка, а на початку 2015 р. заступника Міністра культури України Ростислава Карандєєва – з керівниками національних творчих спілок України щодо вирішення проблемних питань національних творчих спілок.

Президія НАН України у червні 2013 р. затвердила оновлений склад Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України, яку очолив О.П. Реєнт, його заступниками стали представники керівних ор-

ганів Спілки – В.М. Даниленко та В.П. Коцур, відповідальним секретарем – Р.В. Маньковська.

Національна спілка краєзнавців України розробила проект Програми розвитку краєзнавства на період до 2025 року. В окремих регіональних організаціях були затверджені обласні програми – Хмельницькій, Волинській, Черкаській, Івано-Франківській та ін.

Обласним та районним осередкам Спілки варто приділяти більшу увагу внесенню пропозицій щодо затвердження таких програм на місцях. Так, на Черкащині у 2014 р. затверджено розроблену місцевою організацією НСКУ районну програму розвитку краєзнавства на 2015–2018 рр. у Драбівському районі, у 2015 р. – Кам'янському районі.

З 2014 р. Спілка активно співпрацює з державними органами влади з питання перейменувань. Так, на початку липня 2015 р. в залі засідань НСКУ, спільно з Українським інститутом національної пам'яті, було проведено «круглий стіл» на тему: «Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення», ініційований Київською міською організацією НСКУ. 8 жовтня 2015 р. прийнято рішення Київської міської ради про найменування вулиці у Голосіївському районі м. Києва іменем академіка Петра Тронька за ініціюванням Національної спілки краєзнавців України, а в Харкові наприкінці року – вулиці та провулку Петра Тронька. Активну роботу в цьому напрямі проводять Донецька та Харківська обласні організації. Важливо відзначити, що в Івано-Франківській області закрили цю тему ще на початку 1990-х рр.

Інформаційна діяльність

Останніми роками суттєва увага приділяється використанню сучасних технологій для інформування про роботу та популяризації діяльності НСКУ. У даному випадку йдеться про різноманітне використання інтернет-ресурсів. Так, на початку 2012 р. було проведено веб-конференцію з керівництвом Національної спілки краєзнавців України, яка відбулася на сайті інформаційного агентства «RegioNews». У конференції взяли участь О.П. Реєнт – голова НСКУ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України; Р.В. Маньковська – заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; В.І. Дмитрук – відповідальний

секретар НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Суттєво реформовано структуру та систему наповнення сайту НСКУ, активніше використовуються засоби соціальних мереж (зокрема, фейсбук-сторінки). У березні 2012 р. сайт Спілки було підключено до історичного порталу histsans.com, що є агрегатором матеріалів основних ресурсів історичної тематики, зокрема, порталу Інституту історії України НАН України. Однак зважаючи на швидкий ріст інтернет-користувачів в Україні та загалом можливостей глобальної мережі для популяризації будь-якої ідеї чи діяльності актуальним залишалось питання щодо вдосконалення структури сайту, більш динамічного розміщення інформації. Відповідна робота була проведена на початку 2016 р. За період існування сайту НСКУ (з жовтня 2008 р. до листопада 2016 р.) його відвідало понад 77 тис. користувачів, які більше 2 млн. разів переглянули різні сторінки порталу. За рік (з жовтня 2015 до жовтня 2016 рр.) кількість відвідувачів склала понад 40 тис., а переглядів – понад 480 тис.; за півроку (з початку квітня до початку жовтня 2016 р.) – понад 21 тис. та 300 тис. відповідно. За цей же період портал НСКУ відвідали мешканці 169 країн світу. Інтерес до сайту підвищувався завдяки інформуванню громадськості за допомогою фейсбук-сторінки, яку на сьогодні вподобали понад 1800 осіб.

Разом із тим, варто відзначити необхідність активізації у цьому напрямі роботи обласних організацій, адже більш-менш стабільна присутність в інтернет-просторі спостерігається щодо Закарпатської, Черкаської та Волинської обласних організацій, менше – Запорізької, Івано-Франківської. Однак більшість обласних осередків взагалі не має окремого представництва у веб-просторі.

Розвиваються і традиційні форми комунікації із суспільством — за допомогою друкованих ЗМІ, радіо та телебачення. Регулярно публікуються і оприлюднюються інтерв'ю представників керівних органів Спілки, очільників обласних організацій, відомих краєзнавців, зокрема у виданнях «Голос України», «Урядовий кур'єр», «День», «Слово Просвіти», «Культура і життя» та ін.

Міжнародна діяльність

В умовах активізації євроінтеграційних процесів в Україні важливо налагоджувати плідну співпрацю з науковими і навчальними установами, громадськими організаціями інших країн, перш за все, Європейського Союзу. У цьому на-

прямі більшу результативність демонструють обласні організації НСКУ, територія діяльності яких знаходиться ближче до державного кордону України. Зокрема, Закарпатська обласна організація систематично проводить заходи за участі Послів та Генеральних консулів Чеської, Словацької та Угорської Республік, її члени презентують різні видання у Центрі словацько-української культури в Пряшеві (Східна Словаччина), співпрацюють з Спілкою українських письменників Словаччини та ін. Львівські краєзнавці налагодили координацію з представниками української діаспори Польщі. У 2013 р. делегація творчих спілок Івано-Франківщини відвідала Республіку Польщу на запрошення Фондації у справах дітей та молоді «П'ястун», де взяла участь у семінарі, присвяченому питанням міждержавної культурної співпраці між регіонами.

Змістовною є багатолітня співпраця краєзнавців Одещини з істориками Нижньодунайського університету в Галаці (Румунія), Союзом українців Румунії, Генеральним консульством Румунії в Одесі. Її актуальність пояснюється наявністю спільних для вивчення проблем регіональної історії і етнографії, наявності на території Румунії у Нижньому Подунав'ї етнічної групи українців. Краєзнавці України і Румунії здійснюють плідну пошукову роботу, оприлюднюють її результати в ході міжнародних конференцій, різноманітних виданнях.

Загалом, іноземні вчені активно беруть участь у заходах, організованих НСКУ або за участі її членів. Крім того, вітчизняні краєзнавці систематично здійснюють науково-пошукову роботу в архівах, музеях, бібліотеках Польщі, Білорусі, Німеччини, США та інших держав; презентують результати своєї діяльності у доповідях на міжнародних закордонних наукових конференціях, симпозіумах, читаннях тощо; публікуються в іноземних наукових збірниках, журналах.

З 2014 р. припинилася співпраця Національної спілки краєзнавців України із науковими, освітніми та громадськими організаціями Російської Федерації.

Загалом, варто вказати, що діяльність Національної спілки краєзнавців України відбувається за підтримки Міністерства культури України. Відповідних асигнувань недостатньо для повноцінної роботи Спілки, яка б не була обтяжена постійними клопотами пошуку коштів, однак регулярні зустрічі із керівництвом держави, Міністерства культури України засвідчують під-

тримку представників органів влади інститутам громадянського суспільства.

Визначаючи подальші перспективи діяльності та розвитку Національної спілки краєзнавців України і загалом краєзнавчого руху, з метою зміцнення його потенціалу, нам необхідно:

- рекомендувати обласним організаціям НСКУ активно співпрацювати із центральними та місцевими органам влади у своїй культурно-освітній та краєзнавчій роботі і сприяти затвердженню обласних програм розвитку краєзнавства;

- продовжувати наукове опрацювання, систематизацію та осмислення маловідомих сторінок історії вітчизняного краєзнавства, міст і сіл України, особливо періоду до ХХ ст., з урахуванням новітніх дослідницьких методик, підходів і концепцій, напрацювань попередників;

- приділяти увагу підготовці видань та проведенню заходів, присвячених пам'ятним та ювілейним датам (у найближчій перспективі – відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.), розробці обласних «Календарів пам'ятних і знаменних дат»;

- встановити на спілчанському рівні Всеукраїнський день краєзнавства, яке з 2017 р. відзначати 28 травня (день відкриття I Всеукраїнської конференції з краєзнавства в 1925 р. у м. Харкові), звернутися до органів влади із пропозицією затвердити його на державному рівні;

- активізувати підготовчу роботу до започаткування реалізації проекту перевидання «Історії міст і сіл України»;

- посилювати рівень краєзнавчих досліджень за допомогою використання дослідницького інструментарію різних гуманітарних наук – українознавства, етнографії, географії, регіоналістики, археології, природознавства, генеалогії, економіки, культурології тощо;

- продовжувати роботу з оновлення теоретико-методологічних засад краєзнавства, його категоріального апарату, обґрунтування власної номенклатури наукових дефініцій і понять, у тому числі й з урахуванням світового досвіду; здійснювати розробку теоретичних питань об'єктно-предметної сфери краєзнавства і загалом теоретико-методологічного фундаменту;

- зберігати, примножувати та вивчати предмети матеріальної й духовної культури українського народу шляхом посилення співпраці із краєзнавчими та історичними музеями;

- підвищувати рівень координації діяльності між обласними організаціями на керівництвом

Національної спілки краєзнавців України з метою посилення репрезентації практичних напрацювань у веб-просторі, соціальних мережах з метою залучення молоді та підростаючого покоління, інформування про здобутки і напрацювання;

– розробити єдиний навчально-методичний комплекс з історичного краєзнавства для використання у освітній діяльності та для організації наукової роботи учнів-членів МАН України, підвищення ефективності системи національно-патріотичного виховання громадян України;

– досліджувати вже відомі та виявляти нові місця історичної пам'яті, популяризувати їх серед широкого загалу за допомогою активізації культурно-просвітницької краєзнавчої роботи;

– здійснювати видання краєзнавчої літератури, збільшувати її тиражі та сприяти розповсюдженню серед якомога більшої кількості населення не лише друкованих примірників, а й електронних – у веб-просторі.

Підсумовуючи викладене та результати роботи за 2012–2016 рр., дозволять щиро подякувати членам Правління, керівникам регіональних осередків, усім краєзнавцям і нашим партнерам за сумлінну працю, невичерпне натхнення та ентузіазм. Впевнений, що лише наша спільна діяльність здатна примножити і зміцнити національне суспільство та українську державність.

Звернення учасників VI з'їзду Національної спілки краєзнавців України до української громадськості

Дорогі співвітчизники!

23 січня 2017 року у м. Києві відбувся VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України. Науковці, діячі культури, освітяни, представники державних і громадських організацій зібрались, щоб обговорити актуальні питання діяльності Спілки, її місця і ролі в зміцненні української державності.

Вже більш, ніж 90 років Національна спілка краєзнавців України здійснює дослідницько-творчу діяльність у галузі краєзнавства, історії та культури. У співпраці з державними органами, науково-дослідними установами, закладами культури й освіти, громадськими організаціями та зарубіжними колегами.

Члени НСКУ своєю невтомною працею сприяють відродженню та примноженню духовності й історичної пам'яті українського народу. Прагнучи виховувати в громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних із ним своєю долею, шанобливого ставлення до скарбів рідної природи, Спілка залучає до активної краєзнавчої роботи представників всіх верств населення, незалежно від національної, політичної чи релігійної належності, особливу увагу звертаючи на молодь, формує в неї стійке почуття патріотизму та любові до рідної землі.

Здобутки та напрацювання Національної спілки краєзнавців України з дослідження історії міст, містечок і сіл держави, її діяльність спрямована на збереження пам'яток історії та культури України вже протягом десятиліть підтверджує свій статус об'єднаного центру професійних дослідників і літописців рідного краю, кожен представник якого докладає максимум зусиль в ім'я утвердження історичної правди про минуле України та роботи на благо кращого майбутнього для нашої держави.

Діяльність НСКУ, серед іншого, спрямована на підтримку історичного, освітянського, музейного, культурно-мистецького, етнографічного, туристичного, природничого, пам'яткознавчого та бібліотечного краєзнавства. Делегати VI з'їзду закликають усіх, хто любить свій рідний край і працює на благо України та українського народу об'єднуватися довкола Національної спілки, координувати свою роботу і консолідувати зусилля, спрямовані на вивчення, дослідження та збереження пам'яток матеріальної та духовної культури.

Дорогі друзі, щиро впевнені, що лише спільна та активна робота краєзнавчої спільноти здатна примножити і зміцнити українське суспільство та державність.

Миру нашій землі, злагоди та спокою, добра і щастя на благо нашої рідної України!

VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України
м. Київ, 23 січня 2017 року

**Літопис
українського
краєзнавства**

Олександр Реєнт (м. Київ)

Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства

У статті розглядається актуальність та необхідність формування дисципліноформуючого статусу краєзнавства як сучасної наукової дисципліни.

Ключові слова: краєзнавство, методологія, історико-географічний край.

Oleksandr Reient

Scientific and Methodological Principles of Modern Local History

The article represents the urgency and necessity of acknowledging local history as a modern scientific subject. The methodological basis of local history researches are scientific approaches and principles which are generally accepted in the science to cognize the processes of nature and society development, such as scientific and historical character, complexity and systematic character. Being based on these universal principles of scientific cognition, local history should not only improve in current situation, but, in fact, it should rather re-build its own theoretical and methodological foundation. When it comes to the methodology of local history studies, the following traditional methods which are typical to these studies are usually called: literature review, mapping, field observation method, visual method, questionnaire, etc. They are used in the majority of the local history researches at the micro level. Of course, they are important to local history and are often practiced. At the same time, their use should be improved both in local history studies and in the related disciplines, taking account their achievements. However, today due to the emphasis on the advanced interpretation of the object-subject area of local history studies, there is an urgent need for research testing methods at meso- and macro-levels.

Key words: local history studies, methodology, historical and geographical region.

Александр Реєнт

Научно-методологические основы современного краеведения

В статье рассматривается актуальность и необходимость формирования дисциплиноформирующего статуса краеведения как современной научной дисциплины.

Ключевые слова: краеведение, методология, историко-географический край.

Краєзнавчий рух в Україні пройшов тривалий шлях і має беззаперечні досягнення. В минулому році відзначався 90-річний ювілей Національної спілки краєзнавців України, яка веде свій родовід від Українського комітету краєзнавства, створеного 1925 року, а у відродженому вигляді існує з 1990 року. Поступ україн-

ського краєзнавства з минулих століть до сьогодення узагальнено представлений нами в одному із номерів журналу «Краєзнавство» за 2015 рік¹. Нині краєзнавчий рух і його авангард Національна спілка краєзнавців України продовжують примножувати свої традиції, збагачуючи вітчизняну науку, історію, культуру.

¹ Реєнт О., Дмитрук В. Поступ українського краєзнавства // Краєзнавство. – 2015. – № 1/2. – С. 8 – 27.

Разом з тим, сьогодні наповнене новими реаліями і викликами, які потрібно враховувати. Інтенсивний розвиток сучасної науки, що характеризується методологічними проривами, стрімким поширенням новітніх дослідницьких методик, підходів і концепцій, виникненням нових наукових напрямів і дисциплін, вимагають від краєзнавства йти в ногу з часом, щоб не опинитися на узбіччі наукового процесу. Пошук власного місця в сучасному науковому просторі диктує вітчизняному краєзнавству необхідність досягнення передусім власного досвіду, адже в українському краєзнавстві за багато десятиліть напрацьований значний матеріал, що потребує наукової систематизації і осмислення. Не менш важливим є оволодіння передовим методологічним арсеналом вітчизняної і зарубіжної науки. Загальні тенденції сучасної науки до синтезу і посилення інтеграційних процесів, взаємовпливу і взаємопроникнення різних галузей знань ставлять нові вимоги перед краєзнавством як міждисциплінарним напрямом, що виник на фундаменті, закладеному історією, етнографією, географією, археологією, природознавством, генеалогією, економікою, культурологією тощо. Як синтетична галузь наукового знання воно має активніше сублимувати основні принципи і методологічні підходи суміжних та споріднених наук й виробляти власний інструментарій і теоретичні атрибути, притаманні кожній самодостатній науковій галузі. Краєзнавство має не механічно переймати знання, отримані іншими науками, а органічно включати їх у цілісну систему науки про край. У зв'язку з цим постає нагальна потреба оновлення теоретико-методологічних засад краєзнавства, його категоріального апарату, обґрунтування власної номенклатури наукових дефініцій і понять, про що, зокрема, йшлося на V (позачерговому), з'їзді Національної спілки краєзнавців України, ініціювалася дискусія з цих проблем². Вирішення цих проблем буде сприяти утвердженню дисципліноформуючого статусу краєзнавства як сучасної наукової дисципліни.

Попри те, що авторами ряду наукових публікацій вказувалось, і цілком справедливо, на невідповідність між масштабністю краєзнавства як суспільного явища та рівнем його наукового узагальнення, відставання розробки теоретико-методологічної бази краєзнавства, все ж потрібно зазначити, що в роки незалежної України зріс інтерес до розробки загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методологічних засад окремих структурних елементів національного краєзнавства. В результаті маємо певні напрацювання, цікаві підходи, ідеї, котрі висловлювалися на краєзнавчих конференціях, публікувалися на сторінках періодичних видань, зокрема в журналі «Краєзнавство», інших виданнях. Сучасні теоретичні та практичні розробки з основних питань краєзнавства містить підручник «Основи краєзнавства» для студентів вищих навчальних закладів, підготовлений Національною спілкою краєзнавців України³. Авторський колектив з урахуванням результатів новітніх наукових досліджень приділив, зокрема, належну увагу й висвітленню науково-методологічних засад краєзнавства, головних напрямів у структурі краєзнавства. Все це є добрим підґрунтям для подальшого розвитку теорії та методології краєзнавства.

Передусім потребує подальшої розробки питання об'єктно-предметної сфери краєзнавства. У краєзнавстві об'єктом вивчення є «край», тобто певна територія, яка підлягає комплексному дослідженню. Це базове у краєзнавстві поняття є багаторівневим. Під краєм розуміють і великі регіони, що склалися у процесі історичного розвитку як окремі історико-географічні території, і різного масштабу адміністративно-територіальної одиниці як сучасні, так і в минулому. До сфери вивчення краєзнавства належить також широке коло різнопланових об'єктів, локалізованих у межах цих територіальних утворень, виробничих, архітектурних, культурних та ін. Потрібно враховувати й етнодуховну складову поняття «край». Все це відноситься до об'єктно-предметної сфери краєзнавства. За поширеним визначенням краєзнавство передбачає

² Звіт Правління Національної спілки краєзнавців України (доповідь Голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта // V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи. – К., 2012. – С.43 – 49.

³ Основи краєзнавства: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна, Нац. спілка краєзнавців України; за ред. О.П. Реєнта. – Харків, 2015. – 332 с.

комплексне дослідження певної території (краю). Тобто, краєзнавче дослідження апріорі передбачає комплексний підхід до вивчення краю, адже й сам край (історико-географічний край) є певним комплексом, універсальним за своєю суттю територіальним утворенням, оскільки об'єднує різного походження складові. У науковій літературі використовуються різні терміни на позначення цього феномену: «природно-історично-соціально-територіальний комплекс»⁴, «суспільно-територіальний комплекс» (СТК)⁵ тощо. Оскільки край є складним явищем, котре функціонує в часі і просторі, то дослідникам це дає підстави пропонувати застосовувати при його аналізі системний підхід, тобто вважати такий комплекс системою⁶. Ясно, що багатоплановість базового поняття (об'єкта дослідження) ускладнює структурування краєзнавства як сфери наукового пошуку. Різний масштаб територіальних одиниць вимагає застосування відповідної методології краєзнавчих досліджень на різних рівнях: нижньому (мікрорівні), середньому (мезорівні) та вищому (макрорівні). Разом з тим, таке бачення об'єктної сфери розширює можливості й посилює роль краєзнавства як комплексної наукової галузі, робить його перспективним науковим напрямом.

Як галузь науки краєзнавство базується на тих самих методологічних основах, що й вся наука. Загальний стан розвитку науки, збагачення її теоретико-методологічного арсеналу дає краєзнавцям змогу в повному обсязі використовувати сучасні наукові підходи та методи. Тобто методологічною основою краєзнавчих досліджень є наукові підходи та загальноприйняті принципи наукового пізнання процесів розвитку природи та суспільства, такі як науковість, історизм, комплексність, системність. Базуючись на цих універсальних принципах наукового пізнання, краєзнавство в сучасних умовах має не лише удосконалювати, а, по-суті, великою мірою вибудувати заново власний

теоретико-методологічний фундамент. Коли йдеться про методологію краєзнавства, то зазвичай називаються як властиві краєзнавству такі традиційні методи як літературний, картографічний, метод польових спостережень, візуальний, анкетний та ін., котрі застосовуються під час дослідження краю переважно на мікрорівні. Безумовно, вони важливі для краєзнавства, найчастіше практикуються й потрібно удосконалювати їх застосування у краєзнавстві з урахуванням досягнень у цій сфері суміжних дисциплін. Проте в сучасних умовах, у зв'язку з акцентом на розширену трактовку об'єктно-предметної сфери краєзнавства, нагальною потребою бачиться відпрацювання методики досліджень на мезо- і макрорівнях досліджень. І без використання досягнень інших дисциплін тут не обійтись.

Під час розробки теоретико-методологічного фундаменту краєзнавства на цих рівнях можуть застосовуватися підходи, напрями, течії, теорії багатьох наук, передусім географії, історії, історіософії. Це, передусім, хорологічний (просторовий) підхід (метод), що традиційно застосовувався в географії й перенесений у географічне краєзнавство та краєзнавство в цілому, який визначає простір основною домінантою дослідження. Це й синергетичні, стадіально-хвильові підходи. Важливим в сучасних умовах є застосування екологічних підходів до вивчення краю тощо.

Оскільки краєзнавчі дослідження обов'язково ґрунтуються на засадах міждисциплінарного підходу, краєзнавство може застосовувати різні методи, якими користуються природничі та соціогуманітарні науки. Серед наукових методів особливо важливими для краєзнавства є порівняльний, генетичний, метод типологізації, кількісні методи обробки інформації та інші. Застосування того чи іншого методу під час проведення краєзнавчих досліджень потребує творчого підходу, який при цьому має враховувати поставлені цілі та завдання, а також вимоги часу. Свідоме застосування науково обґрунтованих

⁴ Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С. 4.

⁵ Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах: Тези допов. міжнарод. наук.-метод. семінару. – Харків, 1994. – С. 3 – 4.

⁶ Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С. 4.

методів у межах певної методології дозволяє краєзнавцю створити цілісний образ краю.

Потрібно зазначити, що узагальнення теоретичного і практичного досвіду в краєзнавстві, удосконалення його науково-методологічних основ, розробка галузевих напрямів – ці завдання, як пріоритетні, містить запропонований Національною спілкою краєзнавців України проєкт Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року⁷. Враховуючи нагальну потребу в

розвитку теоретико-методологічних засад краєзнавства, необхідною бачиться підготовка в галузі краєзнавства ґрунтовних методологічних праць, методичних розробок, довідників, які б озброїли дослідників-краєзнавців сучасним методологічним інструментарієм. А це, в свою чергу, піднесе на більш високий рівень науковий потенціал краєзнавства, дасть краєзнавству можливість зайняти належне місце в структурі сучасних наукових напрямів і дисциплін.

References

1. Zvit Pravllynna Natsional'noyi spilky krayeznavtsiv Ukrayiny (dopovid' Holovy NSKU, chlena-korespondenta NAN Ukrayiny Oleksandra renta // V (pozacherhovyy) z»yizd Natsional'noyi spilky krayeznavtsiv Ukrayiny (23 sichnya 2012 roku). Materialy ta dokumenty. – K., 2012. – S. 28–49.
2. Perspektyvy rozvytku krayeznavchoho rukhu: propozytsiyi do proektu Derzhavnoyi prohramy rozvytku krayeznavstva na period do 2025 r. // Krayeznavstvo. – 2013. – # 1. – S. 4–7.
3. Zhupans'kyu Ya., Krul' V. Pro ob»yekt i predmet vyvchennya natsional'noho krayeznavstva // Krayeznavstvo. – 1994. – № 1–2. – S. 3–6.
4. Osnovy krayeznavstva: pidruch. dlya stud. vyshch. navch. zakl. / M-vo osvity i nauky Ukrayiny, Khark. nats. un-t imeni V.N. Karazina, Nats. spilka krayeznavtsiv Ukrayiny; za red. O.P. Reyenta. – Kharkiv, 2015. – 332 s.
5. Palamarchuk M.M., Palamarchuk O.M. Teoretychni osnovy heohrafichnoho krayeznavstva i sotsial'ne rayonuvannya // Suchasnyy stan ta perspektyvy vyvchennya heohrafiyi ridnoho krayu u shkolakh: Tezy dopov. mizhnarod. nauk.-metod. seminaru. – Kharkiv, 1994. – S. 3–4.
6. Reyent O., Dmytruk V. Postup ukrayins'koho krayeznavstva // Krayeznavstvo. – 2015. – № 1/2. – S. 8–27.

⁷ Перспективи розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проєкту Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. // Краєзнавство. – 2013. – № 1. – С. 4–7.

Надія Щербина (м. Одеса)

Історико-краєзнавчі дослідження на Одещині у другій половині ХХ століття: тенденції та напрямки

У статті розглядаються становлення краєзнавчого руху на Одещині різноманітні напрямки історико-краєзнавчих досліджень в регіоні у другій половині ХХ століття.

Ключові слова: історичне краєзнавство, пам'ятки історії та культури, музеї, бібліотеки, краєзнавча література.

Nadezhda Shcherbina

Historical, regional studies at the Odessa regional in the second half of the twentieth century: tendencies and directions

The article deals with the formation of local lore movement in the Odessa region in the second half of the twentieth century, because in this period there was differentiation of various areas of study region. During this period, development of historic study found reflected in the activities of research institutes, many departments of humanities universities republic, researchers state archival institutions, public museums, libraries, aimed at developing local historical problems, the study of the socio-economic and cultural development of a region, its history, businesses, educational institutions, historical and cultural monuments. An important result of the edge scientific research was the creation of the fundamental work "History of the towns and villages of the Ukrainian SSR.» The value of this work is that the preparation and publication of scientific work has become one of the important factors that significantly increased the Ukrainian local history to a new level, greatly contributed to the further development museology, Heritage work, the publication of new historical and ethnographic works.

Key words: historical studies, historical and cultural monuments, museums, libraries, local history books.

Надежда Щербина

Историко-краеведческие исследования в Одесской области во второй половине ХХ века: тенденции и направления

В статье рассматривается становление краеведческого движения в Одесской области, различные направления историко-краеведческих исследований в регионе во второй половине ХХ века.

Ключевые слова: историческое краеведение, памятники истории и культуры, музеи, библиотеки, краеведческая литература.

Друга світова війна змінила основні напрямки роботи державних установ, культурно-освітніх закладів і громадських організацій, завдала значної шкоди розвитку науки і культури. Тому, після її завершення в республіці почалися процеси відновлення і становлення історичної науки взагалі та історичного краєзнавства зокрема. Об'єктивним процесом у повоєнний період стала диференціація різноманітних напрямків дослідження краю. У рамках краєзнавства найбільш чітко визначився історичний напрямок, сформувалися його основні форми – наукові, громадські та шкільні. Активізувалася робота щодо вивчення історії Другої світової війни, збору матеріалів про подвиги людей, які своєю працею намагалися у період війни відродити економіку й культуру України. У повоєнні роки розвиток історичного краєзнавства знаходив своє відображення у діяльності науково-дослідних інститутів, багатьох кафедр гуманітарних наук вузів республіки, наукових співробітників державних архівних установ, державних музеїв, бібліотек, яка була спрямована на розробку локально-історичних проблем, вивченню соціально-економічного і культурного розвитку окремого регіону, історії його підприємств, навчальних закладів, історико-культурних пам'яток.

Істотним результатом наукового дослідження краю стало створення фундаментальної праці «Історії міст і сіл Української РСР». У підготовці багатотомного видання брали участь тисячі на-

уковців, викладачів, музейних працівників, архівістів, журналістів, краєзнавців-аматорів, які провели значну роботу щодо збору і систематизації документів та матеріалів про всі населені пункти України. У процесі підготовки тому «Одеська область», чимало особистих зусиль доклали науковці і краєзнавці Одещини для формування цілісного видання. Значення проведеної роботи полягає ще й в тому, що підготовка та видання цієї наукової праці стало одним із важливих чинників, які вивели українське краєзнавство на якісно новий рівень, істотно сприяли подальшому розвитку музейництва, пам'яткоохоронної роботи, виданню нових історико-краєзнавчих праць.

Значний внесок у розробку проблеми розвитку українського історичного краєзнавства зробив український історик П.Тронько. В наукових працях вченого розглядаються теоретичні та практичні питання розвитку історичного краєзнавства в Україні у ХХ ст.¹ Окремо можна виділити дослідження А.Бачинського², І.Сапожнікова³, О.Дьоміна⁴, які присвячені проблемам виявлення, обліку, охорони, збереження пам'яток історії та культури Одещини й підготовки до написання «Зводу пам'яток історії та культури Української РСР».

Стан краєзнавчих проблем на межі ХХ–ХХІ століть став предметом дослідження в працях П.Тронька «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття», «Краєзнавство на Україні: традиції і перспективи» та «Краєзнавство у відродженні духовності та культури»⁵. Автор пропонує своє

¹ Тронько П., Склярченко Є. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 51–61; Його ж. Деякі питання розвитку історичного краєзнавства // Вісник Академії наук УРСР. – 1982. – № 6. – С. 32–48; Його ж. Актуальні питання історичного краєзнавства // Український історичний журнал. – 1986. – № 7. – С. 16–32; Його ж. Історико-культурні цінності і сучасність. – К.: Рідний край, 1988. – 187 с.

² Бачинський А. У пошуках слідів історії // Пам'ятки України. – 1981. – № 1. – С. 36–37; Бачинський А., Самойлов Ф. Щоб заговорили пам'ятки // Пам'ятки України. – 1985. – № 2. – С. 41–42.; Бачинський А. Документальні пам'ятники: виявлення, збереження, використання // Тезиси I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 75–77.

³ Сапожников И. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры Одесской области» в 1988 г. // Тезиси I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 121–122.

⁴ Дьомін О. Проблеми вивчення пам'яток історії та культури у «Зводі історії і культури України по Одеській області» // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: Волинський державний університет ім. Л.Українки, 1993. – С. 312–313.

⁵ Тронько П. Краєзнавство на Україні: традиції і перспективи / Завдання історичного краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури. – К., 1991. – С. 12–20; Краєзнавство у відродженні духовності та культури. – К.: Рідний край, 1994. – 107 с.

бачення невіршених питань, перспективних напрямів дослідження краєзнавчої проблематики, оновлення джерельної бази краєзнавства, акцентуючи увагу на загальноукраїнських проблемах розвитку історичного краєзнавства, не зосереджуючись на окремих регіонах України.

Проблеми розвитку та періодизації історичного краєзнавства на Одещині порушували в своїх працях такі вчені як З.Першина⁶, М.Раковський⁷. На основі нових концептуальних підходів щодо висвітлення регіональних аспектів історико-краєзнавчих проблем проводив дослідження у 1990-ті рр. М.Раковський. Вченому належить кілька публікацій, присвячених проблемам періодизації історичного краєзнавства, діяльності наукових і громадських організацій щодо проведення краєзнавчої роботи в регіоні⁸. Проте, слід зазначити, що праці, написані у радянську добу не позбавлені тогочасного ідеологічного впливу. Доба незалежності України характеризується глибоким осмисленням нових підходів до історико-краєзнавчої проблематики, хоча регіональний аспект у літературі представлений фрагментарно. Розкриття основних різноманітних напрямків історико-краєзнавчих досліджень Одещини у другій половині ХХ століття і є метою даної статті.

У повоєнні роки поза межами наукового узагальнення залишалися проблеми історичного краєзнавства Одещини. У низці досліджень зроблено спроби розвитку історичного краєзнавства певних регіонів. Історико-краєзнавчі дослідження в Україні в цілому і Одещині зокрема, має свої великі і давні традиції. У історичному краєзнавстві, як галузі наукового знання, що має власний об'єкт, предмет, мету, завдання, методологію використовується при-

нцип періодизації. Зокрема, це стосується і досліджень регіональних аспектів історико-краєзнавчої проблематики. У працях академіка П.Тронька та більшості провідних істориків-краєзнавців краєзнавство в Україні поділяється на дореволюційне (до 1917 р.) і післяреволюційне. Так, на їх думку, можна розвиток краєзнавства поділити на такі періоди: 1) 20-ті роки ХХ ст. – «зоряний час» українського краєзнавства; 2) кінець 1920-х – середина 1950-х рр. – період репресій проти краєзнавців і занепаду краєзнавства; 3) початок 1960-х – 1980-ті роки – відродження краєзнавчого руху; 4) краєзнавство доби незалежної України⁹.

Періодизація історичного краєзнавства Одещини знайшла відображення в працях Т.Григор'євої, З.Першиної, П.Тронька, М.Раковського та інших. Аналіз різних підходів до періодизації засвідчує, що попри використання загальноприйнятої періодизації історичного краєзнавства дослідники чітко бачать особливості регіону, відмінності його історичного розвитку. Найбільш вдалою, на нашу думку, представлена періодизація історичного краєзнавства Одещини у працях вченого М.Раковського. У дослідженнях про розвиток історичного краєзнавства Одещини, відповідно до мети та поставлених завдань, він поділяє його на шість періодів. У своїх працях М.Раковський відзначив, що ранній період розвитку історичного краєзнавства в Одесі припадає на 20–40-ві рр. ХІХ ст. і пов'язаний з діяльністю таких центрів краєзнавства як: Одеський археологічний музей, створений у 1825 р. (тоді він мав назву Одеський міський музей старожитностей); Одеська міська публічна бібліотека, що почала свою роботу у 1830 р., була одним із центрів зосере-

⁶ Першина З. Традиции отечественного краеведения, преемственность и развитие // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание историей». – Одесса, 1989. – С. 31–33.

⁷ Раковский М. Историческое краеведение в региональном измерении // Историческая память. – 1999. – № 1. – С. 7–15.

⁸ Раковский М. Актуальные проблемы развития исторического краеведения в нашем крае // Материалы научной конференции, посвященной 40-летию историко-краеведческого музея. – Одесса, 1996. – С. 16–18; Його ж. Історичне краєзнавство на Одещині: досвід, проблеми. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 21–25.; Его же. Историческое краеведение: опыт, проблемы, задачи. // Вечерняя Одесса. – 1992. – 24 марта. – С. 3.

⁹ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т.Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп. ред. П.Т.Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989; – 237 с.

дження краєзнавчої літератури в місті; Одеське товариство історії і старожитностей, створене у 1839 р., займалося вивченням документальних пам'яток з історії запорізького козацтва, дослідженням некрополів, збиранням етнографічних пам'яток, стародруків, вивченням історії будівництва культових споруд, проведенням археологічних розкопок¹⁰.

Наступний етап розвитку краєзнавчих студій відноситься до другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У зазначений період створення Новоросійського (Одеського) університету на базі Рішельєвського ліцею дало новий поштовх для історико-краєзнавчих досліджень. Частина професорів ліцею продовжили краєзнавчі традиції вже у складі історико-філологічного факультету.

У 20-ті рр. ХХ ст. в Одесі сформувався і розгорнув свою роботу важливий центр українського краєзнавства. Його невід'ємною складовою стали Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Одеське наукове товариство при ВУАН, комісія з охорони пам'ятників, музеї «Стара Одеса», «Степова Україна» та інші культурно-освітні заклади. Суттєву допомогу в створенні умов для розвитку науково-дослідної роботи з краєзнавства надавала Одеська комісія краєзнавства, яка була створена у 1923 р. для поглибленого вивчення Причорноморського краю. Це вивчення стосувалося соціально-історичного, етнографічно-лінгвістичного, археологічного та природничого аспектів. У 30-ті рр. ХХ ст. під тиском владних структур краєзнавчий рух в країні, в його наукових і громадських формах, поступово почав згортатися, а його найактивніші учасники зазнали цілого ряду репресій. Цей період торкнувся й Одеси. Тут слід назвати імена вчених-істориків як М.Болтенко, М.Слабченко, які постраждали від необґрунтованих звинувачень.

У роки Другої світової війни історичне краєзнавство в Одесі, як і в країні, практично не розвивалося. Внаслідок окупації міста було завдано значної шкоди історичній науці в Одеському державному університеті, а також матеріально-науковій базі Одеського археологічного

музею. Окупанти пограбували цінні пам'ятки культури та колекції музею. Але вже після закінчення війни були вжиті заходи щодо повернення музейних колекцій та відновлення музею. Намагаючись відродити масове краєзнавство, Наркомат освіти ще влітку 1942 р. запропонував «...посилити збирання місцевого матеріалу з історії краю...», що активізувало історико-краєзнавчі дослідження, хоча масовим краєзнавством ще не стало¹¹.

Перші повоєнні роки характеризувалися відновленням краєзнавчих осередків, одними з яких виступали музеї. Підґрунтям історико-краєзнавчої роботи того часу, методичним центром стала розгалужена мережа державних історичних та історико-краєзнавчих музеїв, а також музеїв, що діяли на громадських засадах. Вже в серпні 1944 рр., невдовзі після звільнення Одеси, був покладений початок створенню документального музею оборони міста, який мав назву «Оборона Одеси».

З другої половини 50-х рр. ХХ ст. починається кількісне і якісне зростання публікацій історико-краєзнавчого характеру. Подальшому розвитку наукових досліджень сприяла підготовка тому «Історії міст і сіл УРСР. Одеська область». Вивчення історії краю також створюється силами культурно-просвітницьких закладів, широкої громадськості, краєзнавцями-аматорами, людьми різних професій, що складає основний зміст історичного краєзнавства. З цією метою створювалися громадські історико-краєзнавчі об'єднання, гуртки, комісії, нерідко діючі при музеях, організаціях Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. У зв'язку з початком після ХХ з'їзду процесу десталінізації в кінці 1950-х – початку 1960-х рр. наступив період деякого відродження краєзнавчої роботи. Але цей період був нетривалим. Політика волюнтаризму і суб'єктивізму, обстановка парадності, залишковий принцип фінансування культури, поява застійних явищ у економіці та настрою соціальної пасивності негативно впливали на розвиток історичного краєзнавства в Україні. Однак, на Одещині попри всі складні умови, які відбувалися в

¹⁰ Раковський М. Историческое краеведение как наука: традиции и современность (на материалах Одесщины) // Одесі – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – Ч.1. – С. 105–109.

¹¹ Разгон А. Пути советского краеведения // История СССР. – 1967. – № 4. – С. 190–198.

республіці, розвитку краєзнавства в цей період сприяло створення наукової історико-краєзнавчої секції «Одесика» (1964 р.) при Одеському будинку вчених та Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури (1966 р.). Члени цих товариств брали активну участь у охороні пам'яток історії та культури, встановленні пам'ятників та меморіальних дошок, перейменуванні вулиць, проведенні наукових конференцій, обговоренні нової історико-краєзнавчої літератури та ін.

Вивченню історії краю сприяли розгалужена мережа краєзнавчих товариств, систематичні конференції краєзнавців, видання спеціальної періодичної літератури, а також бібліографічна, експедиційна, пошукова, екскурсійна діяльність, архівних та археологічних досліджень. Наприкінці 1950-х років спостерігається кількісне і якісне зростання праць краєзнавчої тематики в обласних, міських та районних періодичних виданнях. На рубежі 1950–1960-х рр. у періодичній пресі було опубліковано близько 50 статей, які тією чи іншою мірою стосувалися історії населених пунктів Одеської області.

Аналізуючи тенденції видання історико-краєзнавчої літератури, можна стверджувати, що в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. кількість робіт, присвячених Одещині, виданих як на загальнореспубліканському, так і регіональному рівні, істотно збільшується. Так, якщо для порівняння взяти другу половину 1950-х років і другу половину 1960-х років, то кількість вищезазначених видань зростає. Йдеться про публікацію брошур, журнальних і газетних статей. В 1960–1980-х рр. виходить велика кількість наукових праць викладачів вищих навчальних закладів Одеси. Так, викладачами Одеського державного університету ім. І.Мечникова за 1960–1980-ті рр. було опубліковано понад ста робіт з історії Півдня України, міста Одеси та окремих населених пунктів Одещини¹².

При цьому наведене число наукових праць безперечно може викликати сумнів і потребує свого пояснення. Так, якщо брати до уваги всі книги, брошури, журнальні та газетні статті, в яких згадуються окремі факти з історії сіл і селищ, персоналії, то їхня кількість може зрости з геометричною прогресією. Нами ж враховані лише ті праці, які на основі архівних документів,

свідчень усної історії комплексно розкривають основні віхи минулого досліджуваних населених пунктів. Наявні здобутки в даному напрямку можна простежити на основі таблиці 1.

Таблиця 1

**Кількість праць
з історії сіл і селищ одещини
(друга половина 40-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)**

Роки	Кількість історико-краєзнавчих праць
II пол. 1940-х – 1950-ті рр.	20
1960-і рр.	85
1970-і рр.	22
1980-ті – поч. 1990-х рр.	28

Як видно з таблиці, основна кількість опублікованих наукових праць припадає на 1960-ті рр., коли проводилася робота над підготовкою багатотомного видання з історії міст і сіл. Зазначені публікації стали своєрідною апробацією тих нарисів і довідок, які публікувалися в томі «Одеська область», а також містили ті матеріали, які з різних причин, не увійшли до багатотомника. Зниження кількості публікацій у 1970-ті рр. пояснюється, на нашу думку, тим, що основна увага науковців та краєзнавців-аматорів була звернена на впорядкування документальних збірників, підготовку наукових статей, обумовлювалося необхідністю доповнення і осмислення вже опублікованих матеріалів. У 1980-х рр. простежується тенденція до висвітлення тих фактів і подій з історії Одещини, які, внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, не знайшли своєї належної оцінки у радянській історіографії.

Історики та краєзнавці Одеси досліджували також історію окремих підприємств міста, одеського порту, Чорноморського пароплавства, вищих навчальних закладів тощо. Аналізувалося культурне життя міста в різні періоди його історії. Ці публікації містили багато відомостей історико-краєзнавчого характеру про історію створення пам'ятників в Одесі визначним діячам культури, про місця, пов'язані з життям і творчістю поетів, композиторів. У 1960 р. вийшла збірка нарисів про Одесу «Город вечной

¹² Тихвінський С. Завдання історичного краєзнавства // Пам'ятки України. – 1988. – № 1. – С. 52–54.

юности», де висвітлювалися основні історичні події минувшини Одеси, розвиток міста, багатство культурних цінностей тощо¹³.

До 40-річчя жовтневих подій 1917 р. було видано низку праць про минуле міста і краю: В.Загоруйко «По сторінках історії Одеси і Одещини» (1957), Я.Штернштейн «Морские ворота Украины» (1958), В.Коновалов «Герои одесского подполья» (1960), «Иностранная коллегия» (1958) та ін. У праці Я.Штернштейна «Морские ворота Украины» на конкретних фактах та прикладах, почерпнутих з архівних документів, листів, спогадів, відтворена історія Одеського порту з дня його заснування до 60-х рр. ХХ ст. Ця праця започаткувала серію книг про промислові підприємства міста. З'явилися колективні монографії з історії ряду вузів міста, а саме Одеського державного університету ім. І.Мечникова, Одеського політехнічного інституту та ін.¹⁴.

Слід відмітити, що ряд колективних та індивідуальних наукових праць, які були присвячені історії Одещини та її історико-культурним надбанням, мали ідеологічну спрямованість¹⁵. Дещо традиційно були сформовані й фотоальбоми, які висвітлювали минуле Одеської області. Публікації першої половини 1980-х рр., незважаючи на наявні недоліки (тенденційність у підборі документів, висвітлення життя області переважно з позитивного боку), більш об'єктивно відображають ті процеси, що відбувалися в регіоні на різних етапах його історичного та культурного розвитку.

Процес створення літопису населених пунктів Одещини сприяв виданню путівникової літератури, яка за рішенням вищого партійно-державного керівництва СРСР отримала своє пріоритетне значення, проте, необхідно відзначити, що окремі путівники виходили в світ ще задовго до прийнятої постанови. Всього в кінці 1950-х – на початку 1990-х рр. за підрахунками автора було опубліковано понад 50 путівників як

по Одесі в цілому, так і по окремих населених пунктах області. Кількість видань проглядається у таблиці 2.

Таблиця 2

Кількість путівникової літератури Одещини

Рік видання	Кількість видань
1950-ті рр.	4
1960-ті рр.	26
1970-ті рр.	12
1980-ті рр.	18

За своїм спрямуванням опубліковані путівники можна умовно поділити на три основні групи: загальні роботи, присвячені огляду пам'яток історії та культури Одещини в цілому; тематичні огляди пам'яток архітектури, Другої світової війни; огляди пам'яток конкретно взятих окремих населених пунктів. Піднесення краєзнавчої роботи у досліджуваній період сприяла підготовка путівників по музеях Одещини. У другій половині 1950-х років за підрахунками автора путівники мали лише 4 державних музеїв, у 1960-х роках вже було видано 15 путівників, у 1970-х рр. – 25, у 1980-х рр. – 28, на початку 1990-х рр. – 3. Всього за 1950 – 1980-ті рр. було опубліковано понад 60 путівників. Проте, слід зазначити, що відсутність належного державного фінансування, повний перехід на госпрозрахунок видавничих організацій у 1980-х – початку 90-х рр. перешкождали практичному розв'язанню важливих питань, а це знижувало рівень видавничої справи путівникової літератури. Переважна більшість путівників не відображали усієї повноти сучасних експозицій музейних закладів.

80-ті – початок 90-х рр. ХХ ст. – це період інтенсифікації краєзнавчих досліджень, критичного переосмислення історіографічних оцінок, методологічних підходів. Координації краєзнавчих досліджень в Україні значною мірою сприяло

¹³ Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы (27-28 июня 1989 г.). – Одесса, 1989. – 176 с.

¹⁴ Юрженко О., Першина З. В'язовський Г. Одеському університету – 100 років. – Одеса: Маяк, 1965. – 100 с.

¹⁵ Борьба трудящихся украинских Придунайских земель за социальное освобождение (1918–1940 гг.). Сборник документов и материалов. – Одесса: Маяк, 1967. – 328 с.; В огне гражданской войны (1918 – 1920). Сборник документов и материалов. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. – 503 с.; Гончаров А. Шел отряд по берегу. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1963. – 22 с.

проведення протягом 80-х рр. всеукраїнських наукових конференцій, в яких брали участь історики та краєзнавці Одеси.

Отже, процес розвитку історичного краєзнавства на Одещині у досліджуваній період відбувався в таких напрямках: вивчення історичних подій періоду Другої світової війни, виявлення імен загиблих, створення краєзнавчих осередків, громадських організацій, які спрямовували свою діяльність на вивчення історії краю, здійсненні різноманітних краєзнавчих програм, а також видання історико-краєзнавчої літератури. Аналіз опублікованої літератури, засвідчує, що їх видання повністю і беззаперечно залежало від тієї ідеологічної кон'юнктури, яка формувала і визначала оцінку подій і явищ, які мали місце в регіоні.

Помітним явищем у науковому і культурному житті України 60–70-х рр. ХХ ст. і водночас могутнім стимулом розвитку історичного краєзнавства в країні стала підготовка і видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» – фундаментальної наукової праці, що започаткувала новий напрям в історіографії. На початку 1960-х рр. почалося розгортання краєзнавчого руху і в середовищі наукової інтелігенції народилася думка про підготовку багатотомного енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР», речником якої став П.Тронько – на той час заступник голови Ради Міністрів УРСР¹⁶. У травні 1962 р. ініціативу схвалив ЦК Компартії України, прийнявши з цього приводу спеціальне рішення. Для керівництва підготовкою видання, що здійснювалось на громадських засадах, було створено головну редакційну колегію на чолі з П.Троньком. Відповідальність за підготовку окремих томів покладалась на керівництво роботою на місцях, для чого в його складі було створено окремий відділ історії міст і сіл під керівництвом О.Парасунька, а згодом І.Слабеева, а головна редакція Української Радянської Енциклопедії – наукове редагування усіх томів¹⁷.

Праця дістала високу оцінку наукової громадськості як в нашій країні, так і далеко за її межами. До цього часу це видання не має свого

аналогу у світовій практиці, хоча минуло вже більше чверті століття. На сторінках 26-того видання на основі величезної джерельної бази дано оцінку суспільним явищам і подіям в історії міст і сіл країни з найдавніших часів до 60-х рр. ХХ ст. Сто тисяч авторів – професійних істориків, краєзнавців-аматорів – брали участь в її створенні. Загальний обсяг цієї титанічної праці становив 2360 авторських аркушів, у томах вміщено 1340 статей з історії обласних і районних центрів та інших найбільш значних населених пунктів, 8319 статей про всі селища міського типу і центри сільських рад, вміщено понад 9 тисяч ілюстрацій.

Загалом, багаторічну роботу щодо підготовки «Історії міст і сіл УРСР» і, зокрема, тому, присвяченого Одеській області, можна поділити умовно на кілька етапів. Перший з них організаційно-підготовчий – охоплював 1962 – 1964 рр. Влітку 1962 р. Одеській обласний комітет Компартії України і обласний виконавчий комітет створили обласну редколегію цього видання, до якої увійшли секретар обласного комітету КП України Л.Гладка (голова редколегії), завідувач відділу пропаганди і агітації обласного комітету Л.Ануфрієв, завідувач Державного архіву Одеської області І.Хіоні, а також наукові працівники і викладачі Одеського державного університету ім. І.Мечникова (І.Головко, П.Воробей, В.Загоруйко, С.Ковбасюк, П.Некрасов, В.Немченко), Одеського політехнічного та Одеського педагогічного інститутів (П.Лопата, С.Мельник), Одеського вищого інженерно-морського училища, Одеського технологічного інституту ім. М.Ломоносова, Одеського інституту інженерів морського флоту, Одеського інженерно-будівельного інституту, Одеського сільськогосподарського інституту, Одеського медичного інституту ім. М.Пирогова (М.Дихан), Одеського електротехнічного інституту зв'язку ім. О.Попова та Одеського інституту народного господарства (А.Гуляк, С.Боровой). У виявленні та збиранні документів та матеріалів багато зусиль доклали вчителі, працівники культосвітніх установ, краєзнавці, журналісти та інші керівники обласних

¹⁶ Тронько П., Склярєнко Є. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 51–60.

¹⁷ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т.Тронько, В.О.Горбик, О.І.Лугова та ін.; Відп ред. П.Т.Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989; – 237 с.

установ та організацій¹⁸. В усіх районах області було створено редакційні комісії, в населених пунктах укомплектовані авторські групи, при обласній редколегії створено робочі групи для редагування нарисів. Під керівництвом обласної редколегії працювало 25 районних комісій та близько 350 робочих груп, які підготували первинні матеріали для нарисів і довідок про історію населених пунктів.

На першому етапі обласна редакційна колегія за постановою головної редакційної колегії склала списки населених пунктів і визначила обсяг статей, адже збирання матеріалів для тому треба було закінчити до 1 січня 1964 р., а редагування і підготовку до друку – не пізніше 1 січня 1965 р. Для того, поряд зі збором матеріалів, одночасно організовувалися написання, рецензування і літературна обробка статей і обговорення їх широкою громадськістю. Одночасно проводилася значна робота вченими щодо збирання документів та матеріалів з історії міст і сіл Одещини. При районних, міських комісіях було створено на громадських засадах групи консультантів для подання необхідної методичної допомоги авторам-збирачам. Аналіз архівних документів показує, що до листопада 1963 р. було підготовлено перелік орієнтованих тем, фото населених пунктів, визначних споруд, пам'ятників, а також фото видатних діячів науки і культури героїв Радянського союзу, і героїв Соціалістичної праці для ілюстрування тому. Головна редакційна колегія звертала особливу увагу районних і міських комісій на якість зібраних матеріалів, постійно нагадуючи, що основним джерелом для написання нарисів про населені пункти повинні бути документальні матеріали, наукова та краєзнавча література, а також спогади, фольклорні та етнографічні матеріали, дані топоніміки тощо¹⁹.

За постановою Одеського обласного комітету КП України у жовтні 1964 р. для своєчасної і якісної підготовки історичних нарисів, економічних і географічних матеріалів з історії населених пунктів Одеської області було створено групи наукових редакторів у такому складі: О.Алешкін, В.Галяс, М.Нудель (Одеський державний університет ім. І.Мечникова), А.Коциєвський, М.Савицький, І.Ланда (Одеський державний історико-краєзнавчий музей), С.Боярський (Одеський державний політехнічний інститут), А.Родичев (Одеський державний кредитно-економічний інститут) та інші. В березні 1967 р. була створена науково-редакційна група у складі: Н.Чижевського (доцент Одеського інституту зв'язку ім. Попова), П.Шамиша (кореспондент одеської обласної газети «Знамя коммунизма»), М.Рубина (редактор Одеського обласного комітету радіомовлення і телебачення), Р.Синельникова (редактор Одеської студії телебачення), Л.Чутель (науковий співробітник Одеського державного історико-краєзнавчого музею)²⁰. Співробітниками Одеського історико-краєзнавчого музею була створена хроніка революційних подій, які відбувалися у краю з 1900–1917 рр., для написання історії багатьох сіл до видання «Історії міст і сіл Одеської області», а також були опубліковані наукові праці з революційного руху та героїчній обороні міста і краю²¹. Наукові співробітники К.Ревенко, І.Бережной, Н.Пельц, М.Савицький, А.Коциєвський брали участь у написанні та рецензуванні історії міст і сіл Одеської області, у проведенні паспортизації пам'ятників культури Одещини²². У цей період у Державному архіві Одеської області, Одеській науковій бібліотеці ім. В.Леніна тривала робота щодо створення картотеки матеріалів з історії населених пунктів, які виконували автори-дослідники.

¹⁸ О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР. Одесская область» // Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. Р-7386, оп. 1, спр. 2, арк. 26.

¹⁹ Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР» 1963 – 1969 гг. // ДАОО, ф. Р-7386, оп. 1, спр. 1, арк. 71.

²⁰ Довідка про створення групи наукових редакторів для завершення роботи над матеріалами щодо видання „Історії міст і сіл УРСР. Одеська область.” // ДАОО, ф. Р-7386, оп. 1, спр. 2, арк. 16–18.

²¹ Довідка про діяльність Одеського історико-краєзнавчого музею за 1964 – 1965 рр. // ДАОО, ф. Р-6712, оп. 1, спр. 142, арк. 35–37.

²² Справка о состоянии и мерах улучшения работы музеев и краеведческой работы в области // ДАОО, ф. Р-6712, оп. 1, спр. 142, арк. 43–49.

Значну методичну допомогу надавала головна редколегія, яка розіслала на місця «Методичні вказівки для авторських колективів, комісій та редакційних колегій, рецензентів та редакторів томів «Історії міст і сіл Української РСР та редакційні настанови авторам і редакторам нарисів та довідок до «Історії міст і сіл Української РСР», що стали справжнім путівником у подальшій підготовці текстів²³. Однак, у цій роботі були серйозні недоліки. У протоколах засідань обласної редколегії наголошувалося на тому, що якість зібраних матеріалів не завжди відповідала вимогам до змісту нарисів, окремі періоди з історії населених пунктів області не були підтверджені документами, часом бракувало посилань на використані джерела. Надто повільно здійснювалось рецензування та редагування нарисів. Аналіз архівних документів показує, що робота щодо підготовки до видання тому мала ідеологічне спрямування. Так, особливу увагу привернув той факт, що в «ряді випадків приділена недостатня увага висвітленню історії радянського періоду і, навпаки, має місце надмірне захоплення викладом історичних подій далекого минулого». Авторам постійно нагадували про те, що основне завдання «Історії міст і сіл Української РСР» – «це висвітлення на конкретних прикладах тих соціалістичних перетворень, що сталися у містах і селах республіки за 50 років радянської влади. ... Основне місце в статтях повинно бути відведено післяжовтневому періоду – висвітленню громадянської війни, індустріалізації і колективізації, героїки українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудові народного господарства в повоєнні роки, виконанню грандіозних планів комуністичного будівництва»²⁴.

Наступний етап над цим виданням тривав з 1965 по 1967 рр. Внаслідок проведеної організаційної та науково-методичної роботи обласної редколегії у липні 1965 р. перший варіант

тому «Одеська область» було надано на розгляд Головної редакційної колегії УРСР. Після рецензування том було повернено обласній редколегії для корінного доопрацювання у праці змісту²⁵.

Провідну роль у рецензуванні матеріалів, їх науковому доопрацюванні і редагуванні відіграли вчені Одеського державного університету ім. І.Мечникова – А.Бачинський, П.Воробей, П.Каришковський, С.Ковбасюк, П.Некрасов, З.Першина, М.Раковський, С.Цвілюк, П.Чухрій та ін. Проте, як свідчать документи, персональний склад авторського колективу, обласної редколегії, міських і районних комісій залишався нестабільним, що постійно ускладнювало підготовку тому. З 1967 р. редколегія посилила роботу, змінивши деякий склад учасників авторського колективу, тим самим, робота продовжувалась і стала більш якісною і ефективнішою. Після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл Одеської області на початку 1969 р. за наказом обласної редколегії відбувся розподіл обов'язків членів редколегії щодо вичитки гранок.

Після завершення роботи щодо підготовки видання тому «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область» матеріали обласної редколегії надійшли на зберігання до Державного архіву Одеської області. Там вони пройшли повний комплекс науково-технічної обробки і склали архівний фонд «Обласна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область»» (Ф. Р-7386) кількістю 593 справи. Матеріали цього фонду представляють собою цінну джерельну базу для спеціалістів різних історичних дисциплін, краєзнавців, які й сьогодні ними широко користуються²⁶.

Завдяки написанню «Історії міст і сіл УРСР» вперше всі міста, селища і численні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Одним

²³ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп ред. П.Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989. – 237 с.

²⁴ Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР». 1963 – 1969 // ДАОО, ф. Р.-7386, оп. 1, спр. 1, арк. 71.

²⁵ Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР». 1963 – 1969 // ДАОО, ф. Р.-7386, оп. 1, спр. 1, арк. 71.

²⁶ Хіоні І. Участь одеського обласного держархіву в написанні «Історії міст і сіл УРСР» // Архіви України. – 1975. – № 3. – С. 54–56.

з напрямів досліджень з місцевої історії в цей час було створення коротких історико-краєзнавчих нарисів про окремі населені пункти. Тут слід відзначити видання окремих нарисів про Одесу, Білгород-Дністровський, Кілію, Вилкове, Балту, Ізмаїл, Татарбунари та ін.²⁷

Значна робота при підготовці тому вимагала створення бази документальних джерел, літератури, різноманітних друкованих матеріалів про населені пункти області і забезпечення авторів нарисів бібліографічною інформацією. Це завдання було покладено на бібліотеки області, й дало надзвичайно позитивні результати для бібліотечного краєзнавства. Було створено унікальний довідковий апарат – «Зведену картотеку матеріалів з історії міст і сіл УРСР» в Державній історичній бібліотеці України. У роботі над нею брали участь і бібліотеки Одеської області. Найважливішим результатом стало створення джерельної та бібліографічної бази, були набуті навички роботи з краєзнавчою літературою, які дозволили працівникам одеських бібліотек розгорнути її пропаганду, залучити до краєзнавчих досліджень широкі верстви населення.

За загальним координаційним планом у 1963–1964 рр. співробітники Одеської обласної бібліотеки ім. В.Леніна брали участь у виявленні матеріалів для зведеної картотеки з історії міст і сіл УРСР. У процесі цієї роботи краєзнавча картотека поповнилася великою кількістю матеріалів, головним чином дожовтневого періоду. До картотеки було додано більш як 2100 бібліографічних описів на книги і статті з журналів, газет та наукових збірників. На основі картотеки був підготовлений бібліографічний покажчик з історії Одеси за 1955–1963 рр., до якого включено

2000 назв, виявлено понад 6400 назв друкованих матеріалів до зведеної бібліографічної картотеки з історії міст і сіл УРСР²⁸.

Значну допомогу авторам тому надали Державна історична бібліотека УРСР, Одеська наукова бібліотека ім. О.Горького, Одеський краєзнавчий та Одеський археологічний музеї. Головна редакційна колегія критично оцінила роботу обласної редколегії, авторського колективу тому «Одеська область». Було відзначено значний внесок у підготовку видання вченого Одеського державного університету ім. І.Мечникова А.Бачинського, відповідального секретаря тому С.Цвілюка, працівників Державного архіву Одеської області Л.Воскобойникову, Ж.Чепик, працівників Одеської наукової бібліотеки ім. М.Горького С.Дзюбину, Г.Каширина, Л.Лялікову та ін. Їх напружена праця не була марною, вже в листопаді 1967 р. внаслідок висновків членів редколегії і представників Інституту історії АН УРСР, підготовлений том «Одеська область» було рекомендовано до друку²⁹.

Почався заключний етап підготовки тому «Історії міст і сіл Української РСР», який припав на 1968–1969 рр. Основний зміст його полягав у остаточному доопрацюванні та науковому редагуванні текстів, організації власне видавничого процесу³⁰. У лютому 1968 р. після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл Одеської області її запустили у виробництво, почали створюватися гранки книги. І вже у 1969 р. вийшов у світ том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений Одеській області накладом 15 тис. примірників³¹. У томі «Одеська область» вміщено 62 нариси про міста, районні центри селищних і сільських рад. У нарисах і довідках

²⁷ Ладвищенко Г. Місто, в якому ми живемо. – Одеса: Маяк, 1959. – 46 с.; Ключник О. Белгород-Дністровский. – Одесса: Маяк, 1960 – 98 с.; Кирилюк С. Измаил. Краткий исторический очерк. – Одесса: Маяк, 1961. – 75 с.; Травушкин В. Болград. Исторический очерк. – Одесса: Маяк, 1963. – 86 с.; Стряпкін П. Балта. Нарис. – Одеса: Маяк, 1968. – 110 с.; Град Р., Галяс В. Кілія / Нарис-Путівник / – Одеса: Маяк, 1968. – 95 с.; Бачинский А. Непокоренный Дунай. – Одесса: Маяк, 1985. – 144 с.

²⁸ Панова О. Краєзнавчу літературу – трудящим! // Краєзнавство в бібліотеці. З досвіду роботи. – К., 1965. – С. 7–12.

²⁹ О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР. Одесская область» // ДАОО, ф. Р.-7386, оп. 1., спр. 2, арк. 26.

³⁰ Историчне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп ред. П.Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989. –С. 14.

³¹ Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР». 1963–1969 // ДАОО, ф. Р.-7386, оп. 1, спр. 1, арк. 70.

подано відомості про час заснування того чи іншого населеного пункту, первісні населення на його території, походження назви, важливі історичні події тощо. Також у томі знаходяться дані про географічне розташування населеного пункту, про шляхи, що проходять через нього, про кількість населення, економіку, культуру, освіту, охорону здоров'я, про історичні та культурні пам'ятки.

Підсумки роботи краєзнавців України було підбито на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР», що відбулась у Києві в травні 1972 р. У ній взяла участь і представницька делегація Одеської області, що складалася з 12 осіб – авторів і керівників обласної редколегії. На конференції опубліковані томи «Історії міст і сіл Української РСР» і взагалі проєкт дістали високу оцінку провідних фахівців³².

Враховуючи важливе наукове і політичне значення цієї багатотомної праці, ЦК Компартії України визнав за необхідне перевидати низку томів «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою з урахуванням критичних зауважень читачів і новітніх досягнень історичної науки³³. Слід погодитися з дослідником А.Каньосою, який виділяв четвертий етап підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», адже йшлося не про механічний переклад текстів, а про їх поглиблене доопрацювання, пошук нових документів та матеріалів³⁴. У цей період знову було використано вже апробовані механізми підготовки нарисів та довідок, змінився склад обласної редколегії. Авторський колектив і обласна редколегія, з одного боку, прагнули доповнити джерельну базу видання за рахунок нововиявлених документів і матеріалів, а з іншого – відобразити у книзі зміни, що відбулися у житті області впродовж останнього десятиліття³⁵.

У 1978 р. друге, російськомовне видання тому «Історії міст і сіл України. Одеська область» з'явилося на полицях книгарень і бібліотек, причому 15-тисячний тираж було досить швидко реалізовано, що засвідчило значний попит на краєзнавчу літературу. У порівнянні з першим виданням помітно збільшився обсяг книги і значно зміцнилася джерельна база – список використаних джерел та літератури налічував понад 2,6 тис. найменувань. Поліпшилось поліграфічне оформлення тому, суттєво оновлено і урізноманітнено ілюстративний матеріал.

«Історія міст і сіл Української РСР», спираючись на кращі традиції історичного краєзнавства, започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії. На жаль, як зазначав академік П.Тронько, видання мало недоліки, які притаманні були на той час всій історичній науці. «Не завжди ми вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення»³⁶. Але в той же час завдяки написанню тому «Одеська область» і взагалі 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» вперше всі міста, селища і численні села України відтоді мали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Підготовка історії міст і сіл значно активізувала діяльність різних установ, організацій, сприяла розширенню і зміцненню контактів між вищими навчальними закладами, архівами, музеями, бібліотеками, а також підняла історичне краєзнавство на вищий рівень розвитку.

Менш щасливою і значно складнішою виявилась доля іншого краєзнавчого проєкту – «Зводу пам'яток історії і культури Української РСР», що розглядався як складова частина

³² Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп. ред. П.Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 83–89.

³³ Хіоні І. Участь одеського обласного держархіву в написанні «Історії міст і сіл УРСР» // Архіви України. – 1975. – №3. – С. 54–56.

³⁴ Тронько П., Склярєнко Є. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 22–23.

³⁵ Методические указания главной редколлегии «Истории городов и сел УССР». 1975–1978 гг. // ДАОО, ф. Р-7386, оп. 2, спр. 1, арк. 2–26.

³⁶ Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп. ред. П.Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 120.

всеохоплюючого загальносоюзного видання, утім це тема окремих наступних історико-краєзнавчих досліджень.

Отже, підготовка «Історії міст і сіл Української РСР» дала серйозний поштовх розвитку краєзнавчого руху на Одещині, зокрема його громадських форм. Це видання стало своєрідним підсумком формування нового напрямку історико-краєзнавчих досліджень, адже саме підготовка до написання сприяла виданню нової історико-краєзнавчої літератури, створенню краєзнавчих осередків, проведенню різноманітних краєзнавчих, пам'яткознавчих програм, підвищенню рівня краєзнавчих досліджень у регіоні, поліпшило організацію та координацію регіонально-історичних студій, конференцій, семіна-

рів, нарад тощо. Велика робота була проведена щодо виявлення, археографічній обробці та надрукуванню документів і матеріалів з місцевої історії, що стало вагомим внеском у розвитку історичного краєзнавства на Одещині. В процесі підготовки та видання одеського тому активізувалися як історики-науковці, так і краєзнавці-аматори. Саме завдяки їх зусиллям багато аспектів місцевої історії краю різних періодів мали своє дослідження, тому їх історико-краєзнавчий доробок може стати об'єктом подальших пошуків та досліджень, адже вони забезпечували збереження, дослідження і популяризацію історії рідного краю, а також вводили у науковий обіг фактичний матеріал, який ставав необхідною основою для пізнання історичної реальності.

References

1. Bachinsky A. The Unconquered Danube. – Odessa: Mayak, 1985. – 144 s.
2. Bachyns'kyu A. Dokumental'ni pam'yatnyky: vyvavlennya, zberezheniya, vykorystannya // Tezysy I oblastnoy ystoryko-kraevedcheskoy nauchno-praktycheskoy konferentsyy, posvyashchenoy 200-letyuy h. Odessa "Vospytanye ystoryey". – Odessa, 1989. – S. 75–77.
3. Bachyns'kyu A. U poshukakh slidiv istoriyi. // Pam'yatky Ukrayiny. – 1981. – № 1. – S. 36–37.
4. Bachyns'kyu A., Samoylov F. Shchob zahovoryly pam'yatky. // Pam'yatky Ukrayiny. – 1985. – № 2. – S. 41–42.
5. Bor'ba trudyashchikhsya ukrainskikh Pridunayskikh zemel' za sotsial'noye osvobozhdeniye (1918–1940 gg.). Sbornik dokumentov i materialov. – Odessa: Mayak, 1967. – 328 s.
6. D'omin O. Problemy vyvchennya pam'yatok istoriyi ta kul'tury u "Zvodi istoriyi i kul'tury Ukrayiny po Odes'kiy oblasti" // Shosta Vseukrayins'ka konferentsiya z istorychnoho krayeznavstva. – Luts'k: Volyns'kyy derzhavnyy universytet im. L.Ukrayinky, 1993. – S. 312–313.
7. Goncharov A. Shel otryad po beregu. – Odessa: Odesskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1963. – 22 s.
8. Hrad R., Halyas V. Kiliya / Narys-Putivnyk / – Odesa: Mayak, 1968. – 95 s.
9. Istorychne krayeznavstvo v Ukrayins'kiy RSR / P.T.Tron'ko, V.O.Horbyk, O.I.Luhova ta in.; Vidp red. P.T.Tron'ko; AN URSR, In-t istoriyi. – K.: Naukova dumka, 1989; – 237 s.
10. Khioni I. Uchast' odes'koho oblasnoho derzharkhivu v nypysanni "Istoriyi mist i sil URSR" // Arkhivy Ukrayiny. – 1975. – № 3. – S. 54–56.
11. Kirilyuk S. Izmail. Kratkiy istoricheskiy ocherk. – Odessa: Mayak, 1961. – 75 s.
12. Klyuchnik O. Belgorod-Dnestrovskiy. – Odessa: Mayak, 1960 – 98 s.
13. Krayeznavstvo u vidrozhenni dukhovnosti ta kul'tury. – K.: Ridnyy kray, 1994. – 107 s.
14. Ladvyshchenko H. Misto, v yakomu my zhvyemo. – Odesa: Mayak, 1959. – 46 s.
15. Odesskiy politekhnicheskyy institut: Kratkiy istoricheskiy ocherk. (1918 – 1968) / Avt. sost. Ye.Tsymbal, V.Nikulin. – K., Izd-vo Kiyevskogo un-ta, 1968. – 223 s.
16. Pershina Z. Traditsii otechestvennogo krayevedeniya, preymstvennost' i razvitiye // Tezisy I oblastnoy istoriko-kraevedcheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchenoy 200-letiyu g. Odessa "Vospitaniye istoriyey". – Odessa, 1989. – S. 31–33.
17. Rakovskiy M. Aktual'nyye problemy razvitiya istoricheskogo krayevedeniya v nashem kraye // Materialy nauchnoy konferentsii, posvyashchenoy 40-letiyu istoriko-kraevedcheskogo muzeya. – Odessa, 1996. – S. 16–18.
18. Rakovskiy M. Istoricheskoye krayevedeniye kak nauka: traditsii i sovremennost' (na materialakh Odesshchiny) // Odesi – 200. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 200-richchuyu mista. – Odesa, 1994. – CH.1. – S. 105 – 109.

19. Rakovskiy M. Istoricheskoye krayevedeniye v regional'nom izmerenii // Istoricheskaya pamyat'. – 1999. – № 1. – S. 7–15.
20. Rakovskiy M. Istoricheskoye krayevedeniye: opyt, problemy, zadachi. // Vechernyaya Odessa. – 1992. – 24 marta. – S. 3.
21. Rakovs'kyi M. Istorychne krayeznavstvo na Odeshchyni: dosvid, problemy. // Istoriya Ukrainy: Malovidomi imena, podiyi, fakty. – K., 1999. – Vyp. 6. – S. 21–25.
22. Razgon A. Puti sovetskogo krayevedeniya // Istoriya SSSR. – 1967. – № 4. – S. 190–198.
23. Sapozhnikov I. Arkheologicheskiye razvedki dlya “Svoda pamyatnikov istorii i kul'tury Odesskoy oblasti” v 1988 g. // Tezisy Í oblastnoy istoriko-krayevedcheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 200-letiyu g. Odessa “Vospitaniye istoriyey”. – Odessa, 1989. – S. 121–122.
24. Stryapkin P. Balta. Narys. – Odesa: Mayak, 1968. – 110 s.
25. Tikhvins'kyi S. Zavdannya istorychnoho krayeznavstva // Pam'yatky Ukrainy. – 1988. – № 1. – S. 52–54.
26. Travushkin V. Bolgrad. Istoricheskiy ocherk. – Odessa: Mayak, 1963. – 86 s.
27. Tron'ko P. Aktual'ni pytannya istorychnoho krayeznavstva // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 1986. – № 7. – S. 16–32.
28. Tron'ko P. Deyaki pytannya rozvytku istorychnoho krayeznavstva // Visnyk Akademiyi nauk URSR. – 1982. – № 6. – S. 32–48.
29. Tron'ko P. Istoryko-kul'turni tsinnosti i suchasnist'. – K.: Ridnyy kray, 1988. – 187 s.
30. Tron'ko P. Krayeznavstvo na Ukraini: Tradytsiyi i perspektyvy // Zavdannya istorychnoho krayeznavstva u doslidzhenni ta populyaryzatsiyi pam'yatok istoriyi ta kul'tury. – K., 1991. – S. 12–20.
31. Tron'ko P., Sklyarenko YE. Osnovni pidsumky i dal'shi zavdannya istoryko-krayeznavchykh doslidzhen' // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 1979. – № 11. – S. 51–61.
32. V ogne grazhdanskoj vojny (1918–1920). Sbornik dokumentov i materialov. – Odessa: Odesskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1962. – 503 s.
33. Vospitaniye istoriyey. Tezisy Pervoy oblastnoy istoriko-krayevedcheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 200-letiyu g. Odessa (27–28 iyunya 1989 g.). – Odessa, 1989. – 176 s.
34. Yurzhenko O., Pershyna Z. V'yazovs'kyi H. Odes'komu universytetu – 100 rokiv. – Odesa: Mayak, 1965. – 100 s.

**До 100-річчя подій
Української революції
1917–1921 років**

Тетяна Ралдугіна (м. Київ)

Українська Центральна Рада в документальній та іконографічній збірках Національного музею історії України

Проаналізовано матеріали (документи і фотознімки) доби Української Центральної Ради, які входять до відповідних груп зберігання загального зібрання Національного музею історії України. Виявлені матеріали систематизовані за хронологією та проблематикою. Визначено, які політичні процеси і події вони віддзеркалюють, наскільки повно можна відобразити в експозиції зазначену тему, розкрити ту чи іншу проблему.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Українська Центральна Рада, Національний музей історії України.

Tatiana Raldugina

The Central Council of Ukraine in collections of photographs and documents of the National Museum of the History of Ukraine

The author analyzes the materials (documents and photographs), which are the parts of the general exhibits collection of the National Museum of the History of Ukraine, in respect of the period of the Central Council of Ukraine.

Having been identified, the documents and photographs were put in chronological order and organized along the problematic lines.

The author identifies the processes and occasions, being revealed in the materials, as well as the completeness of materials to reflect a specific problem in the exhibition.

Key words: The Ukrainian Revolution of 1917–1921, The Central Council of Ukraine, The National Museum of the History of Ukraine.

Татьяна Ралдугина

Украинская Центральная Рада в документальной и иконографической коллекциях Национального музея истории Украины

Проанализированы материалы (документы и фотографии) периода Украинской Центральной Рады, которые входят в соответствующие группы хранения общей коллекции Национального музея истории Украины. Выявленные материалы систематизированы по хронологии и проблематике. Определено, какие процессы и события они отражают, насколько полно можно отобразить в экспозиции ту или иную проблему.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., Украинская Центральная Рада, Национальный музей истории Украины.

2017 р. виповнюється 100 років утворення Української Центральної Ради (УЦР) – організатора і лідера національно-визвольного руху, який охопив Україну після падіння самодержавства в Росії. За час свого існування (березень 1917 – квітень 1918) Центральна Рада пройшла складний шлях від гасел культурно-національної автономії до проголошення IV Універсалом суверенної незалежної Української Народної Республіки. Незважаючи на величезні внутрішні та зовнішні труднощі, пов'язані з політичною нестабільністю, більшовицькою агресією, присутністю в країні австро-німецьких військ, УЦР здійснила значну державотворчу роботу. Було ухвалено закони про герб, прапор, громадянство, національну валюту, низку інших важливих актів: земельний закон, закон про 8-годинний робочий день тощо. Вінцем її діяльності стало ухвалення 29 квітня 1918 р. першої в новітній історії України Конституції УНР. Історична спадщина Центральної Ради є великим надбанням української історії. З ним пов'язують такі глобальні процеси, як консолідація нації, відродження у свідомості народу державницького покликання, відновлення української державності.

Дослідження Української революції 1917–1921 рр. займає одне з пріоритетних місць у вітчизняній історіографії новітньої доби. Фундаментальні напрацювання з даної тематики, зокрема періоду УЦР, знайшли відображення у документальних публікаціях¹, у працях українських істориків – В.Верстюка, В.Солдатенка, О.Реєнта, Т.Осташко, Р.Пирога, І.Гирича, О.Бойко, Я.Грицака² та багатьох інших дослідників. Зазначена тема представлена значною мірою в діаспорних виданнях різних періодів³.

Важливу роль в популяризації вітчизняної історії, дослідженні її пам'яток відіграють музеї історичного профілю. Серед них – Національ-

ний музей історії України (НМІУ), який є скарбницею найцінніших історико-культурних та мистецьких реліквій народу. За кількістю і значенням колекцій НМІУ є одним із провідних музеїв країни. Його фондові збірки відображають історію України від найдавніших часів до сьогодення. Значна частка фондової колекції відноситься до новітньої доби, в якій певну групу експонатів складають матеріали періоду Української революції 1917–1921 рр. За радянських часів тема національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. зазнала чи не найбільшої інтерпретації і загалом була закритою для дослідників. Подібна ситуація була характерна і для музейних закладів історичного профілю, головних рупорів комуністичної пропаганди. До 1991 р. ця тема фактично не комплектувалася і була представлена в експозиції Національного музею історії України (тоді – Державний історичний музей УРСР) в обмеженому варіанті. Матеріали із старих фондів колекцій, які безпосередньо були пов'язані з визвольною боротьбою, довгі десятиріччя не використовувались в експозиційній роботі й залишались не дослідженими.

Сьогодні тема Української революції 1917–1921 рр. займає одне з провідних місць в експозиції НМІУ. Значна частина матеріалів, представлених відвідувачам, присвячена періоду Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) – першому етапу національно-демократичної революції. Проте, обмежена відповідною площею, експозиція з цієї теми містить лише частку експонатів, решта зберігається у фондах музею. Загалом, майже всі матеріали, дотичні доби УЦР, за винятком більшовицьких за змістом, введені до музейного та наукового обігу після 1991 р. Більшість з них до 1997 р. перебувала у допоміжному фонді, трактувалася як «контрреволюційні» й була не затребуваною.

¹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали в 2-х томах. – К., 1996–1997; Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали. – К., 2003.

² Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т. 2. Революції в Україні: Політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003; Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. – Книга перша. – К., 2011; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К., 1997; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998; *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Рік 1917. – К., 2010; *Реєнт О.* Розвиток парламентаризму в Україні. – К., 2005; *Грицак Я.* Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996.

³ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. I том: Доба Центральної Ради. – К., 2002; Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. У 2-х томах. – Т.1. – Львів, 2005; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993; Іванис В. Симон Петлюра – президент України. – К., 1993.

Основу цього зібрання складають матеріали, які потрапили до музею (на той час – Центрального історичного музею ім. Т.Г.Шевченка) ще в довоєнний час, після розформування Київського музею революції (1940). Про це свідчить відповідний штамп, присутній на багатьох фондових документах і фотографіях. Значна їхня частина, внаслідок втрати під час Другої світової війни старих інвентарних книг, не мала належної атрибуції. За роки незалежності й після переведення названих матеріалів до основного фонду проведено значну роботу по їх дослідженню, упорядкуванню й систематизації. Певні нароби у цьому напрямі зроблені співробітником музею Е.Корюковець. В 1990-х рр. вона систематизувала не атрибутовані раніше газети і листівки доби Української революції, які згодом увійшли до основного документального фонду. На сьогодні зроблено чимало для упорядкування й атрибуції іконографічної збірки відповідної теми.

За останнє десятиріччя музейне зібрання поповнилось новими матеріалами, що дає змогу більш повно представити в експозиції діяльність Української Центральної Ради на різних етапах її існування. Загалом, матеріалів, які мають відношення до УЦР і знаходяться в різних групах зберігань, в музейній збірці небагато. В основному це документальний та іконографічний фонди, які також не є великими. Автор ставить за мету проаналізувати характер виявлених матеріалів і визначити, які політичні процеси й події того періоду вони віддзеркалюють, і чи можна за їх допомогою відобразити в експозиції ту чи іншу проблему.

Документальний фонд включає в себе періодику, листівки і документи. Останні належать до групи «РД» (речові документи) і складають незначну кількість експонатів, які безпосередньо або побічно стосуються діяльності Центральної Ради. Це різного роду посвідчення, рішення зборів, протоколи, листи, тогочасні видання тощо. Окреме місце в групі «РД» належить меморіальним пам'яткам. В колекції музею зберігаються особисті документи лідера Української Центральної Ради Михайла Грушевського та членів його родини – дружини Марії Сільвестрівни та

дочки Катерини. Це закордонні та дипломатичні паспорти, видані Грушевським 1919 р. під час їхнього перебування у Кам'янці-Подільському, незадовго до виїзду в еміграцію⁴.

Найбільша за обсягом група зберігань – періодична преса. Активізація й наростання національно-демократичного руху в перші дні Української революції, зростання ролі політичних партій сприяли інтенсифікації засобів масової інформації й політичної декларації. Для порівняння можна навести такий приклад: напередодні Лютневої революції в Україні виходило 6 газет, у 1917 р. їх кількість збільшилась до 106, а в 1918 р. – до 212⁵. Серед розмаїття періодики, яка на той час виходила в Україні й певною мірою представлена у фондовому зібранні НМІУ («Кієвлянин», «Киевская мысль», «Свободные мысли», «Конфедералист», «Вільна думка», «Чернігівський край», «Трудова республіка» і т.п.)⁶, – газета «Вісти з Української Центральної Ради» (перші три номери мали назву «Вісти з Української Центральної Ради у Києві») – офіційний друкований орган УЦР. Усього вийшло 25 номерів, перший – 19 березня 1917 р., останній – у січні 1918 р. У фондах НМІУ зберігаються окремі номери цієї газети (№№ 4, 6, 8, 9, 13, 14, 15–16, 17, 22–23)⁷, які відтворюють діяльність УЦР впродовж 1917 р. Інформацію про тогочасне політичне життя в Україні подавали також різноманітні партійні, громадські, професійні й літературні газети та часописи.

Значну частку в документальному фонді складають листівки. На відміну від газет вони найбільш влучно передають дух революційного часу, є одним з найбільш оперативних і економічних засобів розповсюдження пропагандистської декларації. Не випадково пропаганда за допомогою листівок набуває великих масштабів саме під час революцій та інших політичних катаклізмів. У цьому сенсі доба УЦР не була винятком, на той час в Україні виходила величезна кількість різноманітних листівок, які на сьогодні є цінним джерелом вивчення епохи. В колекції музею вони представлені у вигляді відозв, закликів, звернень, повідомлень, заяв, інструкцій тощо.

⁴ Національний музей історії України (далі – НМІУ). – РД-11734; РД-11735; РД-11736; РД-11737.

⁵ Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1990. – С. 6.

⁶ НМІУ. – Л-2676/1; Л- 2803; Л-6132; Л-6133; Л-4754; Л-2800/1; Л-6120.

⁷ НМІУ. – Л-6090; Л-6095; Л-6098; Л-6099; Л-6100; Л-6102; Л-6104; Л-6105; Л-6109.

Іконографічний фонд, що містить фотоматеріали, дотичні добі УЦР, обмежений і представлений в основному збіркою більшовицького спрямування.

Спробуємо структурувати виявлені у двох фондових групах (документальний та іконографічний) матеріали відповідно до хронології та їх проблематики.

Більшість пам'яток даної теми належать до початкового етапу діяльності УЦР, коли всі зусилля українського політикуму спрямовувалися на вирішення справи самовизначення, визнання і закріплення за Центральною Радою статусу найвищого політичного органу в Україні. Серед тогочасних подій значний резонанс у суспільстві мала 100-тисячна українська маніфестація 19 березня 1917 р., яка проходила під національними гаслами. На жаль, у фондовому зібранні відсутній перший номер газети «Вісти з Української Центральної Ради», де найбільш докладно висвітлювалась ця подія. Однак про неї нагадують фотографії і поштівки, що входять до іконографічного фонду НМІУ й частково представлені в експозиції. Найбільш відомі серед них – зображення мітингу на Софійському майдані навколо пам'ятника Б.Хмельницькому⁸. В музеї зберігаються також інші знімки березневої маніфестації, на яких зафіксовано, зокрема, рух учасників акції по Бібіковському бульвару та Хрещатику⁹, а також по Олександрівській вулиці в напрямі Трьохсвятительської¹⁰. Про маршрут, яким рухались у той день колони маніфестантів у напрямі

Українська маніфестація на Софійській площі у Києві. 19 березня 1917 р.

Військовики – учасники української маніфестації у Києві прямують в напрямі вул. Трьохсвятительської на Софійську площу. 19 березня 1917 р.

св. Софії, можна довідатись із тогочасних газет. Одна з них – «Последние новости» – зберігається у фондах музею. Газета цікава ще й тим, що містить репортаж про відкриття в Києві 18 березня 1917 р. по вул. Львівській (сучасна вул. Артема) першої в Україні української гімназії (приміщення жіночої гімназії А.Жекуліної). Ініціатором її створення виступило «Товариство шкільної просвіти на Україні» на чолі з І.Степешенком, майбутнім міністром народної освіти в урядах В.Винниченка та В.Голубовича. З промовами на відкритті виступили проф. М.Грушевський, І.Степешенко, директор гімназії П.Холодний, член міського виконавчого комітету С.Єфремов, представник від Галичини Л.Цегельський та інші відомі діячі. Після привітань учні гімназії виконали гімн «Ще не вмерла Україна» і пісню «Гей не дивуйте» І.Степешенка¹¹.

Діяльність УЦР у перші місяці революції найбільш повно відображена в згаданих вище номерах газети «Вісти з Української Центральної Ради». Це скликання Всеукраїнського національного конгресу, відрядження до Петрограда української делегації з метою домагання для України національно-територіальної автономії, проведення Всеукраїнських військових і селянських з'їздів тощо. Період квітня-червня 1917 р. можна назвати апогеєм українського руху, а Центральну Раду – найбільш впливовою силою українського політикума. Про її авторитет

⁸ НМІУ. – ФК-380.

⁹ НМІУ. – ФК – 382.

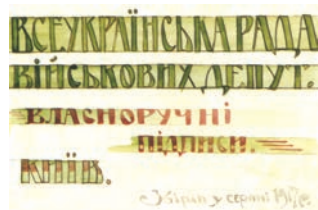
¹⁰ НМІУ. – Ф-22303, Ф-22301, ФК-385.

¹¹ НМІУ. – ЛД-3073.

у той період свідчить, зокрема, одна з листівок фондового зібрання. В ній зазначено, що створений у Полтаві 30 квітня 1917 р. Тимчасовий український комітет, до якого входили представники від селян, робітників та різних громадських організацій, цілком довіряє й всіляко підтримує Центральну Раду в її державотворчих зусиллях¹².

Реальною силою, здатною рішуче і сміливо відстоювати права українців, був український військовий рух. Серед раритетів, що входять до зібрання НМІУ, окремої уваги заслуговує невеличкий альбом, датований 1917 р. На його сторінках містяться 111 автографів членів Українського генерального військового комітету (УГВК) і Всеукраїнської ради військових депутатів (ВРВД). Серед них – підписи С.Петлюри, В.Кедровського, С.Колоса, О.Пилькевича, Л.Кондратовича, А.Певного та багатьох інших військових діячів¹³. Цій пам'ятці присвячена окрема стаття, в якій більшість автографів атрибутовано й визначено місце та час їх збирання¹⁴. Відомо, що

Сторінки з альбому, де зібрані автографи провідних військових діячів Української революції 1917–1921 рр. Київ, 1917 р.

власником альбому й ініціатором збирання підписів був один із членів ВРВД Варлам Попів-Найда. В статті зазначено, що Попів-Найда зібрав автографи на згадку, однак виявлена у фондовій збірці листівка дозволяє інтерпретувати легенду пам'ятки в іншому контексті. Революційні події сприяли зростанню інтересу до історії визвольної боротьби українського народу. Про це свідчить, зокрема, факт заснування «Музею-Архіву війни і революції» при Всеукраїнській раді військових депутатів. Листівка, що зберігається в фондах НМІУ, містить звернення Культурно-просвітньої комісії ВРВД до громадян з проханням допомогти у збиранні експонатів для музею. Там же подано перелік матеріалів, які комісія визначила як пріоритетні в комплектуванні фондів майбутнього музею. До них належали: «1) відозви, об'яви, плакати; 2) картини, карикатури, гравюри, поштівки; 3) газети, журнали, книжки; 4) прапори та різні знаки (жетони різноманітних пожертв на різні фонди і т. п.; 5) знімки з фронтів, різних процесій, портрети політичних діячів, письменників, учасників з'їздів тощо; 6) військова зброя; 7) спомини про різні події, свідчення, щоденники, листи; 8) однострої різних родів військ і країн»¹⁵. У документі зазначена адреса музею, який знаходився в Києві по вул. Терещенківській, 2, де містилася на той час ВРВД¹⁶. Цілком вірогідно, що автографи відомих діячів Української революції В.Попів-Найда зібрав спеціально для музею, створеного при Всеукраїнській раді військових депутатів, членом якої він був сам.

Значними віхами початкового етапу Української революції стало проголошення 10 червня 1917 р. І Універсалу УЦР і створення 15 червня її виконавчого органу – Генерального Секретаріату. Перша декларація новоствореного українського уряду була оголошена В.Винниченком 26 червня 1917 р. на зборах 5-ої сесії Української Центральної Ради. В ній визначені структура й основні

¹² НМІУ. – Л-5032.

¹³ НМІУ. – ЛД-2397.

¹⁴ Ралдугіна Т. Автографи Української революції // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Київ, 2007. – С. 226–235.

¹⁵ НМІУ. – Л-1963/3.

¹⁶ Там само.

завдання виконавчої гілки влади. Документ є відомим для дослідників, його можна знайти в архівних джерелах і відповідних виданнях¹⁷. Однак для музейників будь-який документ цінний насамперед своєю оригінальністю. У фондах НМІУ зберігається надрукований на машинці текст виступу на цій сесії В.Винниченка з викладеною в ньому згаданою декларацією¹⁸. Ймовірно, це одна з тогочасних копій, однак безперечно, це не лише текст самої декларації, а водночас і текст виступу, бо починався він зі слів: «Шановні збори!»¹⁹. В ньому йшлося про роль УЦР як лідера національно-визвольного руху і завдання, які мала вирішувати Центральна Рада в своїх національно-політичних домаганнях. Наголошувалось, що український рух – це «не вигадка купки інтелігентів, а величезна сила, котра вирвалася з-під вікового утиску» і зупинити цей процес «немає вже ніякої можливості, бо прокинувся 35-ти мільйонний народ»²⁰. У своєму виступі В.Винниченко обґрунтував необхідність створення Генерального Секретаріату і визначив завдання, які перед ним поставили. Він запевнив, що уряд покладе всі сили для їх виконання «на користь відродженого українського народу»²¹ і тих національних меншин, які заселяли українську землю. Документ містить вимоги до Тимчасового уряду із 9 пунктів, вочевидь вони були підготовлені для подання представникам всеросійського уряду Церетелі, Керенському і Терещенку, на приїзд яких очікували у Києві 28-29 червня 1917 р.

Загалом, документів, які відображують відносини української влади з Тимчасовим урядом, їхні конфлікти і протистояння, у фондах НМІУ небагато. Серед них варто назвати лист-автограф Євгена Чикаленка до сина Левка, який на той час був одним із секретарів в Президії Центральної Ради. Лист написаний 6 серпня 1917 р.,

фактично відразу після «Інструкції», яку Тимчасовий уряд видав для УЦР. Згідно з «Інструкцією», влада Центральної Ради мала обмежитись п'ятьма губерніями (Київська, Полтавська, Чернігівська, Волинська, Подільська), що викликало хвилю протестів з боку української влади. Є.Чикаленко, один з найгарячіших прихильників українського руху, одразу відреагував на цю подію й виклав свій погляд на ситуацію. На його думку, українське суспільство на той час ще не було готовим до самостійного життя, а поспішна активність у цьому напрямі могла лише нашкодити українській справі. Він вважав, що спочатку потрібно було б задовольнитися малим, аби не втратити більшого, сам шанс на незалежність. У листі до Левка Євген Харлампійович писав: «...щодо автономії, то я б згодився і на три губернії, а не то, що на п'ять, бо як тільки поліпшають справи на фронті, то й на те не згодяться, а при потребі і кирасирів з донцями пустять в ход. Коли буде центр, тоді, згодом легше буде приєднати Слобожанщину та «Новоросію». Треба тепер хоч за хвостик автономії вчепитись, щоб не втекла, а коли буде своя школа, коли добробут селян покращає, коли вони вимагатимуть не тільки землі, а й духовної пици, то тоді автономія поширяться і на всю етнографічну Україну»²².

У фондах зберігається невелика кількість документів, що стосуються діяльності окремих структур української влади. Це «Накази Київській військовій окрузі на театрі військових подій» від 27.11.1917 р. з червоною прямокутною печаткою УЦР²³, «Наказ про зносини з Народнім Міністерством Пошт і Телеграфів» від 24.04.1918 р. і т.п. В останньому йдеться, зокрема, про те, що «зноситись по всім службовим справам з Міністерством треба виключно на українській мові»²⁴.

¹⁷ Зозуля Я. Велика українська революція. Календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року. – Нью-Йорк, 1967. – С. 81–84.

¹⁸ НМІУ. – ЛД-2400. – 11 с.

¹⁹ Там само. – С.1.

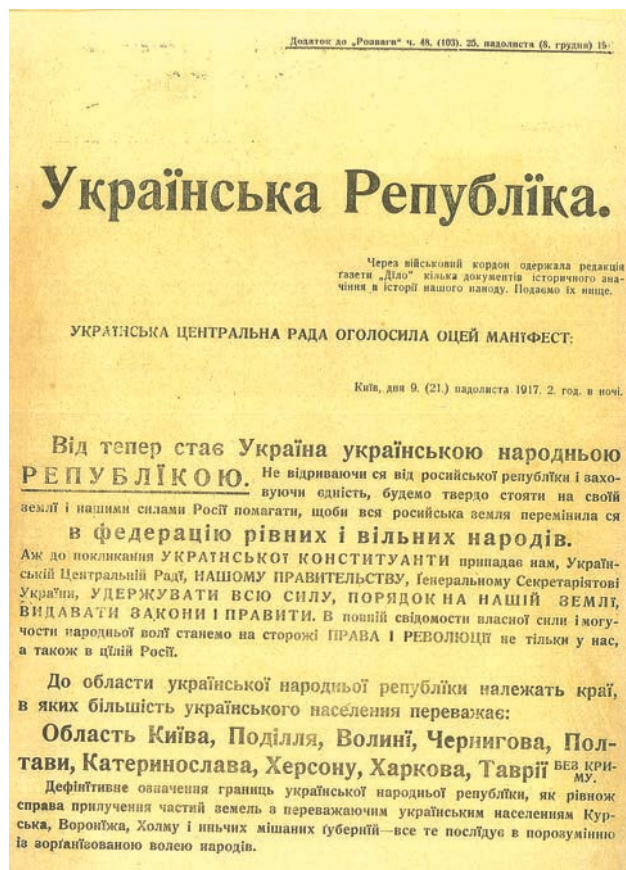
²⁰ Там само. – С.8.

²¹ Там само. – С.6.

²² НМІУ. – РД-9609.

²³ НМІУ. – ЛД-3183.

²⁴ НМІУ. – РД-10902.

Текст III Універсалу, надрукований в газеті «Діло». Листопад 1917 р.

З розмахом національно-визвольного руху, який спостерігався в Україні впродовж 1917 р., пов'язаний ще один фактор суспільної активності мас – підготовка і проведення виборів до Всеросійських, а згодом – Всеукраїнських Установчих зборів та органів місцевого самоврядування. Документальний фонд НМІУ містить матеріали, які відображують соціальну базу та головні політичні постулати тодішніх суб'єктів виборів, тогочасні виборчі технології, ступінь протистояння між окремими політичними силами, рівень довіри до тих чи інших політиків тощо. В основному це газети («Кієвлянин», «Чернігівський край», «Вісти з Української Центральної Ради», «Самостійник» та ін.) і листівки – найбільш поширена форма політичної пропаганди. Найбільшою за обсягом є колекція листівок із списками кандидатів до Всеросійських Установчих зборів від різних українських

партій та організацій, зокрема від Української партії соціалістів-революціонерів (список №1), Української партії соціалістів-федералістів (список №13), партії «Бунд» (список №9), Польської партії (список №11), від Сільсько-господарської та торгово-промислової групи (список №16) і т.д.²⁵ 16 листопада 1917 р. Мала Рада УЦР схвалила «Закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки» й утворила Центральну виборчу комісію на чолі з М.Морозом. Вибори до Установчих зборів були призначені на 27 грудня 1917 р., а скликання передбачалось 9 січня 1918 р. Однак, зважаючи на політичну ситуацію, вибори відбулись пізніше і не у всіх регіонах України. В колекції НМІУ зберігаються іменні посвідчення окремих громадян, які брали участь у виборах до Установчих зборів Української Народної Республіки, зокрема від Волинської губернії²⁶. Більшість на виборах отримали есери, і Мала Рада призначила скликання Установчих зборів на 12 травня 1918 р. Це викликало різку критику з боку інших українських партій, які не змогли через об'єктивні обставини взяти участь у виборах і вимагали призначення нової дати для їх проведення. Дана ситуація знайшла відображення в українській пресі, зокрема в статті «Волі народа уже не питають», розміщеній на шпальтах газети «Самостійник», що зберігається у фондах музею²⁷.

Більшовицький переворот у Петрограді активізував в Україні різні політичні сили, кожна з яких намагалась перебрати на себе ініціативу, щоб стати на чолі подій. Сучасники згадували, що в останні дні жовтня Київ перетворився в озброєний табір з трьома центрами²⁸. Ними були штаб Київського військового округу (КВО) як прихильник Тимчасового уряду, Рада робітничих і солдатських депутатів як прихильник більшовиків і Українська Центральна Рада. Протистояння між ними призвело до збройних виступів. 28 жовтня війська штабу КВО увірвались до Царського палацу, в якому перебував на той час Київський більшовицький ревком, розгромили канцелярію і вчинили справжній погром. Картину побаченого зафіксував у складеному ним Акті член Крайового комітету охорони револю-

²⁵ НМІУ. – Л-6870; Л-6874; Л-6871; Л-6872; Л-6875.

²⁶ НМІУ. – РД-12680.

²⁷ НМІУ. – Л-7494.

²⁸ Зозуля Я. Вказ. праця. – С. 27.

ції в Києві Я.Зозуля²⁹, коли 5 листопада потрапив до Маріїнського палацу. В Акті зазначалося, що кімната канцелярії була повністю зруйнована, «двері виломані, столи, шафи і лампи побиті, шухлядки від столів поламані на куски, всі папери розірвані й викинуті на землю»³⁰. Акт містить перелік речей, які не вдалося знайти. Серед них: друкарська машинка, печатка кругла, штемпеля, ручки, пляшки чорнил, конверти, преспап'є, лінійки тощо. Цей документ з автографом Я.Зозулі зберігається в НМІУ.

Документальна та іконографічна збірки включають також матеріали, які висвітлюють більшовицьке Січневе повстання проти Центральної Ради в Києві 1918 р. та участь у його ліквідації Гайдамацького кошу Слобідської України на чолі з С.Петлюрою і київського формування січових стрільців під проводом Є. Коновальця. Це переважно газети, листівки, фото. Серед них – листівка – «Криваві події в Києві»³¹ з детально викладеною в ній хронікою повстання, оригінальні знімки із зображенням січових стрільців³², листівки Гайдамацького кошу із закликом боронити рідну землю від агресії більшовицької Росії³³ тощо.

Похорон О.Горвіца, керівника Січневого повстання на заводі «Арсенал» проти Української Центральної Ради. Київ, 31 січня 1918 р.

²⁹ Зозуля Яків (1893-1984) – один з активних учасників Української революції, член УПСР, член УЦР, заступник голови ВРВД. Правник, публіцист. Залишив по собі добре упорядкований календар історичних подій, який охоплює період з лютого 1917 р. по березень 1918 р. В еміграції – професор Українського технічно-господарського інституту в Мюнхені, згодом – професор Українського технічного інституту у Нью-Йорку.

³⁰ НМІУ. – Л-365.

³¹ НМІУ. – Л-2677.

³² НМІУ. – ТКВ-11579/299.

³³ НМІУ. – ЛД-7537.

ДЕСЯТЬ ЗАПОВІДЕЙ

Українського Гайдамацького Коша.

Вступаючи до Українського Гайдамацького Коша (корпусу), що має уявляти Слобідську Україну від насильників—більшовиків, що забрають наш хліб, сім'я, вугілля, що руйнують усе наше добре, що насильство чинять над нашими батьками, жінками та дітьми, що загрожують Українській Народній Республіці й її вищим установам—Центральній Раді та Генеральному Секретаріату, К Л Я Н У С Я Й П Р И С Я Г А Ю С Я захищати нашу Рідну Україну від загибелі.

1. Клянуся моєю любов'ю до Рідного Краю, до моїх батьків та дітей, що я буду:
2. Й—гайдамака—отже щирий демократ і син свого вільного народу; мене мати на світ народила, а батько уму-розуму навчає, щоб бути оборонцем мого народу: своє життя я віддам мойму Рідному Краю.
3. З моїми братами—гайдамаками—козаками житиму як брат; у купі з ними терити буду всієї недоліки: нужди й голод, злидні й холод; слабодушим не буду ніколи; серед сміливих та завзятих йтиму вперед.
4. Усе буду робити, щоб не було недоброї слави мойму гайдамацькому товариству: буду з ворогом битися до загиби; коли ж він кине зброю й здався на мою ласку—то й пальцем не зачеплю; хай його карає Українська Народна Республіка по закону; немилних та безсильних буду боронити й захищати від насильників; не допускати до погроми, гнінних та зухвалих безпестів, а всяких погромників, насильників, розбійників, злодіїв та провідників спійняти збройною силою.
5. Божо борони мене вжити чуже добро та присвоїти його собі: гайдамака ніколи не був і не буде злодієм; хто ж з гайдамаків посядеться на крадіжкі, то він уже не буде гайдамаком й нема йому місця серед нашого чесного товариства; горілки ні в поході, ні в бою, ні на мундрі не буду пити: ніякого насильства не буду чинити; за жінками чужими та дівчатами волочитися не буду, бо інакше недобру славу й темну пляму на вершу на те чисте діло, для якого я життя своє віддам.
6. Кожен гайдамака—мій брат, і в бою, в поході, на мундрі, в приватному житті буду йому допомогати як братові й як з братом поділяю з ним останній шматочок хліба; з брата його виручатиму й хоч би смерть загрожувала мені од того—і на смерть піду за брата-гайдамаку та за все славе мое товариство.
7. Усі закони Української Народної Республіки, всі накази та розпорядження моїх старшин буду виконувати слушно, свято й неперушно,—бо я оборонець права, законів й порядку на нашій землі.
8. Коли хто з гайдамак стане робити не гарно, не по порядку та з шкодою для нашої Республіки, або нашого гайдамацького товариства, то я направитиму його од аших учинків; не буду тайти про себе що знаю негарного про другого, а повідомлю старшину й товариство. Коли ж хто, вступивши до нашого товариства, потім виступить з нього й виявиться, що й вступив він тільки для того, щоб довідатися про тайну та донести нашому ворогові,—то такого нечесного гайдамаку буду вважати зрадником, запродавцем і шпиком—ворогом нашої справи. Рано чи пізно, а такого зрадника зловлю й учиню з ним так, як з шпіоном: один кінець зрадникові—смерть. Зрадник той, хто будучи сином України, йде проти неї, зрадник той, хто в біді або бою покине товариша, хто не виконає бойового наказу.
9. Моя старшина—то мої старші брати, що знають більше за мене в військовій справі. Не тільки буду їх слухати, а ще оберегати їх од напасти, злої руки та хитрої змови, бо коли заб'ють когось із старшин або шкоду зроблять—шкода буде й усій справі нашого гайдамацького коша.
10. Буду кожної хвилини готовий до походу—до бою; для мене, як для гайдамака, нема втоми, нема перепон, нема одступу назад і знаю тільки дорогу вперед: К Л Я

Десять заповідей Українського гайдамацького коша. 1918 р.

Похорон загиблих під час вуличних боїв між одеськими червоногвардійцями та українськими гайдамаками. Одеса, 18 січня 1918 р.

Окремі матеріали відображують переговори УНР з країнами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) і підписання 9 лютого 1918 р. Берестейської угоди. У фондах зберігається рідкісний знімок із зображенням української делегації на чолі з В.Голубовичем, яка прибула в грудні 1917 р. до Берестя-Литовського для участі у мировій конференції. На фото – В.Голубович, М.Любинський, М.Левитський, О.Севрюк, М.Полозов (Полоз), які за дорученням Генерального секретаріату мали репрезентувати Українську Народну Республіку на цій конференції³⁴.

Українська делегація, яка репрезентувала УНР на Берестейській мировій конференції: М.Полозов (в однострої), В.Голубович, М.Любинський, М.Левитський, О.Севрюк. Брест (?), грудень 1917 р.

Інтерес викликає й інше фото, на якому зображені керівники делегацій Центральних держав: Р.Кюльман, генерал М.Гофман – від Німеччини; граф О.Чернін – від Австро-Угорщини; представники Туреччини і Болгарії³⁵.

Підписання Берестейського миру було великою перемогою молоді української дипломатії. Воно поклало початок міжнародно-правовому визнанню України як незалежної держави

Підписання Берестейської угоди між УНР і країнами Четверного союзу. Останнє засідання в ніч з 9 на 10 лютого 1918 р. Брест, 1918 р.

Прихід чужинських військ, до якого основна маса населення поставилась вороже, хоч і звільнив Україну від більшовиків, проте підірвав довіру до УЦР. Крім того, селяни не сприймали рішення аграрної проблеми шляхом соціалізації землі та ліквідації приватної власності на неї. Авторитет УЦР почав стрімко падати й серед союзників, які надавали УНР військову допомогу у боротьбі з більшовиками. Не отримуючи з боку української влади обіцяної у Бресті підтримки в постачанні Центральних держав хлібом і сировиною, їхнє командування почало втручатися у внутрішні справи УНР, що призвело до загострень відносин Центральної Ради з окупаційною владою. День 29 квітня 1918 р. став останнім у діяльності УЦР, яка без бою здала владу в руки П.Скоропадського, проголошеного на Хліборобському з'їзді Гетьманом України.

З поваленням Центральної Ради закінчився перший етап Української революції, позначений піднесенням і стрімким розвитком національно-визвольного руху, загостренням національних і соціальних проблем, спробою України відновити свою державність і вирватися з лабет Російської

Керівники делегацій Центральних держав:

1. – генерал М.Гофман (Німеччина),
2. – граф О.Чернін (Австро-Угорщина),
- 3, 5. – представники Болгарії і Туреччини,
4. – Р.Кюльман (Німеччина).

Брест, грудень 1917 р.

³⁴ НМІУ. – ФД- 5837.

³⁵ НМІУ. – Ф-23976.

Німецькі військовики на Софійській площі
у Києві. Березень 1918 р.

Німецькі війська марширують
вулицею Хрещатик. Київ, квітень 1918 р.

імперії. Загалом, діяльність Центральної Ради за-
свідчила, яким складним, болючим і суперечливим
є процес становлення нової держави.

Фондова збірка НМІУ включає в себе не-
значну кількість матеріалів, які відображують ос-
тання період існування Центральної Ради (з березня
по квітень 1918 р.) з усіма його труднощами
і проблемами. Загалом, це фото, які ілюструють
прихід австро-німецьких військ в Україну³⁶; лис-
тівки з роз'ясненням причини вступу союзниць-
ких військ на територію УНР³⁷; документи про
реквізицію німецькими солдатами продовольства
в українських селах³⁸. Законотворча діяльність
УЦР обмежується переважно копійними докумен-

тами, що знаходяться у допоміжному фондi.

Дослідження фондової збірки та її пам'яток
– один з важливих напрямків музейної роботи.
Знання музейних колекцій є запорукою побу-
дови повноцінної, науково обґрунтованої експо-
зиції, успішної реалізації різноманітних вистав-
кових проєктів. Виявлені у двох фондових
групах матеріали з історії Української Централь-
ної Ради в цілому відображують основні етапи
її діяльності та знакові події тієї доби. Однак по-
повнення фондового зібрання матеріалами даної
тематики продовжується і залишається однією
з нагальних проблем у планах загального ком-
плектування музейних колекцій.

References

1. *Ukrainska Centralna Rada: Dok. i materialy v 2-h tomah.* – К., 1996–1997;
2. *Ukrainskiy nacionalno-vyzvolniy ruh. Berezen – listopad 1917: Dok. i materialy.* – К., 2003.
3. *Politychna istoriya Ukrainy XX st: u 6t.* – Т.2. *Revolucii v Ukraini: Polityko-derzhavni modeli ta realii (1917–1920).* – К., 2003.
4. *Narisy istorii Ukrainiskoi revoliucii 1917–1921 rokiv. U dvoh knyгах.* – Knyga persha. – К., 2011.
5. *Verstiuk V. Ukrainska Centralna Rada.* – К., 1997.
6. *Verstiuk V., Ostashko T. Diyachi Ukrainiskoi Centralnoi Rady: Biografichniy dovidnyk.* – К., 1998.
7. *Soldatenko V.F. Ukraina v revoliuciynu dobu: Rik 1917.* – К., 2010.
8. *Reent O. Rozvytok parlamentaryzmu v Ukraini.* – К., 2005.
9. *Grycak Y. Narisy istorii Ukrainy: formuvannya modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* – К., 1996.
10. *Doroshenko D. Istoriya Ukrainy 1917–1923 rr. I tom: Doba Centralnoi Rady.* – К., 2002.
11. *Veryga V. Vizvolna borot'ba v Ukraini 1914–1923 rr. U 2-h tomah.* – Т.1. – Lviv, 2005.
12. *Nagaevski I. Istoriya Ukrainiskoi derzavy dvadzatogo stolittya.* – К., 1993.
13. *Ivanys V. Symon Petlura – prezident Ukrainy.* – К., 1993.
14. *Zhyvotko A. Istoriya ukrainskoi presy.* – Munhen, 1990. – S.6.
15. *Raldugina T. Avtografy Ukrainiskoi revoliucii // Problemy vyvchennya istorii Ukrainiskoi revoliucii 1917–1921 rr.* – К., 2007. – S.226-235.
16. *Zozulya Y. Velyka Ukrainska revoliuciya. Kalendar istorichnyh podij za liutyj 1917 roku – berezen 1918 roku.* – New York, 1967. – S.81-84.
17. *Zozulya Y. Nazv. prazyaz.* – S.27.

³⁶ НМІУ. – ФД-5848.

³⁷ НМІУ. – ЛД-7521.

³⁸ НМІУ. – РД-3449.

Ольга Скороход (м. Київ)

Динаміка ставлення громадськості до представників династії Романових у Києві у березні 1917 року

Авторка ставить за мету дослідити зміни, які відбулися у ставленні до династії Романових у Києві після Лютневої революції, та прояви цих змін. Основний акцент зроблено на практиках відмежування від представників колишнього правлячого дому, які мешкали у березні 1917 року в місті: овдовілої імператриці Марії Фьодоровни, великої княгині Ольги Александровни та великого князя Александра Михайловича. Автор доходить висновку про те що, динаміка ставлення до Романових та практика його вияву зазнали розвитку після утвердження нової революційної влади. Ці зміни змусили Марію Фьодоровну виїхати з Києва. При цьому київська влада у своїй політиці щодо Романових керувалася рішеннями Тимчасового уряду.

Ключові слова: революція, Лютнева революція, Романови, Київ, ставлення, 1917, Марія Фьодоровна, династія, монархія.

Olha Skorokhod

The Dynamics of the Attitude to the Members of the House of Romanov in Kyev in March 1917

The paper aims to explore both the change of the attitude towards the House of Romanov in Kyiv after the February Revolution and displays of this change. The main emphasis is on distinguishing practices in the relation to the members of the former ruling dynasty who lived in March 1917 in the city: the Widowed Empress Maria Feodorovna, Grand Duchess Olga Alexandrovna and Grand Duke Alexander Mikhailovich.

The policy of the government of Kyiv towards Romanovs was guided by the Provisional Government. The overall atmosphere for the staying of the Romanov in Kyiv can be assessed as favorable. There was the distinguish of the expression of Kyivans' attitude to Romanovs: as to the persons of the former monarchy and as to the citizens, to which people can feel personal affection. It is concluded that development of the attitude to Romanovs and the practical realization of this development have experienced after the adoption of the new revolutionary government. The distinguishing from the Dynasty was based on rumors and general taboo. This process has acquired the following forms: the elimination of the images of Romanovs, the discuss of their life in the public sphere, and the emergence of the obscene information. These changes have forced Maria Feodorovna to leave Kyiv.

Key words: revolution, The February revolution, House of Romanov, Kyiv, attitude, 1917, Maria Feodorovna, dynasty, monarchy.

Ольга Скороход

Динамика отношения общественности к представителям династии Романовых в Киеве в марте 1917 года

Автор ставит целью исследовать изменения, которые произошли в отношении к династии Романовых в Киеве после Февральской революции, и проявления этих изменений. Основной акцент сделан на практиках отстранения от представителей бывшего правящего дома, живших в марте 1917 года в городе: овдовевшей императрицы Марии Федоровны, великой княгини Ольги Александровны и великого князя Александра Михайловича. Автор приходит к выводу о том, что, динамика отношения к Романовым и практика проявления этого отношения получили развития после утверждения новой революционной власти. Эти изменения заставили Марию Федоровну выехать из Киева. При этом киевская власть в своей политике по поводу Романовых руководствовалась решениями Временного правительства.

Ключевые слова: революция, Февральская революция, Романовы, Киев, отношение, 1917, Мария Федоровна, династия, монархия.

В історії будь-якої революції питання відмежування від попереднього режиму постає на перших етапах творення революційної культури. Окрім ідеологічної площини – протиставлення нового революційного порядку старому режиму – цей процес виявляє себе також у поведінкових практиках населення, які не завжди корелюються з офіційною політикою або корелюються у нетиповий спосіб. Тому видаються перспективними дослідження антропологічний прояв відмежування від «старого режиму» після Лютневої революції – ставлення населення до поваленої старої влади та її представників.

На сьогодні найфундаментальнішими дослідженнями соціокультурних та політико-антропологічних процесів після Лютневої революції є роботи Володимира Булдакова¹, Бориса Колоницького² та Орландо Файджеса³. Крім того, аспектам революційної культури та її взаєминам з владою у своїх наукових пошуках приділяли увагу Владислав Верстюк⁴ та Річард Стайтс⁵.

Попри те, що студії Української революції мають напрацювання в дослідженні самоусвідомлення окремих верств суспільства та легітимації

влади в очах окремих груп соціуму, проблема сприйняття змін влади під час революції в межах одного політичного та адміністративного центру перебуває на початкових етапах розробки. Українські міста в період Української революції 1917–1921 років революції стали матеріалом для дослідження Галини Басари-Тилищак⁶. Віталій Скальський присвятив свої студії проблемі суспільних очікувань в період Української Центральної Ради⁷. Якщо вести мову про вивчення власне київського зрізу революції, нині воно представлене переважно дослідженнями в рамках підходів соціальної, подієвої історії та історії повсякдення: у роботах Олени Бойко⁸, Оксани Вільшанської⁹, Яни Купчик¹⁰, Віталія Скальського¹¹.

Отже, ми вважаємо дослідження революції у Києві в рамках антропологічного підходу актуальним. Зокрема важливо з'ясувати ставлення населення міста до зміни влади та прояви цього ставлення. Порівняно з більшістю губернських міст колишньої Російської імперії Київ вирізнявся тим, що тут зустріли революцію та прожили перший місяць при новій владі троє представників династії Романових, а саме: овдовіла

¹ Булдаков В. Красная смута: природа и последствия революционного насилия. – изд. 2-е, доп. – М. : РОССПЭН: фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 967 с.

² Колоницкий. Б. Символы власти и борьба за власть. К изучению политической культуры российской революции 1917 года. – СПб.: Лики России, 2012. – 336 с.

³ Figes O. A People's Tragedy: Russian Revolution 1891–1924, London: Jonathan Cape, 1996.

⁴ Верстюк В. Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – Вип. 8. – С. 5–43.

⁵ Стайтс Р. Революционная культура и ее место в истории культурных революций // Анатомия революции: 1917 год в России: Массы, партии, власть. – С.-Петербург, 1994. – С. 372–382.

⁶ Басара-Тилищак Г.Б. Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 2. – С. 43–56

⁷ Скальський В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 46–59.

⁸ Бойко О. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 143 с.

⁹ Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.

¹⁰ Купчик Я. Розвиток муніципальних підприємств в Києві (1917–1919) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ “Київський університет”. – Випуск 123. – 2014. – С. 25–28.

¹¹ Скальський В. «Відчуття революції»: кияни на початку березня 1917 року // Вісімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 5–27 березня 2007 р. / За ред. В. Масненка. – Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2008. – С. 85–94.

імператриця Марія Фьодоровна (мати Ніколая II), її молодша донька велика княгиня Ольга Александровна та зять, чоловік старшої доньки Ксенії Александровни, великий князь Александр Михайлович¹².

З огляду на це, нашою метою в даному дослідженні є прослідкувати ставлення населення Києва до представників династії Романових як категорії маркерів «старого режиму» у березні 1917 року. Хронологічні межі даної студії обмежуються першим місяцем революції – від перших повідомлень про зміну влади до кінця березня, коли троє представників царської династії залишили Київ.

У науковому дискурсі ставлення суспільства до осіб імперського режиму після Лютневої революції 1917 року, дослідники говорять в першу чергу про табуованість всього, що пов'язано з імператорською сім'єю, та прояви відмежування від старого режиму.

Київ став місцем проживання трьох монархічних осіб з огляду на його близькість до фронту. Марія Фьодоровна очолювала Російський Червоний Хрест й опікувалася багатьма шпиталями та благодійними закладами міста, що були покликані допомагати постраждалим внаслідок війни. У Києві Марія Фьодоровна мешкала постійно з 1915 року, оселившись в Маріїнському палаці. Ольга Александровна була евакуйована до Києва разом з польовим воєнним шпиталем, в якому працювала сестрою милосердя. Александр Михайлович мешкав у Києві з огляду на свою військову кар'єру.

У період кардинальних змін, що відбувалися у Петрограді на межі лютого-березня 1917 року представники династії Романових перебували в такій же ситуації, як і решта населення Києва – змушені були жити чутками та свідченнями небагатьох очевидців, які прибували зі столиці.

При цьому з огляду на невизначеність та відсутність офіційних повідомлень, зберігався статус-кво Романових у Києві¹³.

Так, 1 березня у Софіївському соборі відбулась панахида за Олександром II у присутності Марії Фьодорівни, про що повідомляли газети¹⁴.

Після офіційного оголошення про повалення монархії перебування у Києві Марії Фьодоровни надавало їй відносинам з новою владою делікатних конотацій. Через двовладдя у Петрограді центральна влада не була одноставною щодо декларування і виявлення ставлення до Романових. Виконком петроградської ради робітничих депутатів 3 березня розглядав питання щодо арешту всіх членів династії Романових. При цьому арешт жінок династії пропонували здійснювати поступово¹⁵. За день до того, 2 березня, у записі засідання Тимчасового уряду зазначено про необхідність рахуватися з думкою Ради робітничих депутатів¹⁶. Вірогідно, заслуги Марії Фьодоровни у благодійній діяльності були оцінені, тому надалі про обговорення санкцій щодо неї свідчень не маємо. На користь цього також свідчить політика нової влади щодо благодійних установ, які діяли під патронатом овдовілої імператриці. Відомства імператриці Марії, якими опікувалася матір поваленого імператора, були передані в управління Міністерства народної освіти. Однак їхню назву було збережено (за іменем засновниці Марії Фьодорони, дружини Павла I)¹⁷.

Першим актом, за яким ми можемо простежити публічні прояви зміни статусу овдовілої імператриці став її від'їзд з Києва до ставки колишнього імператора Ніколая II, який щойно зрікся престолу, що розташовувалася в Могильові. Від'їзд відбувся 3 березня – у день, коли у Києві було офіційно оприлюднено про падіння монархії. Тобто, до Могильова Марія Фьодоровна

¹² Династичні імена Романових подано в українській транслітерації.

¹³ Дневники императрицы Марии Федоровны (1914 – 19120, 1923 годы) / Пер. с датск. Ю. В. Кудриной, О. Н. Дудочкиной-Крог, А. Н. Чеканского; сост. Предисл.,коммент. Ю. В. Кудриной. – М.: Вагрус, 2006. – С. 174.

¹⁴ Киевская мысль. – К., 1917. – № 61. – С. 2.

¹⁵ Жук Ю. Вопросительные знаки в «Царском деле» – СПб.: ВHV, 2013. – С. 32-33.

¹⁶ Архив новейшей истории России. Том VII. Журналы заседаний Временного правительства. Март – октябрь 1917 года. В 4 томах. Том 1. Март – апрель 1917 года / Ответственный редактор тома Б. Ф. Додонов. Сост. Е. Д. Гринько и О. В. Лавинская. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. – С. 385.

¹⁷ Там само. – С. 70.

від'їжджала в час зміни влади у місті: коли створювався Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій Києва, а старі органи влади опинилися у підвішеному стані.

За спогадами Ольги Александровни, при від'їзді її матері були подані всі складові пошани, передбачені офіційним протоколом. «Коли після зречення сина овдовіла Імператриця вирушила до Могильова, їй були віддані всі належні її положенню почесті. Вона прибула на Імператорської платформу вокзалу в супроводі ескорту козаків»¹⁸, зазначає вона у першій редакції своїх спогадів¹⁹. Зокрема, матір Ніколая II супроводжував київський губернатор Олексій Ігнат'єв. Тобто в короткий перехідний період зберігався статускво овдовілої імператриці.

До Києва Марія Фьодоровна повернулася увечері 9 березня, коли органи нової революційної влади у Києві були сформовані. У своєму щоденнику вона змальовує картину, яка докорінним чином відрізняється від ситуації в час від'їзду. «Як же все змінилося! На станції нікого, тільки на пероні цивільні з червоними бантами. Огидно! Над палацом жодного прапора. На подвір'ї була зустрінена офіцерами й Ігнат'євим в штатському, з якими ми трохи посиділи у мене»²⁰, – зазначила вона²¹.

Згадки про подібну зміну публічного вияву статусу овдовілої імператриці зафіксовані ще у щонайменше трьох свідченнях его-джерел. Фрейліна Зінаїда Менгден зазначала, що колишній київський губернатор Олексій Ігнат'єв і дворецький, зустріли Марію Фьодоровну у вестибюлі палацу (за уривком зі спогадів, опублікованим Ю. Кудріною)²². Тобто, особи, які бажали висловити овдовілій імператриці звичні для неї вияви

пошани, робили це не публічно. Відсутність почестей підкреслює і Марія Барятинська, дружина флігель-ад'ютанта Ніколая II, яка на той час опікувалася шпиталем у Києві. «Возле дворца не было никакой почетной охраны, пост при воротах был в ужасном состоянии, а неопрятные солдаты вели себя так, будто охраняли заключенного – они даже не брали на караул»²³.

Слід зазначити, що у мемуарах Барятинської є згадка про те, що Марію Фьодоровну на пероні зустрів комісар: «На станции ее не встретило ни одно официальное лицо, кроме комиссара, который не проявил к императрице должного уважения»²⁴. Логічно припустити, що мова могла йти про новопризначеного київського губернського комісара Тимчасового уряду Михайла Суковкіна або про комісара Виконкому Тимчасового уряду Анатолія Савенка (який супроводжуватиме Марію Фьодоровну при її виїзді з міста). Однак ми вважаємо за доцільне підважити дані свідчення. По-перше, сама Марія Фьодоровна занотувала у щоденнику факт відсутності офіційних осіб на пероні київського вокзалу по її прибуттю. По-друге, Барятинська не була безпосереднім свідком повернення овдовілої імператриці. Третє: зустріч матері Ніколая II зі Суковкіним або Савенком 9 березня не зафіксована в інших джерелах, які сьогодні доступні історикам.

У першій редакції своїх спогадів Ольга Александровна писала, що Марія Фьодоровна змушена була їхати з вокзалу до палацу, найнявши звичайного візника²⁵. Цей факт, на нашу думку, був проявом зміни не лише політичного, але й соціального статусу. Подорож не в царській кареті, а у звичайному екіпажі урівнювало її в статусі зі звичайними громадянами.

¹⁸ У статті подано авторський переклад з російської мови англomовних спогадів Ольги Александровни.

¹⁹ Воррес Й. Мемуары Великой Княгини Ольги Александровны, 1960. Перевод с английского В. В. Кузнецова, 1996. / Режим доступу: <http://www.rodon.org/vi/pvk.htm>

²⁰ У статті подано авторський переклад з російського переклад уданського тексту спогадів Марії Фьодоровни

²¹ Дневники императрицы Марии Федоровны... – С. 178.

²² Кудрина Ю. В. С высоты престола. Из архива императрицы Марии Фёдоровны (1847–1928) // НашеНаследие. – 2002, – № 62. – С. 42.

²³ Барятинская М. Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы. – М., Центрполиграф, 2006. – 368 с. / Електронна версія книги.

²⁴ Барятинская М. Моя русская жизнь...

²⁵ Воррес Й. Мемуары Великой Княгини...

²⁶ Последние новости. – К., 1917. – № 4586. – С. 1

Про вибір Марії Фьодоровни осісти у Києві повідомляла київська преса. Так, «Последние новости» у великому матеріалі про історію Романових в останньому абзаці сказано: «В Киеве вокруг вдовствующей императрицы образовался особый двор. Вольно или невольно эмигрировавших из Петрограда»²⁶. Якщо про повернення матері поваленого імператора преса згадувала у контексті історії династії Романових та чуток, пов'язаних з її представниками, то після 9 березня окремі замітки, присвячені пересуванню Марію Фьодоровни особисто.

Паралельно з приїздом та облаштуванням вдови Александра III у Києві дозвіл на це надійшов від центральної влади. Ад'ютант головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту доставив телеграму на адресу Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій міста Києва, який був відправлений прем'єр-міністром Георгієм Львовим: «Временное правительство не встречает препятствий к выезду вдовствующей Императрицы Марии Федоровны в Киев и пребыванию в Киевском дворце»²⁷. Отже, місцева київська влада у ставленні до факту перебування у місті високої особи з поваленої династії спиралася на розпорядження Тимчасового уряду, а також військової адміністрації, яка, з огляду на близькість до фронту, продовжувала зберігати у Києві вплив. Нам не вдалося знайти жодних розпоряджень щодо монарших персон у фондах Київської міської управи, Ради об'єднаних громадських організацій міста Києва та канцелярії Київського губернського комісара Тимчасового уряду (у Державному архіві міста Києва та Державному архіві Київської області). Таким чином, київська влада забезпечувала охорону овдовілої імператриці, разом з тим візуалізуючи зміну її статусу та дистанціюючись від Романових.

Різка зміна церемоній стала шоком для Марії Фьодоровни та її оточення, однак була зрозумілим фактом для місцевої київської влади.

Факт відсутності офіційного супроводу для овдовілої імператриці періодичні видання всіляко підкреслювали. «На вокзале во время пребывания великого князя и императрицы Марии никто изначальствующих лиц не присутствовал», – зазначено в публікації про відбуття Маріх Фьодоровни з Києва 16 березня на потязі Ніколая Ніколаєвича²⁸. Надалі простежимо вияви ставлення до представників династії Романових у Києві серед ширших верств населення. Рефлексії щодо осіб династії Романових, які перебували у Києві, формувалися та змінювалося на тлі постійного потоку новин та чуток. За час Першої світової війни кількість крамоли на адресу імператорської родини значно зросла. Як простежив Б. Колоницький, матеріали фонду Київської судової палати свідчать про те, що у ході війни образливу інформацію на адресу Романових представники міщанського стану висловлювали не рідше за селян²⁹. Скасування цензури з одного боку і прагнення інформації з іншого створило базу для поширення нових чуток. Періодичні видання у перші місяці революції чимало місця присвячували інформації про історію Романових та їхній поточний стан справ. Серед головних тем заміток про Романових можна виділити основні: інформація про арешт Ніколая Романова та його сім'ї, чутки про зв'язок колишньої імператриці Александри Фьодоровни та Распутіна, повідомлення про пересування інших родичів Ніколая II, пошуки царських коштовностей. Слід підкреслити, що серед новин були й такі, які описували насилля проти представників династії. Так, видання «Последние новости» повідомляло про збройний напад на великого князя Кірілла Владіміровича³⁰. При тому, що це був перший представник династії, який публічно вітав революцію, а до того був активним діячем опозиції до Ніколая II, намагаючись вплинути на імператора, зокрема і через Марію Фьодоровну³¹. Також повідомляли про арешти не лише сімей Ніколая II та його брата Міхаїла Александровича,

²⁷ Киевлянин. – К., 1917. – № 70. – С. 1.

²⁸ Последние новости. – К., 1917. – № 4390. – С. 4.

²⁹ Колоницкий Б. «Трагическая эротика»: Образы императорской семьи в годы Первой мировой войны. – М.: НЛО, 2010. – С. 46.

³⁰ Последние новости. – К., 1917. – № 4576. – С. 3.

³¹ Детальніше про опозиційну діяльність членів династії Романових див.: Битюков К., Петрова Е. Великокняжеская оппозиция в России 1915–1917 гг. – СПб.: Астерион, 2009. – 216 с.

але й осіб, що не могли безпосередньо претендувати на престол. Наприклад, про арешт великої княгині Марії Павловни та великого князя Бориса Владіміровича³².

Прикметно, що навіть самі видавці й журналісти усвідомлювали, що частина опублікованої інформації може бути перебільшеною або вигаданою³³. За оцінками дослідників, чутки є дуже важливим чинником для формування суспільної думки та ставлення соціуму або певних суспільних груп до певних аспектів життя. У контексті досліджуваної проблеми більшість киян та категорій населення, які на той час мешкали в Києві, не могли формувати свого ставлення до осіб з царської династії на основі власних життєвих практик. Натомість це ставлення вони викристалізували з побічного досвіду: чуток, періодичних видань, настроїв, що сформувалися за час Першої світової війни.

Відмежування від попереднього режиму мало місце практично в усьому: від змін офіційних звертань до численних карикатур на царя просто на вулицях, «ідеологічних» дитячих ігор й вуличних вистав. Як згадував письменник Григорій Григор'єв, карикатури на царя створювали ще й з тієї причини, що майже всі портрети поваленого імператора були знищені або прибрані зі звичних місць³⁴.

Табування представників династії часто стосувалося і попередників Ніколая II. Преса повідомляла про усунення портретів інших царів вже у перші дні березня. Одне з повідомлень від 7 березня зазначало: «Вчера издания окружного суда удалены портреты Николая II и Александра III»³⁵. Цього ж дня царські портрети були прибрані з міської управи. Причому, не вказано, згідно з яким нормативним рішенням здійснювалися такі акти. Вірогідно, подібні дії чиновни-

ків носили спонтанний і фрагментований характер, оскільки загальні розпорядження міської влади щодо прибирання зображень Романових не відомі. Відсторонення проявлялось і в особистісній формі: через інтерес до невідомих сторін життя монаршої родини, а відтак спотворення інформації та вигадок. Прояви подібного інтересу помітні з середини березня 1917 року, коли ринок інформації та розваг зміг відреагувати на ситуацію. Окрім офіційних повідомлень київські газетарі пропонували широкий спектр літератури на відповідну тематику, на кшталт суду над Ніколаєм II, любовних листів дочок імператора. У театрах з успіхом йшли вистави «Распутін і цариця Олександра», «Царева коханка» і т. п.³⁶.

Зміни торкнулися і загальноприйнятих форм офіційних звертань: у церквах при читанні молитви зупинялися, коли приходила черга згадати ім'я колишнього монарха, церковними ієрархами у зв'язку з цим було внесено зміни до поминальників³⁷. Аналогічна проблема постала і з формою ухвали судових рішень (іменем, від якого вони ухвалюються)³⁸. Хоча такі дії також були стихійними і в цій сфері панувала невизначеність. Так, наприклад, київський університет певний час зберігав у своїй офіційній назві слово «Императорский»³⁹. Крім того, у газетних повідомленнях в матеріалах про Романових часто вживано попередні титули, зокрема щодо Марії Фьодоровни. Російська націоналістична газета «Киевлянин» в перші дні березня зазначала повну титулатуру: «Ее Императорское Величество Государыня Императрица Мария Федоровна»⁴⁰.

Спробуємо простежити прояви ставлення до представників династії Романових у Києві з боку звичайних жителів Києва. Про поведінку насе-

³² Киевлянин. – К., 1917. – № 77.

³³ Последние новости. – К., 1917. – № 4386. – С. 1.

³⁴ Григор'єв Г. У старому Києві. Спогади. — К.: Радянський письменник, 1961. – С. 294.

³⁵ Последние новости. – К., 1917. – № 4372. – С. 3.

³⁶ Григор'єв Г. У старому Києві... – С. 294-295; Киевская мысль. – К., 1917. – № 118; Последние новости. – К., 1917. – № 2256.

³⁷ Киевская мысль. – К., 1917. – № 64.

³⁸ Киевская мысль. – К., 1917. – № 66.

³⁹ Киевская мысль. – К., 1917. – № 64.

⁴⁰ Киевлянин. – К., 1917. – № 63. – С. 1.

лення Києва після революції всі три представники династії Романових відгукувалися як про приязню й таку, що відповідала дореволюційним нормам.

У спогадах Ольги Александровни дані пасажі стосуються, в першу чергу, осіб, що знали її особисто до революції та були пов'язані з нею по роду діяльності. Своєму біографу Й. Ворресу вона розповідала про реакцію поранених солдатів і сестер милосердя, з якими працювала у шпиталі, коли вони вперше зустріли Ольгу Александровну після зречення Ніколая II. За словами великої княгині, солдати її вітали, частина з них співчувала. Також вона згадує про одну з «сестер-більшовичок», яка вітала її у зв'язку зі зреченням Ніколаєм II престолу⁴¹.

Натомість Александр Михайлович згадує не лише про реакцію військових чи колег, але й сторонніх осіб. «Первые две недели все шло благополучно. Мы ходили по улицам, смешавшись с толпой, и наблюдали грандиозные демонстрации, которые устраивались по случаю полученной свободы! [...] В начале население относилось ко мне весьма дружелюбно. Меня останавливали на улице, пожимали руки и говорили, что мои либеральные взгляды хорошо известны. Офицеры и солдаты отдавали мне при встрече честь, хотя отдавание чести и было отменено пресловутым приказом?»⁴². Бачимо, що великий князь підкреслив часткове дотримання формальностей, які існували за старого порядку.

Джерела не дають змоги з'ясувати, скільки у такій приязній поведінці населення було особистої симпатії, а скільки вияву позитивного ставлення до монархії та старого режиму. Вірогідно, мову слід вести про перевагу особистої поваги до колишніх монарших персон. На користь цієї думки говорять моменти, згадувані Ольгою Александровною про те, що її вітали навіть ідейні опоненти – запеклі противники монархії. Таким чином, вони визнавали за нею право громадянина, однак не визнавали право

монаршої особи. Інше свідчення – акцент, який Александр Михайлович зробив на підкресленні його ліберальних поглядів, що у даному разі робило його в очах населення прихильником революції.

Цей ліберальний образ могло підважити інтерв'ю Александра Михайловича, надруковане в газеті «Киевлянин» 15 березня⁴³. Великий князь вдався до риторики примирення. З одного боку, він привітав революцію і підтвердив висловлену пізніше думку про те, що зміна влади у Києві відбулася спокійно і піднесено: «Приятно, что население приняло известие о нем (перевороте – О. С.) сознательно и в полном порядке. Никаких эксцессов не было». Це загалом підтверджує думку про відсутність у місті конфронтацій щодо представників Романових. З іншого боку, великий князь видав у собі монархіста, зазначивши, що найвдалішою формою влади в Росії є республіка з царем на чолі (очевидно, він мав на увазі форму правління конституційної монархії, адаптованої до революційних реалій). «Ибо царь – это флаг народа перед миром», – сказав він. Відомо, що Тимчасовий уряд неохоче ставився до будь-яких виступів представників Романових у пресі. 8 квітня на засіданні уряду було прийнято рекомендацію, адресовану усім членам царської династії, не виступати у пресі⁴⁴. Приводом для такого рішення послужило чергове інтерв'ю Александра Михайловича. Отже, вірогідно, що і його березнева розмова з київськими журналістами не вкладалася у плани Тимчасового уряду та місцевої влади.

Про відносний спокій щодо її персон у Києві інформувала і Марія Фьодоровна. У листі до грецької королеви Ольги Константиновни 18 березня писала⁴⁵: «Тут, однак, відносно спокійно, незважаючи на «свято свободи», яке пройшло позавчора з 7 ранку до 6 години вечора: процесії з червоними прапорами, Марсельезою і т.д. І хоча поліції не було, був відносний порядок. Зовсім не було п'яних»⁴⁶.

⁴¹ Воррес Й. Мемуары Великой Княгини...

⁴² Романов А. Воспоминания великого князя Александра Михайловича Романова. С предисловием Николая Старикова, – СПб.: Питер, 2015. – С. 272.

⁴³ Киевлянин. – К., 1917. – № 74. – С. 1.

⁴⁴ Архив новейшей истории России... – С. 260.

⁴⁵ Авторський переклад з російської мови листа Марії Фьодоровни.

⁴⁶ Кудрина Ю. В. С высоты престол... – С. 45.

Вірогідно, Марія Фьодоровна виокремила серед усіх революційних подій у Києві «свято свободи» (більш поширена назва «день свята революції») не лише з тієї причини, що це була наймасовіша революційна демонстрація у місті. За даними видання «Последние новости» в самий розпал Дня свята революції Марія Фьодоровна відбула на потязі разом з колишнім головнокомандувачем Ніколаєм Ніколаєвичем та комісарами Калініним і Черносвітчим. Близько 14:30 окремих потягів Ніколаєм Ніколаєвичем прибув зі ставки на київський вокзал. Марія Федорівна прибула до залізниці й пішла у приготований для неї салон-вагон, який причепили до потяга Николая Николаевича. О 16:00 потяг відбув з Києва. Не зазначено у якому напрямку, з якому метою овдовіла імператриця залишала місто, так само як і немає інформації про час її повернення⁴⁷.

16 березня головні вулиці Києва були перекриті через рух демонстрацій з різних частин Києва до Думської площі. Тому Марія Федорівна дорогою на вокзал могла бачити революційний натовп, що вітав демонстрантів. Вірогідно, що демонстрації вона могла бачити хіба що здаля. Тож відкритим лишається питання, чи міг революційний натовп впізнати її та висловити своє ставлення. З іншого боку, вона зазначає, що на вулицях не було п'яних, при чому ці дані містяться в его-документі, написаним за фактом нещодавніх подій. Отже, цього дня Марія Фьодоровна все-таки безпосередньо могла бачити вулиці, а у свою чергу городяни могли її бачити та вітати. Крім того, її могли зустрічати й вітати мешканці міста під час прогулянок у Царському парку (нині – Маріїнський парк), де розташовувався палац і де вона, за свідченнями фрейлін, любила гуляти.

У зв'язку зі свідченнями про відсутність відкритого неприйняття представників Романових у Києві постає питання про причини їхнього від'їзду з міста до Криму 23 березня. Ольга Александровна у своїх спогадах зазначає про прагнення виїхати з Києва ще у перші дні рево-

люції⁴⁸. За її словами, Романови не могли цього зробити через позицію Марії Фьодоровни, яка бажала лишитися у Києві. У вже цитованому листі до грецької королеви, написаному за 5 днів до від'їзду, також не зазначено про жодні плани залишити Київ. Як зафіксують газетні хроніки вже після від'їзду Романових, у Маріїнському палаці лишався запас продуктів, закуплених на державні кошти, оскільки імператриця планувала лишатися у Києві тривалий час⁴⁹. З іншого боку, у протоколах засідання Тимчасового уряду від 21 березня зафіксоване рішення про відпуск продовольства поваленому імператору, його сім'ї, Марії Фьодоровні та їхнім свитам – тобто у той день, коли, як ми ще покажемо у статті, вже тривали переговори щодо процедури виїзду Романових з Києва⁵⁰. Отже, можемо стверджувати, що рішення про від'їзд виходило від самих Романових, а не від центральної влади.

Думку про те, що овдовіла імператриця сама вирішила залишити Київ підтримував і голова ради офіцерських депутатів Леонід Карум, який називав себе монархістом (хоча демонстрував свою лояльність до революційної влади)⁵¹.

У свідченнях про від'їзд Романових твердження розходяться щодо ключових моментів: позиції овдовілої імператриці щодо від'їзду та атмосфери, в якій він відбувався.

Ольга Александровна без подробиць переконує, що Марія Фьодоровна погодилася залишити Київ після того, коли хірург та працівники шпиталю, яким вона опікувалася, категорично повідомили їй, що не бажать більше її бачити. Цей епізод поданий непрямою мовою зі слів великої княгині⁵². Відповідно, ми не можемо оцінити, чи такий випадок дійсно відбувся і наскільки він вплинув на зміну рішення Марії Фьодоровни. Варто зазначити, що за спогадами Ольги Александровни, сама вона у цей час продовжувала працювати сестрою милосердя, про безпосередні ексцеси щодо її особи після революції вона не згадує.

⁴⁷ Последние новости. – К., 1917. – № 4390. – С. 4.

⁴⁸ 25 Chapters of My Life: The Memoirs of Grand Duchess Olga Alexandrovna by Paul Kulikovskiy, Karen Roth-Nicholls, and Sue Woolmans. – Librario Publishing Ltd, 2010. – 216 pages. / Електронна версія книги.

⁴⁹ Киевлянин. – К., 1917. – № 82. – С. 2.

⁵⁰ Архив новейшей истории России... – С. 155.

⁵¹ Карум Л. Моя жизнь. Рассказ без вранья – Новосибирск: ЗАО ИПП Офсет, 2014. – С. 601.

⁵² Воррес Й. Мемуары Великой Княгини...

Натомість великий князь у мемуарах без по-добиць переконує, що Марія Фьодоровна так і не погодилася їхати до його маєтку в Ай-Тодорі навіть після численних умовлянь: «Нам пришлось почти что нести Императрицу на вокзал. Она, боролась до последней минуты, желая оставаться и заявляя, что предпочитает, чтобы ее арестовали и бросили в тюрьму»⁵³. На нашу думку, остаточне рішення залишити Київ було викликане не одним конкретним подразником, а ланцюгом подій і активним виявом табування представників Романових. Якщо ситуація, коли Марію Фьодоровну не пустили до шпиталю, мала місце, вона могла стати остаточним катализатором цього рішення.

Можемо відтворити атмосферу, в якій мешкали представники поваленої династії у Києві. Вони описали власну візію процесу відмежування від «старого режиму», про який ми зазначали вище. Як ми вже зазначили, Александр Михайлович писав про символічні два тижні, коли Романови почувалися у Києві в безпеці. Хронологічно це відповідає найбільшій революційній маніфестації у Києві (16 березня) та повалення пам'ятника Петру Столипіну (15–17 березня). Слід зазначити, що до того часу тактики відмежування від «старого режиму» сформувалися і увійшли до життєвих практик киян. «Наступил момент, корда разрушение царских памятников уже более не удовлетворяло толпу. В одну ночь киевская печать коренным образом изменила свое отношение к нашей семье. – Всю династию надо утопить в грязи, – восклицал один известный журналист на страницах распространенной Киевской газеты, и началось забрасывание нас грязью. [...] Мы все вдруг превратились в «Романовых, врагов революции и русского народа». Вдовствующая Императрица Мария Федоровна, страшно удрученная погной неизвестностью о судьбе Государя, не могла переносить клички, прибавленной к нашим прежним титулам», – згадував він⁵⁴.

Ольга Александровна також згадувала про анафемування династії: «На стенах мелом были написаны всякие гнусные фразы, направленные против Ники и Алики, совсех учреждений сорваны двуглавые орлы. Ходить по таким улицам, чтобы добраться до дома, где жила Мама, было делом рискованным»⁵⁵.

З іншого боку, таке табування царської родини переважно не переростало у відкрите протистояння. Так, власне від'їзд Романових не викликав особливого ажіотажу і проявів агресії: на залізничній станції у Святошино біля потяга зібрався натовп зацікавлених, але публічної уваги цій події, окрім заміток у газетах не надали⁵⁶. Такий вияв ставлення був неспівмірний з заходами безпеки, вжитих при виїзді Романових. «Ми відправлялися пізно однієї ночі, але не зі станції, де це могло б викликати хвилювання і де сотні безпомічних людей очікували можливості виїхати, а від маленького лісу недалеко від Києва»⁵⁷, – писала Ольга Александровна⁵⁸.

Постає питання, якою була позиція київської влади щодо від'їзду Романових: наскільки вони цьому сприяли і наскільки були зацікавлені. Ми з'ясували, що Київська міська управа та Виконком об'єднаних громадських організацій були змушені рахуватися з позицією Тимчасового уряду та військової адміністрації.

Александр Михайлович переконує, що наказ на виїзд з Києва вдалося отримати від Тимчасового уряду: «По всей вероятности, некоторым из наших добрых друзей, тронутых нашим положением, удалось повлиять на Временное Правительство, и в один прекрасный день к нам явился комиссар и передал приказ отправиться немедленно в Крым. Местный сонет всецело одобрил этот план, так как считал, что «пребывание врагов народа так близко от фронта представляет собою большую опасность для революционной России»⁵⁹. Отже, з його слів випливає, що Романови не просто отримали дозвіл на проживання у Києві, але без рішення Тимчасового уряду на-

⁵³ Романов А. Воспоминания великого князя... – С. 276.

⁵⁴ Там само. – С. 274.

⁵⁵ Воррес Й. Мемуары Великой Княгини...

⁵⁶ Киевская мысль. – К., 1917. – № 85.

⁵⁷ Авторський переклад з англомовного оригіналу спогадів.

⁵⁸ 25 Chapters of My Life...

⁵⁹ Романов А. Воспоминания великого князя... – С. 276.

віть не мали права покинути Київ. Ольга Александровна також висловлює таку думку, зазначаючи, що їм вдалося виїхати лише завдяки старанням великого князя⁶⁰.

Натомість у збережених документах не виявлено жодних розпоряджень Тимчасового уряду, Київської міської управи чи Виконкому об'єднаних громадських організацій Києва щодо від'їзду Романових. Заборона на виїзд з Києва могла стосуватися напряму Александра Михайловича, а не жінок Романових, оскільки він числився військовослужбовцем кадрової імперської армії. Рішення про звільнення великого князя Тимчасовий уряд прийняв лише 22 березня, тобто за день до від'їзду⁶¹.

Дискусійним є і спогади, які стосуються охорони спеціального потягу, на якому відбули Романович. У першій редакції своїх спогадів Ольга Александровна пише, що охорону вдалося забезпечити діями Александра Михайловича. За її словами, йому вдалося знайти вірних династії саперів, які будували міст через Дніпро. Хоча описуючи власне процес переїзду до Криму зазначає, що охорона складалася з солдатів⁶². У другій редакції своїх спогадів вона вже згадує лише про солдатів⁶³. Тоді як сам великий князь писав про охорону з матросів⁶⁴.

Газетні хроніки зафіксували такий розвиток подій. 21 березня депутат Державної Думи російський націоналіст Анатолій Савенко отримав телеграму від її тимчасового комітету про те, що він як комісар має супроводжувати овдовілу імператрицю. Зазначено, що це рішення прийнято згідно з особистим клопотанням Марії Фьодорівни. У свою чергу київський Віконоком Ради об'єднаних громадських організацій постановив, щоб охорона потягу імператриці здійснювалася із залученням ресурсів Ради офіцерських і солдатських депутатів. 23 березня Марія Фьо-

доровна, Александр Михайлович, Ольга Александровна разом зі своїм морганістичним чоловіком полковником Миколою Куликовським виїхали у супроводі Савенка⁶⁵.

Отже, вірогідно слід говорити про охорону, яку забезпечила київська Рада офіцерських і солдатських депутатів. Є всі підстави вважати, що це були солдати, які супроводжували імператрицю в силу обов'язків, а не лояльності до династії Романових.

Виїзд Романових з Києва був вигідним київській владі не лише з огляду на убезпечення Києва від можливого соціального напруження через перебування у місті представників поваленої династії, але і з точки зору інфраструктурного забезпечення розвитку революції.

На засіданні Виконкому Ради об'єднаних громадських організацій 28 березня було вирішено, що Купецький дім, де проходили її засідання, а також засідання інших рад та студентських організацій, має зайняти губернський продовольчий комітет. Тоді як вказані організації переїдуть до Маріїнського палацу. Відразу по від'їзді Романових начальник київської міліції А. Лепарський провів інспекцію палацу. На засіданні Виконкому 24 березня заслухано його звіт та розглянули опис майна. Крім того, Виконком постановив реквізувати для потреб населення продовольство, виявлене у палаці⁶⁶.

Окрім того, що таке заміщення мало практичний зміст, воно несло в собі сакральний зміст заміни органів старої влади на революційні організації. Окрім палацу нове призначення отримали інші установи. У колишньому жандармському управлінні знаходились бюро гуртожитку амністованих, штаб партії соціалістів-революціонерів, кілька видавництв⁶⁷. У будинку Дворянського зібрання – Рада професійних союзів тощо⁶⁸. Подібний символічний перехід відбувався

⁶⁰ 25 Chapters of My Life...

⁶¹ Архив новейшей истории России... – С. 163.

⁶² *Воррес Й.* Мемуары Великой Княгини...

⁶³ 25 Chapters of My Life...

⁶⁴ *Романов А.* Воспоминания великого князя... – С. 276.

⁶⁵ Киевлянин. – К., 1917. – №79. – С. 2.; № 80 – С. 2.

⁶⁶ Киевлянин. – К., 1917. – № 82. – С. 2; №84. – С. 2.

⁶⁷ Киевская мысль. – К., 1917. – № 93.

⁶⁸ *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – К., 1990. – С. 5.

на території усїєї колишньої імперії. Зокрема рішення про передачу Зимового палацу в Петрограді революційній владі Тимчасовий уряд прийняв ще 4 березня⁶⁹.

Особи, що мали сентименти до попереднього режиму, у спогадах висловлювали негатив з приводу того, що колишні царські будівлі були передані революційній владі. «Жалко было смотреть на изящный дворец, на его полы, потолки, мебель, которые мы там увидели. Вскоре все было запачкано, загажено», – зазначав Карум⁷⁰. У свою черга Барятинська висловлює жаль від того, що царський павільйон на київському вокзалі став доступним для всіх, зокрема і для солдатів⁷¹.

Отже, проведений аналіз дає підстави стверджувати про етапність зміни ставлення населення Києва до представників поваленої імператорської династії у березні 1917 року. У короткий перехідний період перших днів березня зберігався статус-кво овдовілої імператриці Марії Фьодоровни. Це проявлялася у збереженні церемоній та символів влади Романових. При чому з боку влади передбачені протоколом вияви пошани демонстрував імперський губернатор Ігнат'єв, тоді як нові органи влади виявляли свою відстороненість від Романових. Після утвердження нової влади зміна політичного і соціального статусу Романових була підкреслена скасуванням усіх церемоній. Представники міської та центральної влади підкреслювали своє відмежування від

Романових. При цьому київська міська влада у своєму ставленні щодо перебування Марії Фьодоровни в місті була змушена рахуватися з рішенням Тимчасового уряду та військової влади. Однак при від'їзді з Києва Романовим було виділено офіційний супровід та охорону. Головним чином це було зроблено не задля вияву пошани, а в контексті забезпечення порядку в місті.

Від'їзд Романових з Києва був вигідний міській владі не лише з точки зору благонадійності, але й з точки зору розвитку інфраструктури. Будівлі, які раніше перебували у віданні Марії Фьодоровни, були віддані для потреб міста і революційної влади.

З боку пересічного міського населення простежується різниця у вияві ставлення до імператриці, її дочки та зятя з огляду на різні площини особистого сприйняття – як монарших осіб чи як звичайних громадян. У перші два тижні революції формувалися й реалізовувалися принципи табування символів старого режиму та династії загалом. Умовним вододілом у цьому процесі, як зазначали самі представники династії Романових, можна вважати повалення пам'ятника Столипіну. Відкритих конфліктів щодо представників царської родини не зафіксовано, однак вірогідно, що атмосфера кінця березня не сприяла їхній безпеці у місті. Загальне відмежування від Романових обумовили рішення Марії Фьодоровни виїхати до Криму.

References

1. Arkhiv novejshej istorii Rossii. Tom VII. Zhurnal yzas'edaniy Vremmenogo pravitel'stva. Mart-oktiabr' 1917 goda. V 4 tomakh. Tom 1. Mart-aprel' 1917 goda. (2001). Otv. redactortoma B. Dodonov. Sost. E. Grin'ko IV. Lavinskaya. – Moskva: Rossijskay apoliticheskaya entsyklopedija. [In Russian].
2. Baryatinskaya, M. (2006).
3. Moja russkaja zhizn'. Vospominaniya velikosvet-skoy damy. – Moskva: Tsentrpoligraf / Electronic book. [In Russian].
4. Basara-Tylischak, H. (2007). Provintsijnimista yak seredovyschesotsial'noji ta politychnoji mobilizatsiji horodian u period Tsentral'noji Rady. Problemy vyvchen-niaistoriji Ukrajins'koji Revoliutsiji of 1917–1921 rr. – The Issues of the History of the Ukrainian Revolution 1917–1921, 2, 43–56. [In Ukrainian].
5. Bitiukov, K., Petrova, E. (2009). Velikokniazheskaya oppozitsiya v Rossii 1915–1917 gg. – Sankt-Peterburg: Asterion. [In Russian].
6. Bojko, O. (2015). Narysy zhyttia Kyjeva. 1919 rik: politykaipovsiakdennist'. – Kyiv: Instytut istoriji Ukrajiny NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
7. Buldakov, V. (2010). Krasnaya smuta: priroda i posledstvija revoliutsionnogo nasilija. – Moskva: ROSSPEN. [In Russian].
8. Dnevniky imperatritsy Marii F'odorovny (1914–1920, 1923 gody). (2006). / Per. s datskogo Y. Kudrina,

⁶⁹ Архив новейшей истории России... – С. 22.

⁷⁰ Карум Л. Моя жизнь... – С. 602.

⁷¹ Барятинская М. Моя русская жизнь...

O. Dudochkina-Krog, A, Chekansky. – Moskva: Vagrus. [In Russian].

9. Figes, O. (1996). *A People's Tragedy: Russian Revolution 1891–1924*. – London: Jonathan Cape.

10. Gol'denveizer, A. (1990). *Iz Kievskikh vospominanij. Revoliutsijana Ukraine pomemurambelykh. – The Revolution in Ukraine in the memoirs of the white*. Kyiv, 1–63. [In Russian].

11. Hryhorjev, H. (1961). *U staromu Kyjevi. Spohady. – Kyiv: Radians'kypys'mennyk*. [In Ukrainian].

12. Karum, L. (2014). *Mojazhyzn'. Rasskaz bez vra-nja. – Novosibirsk: Ofset*.

13. *Kievlian* (1917). – Kyiv. [In Russian].

14. *Kievskajamysl'* (1917). – Kyiv. [In Russian].

15. Kolonitskii, B. (2012). *Simvoly vlasti i bor'bazavlast'. K izuchenijupoliticheskoy kul'tury rossijskoj revolutsii 1917 goda. – Sankt-Peterburg*. [In Russian].

16. Kolonitskii, B. (2010). *'Tragicheskaja erotika': Obrazy imperatorskojsem'i v gody Pervoj mirovoj vojny. – Moskva: NLO*. [In Russian].

17. Kudrina, Y. (2002). *S vysoty prestola. Izarkhiva imperatritsy Marii Feodorovny (1847-1928). Nashe nasledije. – Our Heritage, 62, 27-67*. [In Russian].

18. Kupchuk, Y. (2014). *Rozvytok munitsypal'nykh pidpryjemstv v Kyjevi (1917-1919). Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imena Tarasa Shevchenka. – The Bulletin of the Kiev National University. Shevchenko, 123, 25-28*. [In Ukrainian].

19. *Posliednile novosti* (1917). – Kyiv. [In Russian].

20. Romanov, Alexandr. (2015). *Vospominanija velikogo kniazia Alexandra Mikhailovicha Romanova. S predislovijem Nikolaja Starikova. – Sankt-Peterburg: Piter*. [In Russian].

21. Skal's'ky, V. (2008). *'Vidchuttia revoliutsii': kyjanynapochatkubereznia 1917 roku. Visimnadcjata naukova siesija Oseredku Naukovoho tovarystvaim. Shevchenka u Cherkasakh: Materialy dopovidej nazasidanni-akhseksij I komissij, 5–27 bereznia 2007 r. – Cherkasy: Oseredok NTS u Cherkasakh, 85–94*.

22. Skal's'ky, V. (2008). *Obraz Tsentral'noji Rady u svidomosti selian napochat kovomuetapi Ukrajins'koji revoliutcii. Ukrajins'kyistorychny zhurnal. – The Ukrainian Historical Journal, 1, 46–59*.

23. Stites, R. (1994). *Revoliutsyonnaja kul'tura i jejo mesto v istorijikul'turnykh revoliutsij. Anatomija revoliutsii: 1917 god v Rossii: Massy, partii, vlast'. – The Anatomy of the Revolution: Masses, Parties, Power. – Sankt-Peterburg, 372–382*.

24. Verstiuk, V. (2012). *Revoliutsij navlada i sus-pil'stvo: mekhanizmyvzajemovplyvu. Problemy vyvchen-niaistoriji Ukrajins'koji Revoliutsiji 1917–1921 rr. – The issues of the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, 8, 5–43*.

25. Vil'shans'ka, O. (2004). *Povsiakdennezhyttia naseleennia Ukrajiny pidchas Pershoji svitivij ivijny. Ukrajins'kyistorychny zhurnal – The Ukrainian Historical Journal, 4, 56–70*.

26. Vorres, Y. (1996). *Memuary Velikoj Kniagini Olgi Aleksandrovny. 1960 / Per. S angl. V. Kuznetsova*. Retrieved from <http://www.rodon.org/vi/pvk.htm>

27. Zhuk, Y. (2013). *Voprositel'nyjeznaki v 'Tsarskom dele'. – Sankt-Peterburg: BHV*.

28. *25 Chapters of My Life: The Memoirs of Grand Duchess Olga Alexandrovna by Paul Kulikovskiy, Karen Roth-Nicholls, and Sue Woolmans. (2010). – East Kilbride: Librario Publishing Ltd / Electronicbook*.

Антон Костенко, Анастасія Шевченко (м. Херсон)

«Одного роду, але не одного з тобою класу»: сприйняття жовтневого перевороту родом Гошкевичів

У статті розглядається історія українсько-білоруського роду Гошкевичів та сприйняття представниками цього роду жовтневого перевороту та подальшої радянзації суспільства. Оскільки серед Гошкевичів були й чиновники, і офіцери, і науковці, і священнослужителі – їхня реакція на події цікава не лише в контексті родинної історії, але й як приклад рецепції жовтневого перевороту суспільством.

Ключові слова: родинна історія, Гошкевичі, жовтневий переворот, історія науки, історія РПЦ.

Anthony Kostenko, Anastasia Shevchenko

«One family, but not one class»: reception of October Revolution in Goshkevich family

Civil conflicts in the society always provokes family splits or the differences among friends. The analysis of the perception of the October Revolution and “the triumphal march of Soviet” by the famous Ukrainian families are interesting and insufficiently studied subject of Ukrainian history.

One such family was the Ukrainian-Belarusian Goshkevich (Gashkevich) family, in Ukraine they have lived in Kherson Province, and at the territory of Belorussia – primarily in Mogilev Province (in pre-revolutionary borders). Another reason to investigate this perception is the fact that, to some extent, Goshkevich family has been some social cut of society of that time. Many of prominent people were representatives Goshkevich family. There were high-ranking officials, acknowledged intellectuals, the military, and priests – and they did not have a common vision of the future in the conditions of the radical change in the political system. So, they have built their own model of behavior according to their political preferences and moral imperatives.

Therefore, for the better comprehension of the topic, authors have divided representatives of Goshkevich family into four categories accordingly their social status:

– official: Kateryna Viktorivna Goshkevich-Sukhomlinova, Mykhailo Ivanovych Goshkevich and his son Mykola Mykhailovych Goshkevich;

– officers: Fedir Vasylovych Fabricius and Mykola Leonidovych Goshkevich;

– intellectuals: Viktor Ivanovych Goshkevich and his step daughter Iryna Vasylivna Fabricius;

– orthodox priests: Leonid Ivanovych Goshkevich, Mykhailo Ivanovych Gashkevich, Ivan Ivanovych Gashkevych-junior.

According to this partition, the article is divided into analogous items in which the political position of representatives of family is revealed.

Key words: family history, Goshkevich's, October Revolution, history of archaeology, history of Russian Orthodox Church.

Антон Костенко, Анастасія Шевченко

«Одного роду, но не одного с тобой класса»: восприятие октябрьского переворота родом Гошкевичей

В статье рассматривается история украинско-беларусского рода Гошкевичей и восприятие представителями этого рода октябрьского переворота и дальнейшей советизации общества. Учитывая, что среди Гошкевичей были и чиновники, и офицеры, и ученые, и священнослужители – их реакция представляет интерес не только в контексте семейной истории, но и как пример реакции общества на события октябрьского переворота.

Ключевые слова: семейная история, Гошкевичи, октябрьский переворот, история науки, история РПЦ.

Громадянське протистояння в суспільстві завше провокує також і розколи в межах родинного чи товариського кола. В українській літературі цей трагічний розлам з величезною художньою силою задокументував Юрій Яновський у своєму романі «Вершники». За сюжетом першої новели цього твору чотири брати – командири відповідно «білого», «УНРівського», «махновського» та «червоного» загонів – на маленькому клаптикові української землі протягом одного дня почергово поборюють та страчують один одного, аж доки не лишається переможець – червоноармієць Іван, єдиною розрадою якого лишаються слова його комісара: «одного роду, але не одного з тобою класу» були брати, а відтак не варті ні спогаду, ні скорботи¹. Природно, що цей художній твір говорить про «межову» ситуацію, яка хіба що як виняток могла трапитися в реальному житті. І все ж художня література завжди має джерелом свого натхнення довколишній світ, а повсюдна присутність в межах одного роду представників діаметрально протилежних політичних сил є об'єктивним фактом. Цікавою (і недостатньо дослідженою) сторінкою української історії є сприйняття жовтневого перевороту представниками знаних українських родів.

Одним з них був українсько-білоруський рід Гошкевичів (Гашкевичів), який на теренах України був пов'язаний передусім з Херсоном, а на теренах Білорусі – передусім з Могильовською губернією в її дореволюційних межах. Серед Гошкевичів були й чиновники досить високого рангу, й визнані інтелектуали, і військові, і служителі Церкви. Кожен з них вибудовував власну модель поведінки відповідно до своїх політичних вподобань та моральних імперативів. Але щоб зрозуміти за яких умов та серед якого оточення закладалися ці імперативи, необхідно окреслити походження роду Гошкевичів.

I. Рід Гошкевичів та його позиції в дореволюційному суспільстві

Першим «історичним» Гошкевичем можна вважати Григорія Гошкевича, який жив на теренах Гетьманщини на поч. XVIII ст. Відомо, що його син – вихованець Києво-Могилянської

Академії – з 1738 р. був викладачем Переяславського колегіуму, а онук Іван Гошкевич – канцеляристом Переяславської духовної консисторії в 1774–1777 рр. З невідомих причин Іван переїздить з України до Білорусі, де стає пресвітером в Могильовській єпархії.

До четвертого покоління Гошкевичів належали троє синів Івана. Старшим серед них був Онуфрій Іванович Гошкевич – пресвітер в містечку Стрешин Рогачівського повіту Могильовської губернії. Пресвітером у Стрешині був і другий син – Іван Іванович Гошкевич. Згодом обрали духівником Рогачівського благочиння (деканату). Вірогідно, у шлюб він вступив пізно. Разом з дружиною Марією Йосипівною він мав синів Миколу, Лева та Івана і доньку Ганну. Третій син – Антон Іванович Гошкевич (1785–1836 рр.) – також обрав шлях пресвітера. В 1804 р., закінчивши Могильовську духовну семінарію, А.І. Гошкевич спершу став канцелярським службовцем. Але в 1806 р. він переїхав до Мінської губернії, а в 1809 р. був рукопокладений там у пресвітери. Місцем його служіння стало село Стрелічев Речицького повіту Мінської губернії. Тут А.І. Гошкевич одружився з представницею знаного священницького роду Гликерією Яківною Голішевич. В цьому шлюбі подружжя мало трьох синів².

Відтак до п'ятого покоління роду Гошкевичів можемо віднести дітей І. І. Гошкевича (в офіційних документах його нащадків записали Гашкевичами, відповідно до норм білоруської вимови) та А.І. Гошкевича.

Старший син І.І. Гошкевича – Микола Іванович Гашкевич – закінчив Могильовську духовну семінарію та, прийнявши сан, служив у містечку Ветка Гомельського повіту Могильовської губернії. В тій же семінарії навчався і Лев Іванович Гашкевич, детальнішої інформації про якого бракує. Врешті, з нею пов'язані й роки навчання молодшого сина – Івана Івановича Гашкевича (1837–1917 рр.), який закінчив її в 1859 р., а надалі служив пресвітером в селах Шерстин та Огородня (поблизу Корми) Гомельського повіту. Тут він одружився з донькою пресвітера Марією Пилипівною Трусевич та мав

¹ Яновський Ю. І. Вершники: романи, оповідання / Юрій Яновський. – Харків: Фоліо, 2006. – С. 178.

² Костенко А. В. Херсонский Археологический музей и его «семейная история»: семья как сеть научных коммуникаций в музейном деле / Антон Костенко // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць. Зборнік наукових прац удзельнікаў IX Міжнар. навук. канф., 25–26 чэрвеня 2015 г., г. Магілёў. – Магілёў: МДУХ, 2015. – С. 60.

з нею сім дітей. В наш час І.І. Гашкевича канонізували як святого праведного Іоанна Кормяньського (він відомий також як І.І. Гашкевич-старший³).

Теологічну освіту отримали й сини А.І. Гошкевича, найвідомішим з-посеред яких став старший – Йосип Антонович Гошкевич (1814–1875 рр.), сходознавець та дипломат. Відзначимо тут лише один момент, який, хоча й не має безпосереднього стосунку до нашого дослідження, але є показовим. Іван Гончаров у своїй книзі «Фрегат Паллада» (1858 р.) побіжно відзначає, що Й.А. Гошкевич «був з малоросіян»⁴, попри те, що і він сам, і його батько народилися й зростали в Білорусі. Отже, в родині плекали певні елементи української ідентичності, які впадали в око стороннім.

Тим часом його брат – Андрій Антонович Гошкевич (1819–? рр.) – у 1841 р. закінчив Мінську духовну семінарію та став пресвітером в селі Якимова слобода Речицького повіту.

Наймолодший з братів – Іван Антонович Гошкевич (1824–1871 рр.) – також обрав для навчання Мінську духовну семінарію, а опісля продовжив навчання у Київській духовній академії. Отримавши в ній диплом магістра богослов'я, він згодом став професором академії та пресвітером в церкві святих Костянтина і Олени на Подолі. З відомого київського священницького роду походила і його дружина Ганна Іванівна Веледницька (1836–1912 рр.). У шлюбі з нею І.А. Гошкевич мав чотирьох синів⁵.

Шосте покоління Гошкевичів можна розділити на кілька великих «гілок». До першої з них («білоруської») належали нащадки І.І. Гашкевича-старшого (св. прав. Іоанна Кормяньського). Старший з-посеред них – Михайло Іванович Гашкевич (1864–1936 рр.) закінчив Могильовську духовну семінарію після чого працював викладачем співу в семінарії, а згодом перейшов на викладацьку посаду до Мстиславського духовного училища. Є згадки, що в 1890–1893 рр.

він мешкав та працював у Кишиневі. В 1896 р. він згадується вже як пресвітер в селі Онуфрієве Чернігівського повіту, але незабаром повертається до Могильовщини. В 1907 р. М. І. Гашкевич кандидував від Могильовської губернії до II Державної Думи і переміг. В Думі він увійшов до другої за чисельністю фракції – кадетів (Партії народної свободи; вона мала 98 мандатів з 518) – та записався до думської комісії у справах православної церкви⁶.

Ігнатій Іванович Гашкевич (1867–? рр.) згадується в документах як пристав у містечку Петровичі Климовичського повіту Могильовської губернії. Тетяна Іванівна Гашкевич (1872–? рр.) стала вчителькою Огородненської церковно-парафіяльної школи. Симеон Іванович Гашкевич (1876–? рр.) закінчив Могильовську духовну семінарію і став пресвітером. Ганна Іванівна Гашкевич (1879–? рр.) закінчила Могильовську епархіальну жіночу гімназію та одружилася з начальником Огородненської поштово-телеграфної контори. Могильовську духовну семінарію закінчив і Платон Іванович Гашкевич (1881–? рр.), що став пресвітером у селі Перерост.

Наймолодший з дітей І.І. Гашкевича – Іван Іванович Гашкевич-молодший (1885–1937 рр.) – також закінчив Могильовську духовну семінарію в 1909 р. за I розрядом і заступив до пресвітерського служіння в батьківському селі Огородня. Тут він одружився з донькою пресвітера Фоки Сивакова Євдокією (1879–? рр.).

Представниками інших гілок роду були Йосип Йосипович Гошкевич (1872–1911 рр.) – єдиний син Йосипа Антоновича Гошкевича, відомий статистик і почесний мировий суддя Віленського округу. Бракує відомостей про двох синів Андрія Антоновича Гошкевича які мешкали в Мінській губернії.

Детальніше варто спинитися на нащадках Івана Антоновича Гошкевича. Михайло Іванович Гошкевич (1853–? рр.) в 1871–1876 рр.

³ Костенко А. В. «Гашкевичі», а не «Гошкевичі»: білоруська гілка відомого українського роду / Антон Костенко // «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5–6 лютого 2016 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 13.

⁴ Гончаров И. А. Фрегат Паллада / Иван Гончаров. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1949. – С. 203.

⁵ Костенко А. В. Херсонский Археологический музей и его «семейная история»... – С. 61.

⁶ Костенко А. В. «Гашкевичі», а не «Гошкевичі»... – С. 14.

навчався на медичному факультеті київського Університету святого Володимира, після успішного завершення якого був мобілізований до діючої армії (на час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.). Після війни М. І. Гошкевич працював земським дільничним лікарем в Переяславському повіті Полтавської губернії, а в 1881 р. отримав призначення на посаду міського санітарного лікаря в Херсон, де невдовзі став відомим губернським діячем⁷.

Віктор Іванович
Гошкевич

Віктор Іванович Гошкевич (1860–1928 рр.) своє навчання розпочав у Київській духовній семінарії, а завершивши її у 1881 р. вступив до фізико-математичного факультету Університету святого Володимира. Того ж року він одружився з Клавдією Олександрівною Бакановською, яка наступного року народила йому доньку Катерину.

Тим часом, В. І. Гошкевич з другого курсу університету перейшов на історично-філологічний факультет, де й продовжив навчання. Одночасно він багато працював: у 1880–1883 рр. – обчислювачем університетської астрономічної обсерваторії, а з 1882 р. – позаштатним кореспондентом кількох київських газет, де публікував матеріали переважно з історичної тематики. Серед київських вчених В. І. Гошкевич з особливою повагою ставився до історика й археолога В. Б. Антоновича, в гуртку якого почав вивчення історії України паралельно до офіційного університетського курсу. Ці студії дорого йому коштували – з третього курсу університету В. І. Гошкевича відрахували. Розладналося і його родинне життя. За кілька років він розлучається з К. О. Бакановською (донька лишається з нею) та зближується з Варварою Амосівною Фабриціус, яка від першого шлюбу з київським вченим-астрономом Василем Івановичем Фабриціусом (1845–1895 рр.) вже мала трьох дітей: Федора, Ірину та Леоніда.

Маючи обов'язок турбуватися про нову родину, В. І. Гошкевич у 1890 р. одразу ж відгукнувся на пропозицію свого старшого брата

М. І. Гошкевича переїхати до Херсона і зайняти посаду секретаря губернського Статистичного комітету. Вже у перший рік свого перебування в місті В. І. Гошкевич організує в структурі комітету Археологічний музей. В 1898 р. музей переходить до відомства Херсонської губернської вченої архівної комісії, співзасновником якої також був В. І. Гошкевич.

Леонід Іванович
Гошкевич

З часом в Херсоні оселилися й молодші брати – Леонід Іванович Гошкевич (1868–1963 рр.), що став пресвітером, та Микола Іванович Гошкевич (1871–? рр.), який переїхав сюди після служби начальником Ломжинської навчальної дирекції Варшавського округу.

Серед представників сьомого покоління Гошкевичів не бракувало талановитих та амбітних постатей. Микола Михайлович Гошкевич (1878–? рр.), як і його батько, навчався в Університеті святого Володимира, а потім – в Київському політехнічному інституті, де отримав диплом інженера-технолога (1907 р.).

Катерина Вікторівна Гошкевич (1882–1919? рр.) вихована мамою-одиначкою випускниця елітної київської Фундуклівської гімназії, була свідомою того, що її єдиний шанс долучитися до елітних верств суспільства – це вдалий шлюб. К. В. Гошкевич одружується з Володимиром Миколаєвичем Бутовичем, представником знаного українського старшинського роду. Невдовзі у подружжя народжується син Юрій. В 1905 р. амбітна молода жінка знайомиться з командуючим військами Київського округу генерал-лейтенантом Володимиром Олександровичем

Катерина
Вікторівна
Гошкевич-
Сухомлинова

⁷ Макієнко Н. О. Михайло та Микола Гошкевичі за документами фонду Херсонського повітового відділу народної освіти / Наталя Макієнко // Константи. – 2006. – Вип. 12. – С. 125.

Сухомлиновим (1848–1926 рр.). Після скандального розлучення з чоловіком (процес тривав кілька років і набув чималого розголосу в Російській імперії), К.В. Гошкевич-Бутович одружується з В.О. Сухомлиновим 13 листопада 1909 р. Почесними гостями на весіллі були й Микола Михайлович Гошкевич та його дружина Ганна Грек-Гошкевич, які активно допомагали своїй кузині у справі розлучення⁸.

Того ж року В.О. Сухомлинов отримав призначення на посаду військового міністра Російської імперії. На новій посаді він спирається на своїх київських друзів, серед яких опинився й М.М. Гошкевич. За протекцією В.О. Сухомлинова він обійняв посаду столоначальника в Міністерстві торгівлі та промисловості Російської імперії, а згодом завідував навчальними закладами в системі цього міністерства. Слідом за донькою переїхала до Петербургу й К.О. Бакановська-Гошкевич.

Федір Васильович
Фабриціус

Ірина
Василівна
Фабриціус

Зі своїм батьком В. І. Гошкевичем К. В. Гошкевич зустрілася лише одного разу – в липні 1910 р., коли відвідала Херсон, однак родинних відносин між ними не склалося. Близькими ж до В. І. Гошкевича були його прийомні діти. Федір Васильович Фабриціус обрав кар'єру військового і до 1912 р. мав звання поручика. Ірина Василівна Фабриціус в 1900 р. з золотою медаллю II Херсонську жіночу гімназію, а в

1905 р. – Вищі Бестужевські Жіночі курси в Санкт-Петербурзі⁹. Протягом 1909–1912 рр. Ф.В. Фабриціус виконав десятки планів античних городищ і зробив для заснованого В. І. Гошкевичем Музею старожитностей безліч фото археологічних предметів. Під керівництвом В. І. Гошкевича він брав участь у багатьох розкопках на теренах Херсонської губернії та був його найближчим помічником. І. В. Фабриціус з 1913 р. виконувала обов'язки помічника зберігача Музею старожитностей¹⁰.

Сина та доньку мав і Л. І. Гошкевич. Це були Микола Леонідович Гошкевич (1895–1919 рр.), який у 1913 р. вступив до Університету святого Володимира, та Лідія Леонідівна Гошкевич (1898–1988 рр.).

Таким чином, у 1917 р., коли на теренах Російської імперії розгорнулися революційні процеси, рід Гошкевичів можна поділити на кілька регіональних гілок та на чотири категорії за соціальним статусом. В регіональному аспекті Гошкевичі мешкали на таких теренах:

1. Херсон (брати М. І. Гошкевич, В. І. Гошкевич, Л. І. Гошкевич, М. І. Гошкевич та більшість їхніх дітей) – неформальним лідером цієї гілки можна впевнено назвати науковця В. І. Гошкевича.

2. Могильовщина в її дореволюційних межах (І. І. Гашкевич, його діти й онуки) – безумовним «патріархом» цієї гілки був І. І. Гашкевич.

3. Петербург (неформальна група, об'єднана навколо К. В. Гошкевич-Сухомлинової) – тут зосереджувалися найамбітніші представники роду які, не гребуючи морально сумнівними діями, прагнули ствердитися у середовищі російської імперської еліти.

Микола
Леонідович
Гошкевич

⁸ Лурье Л. Я. Хищницы / Лев Лурье. – СПб: БХВ-Петербург, 2012. – С. 295.

⁹ Науковий архів Археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею. – Жизнеописание Фабрициус Ирины Васильевны / Ирина Фабрициус, Екатерина Гошкевич. – 1983. – С. 3.

¹⁰ Костенко А. В. Херсонский Археологический музей и его «семейная история»... – С. 64.

II. Можновладці з роду Гошкевичів і «диктатура пролетаріату»

В квітні 1916 р., у розпал Великої війни, військового міністра Російської імперії В.О. Сухомлинова заарештували. Йому висунули звинувачення в злочинній недбалості, корупції та державній зраді. Його дружині доводиться вдаватися до усіх можливих заходів для порятунку свого чоловіка. Так, поліцейське спостереження за квартирою Г. Ю. Распутіна зафіксувало понад 30 відвідувань його помешкання К.В. Гошкевич-Сухомлиною. Серед відвідувачів одіозного «старця» у 1916 р. значиться й «Гошкевич Клавдія Олександрівна, 52 роки, дружина колезького асесора, мати дружини військового міністра Сухомлинової К. В.»¹¹ – це остання її згадка у відомих документах.

Ці клопотання виявилися ефективними: В.О. Сухомлинова відпустили з в'язниці під домашній арешт. Але після Лютневої революції його знову заарештували – ледь не першим серед царських посадовців. В серпні 1917 р. над подружжям Сухомлинових відбувся суд. Звинувачення в державній зраді, хоча й оголошене доведеним, багатьом видавалось непереконливим, але факти масштабної корупції повністю підтвердилися. В.О. Сухомлинова засудили до довічної каторги, але його дружину повністю виправдали. Втім, у в'язниці В.О. Сухомлинов перебував недовго: в березні 1918 р. нова більшовицька влада несподівано оголосила амністію. Після цього колишній військовий міністр емігрував до Німеччини, де прожив ще кілька років.

Тим часом К. В. Гошкевич-Сухомлинова намагалася вижити в революційному Петрограді. Відомо про її участь у спекуляціях цукром. Є дані (документально не підтверджені, але вірогідні) про її арешт і страту в 1919 р. більшовицькою «чрезвычайкою».

М.М. Гошкевича ще у 1916 р. було засуджено як співника В.О. Сухомлинова та заслано до Сибіру. Там він певний час працював викладачем математики, фізики та французьку мову в середніх навчальних закладах містечка Балаганськ Іркутської губернії, а згодом інженером в самому Іркутську (1919 р.). Зі встановленням радянської влади М.М. Гошкевич влаштувався на службу до

Іркутського губернського раднаргоспу як спеціаліст з ремонту та організації заводів легкої промисловості. Він мав усі підстави вітати перемогу більшовиків, адже невдовзі зміг повернутися з Сибіру до свого батька в Херсон. Втім про відновлення колишнього соціального статусу вже не йшлося, лише про виживання за нових умов.

Востаннє М.М. Гошкевич та його батько М.І. Гошкевич згадуються у відомих документах в 1924 р. як співзасновники (разом зі своїм дядьком і братом В.І. Гошкевичем) Товариства дослідження Херсонського краю. Пошук матеріалів про їхню подальшу долю триває, але не маємо сумніву, що зі згортанням ліберального радянського експерименту (НЕП та «українізація») ними мали зацікавитися радянські репресивні органи.

Отже, після встановлення більшовицької «диктатури пролетаріату» ті з роду Гошкевичів, хто зміг раніше «пробитися на гору» втратили в підсумку набагато більше, ніж після попередніх скандальних судових процесів – не лише майно і свободу, але й саме життя.

III. Офіцери з роду Гошкевичів у боротьбі проти «червоних»

Позицію професійного офіцерства російської армії та мобілізованих до неї юнаків, що пережили горнило Великої війни, можемо простежити на прикладі Федора Васильовича Фабриціуса та Миколи Леонідовича Гошкевича.

У 1915 р. або на початку 1916 р. Ф. В. Фабриціус, який, нагадуємо, ще до початку Великої війни обрав для себе шлях офіцера, потрапив у німецький полон. Поразка Німеччини звільнила його, але він не став осторонь від подій на Батьківщині. В роки Громадянської війни його ім'я зустрічаємо в списках командирів – на цей час він уже мав звання підполковника – «Добровольчої Армії» (під проводом А.І. Денікіна) та «Російської Армії» (під проводом П.М. Врангеля). Після поразки «врангелівців» у Криму в 1921 р. про його подальшу долю нічого не відомо – з однаковою вірогідністю він міг емігрувати, загинути в бою чи стати жертвою червоного терору. К.В. Гошкевич вважала, що її дядько загинув у 1919 р.¹², але підтвердженнь цього родинного переказу немає.

¹¹ Платонов О. А. Жизнь за царя (правда о Григории Распутине) / Олег Платонов. – СПб., 1995. – С. 145.

¹² Пиворович В. Б. Сохранить для будущих поколений (по воспоминаниям Е. В. Гошкевич о Херсонском городском музее древностей) / Виктор Пиворович // Наукві записки ХОКМ. – Херсон: Айлант, 2006. – С. 167.

Трагічно склалася й доля Миколи Леонідовича Гошкевича. В 1916 р. його мобілізували до діючої армії, а в роки Громадянської війни він також приєднався до «Добровольчої Армії» і в березні 1919 р. загинув у її лавах.

Але зроблений ними вибір не був самоочевидний. До його кола спілкування належали й люди, що воліли боротися за утвердження Української Народної Республіки. Доля М.Л. Гошкевича особливо цікава тому, що дозволяє відстежити парадокси усної історії. Наприкінці 1980-х рр. його сестра Лідія Леонідівна Гошкевич-Бахматова стверджувала журналістам, що її брат загинув у лавах Армії УНР під Крутами. В той же час реальні документи неспростовно свідчать про інше – М.Л. Гошкевич дійсно загинув у бою, але в бою загону «Добровольчої Армії» з червоноармійцями на Перекопі. При тому що теоретичну можливість стати бійцем Армії УНР М. Л. Гошкевич мав – він навчався на юридичному факультеті Університету святого Володимира разом з юнаками, що дійсно згодом полягли за УНР під Крутами.

Тобто йдеться про (свідоме чи ні) створення родинного міфу. Прикметно, що місцем загибелі М.Л. Гошкевича названо саме Крути – попри те, що насправді він загинув більш ніж через рік. Логічно було б (якщо припустити, що цей міф творився свідомо) назвати місцем його загибелі Поділля (де Армія УНР в той час реально вела тяжкі бої з червоними) чи взагалі уникати деталей, але названо знакову для національної історії подію.

Таким чином, представники роду Гошкевичів, які ще до падіння царату стали військовими, вирішили боротися за справу «єдиної неподільної Росії». Причиною тому можна назвати вплив «офіцерської корпорації» та вірність присязі у випадку Ф.В. Фабриціуса (у родині В. І. Гошкевича великоросійські настрої йому не могли прищепити) і вплив виховання у випадку М.Л. Гошкевича.

IV. Науковці з роду Гошкевичів в умовах радянської суспільства

Найбільш яскравими представниками науки з роду Гошкевичів були В.І. Гошкевич та його прийомна донька І.В. Фабриціус.

Переїхавши до Херсона у 1890 р., В.І. Гошкевич паралельно з науковою діяльністю розпочинає видання щоденної газети «Юг»¹³ перший номер якої вийшов у 1898 р. Аналіз статей газети дає яскравий опис громадянської позиції головного редактора. З наростанням суспільно-політичної кризи в Російській імперії матеріали представлені в газеті стали більш радикальними щодо тогочасної влади. Багато уваги надається проблемам селянства, розвитку культури та історії. Особливо цікава позиція головного редактора щодо української мови та культури. На шпальтах газети можна знайти багато статей, присвячених цій темі, зокрема неодноразово друкувалися статті присвячені творчості Т. Г. Шевченка. Дослідницька діяльність вченого теж підтверджує його симпатію до української справи, а саме той факт, що найбільшим відділом Музею старожитностей був відділ Запорізької старовини. Є навіть спогади, що він найбільше його любив та розповідав про експонати так, що «яскраво поставала в уяві та доба, та слава козача, що не можна було перевести дихання. Він тоді ніби палав якимось дивним внутрішнім вогнем»¹⁴. Критика самодержавства і боротьба за лібералізм обходила видавцеві газети досить дорого. Він був під постійним негласним наглядом поліції.

З початку 1905 р. В.І. Гошкевич ще більше занурився в політичне життя. В цей же час в газеті все частіше зустрічається інформація про діяльність Конституційно-демократичної партії (кадетів). 27 жовтня 1905 р. на сторінках газети вийшла стаття «Програма конституційно-демократичної партії». Програма містила кілька пунктів: основні права громадян, державний устрій, місцеве самоуправління та автономія, суд, фінансова й законодавча політика, трудове законодавство та просвітницька діяльність¹⁵.

¹³ Юг. Ежедневная беспартийная, литературно-общественная газета. – Херсон, 1912. – 3 квітня.

¹⁴ Кармазіна Н. М. Дослідник старожитностей Півдня України: Віктор Іванович Гошкевич (1860–1928) / Наталя Кармазіна // Краєзнавство. – 2013. – №3. – С. 62.

¹⁵ Юг. Научно-литературная, политическая, сельско-хозяйственная и коммерческая газета. – Херсон, 1905. – 27 жовтня.

Подібно до інших партій кадети прагнули перебудувати суспільство. Висловлюючись за введення в Російській імперії загального виборчого права, свободи слова, друку, зборів, союзів тощо, вони наполягали на суворому дотриманні громадських та політичних прав людини¹⁶.

Доказом дійсного членства В.І. Гошкевича в партії кадетів була стаття від 16 листопада 1905 р. – в газеті було представлено результати зборів регіонального представництва конституційно-демократичної партії, які відбулися 13 листопада. За пропозицією Є.І. Яковенка, промовою якого розпочалося засідання, головою зборів було обрано В.І. Гошкевича¹⁷. Наприкінці засідання В.І. Гошкевича було обрано членом повітового комітету партії. На підтвердження того, що редакційна група газети на чолі з В.І. Гошкевичем не лише поширювала ідеї партії, а й була каталізатором до створення представництва в регіоні, є звіт представника тимчасового комітету, присвячений аналізу чисельності складу партії: «Партія в Херсонському повіті до моменту становлення звітності нараховувала більше 100 чоловік, із тих хто живе в Херсоні – 38 чоловік, головним чином земські службовці, землевласники та представники зі складу редакції газети Юг»¹⁸. Отже, з 1905 р. В.І. Гошкевич підтримував ідею створення на Півдні України регіонального відділення Конституційно-демократичної партії, як політичної сили, що з усіх загальноросійських партій найлояльніше ставилася до національних рухів.

Після початку розгортання на теренах України революційних подій В.І. Гошкевич припинив активну політичну діяльність, зосередившись на збереженні музею. З перемогою радянської

влади вчений зайняв позицію аполітичності, як він сам зазначив у своїй анкеті¹⁹ в 1922 р. В його особовій справі, також зазначається, що він «займає аполітичну позицію»²⁰. Але навіть в умовах тиску більшовицьких ідей В.І. Гошкевич не задекларував публічно підтримки більшовицької політики.

Вчений досить критично сприймав політику більшовиків у галузі культури в цілому і ленінський план монументальної пропаганди зокрема. Так його підпис стоїть першим серед тринадцяти представників херсонської і петербурзької інтелігенції, які підписали протест проти знесення пам'ятника Г.О. Потьомкіну. Втім, пам'ятник все одно знесли і замість нього поставили гіпсовий бюст Карла Маркса²¹.

В.І. Гошкевич був типовим представником тієї категорії дореволюційної наукової інтелігенції, яка і за радянської влади прагнула служити науці, вбачаючи в цій справі свій обов'язок перед народом²². Зважаючи на зв'язки і повагу до В.І. Гошкевича не лише в південному регіоні, а й поза його межами, його внесок у розвиток археології та краєзнавства, радянська влада нагородила його у 1922 р. званням Героя Праці. Протягом наступних сімдесяти років із вченого намагалися зробити саме цього «Героя Праці» радянської влади, яку він ніколи не підтримував.

В.І. Гошкевич пішов з життя 2 березня 1928 р. Вже через три роки в «Наддніпрянській правді» було опубліковано статтю «Класові вороги в археологічному музеї», де відзначалося: «Херсонський державний історико-археологічний музей, через засміченість його штату, за 13 років пролетарської диктатури не тільки не

¹⁶ Кульчицька О. В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії / О. Кульчицька // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – 2007. – Вип. 26. – С. 85.

¹⁷ Юг. Научно-литературная, политическая, сельско-хозяйственная и коммерческая газета. – Херсон, 1905. – 16 листопада.

¹⁸ Юг... – 16 листопада.

¹⁹ Державний архів Херсонської області, ф. р 413 (Херсонский уездный отдел народного образования уездного исполкома. 1922 р.) оп. 1, спр. 408 (Личное дело заведующего музеем древности Гошкевича Виктора Ивановича арк. 2).

²⁰ Там само

²¹ Водотика С. Г. Невтомний краєзнавець: Віктор Іванович Гошкевич / Сергій Водотика // Південний архів. – 1998. – № 6 – С. 77.

²² Там само. – С. 78.

прилучився до завдань соціалістичного будівництва, а навпаки – замкнувся в собі від пролетарської суспільності, а в деяких галузях навіть свідомо шкодив. У період громадянської війни музей був центром сховища майна поміщиків та білогвардійців, що повтікали за кордон...», «тому президія РСІ (Робітничо-Селянська Інспекція) визнала за потрібне оздоровити стан музею та негайно застосувати організаційні заходи до адміністрації музею»²³. «Оздоровити стан музею» вирішили, звільнивши з посади директора музею «родичку колишнього царського міністра В.О. Сухомлинова» та «дружину колишнього царського полковника І.І. Кономопуло» – І.В. Фабриціус – прийомну доньку В.І. Гошкевича. Ця стаття яскраво описує реальне ставлення більшовицької влади до спадку вченого.

Повертаючись до постаті І.В. Фабриціус, варто зауважити, що вона зайняла схожу з батьком позицію аполітичності. Але й це не врятувало її від репресій; вона лишалася антирадянським елементом для тогочасного режиму. Тому щоб уберегти свою доньку в майбутньому від переслідувань з боку радянської влади за її шляхетне походження І.В. Фабриціус просить В.І. Гошкевича удочерити 11-річну Катерину Іванівну Кономопуло, яка з цього часу офіційно носитиме ім'я Катерини Вікторівни Гошкевич.

В квітні 1931 р. І.В. Фабриціус звільнили з посади директора під час «чистки» за першою категорією – звільнені за першою категорією позбавлялися всіх прав на роботу та пенсію, мали бути виселені з квартир. До того ж реальною була загроза арешту органами НКВС. Таким чином, репресії влади припинили діяльність Херсонського історично-археологічного музею як наукового центру і змусили І.В. Фабриціус залишити Херсон та радикально змінити своє життя і напрямки наукової праці.

Отже, можна зробити висновок, що інтелектуали роду Гошкевичів після жовтневого перевороту зайняли позицію аполітичності. Але, зважаючи на походження і громадянську позицію, очевидно, що вони не підтримали приход більшовиків до влади, й залишалися класово чужими елементами.

V. Священники з роду Гошкевичів перед обличчям богоборчої влади

Остаточна перемога радянської влади, що звела войовниче безвірництво до рангу однієї з засад державної політики, змусила людей релігійних, а особливо професійних священнослужителів, обирати одну з кількох можливих моделей своєї поведінки і своїх відносин з новим режимом. Це був шлях безкомпромісного заперечення співпраці з радянською владою і готовність до мучеництва за віру, шлях визнання нової реальності і пристосування до неї та, врешті, шлях авантюрної спроби скористатися з політичної ситуації заради оновлення релігійної організації. Залишалася й можливість еміграції закордон (але скористатися нею міг не кожен) і «внутрішньої еміграції».

У Православній Російській Церкві найточніше висловив концепцію «першого шляху» митрополит Петрограду Веніамін Казанський, страчений у 1922 р. «Дивними є міркування декотрих, можливо й віруючих пастирів (маю на думці Платонова) – треба зберегти живі сили, тобто заради них поступитися всім. Тоді навіщо Христос? Не Платонові, Веніаміні чи інші рятують Церкву, а Христос. Та точка зору, на яку вони стають, загибель для Церкви, треба не шкодувати себе для Церкви, а не Церквою жертвувати заради себе. Зараз час суду. Люди й заради політичних переконань жертвують усім. Погляньте, як тримаються есери та інші. Чи ж нам, християнам, та ще й священникам, не виявити подібної мужності навіть до смерті, якщо маємо хоч скількись віри в Христа, в життя майбутнього часу?!»²⁴. Але для реалізації такого підходу у власному житті потрібна була непохитна віра і певність у правильності обраного шляху, а вони, як виявилося, були не в усіх священнослужителів.

На засуджений митрополитом Веніаміном шлях «збереження живих сил» та покори «канонічній» (формально легітимній) церковній владі став і священник херсонського собору Святого Духа Л.І. Гошкевич. Цікавою є його проповідь від 21 березня 1918 р. на євангельський текст про «розслабленого», зціленого Спасителем. Ця проповідь – яскравий приклад його уміння говорити між рядками: «Зараз усі ми знаходимося в безпо-

²³ Рудий Г. Я. Проблеми збереження музейної спадщини України: за результатами аналізу матеріалів республіканської періодики 1930-х рр. // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 129.

²⁴ Священномученик Иосиф, митрополит Петроградский: жизнеописание и труды / сост. М. С. Сахаров и Л. Е. Сикорская. – М.: Братонезж, СПб.: Кифа, 2011. – С. 8.

радному стані розслаблення – розслаблення фізичного, духовного морального і громадянського. Розслаблений не міг стояти – не можемо стояти і ми... Нехай нас спокушають безбожники, які заперечують віру, зневажають церкву, і не живуть за християнськими канонами – всі вони релігійно розслаблені... Євангельський розслаблений не міг рухатись і був прикований до ліжка. Хіба не те ж з нами, розслабленими громадянами, в розслабленій Росії?! І Росія, і всі ми, сердешні діти її, будемо повержені в прах, приковані до землі й не можемо зрушити з місця. Хіба не повержені ми зараз в прах перед нашими ворогами, які зроблять з нами що захочуть?»²⁵. У цих словах відчувається його емоційне неприйняття жовтневого перевороту, яке вже можна було вільно висловити в умовах перемоги УНР та Німеччини над більшовиками в Україні.

«Хіба не впали ми і не приковані до землі в очах перед Богом!? Хіба ненависна маса нашого руського православного народу не створила собі із землі якогось кумира, якому ми тільки і служимо, перед яким тільки і плазуємо ми... Хто з нас може сказати про себе, що він готовий в будь-яку хвилину вступитися за правду Божу, за віру православну, за перемогу євангельських заповідей. Чи є хтось, хто зможе піти в табір ворога і вступити в боротьбу, й протистояти до смертельної небезпеки?»²⁶. Ця проповідь фактично була заклик до непокори новій владі і несла в собі ідею боротьби проти радянського «кумира».

Однак, з перемогою більшовиків, офіційна російська ієрархія починає проводити гнучкішу позицію. Після смерті патріарха Тихона і арешту проводу «тихонівської» Церкви, митрополит Сергій Старгородський оприлюднює свою відому декларацію про вірність російського православ'я радянській владі. На позицію підтримки декларації (яку, наголосимо, більшість тогочасних священників і вірних Православної Російської Церкви

засудили як «сергіанську єресь») став і Л. І. Гошкевич. З його вибору можна зробити певні ретроспективні висновки. На позиції «сергіанства» охочіше ставали священники, які бачили в православ'ї не лише християнське віровизнання, але й «російську віру», нерозривно пов'язану з політичним проектом «Великої Росії». Якщо припустити таке потрактування релігійності Л. І. Гошкевича, то можна пояснити і вчинок його сина, що став до лав російських «добровольців», і його власну лояльність до радянської влади, неодноразово задекларовану публічно. Типовою є його пізня проповідь, присвячена тридцятиріччю «Жовтневої революції» (1947 р.): «Свята наша Православна Церква святкує не лише свята Церкви, а й державні, які так і називаються державні свята або святами громадянськими (днями табельними). Ось до таких громадянських свят і відносять свято 30-ти річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції... Церква наша православна зібрала нас сьогодні, вислухати молитву про дарування сил духовних і фізичних наших владі на благо нашої країни, Батьківщини, на благо тих хто живе в ній, щоб і ми всі жили тихо і спокійно у всякій благочесті і чистоті»²⁷.

Натомість до тих, хто був готовий ризикнути заради оновлення Церкви приєднався Іван Іванович Гашкевич-молодший, що успадкував батькову парафію в селі Огородня Гомельського повіту та став одним з провідників «обновленського» руху Гомельщини. В 1923 р. на території Гомельщини формується дві паралельні церковні структури – Гомельська єпархія («обновленців») та Гомельське вікаріатство («тихонівців»), в 1924 р. також реорганізоване в окрему єпархію (її основою стали консервативні парафії, що не прийняли обрядових новацій; цікаво, що Шерстин – місце служіння І. І. Гашкевича-старшого протягом 1862–1876 рр. – називається найреакційнішою парафією Гомельщини²⁸). Втім, за

²⁵ Проповідь отця Леоніда з приводу другого тижня Великого посту (21 березня 1918 р.) // Сімейний архів родини Леоніда Гошкевича. – Відділ рідкісних і цінних видань Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олесея Гончара.

²⁶ Там само

²⁷ Проповідь отця Леоніда присвячена тридцятиріччю Жовтневої революції 1947 року // Сімейний архів родини Леоніда Гошкевича. – Відділ рідкісних і цінних видань Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олесея Гончара.

²⁸ *Капба Е. А.* Православная Церковь на Гомельщине в 1920-е гг. / Евгений Капба // Материалы VI Международной молодежной научно-практической конференции, г. Пинск, 6 апреля 2012 г. Часть 1. – Пинск: ПолесГУ, 2012. – С. 141.

кілька років більшовицький режим, який волів спершу проводити щодо релігії політику зіштовхування протиборчих організацій, відчув себе достатньо сильним для остаточного викорінення «релігійного забобону». І.І. Гашкевич-мол. став однією з багатьох жертв оголошеної ВКП(б) «безбожної п'ятирічки» 1933–1937 рр.

Судячи з усього, шлях «внутрішньої еміграції» обрав Михайло Іванович Гашкевич. Відомий священнослужитель і депутат II Державної Думи, він після більшовицького перевороту не брав участі ні в громадській діяльності, ні в релігійній, провадячи в селі Огородня життя приватної особи.

Священнослужителі з роду Гошкевичів обрали принципово різні моделі поведінки. Це збереження «внутрішньої свободи» (М.І. Гашкевич), боротьба за оновлення Церкви (І.І. Гашкевич-молодший), боротьба за збереження формального

церковного обряду ціною покори богоборчій владі (Л.І. Гошкевич).

Таким чином, рід Гошкевичів/Гашкевичів не виступив в роки революційних трансформацій як єдине ціле – як і інші, знані й невідомі, роди України, Білорусі та Росії. «Рід розпадається, а клас стоїть», – виправдовує своє братовбивство червоноармієць Іван з роману «Вершники». На початку 1920-х рр. видавалося, що усі, хто став на бік радянської влади зробили вірний вибір і стали на бік переможця. Однак невдовзі виявилось, що більшовицькі вожді міркують не категоріями політичної лояльності чи політичних союзів, а доктриною класового походження. Відтак, навіть ті представники роду Гошкевичів, що не лише не виступили проти радянської влади, а й діяли в її інтересах, зазнали репресій чи утисків.

References

1. Vodotyka, S. H. (1998). Nevtomnyi kraieznavets: Viktor Ivanovych Goshkevich. *Pivdennyi arkhiv*, 6, 65–85. [In Ukrainian].
2. Honcharov, I. A. (1949). *Frehat Pallada*. Moscow: Hosudarstvennoe izdatelstvo heohraficheskoi lyteratury. [In Russian].
3. Капа, Е. А. (2012). Pravoslavnaia Tserkov na Homelshchynе v 1920-e hh. Abstract of Papers '12: *Materiyaly VI Mezhdunarodnoi molodezhnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy*. (pp. 140–142). Pinsk. [In Russian].
4. Karmazina, N. M. (2013). Doslidnyk starozhytnosti Pivdnia Ukrainy: Viktor Ivanovych Goshkevich (1860–1928). *Kraieznavstvo: naukovyy zurnal*, 2013, 3, 61–64. [In Ukrainian].
5. Kostenko, A. V. (2015). Khersonskiy Arkheologicheskyy muzei y eho «semeinaia ystoryia»: semia kak set nauchnykh kommunykatsyi v muzeinom dele. Abstract of Papers '15: *Historyia Mahil'eva: minulae i suchasnasts*. (pp. 59–65). Mogilev. [In Russian].
6. Kostenko, A. V. (2016). «Gashkevichi», a ne «Goshkevichi»: biloruska hilka vidomoho ukrainskoho rodu. Abstract of Papers '16: *Nove ta tradytsiine u doslidzhenniakh suchasnykh predstavnykiv suspilnykh nauk*. Kyiv. (pp. 12–15). [In Ukrainian].
7. Kulchytska, O. V. (2007). Hromadski ta politychni orhanizatsii Pivdnia Ukrainy v kintsі XIX – na pochatku XX st. v suchasniі ukrainskii istoriohrafii, *Pivdennyi arkhiv. Zbirnyk naukovykh prats. Istorychni nauky*, (26), 84–90. [In Ukrainian].
8. Lourie, L. (2012). *Khyshchnytsy*. Saint Petersburg: BHV-Petersburg. [In Russian].
9. Makiienko, N. O. (2006). Mykhailo ta Mykola Goshkevichi za dokumentamy fondu Khersonskoho povitovoho viddilu narodnoi osvity, *Konstanty*, (12), 125–127. [In Ukrainian].
10. Pyvorovych, V. B. (2006). Sokhranyt dlia budushchykh pokoleniy (po vospomynaniyam E. V. Goshkevich o Khersonskom horodskom muzee drevnostei) / Viktor Pyvorovych, *Naukovi zapysky KOKM*, 162–168. [In Russian].
11. Platonov, O. A. (1995). *Zhyzn za tsaria (pravda o Hryhoryy Rasputine)*. Saint Petersburg. [In Russian].
12. Rudyj, G. Y. (2010). Problemy zberezheniya muzejnoi spadshyny Ukrainy: za rezultatamy analizu materialiv respublikanskoj periodyky 1930-h rr. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 127–135. [In Ukrainian].
13. Sakharov, M. S. & Sykorskaia, L. E. (Ed.). (2011). *Sviashchennomuchenik Yosyf, mytropolyt Petrohradskiy: zhyzneopysanye y trudy* (2011). Moscow: Bratonezh, Saint Petersburg: Kifa. [In Russian].

Людмила Пекарська (м. Лондон)

Виставка «Українська революція 1917-1921: уроки минулого» у Лондоні

21 березня 2017 року в Центральному домі Союзу Українців у Великій Британії (СУБ) у Лондоні відбулося відкриття виставки, присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 років. Виставка є спільним проектом Посольства України у Сполученому Королівстві та Союзу Українців у Великій Британії. Метою заходу було відзначення великої історичної дати та вшанування видатних діячів національно-визвольних змагань за незалежність України.

Під час відкриття виставки в Центральному домі Союзу Українців у Великій Британії.

Фото: Ігор Полатайко

До експозиції увійшло близько 500 експонатів: документи, приватне та офіційне листування, численні фотографії, прижиттєві видання Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Дмитра Дорошенка, Павла Скоропадського, Симона Петлюри та інших видатних діячів того періоду.

Це перша масштабна фотодокументальна виставка в українській діаспорі світу, присвячена 100-річчю національно-визвольних змагань 1917–1921 років, де представлені рідкісні документи і фотографії, що зберігаються в різних архівах, бібліотеках та музеях України. Серед них – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ; Державна наукова архівна бібліотека, м. Київ; Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г.С. Пшеничного та інші установи. Також експонуються матеріали з колекції Бібліотеки і Архіву ім. Т. Шевченка в Лондоні Союзу Українців у Великій Британії та приватних збірок.

Виставку «Українська революція 1917–1921: уроки минулого» відкрили голова СУБ Петро Ревко і посол України в Об'єднаному Королівстві Наталія Галібаренко.

У своєму привітанні голова СУБ зазначив, що головним здобутком революції, яка відбулась 100 років тому, було проголошення незалежності Української Народної Республіки. Він підкреслив, що матеріали виставки відтворюють складний і важливий період в історії українського державотворення, коли вперше у XX столітті була зроблена спроба мати власну незалежну соборну демократичну державу.

Відкриваючи виставку, посол України Наталія Галібаренко зазначила:

«Шановні друзі, щоб не вдаватися в історичні дискурси, все ж таки хочу поділитися з вами про ті події і завважити про те, що мене дивувало і дивує. Це те, що за такий короткий історичний період, не маючи досвіду своєї

держави, ми отримали майже всі символи державності: почали формувати військо, мали свій уряд, навіть Академію наук і національний банк, прапор і гімн та інші символи держави.

Це був надзвичайно активний період самосвідомості, на ґрунт якої вперше лягла як основа державної політики сама ідея – мати соборну незалежну Україну. Як пишуть у підручниках, події цієї революції закінчилися великою поразкою. Однак я ніколи не вважала ці події поразкою. Ідея мати свою незалежну державу, яка до того хвилювала, можливо, лише національну інтелігенцію, стала панівною і заволоділа серцями робочого класу і селян.

А по-друге, мені здається, що тепер, коли ми маємо агресію Російської Федерації на сході України, ми наступаємо на ті самі граблі. Замість того, щоб зміцнювати свою державність, зміцнювати своє військо, у нас, на жаль, дуже багато внутрішніх суперечок. Ми не можемо дійти згоди і знайти внутрішню консолідацію і солідарність у власному суспільстві. І цим дуже часто користується Росія і дуже вправно вона це робить... Неспроможність дійти внутрішньої згоди – якраз і стає нашою самою слабкою стороною.

Ця виставка для нас всіх – ще одна можливість поглянути на уроки минулого, через які пройшли наші прадіди і зробити певні уроки для того, щоби зрозуміти: ніхто крім нас захищати нашу землю не буде. І лише у внутрішній солідарності є наша сила і сила української армії і є саме та сила, яка може дати гідну відповідь агресору.

Я ще раз дякую Союзу Українців за організацію виставки, за виданий вами прекрасний, високої якості каталог. Думаю, що це є також можливість познайомитися з документами, які більшість з нас не бачили жодного разу. Зокрема на ті документи, що свідчать про перші паростки дипломатичної служби, яка починалася саме в роки Української революції.

Тому дякую вам всім! Будемо продовжувати робити разом культурні заходи і всім приємного вечора».

Ірина Терлецька, заступник голови СУБ, привітала гостей виставки англійською мовою. Вона також підкреслила, що це не був період поразки. Протягом 1917–1921 років Україна, маючи дуже маленький досвід державного будівництва, зробила великий крок уперед і мала великі культурні та конституційні досягнення. А найголовніше, – Україна стала відомою у світі як окремий народ з окремою ідентичністю. Ірина Терлецька підкреслила актуальність виставки і зазначила,

що СУБ вперше має змогу представити рідкісні фотодокументи про початки державотворення українського народу на огляд українській діаспорі у Великій Британії. Вона наголосила, що виставка важлива для засвоєння важливих уроків минулого. Тоді, як і сьогодні, нам потрібні: (1) національна єдність та спільне бачення, якою має бути Україна, (2) міцна армія, (3) подальша підтримка інших країн, (4) протидія агресору, що готовий знищити країну.

На відкритті виставки виступив один з перших членів СУБ Степан Сарахман, який у своєму короткому слові згадав:

«Ще малим хлопцем я тільки чув від батьків, що сталося в Києві на Софійській площі після повалення самодержавства в Росії. Але я був замалий, щоб це зрозуміти. Бачив я також старшин Української Галицької Армії, які розповідали про ті події і були їх учасниками.

Я вчився у школі в селі Суходоли, де було, скажімо, десять дітей з польських родин, а сорок – з українських. Але школа називалась польською і про події 1917–1921 років, що відбувались в Україні, нам не розповідали і не згадували. Історію взагалі не викладали.

Наш греко-католицький священник мав дуже велику бібліотеку і я ходив до нього читати книжки. Пізніше я багато читав про той період у журналі «Червона калина», де було багато цікавих матеріалів. А крім того, у нас в селі була читальня «Просвіти», де я також знаходив багато книжок, часописів про ті революційні часи.

Кожна фотографія на виставці відтворює малий клаптик нашої історії... Добре, що ми сьогодні відзначаємо цю дату, бо молодше покоління має знати, які шляхи проходила Україна, здобуваючи свою незалежність!».

Потім заслужена артистка України Ніна Семененко натхненно продекламувала вірші Великого сина українського народу Тараса Шевченка: «І мертвим, і живим, і ненарожденим...» та «Розрита могила». Надзвичайно важливі й актуальні слова великого Кобзаря вкотре нагадали нам, хто ми є, і за що нам треба боротися. У цьому контексті знову пригадуються слова Оксани Забужко, яка писала: «Сьогодні Шевченко, як і сто років тому, робить для нас ту роботу, яку генії завжди виконують для свого народу, – тримає небеса. Ми звертаємося до слова поета, що працює на найбільш глибинних рівнях людського відчуття, який закладає підвалини розрізнення між добром і злом...».

Автор виставки, історик, заслужений працівник культури України, музейний працівник з великим досвідом і дослідник періоду Української революції 1917–1921 рр. Тетяна Ралдугіна презентувала виставку короткою екскурсією. Вона цікаво розповіла про період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – один з найбільш складних і драматичних в новітній історії України. З цієї добою, як зазначила дослідниця, пов'язують такі глобальні процеси, як консолідація нації, відродження у свідомості народу державницького покликання, проголошення незалежності української держави. У своєму розвитку Українська революція пройшла три етапи: – період Центральної Ради і Української Народної Республіки (УНР) (березень 1917 – квітень 1918); період Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918) і період УНР часів Директорії (грудень 1918 – кінець 1920).

Фундатори Української академії мистецтв.
Стоять: Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Михайло Бойчук; сидять: Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Федір Кричевський, Михайло Грушевський, Іван Стешенко, Микола Бурачек. Київ, 5 грудня 1917 р.

Українська дипломатична місія у Швейцарії
(в центрі – Є. Лукасевич). 1918 р.

Представники влади Західно-Української Народної Республіки (сидять в центрі: К. Левицький, Є. Петрушевич, Л. Цегельський). 1920 р (?).

Микола Левитський підписує Берестейську угоду.
9 лютого 1918 р.

Гайдамацький кіш Слобідської України (в центрі С.Петлюра). 1918 р.

7
Михайло Грушевський – голова Української Центральної Ради. Львів, до 1917 р.

8
Павло Скоропадський – Гетьман Української Держави. 1918 р.

1917 - 2017

Українська революція:
уроки минулого

Ukrainian Revolution:
Lessons from the Past

9
Симон Петлюра – делегат Всеукраїнських військових з'їздів у Києві. 1917 р.

10
Петро Чикаленко – секретар українського посольства в Стамбулі. 1919 р.

11
Володимир Винниченко – голова Генерального секретаріату УЦР. 1917 р.

12
Андрій Ливицький – голова дипломатичної місії УНР у Польщі. 1920 р.

13
Київське формування січових стрільців (в центрі – Є.Коновалець).

Однією з важливих віх Української національно-демократичної революції було утворення в листопаді 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Знаковою подією стало проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки УНР і ЗУНР, що засвідчило споконвічне прагнення українців жити в одній незалежній державі.

Т. Ралдугіна коротко охарактеризувала кожний з періодів Української революції.

Доба Української Центральної Ради

3–7 березня 1917 р. у Києві була створена Українська Центральна Рада (УЦР), яка виступила організатором і лідером національно-визвольного руху, що охопив Україну після падіння самодержавства в Росії. Її очолив видатний історик і один з найавторитетніших провідників українського національного руху Михайло Грушевський.

Діяльність УЦР на шляху відродження української державності (березень 1917 – квітень 1918) позначена чотирма Універсалами – від боротьби за автономію й створення Української Народної Республіки до проголошення цілковитої незалежності УНР. Незважаючи на величезні внутрішні та зовнішні труднощі, пов'язані з політичною нестабільністю, більшовицькою агресією, присутністю в країні австро-німецьких військ, УЦР здійснила значну державотворчу роботу. Історична спадщина УЦР є великим надбанням української історії, її значення як першого кроку української незалежності важко переоцінити.

Серед багатьох матеріалів Тетяна Ралдугіна виділила документи відомого громадського діяча і великого мецената української справи Євгена Чикаленка. Це його листи датовані 1917 і 1920 роками. У першому листі до В. Винниченка, який на той час очолював Генеральний секретаріат УЦР, Є. Чикаленко ділився думками про I Універсал УЦР (10 червня 1917 р.), який проголосив автономію України. Він зазначав, що основна селянська маса України є зовсім необізнаною з терміном «автономія» і мало розуміє, що то є. У зв'язку з цим висловлював побоювання, що цей історичний документ може залишитися лише «пшиком». У другому листі до А. Ніковського, міністра закордонних справ УНР, Є. Чикаленко рішуче відмовлявся за станом здоров'я від посади радника посольства у

Чехії. Він зазначав, що не може витратити державні кошти, нічого не роблячи. Якщо взяти до уваги, що будучи одним із найзаможніших людей свого часу, який всі свої статки віддав на українські справи і залишився в еміграції без засобів для існування, – такі шляхетність, чесність і безкорисливість – сьогодні важко уявити.

Українська Держава 1918 року

Внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. до влади в Україні прийшли консервативні сили на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Назва Українська Народна Республіка була змінена на нову – Українська Держава. З самого початку своєї діяльності П. Скоропадський заявив, що його батьківщина не стане ґрунтом для соціалістичних експериментів. Т. Ралдугіна зазначила, що у цьому контексті пророче і дуже по-сучасному звучать слова П. Скоропадського з його «Споминів»: «Я бачив, що соціалістичні ідеї чужі народній масі, що їх держиться тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції. Я ясно усвідомлював, що соціалістичні експерименти привели б неминуче до більшовизму, до знищення духовної і матеріальної культури, повернули б наш чудовий край на висохшу пустиню, на якій з часом усівся б знову капіталізм. Але який!.. Не той кволий, м'якотілий, що животів у нас досі, а всемогучий всесвітній золотий телець, в ногах якого буде повзати наш же нещасний, соціалістичними провідниками обдурений, «революційний народ»...

Як зауважила дослідниця, в реалізації соціально-економічних та культурно-освітніх програм Гетьман намагався опиратися, насамперед, на фахівців, підбираючи управлінців не за партійною, а за професійною ознакою.

За період існування Гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) було досягнуто значних успіхів у розбудові держави: створено дієздатну систему управління, налагоджено фінансову справу, сформовано державний бюджет, розпочато організацію регулярної армії. Вагомими здобутками були досягнення в сфері культури та освіти.

У результаті протигетьманського повстання, організованого радикальною частиною лівих сил на чолі з Володимиром Винниченком, а також у зв'язку з різкою зміною геополітичної ситуації на початку листопада 1918 р., Українська Держава перестала існувати.

УНР доби Директорії

Після падіння гетьманату до державного керма в Україні прийшла Директорія УНР. Знаковою подією стало проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки між Українською Народною Республікою і Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) в єдину соборну державу.

Процес державного будівництва був перерваний агресією радянської Росії, білої армії генерала А.Денікіна і Польщі. Героїчною сторінкою цього періоду став Зимовий похід по запіллю ворога, проведений під керівництвом М.Омелянвича-Павленка. У квітні 1920 р. між урядами УНР і Польщі було укладено Варшавську угоду про спільні дії проти Червоної армії. Однак наприкінці 1920 р. Червона армія остаточно витіснила українські війська за р. Збруч, де вони були інтерновані польською владою. Українська революція зазнала поразки, національна державність була втрачена.

Серед матеріалів доби Директорії УНР помітно виділяється постать С.Петлюри. Це був зоряний період його життя, але найбільш складний і трагічний.

Впродовж десяти місяців він очолював збройну боротьбу проти численних ворогів і пройшов увесь хресний шлях, що випав на його долю. На противагу тим, хто в найбільш критичний період революції залишив Україну, С.Петлюра заявив: «Я буду держатися рідної землі. Я – обречений».

У цьому сенсі варто згадати лист В.Винниченка від 1919 р., коли экс-голова Директорії УНР вже проживав у Відні й звідти давав поради, як треба боротися і яких союзників мати. Він заперечував будь-які союзи з Антантою, Денікіним, Польщею, окрім більшовиків, з якими пропонував «увійти в порозуміння на певних умовах». А якщо не вдасться, як він вважав, – тоді «загинути чистими в бою».

По-різному вболівали за долю країни два лідери Української революції. С.Петлюра до кінця залишався з народом і знаходився в епіцентрі збройної боротьби за державність. В.Винниченко давав поради з-за кордону й опинився поряд з тими, у кого за словами В.Іваниса «перспектива відпочинку, життя в утульній Європі перемогла почуття відповідальності за долю Батьківщини».

Матеріали виставки свідчать про те, що історія має властивості повторюватися, а деякі її події перегукуватися у часі. Якщо порівняти і проаналізувати період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. і сучасний, можна провести певні паралелі. Однією з головних причин поразки національно-визвольних змагань була відсутність національної єдності і консолідуючої ідеї. Це ж саме ми спостерігаємо певною мірою і сьогодні. Адже та ситуація, в якій опинилася тепер Україна, вимагає не роз'єднання, а об'єднання всіх національних сил. Сьогодні, як ніколи, ми повинні пам'ятати про уроки минулого.

**Історія міст
і сіл України:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

Стефан Машкевич (м. Київ)

ІСТОРІЯ ПРИМІСЬКИХ ТРАМВАЙНИХ ЛІНІЙ КИЄВА

III. Деміївський трамвай

Стаття присвячена історії Деміївського трамвая — приватного транспортного підприємства в передмісті Києва - Деміївці, що функціонувало з 1908 по 1920 рік.

Ключові слова: Київ, Деміївка, транспорт, трамвай, Давид Марголін, Соломон Геренрот.

Stefan Mashkevich

HISTORY OF SUBURBAN KIEV TRAM LINES.

III. Demievka tram

The subject of the article is the Demievka tram, a private enterprise in Demievka, a suburb of Kiev, founded in 1908 by two local entrepreneurs, David Margolin and Mark Brodsky. Tram service on the first line began in June 1911, with two more lines added during subsequent years. Since 1916, the Demievka tram shared one of its tracks with a narrow-gauge railway, a unique situation for Kiev. In 1915 the city of Kiev had decided to purchase the enterprise from Margolin, by then its sole owner, but afterwards it backed out of that decision. Eventually, in late 1917 Margolin sold it to Solomon Gerenrot.

Until 1916, the enterprise was profitable. From 1917, rising wages and costs accompanied by the impossibility to raise fares accordingly caused it to start losing money. Tram service was discontinued in September 1918. The enterprise was not completely dissolved; in fact, it continued to function, but only as a provider of electric power for a few local residents and establishments, working on a "cash-only" basis. An intention to restore tram service, with adequate fares, was alive until at least the end of 1919, but it never materialized. Only in 1926 did service along the main line begin once again, as part of the unified Kiev tram network. That line functioned until its ultimate shutdown in 1980.

Key words: Kiev, Demievka, transportation, tram, D. Margolin, S. Gerenrot.

Стефан Машкевич

ИСТОРИЯ ПРИГОРОДНЫХ ТРАМВАЙНЫХ ЛИНИЙ КИЄВА

III. Демиевский трамвай

Стаття посвящена истории Демиевского трамвая — частного транспортного предприятия в предместье Киева - Демиевке, которое функционировало с 1908 по 1920 год.

Ключевые слова: Киев, Демиевка, транспорт, трамвай, Давид Марголин, Соломон Геренрот.

Стаття є третьою частиною дослідження приміських трамвайних ліній Києва^{1,2}. Йдеться про історію Деміївського трамвая — приватного підприємства, яке обслуговувало три трамвайні лінії в передмісті Києва — Деміївці. Рух першою

з цих ліній почався в 1911 році; як один з маршрутів міського трамвая. Ця сама лінія, до Голосівської площі, проіснувала до 1980 року. Джерелами є документи з фондів Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області,

¹ Машкевич С. Історія приміських трамвайних ліній Києва. I. Святошинський трамвай // Краєзнавство. — 2014. — № 1. — С. 35–44.

² Машкевич С. Історія приміських трамвайних ліній Києва. II. Кадетська (Артилерійська) лінія // Краєзнавство. — 2014. — № 2. — С. 15–27.

Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург), періодична преса; переважна більшість документів вводиться до наукового обігу вперше.

Село Деміївка відомо з XVIII століття як група поселень на перетині долини Либеді та дороги на Васильків. До кінця 1908 року Деміївка перебувала в складі Хотівської волості Київського повіту, з 1 (14) січня 1909 року її було виокремлено в Деміївську волость³. Станом на серпень 1900 року на Деміївці було 834 домоволодіння⁴. У 1905 році населення Деміївки за офіційними даними становило 16 000 осіб, фактично ж оцінювалося в 24 000⁵. Ще 1887 року було вперше порушено питання про приєднання Деміївки до Києва. Протягом наступних п'ятнадцяти років київська міська дума тричі ухвалювала позитивне рішення з цього приводу⁶, але справа щоразу впиралася в різні питання з боку генерал-губернатора й губерньської влади⁷.

Наприкінці XIX століття в Києві з'явився рейковий громадський транспорт. Перша лінія конки, а потім електричного трамвая пройшла віссю «північ-південь» (Куренівка — Поділ — Хрещатик — Либідь); станція Либідь, на південному кінці лінії, розташовувалася по сусідству з Деміївкою. Населення цього найближчого передмістя, природно, тяжіло до міста й вельми активно користувалося київським трамваем. (Відзначимо, що ще під час обговорення питання про приєднання Деміївки до Києва в 1887 році констатувалося: «С проведеніем конно-железной дороги до полустанка Киев II [нинішня станція Київ-Московський. — С.М.], Демиевка будет иметь удобное и дешевое сообщение с центром города, между тем демиевцы несут на-

логи, более чем в три раза меньшие, чем обыватели города <...> [Н]аселение города будет стремиться к переселению на Демиевку, коренное же население города будет нести убытки от уменьшения числа городских плательщиков»⁸.) Протягом 1904 року на станції Либідь було продано близько трьох мільйонів квитків — здебільшого жителям Деміївки⁹. Це зробило актуальним питання про організацію трамвайного руху на самій Деміївці.

Продовжити в зазначеному напрямку лінію київського трамвая було важко, позаяк це вимагало влаштувати перетин трамвайної лінії з залізничною. Тоді виникла ідея побудови окремої лінії — Деміївського трамвая — яка доходила б до полотна залізниці з боку передмістя. Відомий київський підприємець, комерції радник Давид Марголін і київський купець 1-ї гільдії Макс (Марк) Бродський звернулися з відповідним проханням до київського губернатора 3 (16) листопада 1904 року¹⁰. Їх проект у цілому відповідав правилам, затвердженим губернатором у травні 1898 року для Києво-Святошинської кінної залізниці (Марголін і Бродський також спочатку пропонували для своєї лінії кінну тягу). Відзначимо, що вони були не єдиними бажаними побудувати трамвай на Деміївці. Документовано ще як мінімум два претенденти: купець 1-ї гільдії, крупний домовласник Яків Каплер, який подав відповідну заяву до Київської губерньської управи у справах земського господарства у вересні 1905 року, і Дмитро Чистяков, що був інженером при тій самій управі¹¹.

У липні 1906 року Київська повітова управа у справах земського господарства виробила «Проект кондицій на устрійство и експлоатацію Демиевской пригородной железной дороги»¹². Основні положення цього проекту були цілком аналогічні «Проекту условия на устрійство и експлоатацію конно-железных дорог в г. Киеве»,

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК), ф. 442, оп. 708, спр. 45, арк. 20.

⁴ Києвлянин. — 1902. — 12 сентября.

⁵ Києвлянин. — 1906. — 21 августа.

⁶ Известия Киевской городской думы. — 1900. — № 12. — С. 16.

⁷ Києвлянин. — 1902. — 11 сентября.

⁸ Києвлянин. — 1887. — 11 октября.

⁹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 1240, оп. 3, спр. 6, арк. 19зв.

¹⁰ ДАКО, ф. 1240, оп. 3, спр. 6, арк. 19.

¹¹ Там само, арк. 26, 47.

¹² Там само, арк. 38–46.

ухваленого київською міською думою в 1885 році¹³, на основі якого в 1889 році було укладено контракт з Амандом Струве на будівництво міського трамвая. Проект визначав основні умови експлуатації майбутньої лінії (довжина — 750 сажнів (1,6 км); швидкість руху — від 8 до 15 верст на годину; дозволявся товарний рух; загальний тариф — 5 копійок, для учнів — 3 копійки, вантажний — не більше 1/2 копійки з пуда і версти), а також особливості взаємин майбутнього підприємства з містом: термін концесії — 50 років (у проекті 1885 року — 45 років), після закінчення якого підприємство безкоштовно переходило у власність земського управління; через 25 років управління, якщо забажало б, мало право достроково викупити підприємство; починаючи з 6-го року експлуатації підприємці зобов'язані були вносити в земську касу певний відсоток від валового доходу (всі ці умови були ідентичні умовам проекту 1885 року). На початку 1907 року умови було дещо уточнено (зокрема, було передбачено поділити лінію на дві тарифні ділянки, з тарифом 3 коп. за одну ділянку і 5 коп. за дві; термін концесії визначався в 40 років, відповідно термін дострокового викупу — у 20 років¹⁴).

У лютому 1907 року оголошення про виклик «лиц, желающих принять на себя на концессионных началах постройку и эксплуатацию Демиевской пригородной железной дороги», було опубліковано як в основних київських газетах¹⁵, так і в «Санкт-Петербургских ведомостях»¹⁶. На виклик з'явилися Марголін з Бродським, а також Каплер. Переговори з підприємцями було призначено на 5 (18) червня, з метою укласти договір «с тем предпринимателем, который предложит более выгодные для Земского управления

условия»¹⁷. Достеменно невідомо, чи прибув на переговори Каплер; відомості про його подальшу участь у процесі відсутні. Марголін і Бродський, зі свого боку, внесли передбачену умовами заставу в розмірі 5000 рублів, і 1 (14) лютого 1908 року між ними і Київською губернською управою у справах земського господарства було укладено договір на будівництво лінії¹⁸. Наприкінці лютого проект залізниці було подано на затвердження до Петербургу¹⁹, а в листопаді того ж року договір був схвалений міністерством внутрішніх справ²⁰. 9 (22) квітня 1910 року Бродський подав заяву про те, що бажає передати всі свої права й обов'язки за договором Марголіну; 11 (24) червня йому це було дозволено²¹.

Роботи з проведення Деміївського трамвая почалися, за одними відомостями, у березні²², за іншими — 26 квітня (9 травня) 1910 року. Лінія мала пройти від перетину Великої Васильківської вулиці з залізницею до келарського саду, що належав Лаврі (келар — монах, завідувач господарством монастиря), у нинішньої Голосіївської площі²³. Відразу ж виник конфлікт між будівельниками й місцевими селянами, які «нашли, что трамвай делает захват принадлежащей им базарной площади»; сільська влада забила на місці лінії кілька кілків, і роботи було припинено²⁴. (Відзначимо, що це був не єдиний конфлікт подібного роду; у серпні того ж року Деміївське селянське товариство чинило опір діям Товариства благоустрою с. Деміївки, яке мало намір встановити на головних вулицях ліхтарі; скаржники стверджували, що Товариство благоустрою «ищет лишь прецедента к узурпации прав Сельского общества на базарную площадь»²⁵.)

¹³ Известия Киевской городской думы. — 1885. — № 5. — С. 1–27.

¹⁴ ДАКО, ф. 1240, оп. 3, спр. 6, арк. 102–105.

¹⁵ Киевлянин. — 24 февраля 1907; Киевская мысль. — 24 февраля 1907; Киевский голос. — 25 февраля 1907; Киевские губернские ведомости. — 1907. — 27 февраля.

¹⁶ Санкт-Петербургские ведомости. — 1907. — 27 февраля (12 марта).

¹⁷ ДАКО, ф. 1240, оп. 3, спр. 6, арк. 155.

¹⁸ Там само, ф. 1239, оп. 51, спр. 13, арк. 18–22.

¹⁹ Российский государственный исторический архив (далі - РГИА), ф. 1293, оп. 104, д. 20, л. 2.

²⁰ Киевлянин. — 1908. — 25 ноября.

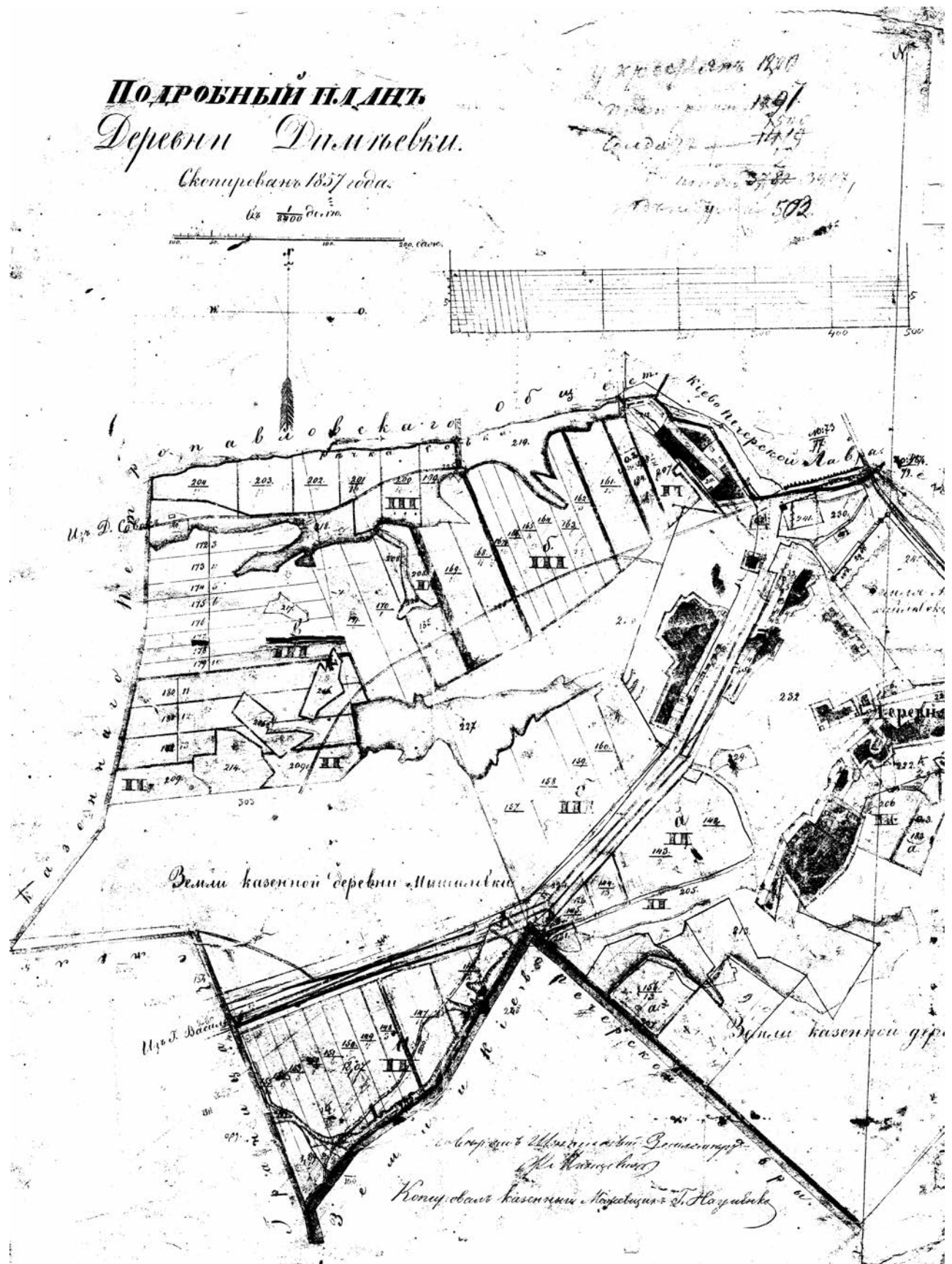
²¹ ДАКО, ф. 1239, оп. 55, спр. 21, арк. 73.

²² Киевлянин. — 1910. — 30 июня.

²³ Киевлянин. — 1910. — 28 апреля.

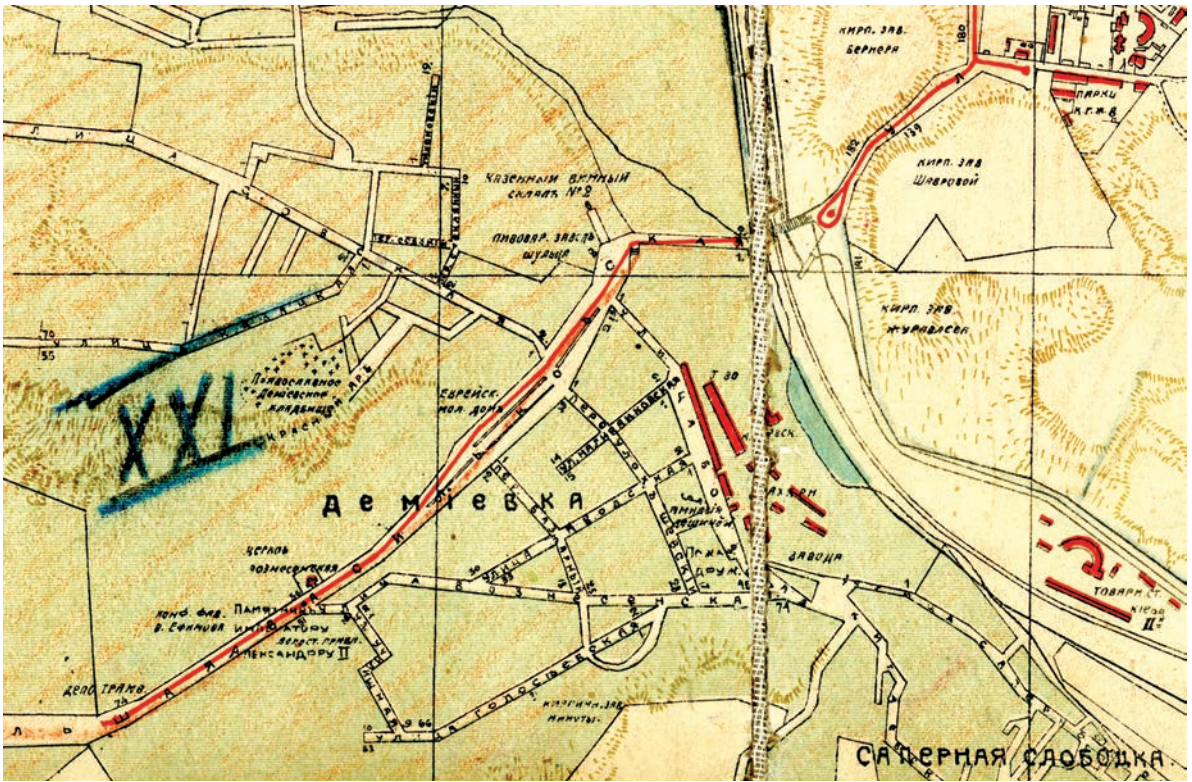
²⁴ Киевлянин. — 1910. — 26 апреля.

²⁵ ДАКО, ф. 1745, оп. 2, спр. 89, арк. 1, 5.

Масштабна схема ліній Деміївського трамвая.
 За матеріалами ДАКО, ф. 1239, оп. 55, спр. 21, арк. 227.

Васильківська лінія Деміївського трамвая на карті Києва 1914 р.

Планъ парка Деміївскої електрич.-желез.-дороги.

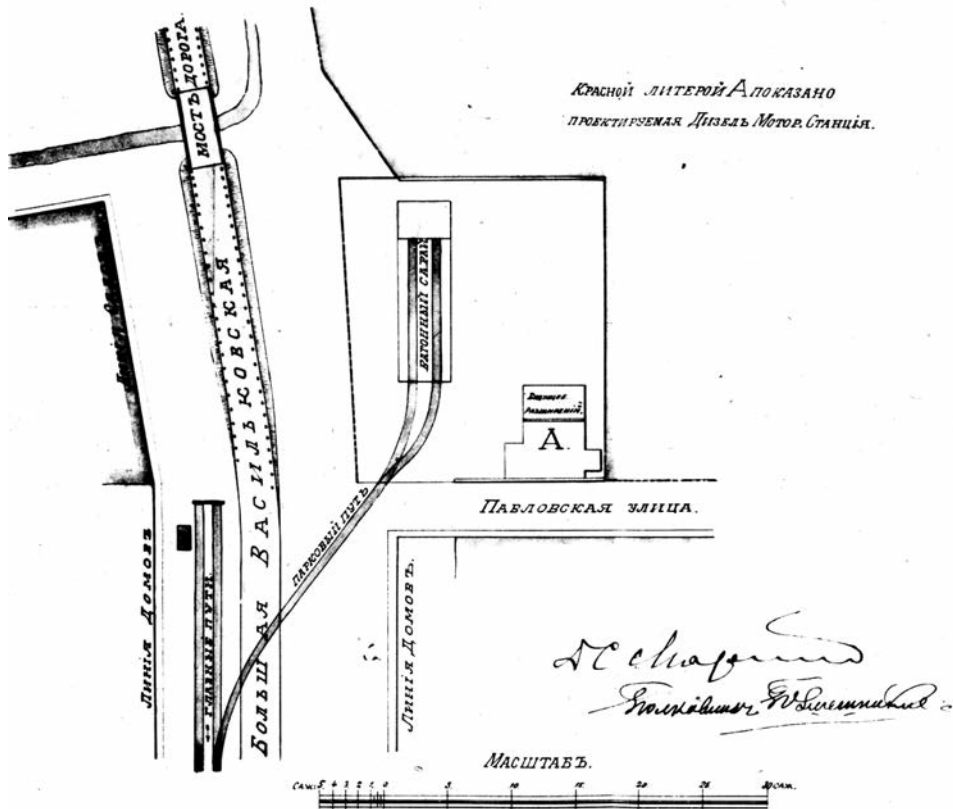

Схема парку Деміївського трамвая (біля сучасної Голосіївської площі).

Квиток на Деміївський трамвай.
ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 288, арк. 41.

Колишні вагони Деміївського трамвая після передачі їх до київського трамвайного підприємства. Справа — колишній салон-вагон Д. С. Марголіна. Бл. 1924 р.

Трамвай маршруту № 10 на колишній лінії Деміївського трамвая, за рік до її остаточного закриття.
Фото А. Вільковича, 1979 р.

Незважаючи на конфлікт, спорудження було закінчено швидко. Керували будівництвом Олександр Гааз (Гаас) і полковник Володимир Пушешников. Наприкінці травня Марголін повідомив губернську управу в справах земського господарства про свій намір відкрити рух трамвая 6 (19) червня, у зв'язку з чим просив управу призначити комісію для огляду лінії²⁶. У липні комісія на чолі з київським губернським інженером Володимиром Безсмертним, оглянувши лінію, визнала її придатною для відкриття руху²⁷. Однак виникла несподівана проблема — «обнаруженное при устройстве трамвая обстоятельство, что последний разрешен с конной тягой, а устроен с электри-

ческой»²⁸. Було призначено декілька комісій, і почалася тривала переписка про формальний дозвіл на заміну тяги, який необхідно було отримати в міністерстві внутрішніх справ²⁹. В результаті відкриття руху затрималося на рік (!). 26 червня (9 липня) 1911 року у вагонному парку, біля нинішньої Голосіївської площі, відслужили молебень, після чого розрізали символічну стрічку, і перший вагон пройшов від парку до Деміївського переїзду й назад. «Как вагонный парк, так и линия трамвая украшены были флагами и живой зеленью, — повідомляв кореспондент газети «Киевлянин». — Жители Демиевки шумно приветствовали появление первого вагона»³⁰.

²⁶ ДАКО, ф. 1240, оп. 3, спр. 6, арк. 224, 226.

²⁷ Киевлянин. — 1910. — 24 июля.

²⁸ ДАКО, ф. 1239, оп. 55, спр. 21, арк. 23зв.

²⁹ Киевлянин. — 1911. — 11 июня

³⁰ Киевлянин. — 1911. — 27 июня

На лінії курсувало чотири трамвайних вагони. Весь рухомий склад налічував сім вагонів: шість одиночних моторних, № 1–6, виробництва Нюрнберзького заводу, на 24 сидячих і 24 стоячих місця кожен, і один причіпний салонний вагон «для парадних виїздів»³¹ (що використовувався для спеціальних поїздок делегацій, комісій тощо). Про цей вагон, зі слів Наді, внучки Давида Марголіна, згадував уже в наш час її син, відомий американський піаніст Гарі Граффман: «inside, all red velvet, and even a little icebox, but where could you go? It was on rails, so certainly it was not necessary to have!» [«весь оббитий червоним вельветом зсередини, і навіть з невеликим льодовиком, але куди можна було на ньому поїхати? Він був на рейках, отже, звичайно, в ньому не було необхідності!»]³². Як і планувалося, лінія була розбита на дві дільниці, з тарифом 3 коп. за одну дільницю і 5 коп. за дві. Рух здійснювався з 6:30 ранку до півночі. Щоденна виручка кожного вагона становила 40–45 рублів³³. Підприємство відразу ж стало прибутковим. За половину 1911 року його валовий виторг склав 11 855 рублів, що дало чистий прибуток в 1937 рублів; в 1912–1915 роках виручка коливалася від 25 000 до 35 000 рублів на рік, прибуток — від 5300 до 7500 рублів³⁴.

Ще до початку будівництва передбачалося, що в перспективі деміївську лінію буде з'єднано з київським трамваєм за допомогою віадук або дамби над залізничними коліями, що дало б можливість влаштувати безпересадкове сполучення між Києвом і Деміївкою³⁵. Ця ідея не була втілена в життя. Разом з тим, нова лінія була приєднана кабелем до електричної мережі міського трамвая (незважаючи на те, що мала власну електростанцію). Імовірно, цьому сприяв той факт, що Давид Марголін входив до складу правління Товариства Київської міської залізниці (трамвая). Ще в червні 1910 року голова міської залізничної комісії Валерій Оргіс-Рутенберг звернувся до міського голови з заявою, в якій просив «принять меры к недопущению пользования электрической

энергией для демиевской линии с городской станции»³⁶. Однак незабаром після відкриття руху, у липні 1911 року, міський контролер склав акт про те, що Деміївський трамвай користується електроенергією від міської електростанції, яка постачає струм міському трамваю, «что влечет за собой медленный ход вагонов, в особенности на подъемах»³⁷. Останнє твердження слід поставити під сумнів, з урахуванням того, що в 1911 році на Деміївському трамваї курсувало 4 вагони, а на міському — близько 150. Однак, як ми побачимо, конфлікт, пов'язаний з користуванням «чужим» струмом, не було вичерпано до самого кінця роботи Деміївського трамвая.

Популярність нової лінії привела до того, що вже незабаром після її відкриття було порушено питання про розширення мережі. Наприкінці червня 1912 року Марголін звернувся до земської управи з заявою, в якій стверджував, що однієї лінії виявилось недостатньо, й оголошував про готовність побудувати гілку ліворуч від основної лінії, уздовж Великої Китаївської вулиці, про що просили жителі Саперної слобідки. Підприємець заявив про готовність відкрити рух по новій лінії, з двома тарифними дільницями, вже до 1 (14) серпня того самого року. Як завжди, на бюрокрацію пішов час. Марголіну було видано дозвіл на будівництво двох гілок, Великою Китаївською та Саперно-Слобідською вулицями, з тією умовою, щоб рух по обидвох гілках було відкрито не пізніше 15 (28) листопада 1912 року. На кожній з цих двох гілок мало бути по дві тарифних дільниці, з такими самими тарифами, як на основній лінії, а проїзд чотирьох дільниць мав коштувати 8 копійок. Окремим пунктом було обумовлено: «Начало и конец движения должны быть согласованы с движением городской железной дороги, с тем чтобы демиевский трамвай имел возможность доставить публику на первый и последний отходящие вагоны городской железной дороги, а также принять пассажиров, следующих с городского трамвая на демиевский»³⁸.

³¹ Державний архів м. Києва (ДАК), ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 165–165зв.

³² *Graffman G. I Really should be Practicing.* — New York, 1981. — P. 12.

³³ Києвлянин. — 1911. — 30 июня.

³⁴ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 18.

³⁵ Києвлянин. — 1908. — 15 декабря.

³⁶ Києвлянин. — 1911. — 6 июня.

³⁷ Києвлянин. — 1911. — 8 июля.

³⁸ ДАКО, ф. 1239, оп. 55, спр. 21, арк. 6, 14–16 зв.

У реальності договір Київської повітової земської управи з Марголіним на будівництво двох ліній було підписано лише 8 (21) травня 1913 року. Умови договору були цілком аналогічні таким у договорі 1908 року. Проектна довжина Китаївської лінії становила 1280 метрів, Саперної — 1390 метрів (ділянка Великої Китаївської до перетину з Малою Китаївською була спільною для двох ліній³⁹); по лініях мало курсувати, відповідно, два і три вагони, що давало інтервал руху 10 хвилин на кожній з них. Термін концесії, згідно з новим договором, закінчувався тоді ж, коли й за договором 1908 року — через п'ятдесят років з дня відкриття руху по основній лінії (яку іноді називали Васильківською); таким чином, всі три лінії мали безоплатно перейти у власність міста в 1961 році⁴⁰.

Будівництво нових ліній почалося навесні 1914 року⁴¹. Проте воно викликало як юридичні складнощі (у Петербурзі зажадали змінити договір Марголіна з земською управою⁴²), так і серйозні конфлікти на місці. У серпні ряд домовласників Великої Китаївської вулиці звернулися до голови земської управи з проханням «избавить нас от наносимого нашим поместьям вреда обрезаем трутуарных [sic] откосов для прокладки рельсовых путей под трамвай». Управа, у свою чергу, стверджувала, що домовласники незаконно звузили своїми палісадниками проїжджу частину вулиці. Їх скарга була залишена без наслідків. Однак у жовтні, коли укладання рейок було закінчено й залишалося лише підвісити дроти, вже Марголін звернувся до управи, вказавши, що губернатор розпорядився призупинити роботи на Великій Китаївській, зважаючи на скарги домовласників, й одночасно місцева поліція призупинила роботи на Саперно-Слобідській вулиці, «где домовладельцы никаких претензий не заявляли». Разом із тим, відзначав Марголін, більшість населення Деміївки просило про якнайшвидше від-

криття руху. Відповідь надійшла лише наприкінці січня 1915 року: управа роз'яснювала, що «в настоящее время возможно приступит к окончанию постройки линии трамвая в с. Демиевке только по Саперной улице, с окончанием же постройки линии по Большой Китаевской необходимо приостановиться до окончания возникших дел по предъявленным домовладельцами искам к Управе и к Вам [Марголіну — С.М.] за причиненные постройкой трамвая убытки». Марголін відповів, що жодним чином не може прийняти претензій домовласників, оскільки трамвайні лінії було прокладено в точній відповідності з вказівками управи; більш того, затримка завдає збитків йому самому, що змушує його звернутися до управи з вимогою про їх відшкодування⁴³.

У результаті рух одного вагона по Саперній лінії було відкрито, за одними відомостями, у квітні⁴⁴, за іншими — 11 (24) червня 1915 року; другий вагон цією ж лінією став ходити не раніше листопада⁴⁵. Судові розгляди про відшкодування збитків домовласників тривали до грудня 1915 року (а апеляції — ще рік по тому); у підсумку всім позивачам (в усякому разі, тим, по чиїх позовах збереглася документальна інформація) було відмовлено⁴⁶. Разом із тим, на Китаївській лінії станом на січень 1916 року ще не було підвішено робочий дріт⁴⁷. Збереглася повідомлення про відкриття руху по цій лінії — можливо, вперше — лише 25 липня 1918 року⁴⁸.

Наприкінці 1912 року Київська міська дума ухвалила рішення про достроковий викуп київського трамвая в Товариства Київської міської залізниці. Спочатку планувалося, що викуп буде здійснено до початку 1915 року⁴⁹. У реальності в 1915 році ще тривали переговори на цю тему, проте перспектива викупу зробила актуальним питання про можливий викуп Деміївського трамвая в Марголіна. У жовтні 1915 року виконуючий обов'язки завідувача бюро з підго-

³⁹ ДАКО, ф. 1239, оп. 55, спр. 21, арк. 227.

⁴⁰ Там само, оп. 51, спр. 13, арк. 29–34.

⁴¹ Києвлянин. — 1914. — 13 апреля.

⁴² РГИА, ф. 1293, оп. 104, д. 20, л. 28–30.

⁴³ ДАКО, ф. 1239, оп. 55, спр. 21, арк. 97, 125, 136, 160–161.

⁴⁴ ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 34, арк. 7зв.

⁴⁵ ДАКО, ф. 1239, оп. 55, спр. 21, арк. 177, 189.

⁴⁶ Там само, арк. 192–193.

⁴⁷ ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 34, арк. 21.

⁴⁸ ДАКО, ф. 1239, оп. 55, спр. 21, арк. 200.

⁴⁹ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 161, арк. 178.

товки викупу Київської міської залізниці інженер Ілля Мочало підготував дві доповіді — огляд Деміївського трамвайного підприємства й міркування з його викупу. Прибутковість підприємства служила очевидною мотивацією; але, як зазначив Мочало, іншим важливим аргументом на користь викупу була перспектива подальшої еволюції міського транспорту. У той час знову обговорювалося питання про приєднання Деміївки до міста, а також існували плани заміни Деміївського переїзду на віадук, по якому можна було б прокласти рейки й таким чином фізично приєднати Деміївський трамвай до міської мережі. Згадувалося також, що Китаївську лінію доцільно було б продовжити до дачної місцевості Китаїв, після чого використовувати як для пасажирського руху, так і для підвезення в місто цегли з заводів у Китаєві й Мишоловці. Висловлювалася ідея з'єднати трамвайною лінією Деміївку з Клінічним містечком⁵⁰.

За оцінкою Марголіна, загальна вартість підприємства становила 266 тис. рублів. Обговоривши доповідь Мочала, залізнична комісія міської управи ухвалила принципове рішення придбати Деміївський трамвай⁵¹. Однак уже в лютому 1916 року та сама комісія, ще раз обговоривши ситуацію, визнала викуп передчасним. По-перше, Марголін, як з'ясувалося, бажав отримати прибуток від продажу, що означало збільшення викупної вартості; по-друге, оскільки Деміївка ще не була приєднана до міста, останнє в разі викупу стало б не власником, а лише концесіонером. Питання про викуп було відкладено⁵². До нього повернулися ще раз у липні, внаслідок заяви Марголіна про згоду вступити в переговори про викуп — тепер він бажав отримати за підприємство 281 тис. рублів⁵³ — однак залізнична комісія, розглянувши заяву, визнала недоцільним придбання Деміївського трамвая до повного здійснення викупу міського трамвая⁵⁴ (який так ніколи й не відбувся).

У той же період місто приступило до реалізації ще одного транспортного проекту — вузькоколіїної залізниці від Києва до Віти-Литовської для перевезення дров. Частина цієї лінії мала проходити паралельно лінії Деміївського трамвая, Китаївською та Саперною вулицями. Було запропоновано унікальне для Києва рішення — укласти на одній із колій Деміївського трамвая третю рейку (ширина колії нової гілки становила 750 мм, тобто приблизно половину ширини трамвайної колії). Для цього необхідна була згода Марголіна. Останній поставив умову — призначити комісію для розгляду питання — після чого відмовив місту. У січні 1916 року товариш міського голови Федір Бурчак звернувся до Марголіна з проханням: «<...> Принимаю во внимание всю ту выгоду, которая предоставлена будет населению с проложением указанного выше пути <...> и зная отзывчивость Вашу к общественным нуждам, обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой, не признаете ли Вы справедливым изменить Ваше решение и разрешить проложение пути Киев — Витта Литовская <...>»⁵⁵. Марголін дав згоду, і третю рейку було укладено⁵⁶.

Вантажний рух вузькоколіїною було відкрито 15 (28) травня 1916 року⁵⁷, а 23 червня 1918 року по ній розпочався пасажирський рух, від Саперної вулиці на Деміївці до Віти-Литовської. Було встановлено тариф: Саперна вулиця — Китаїв (Корчувате) 50 коп., Китаїв — Віта-Литовська 25 коп. (з 1 листопада — 50 коп.). Популярність нової лінії перевершила очікування. До відкриття передбачалося, що денна виручка складе близько 275 рублів, при витраті в 170 рублів. У реальності за 5 місяців роботи гілки середньоденна виручка склала 375 рублів (а в другій половині серпня, коли пасажиропотік був максимальним — 587 рублів). Таким чином, навіть якщо реальна витрата вдвічі перевищила очікувану (документальні дані на цей рахунок відсутні), підприємство залишалося прибутковим⁵⁸.

⁵⁰ ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 34, арк. 6–8, 17–18, 21.

⁵¹ Київ. 1915. — 1 листопада.

⁵² Київ. — 1916. — 12 лютого.

⁵³ Київлянин. — 1916. — 19 липня.

⁵⁴ Київлянин. — 1916. — 22 липня.

⁵⁵ ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 32, арк. 153, 155зв, 161, 332.

⁵⁶ Там само, оп. 54, спр. 289, арк. 48, 63.

⁵⁷ Там само, оп. 49, спр. 32, арк. 332.

⁵⁸ *Машкевич С.* Прибутковий транспорт у «смутні часи»: залізнична гілка Київ — Віта-Литовська (1916–1919) // *Етнічна історія народів Європи.* — 2016. — № 48. — С. 35–43.

Негайно ж після відкриття руху керуючий залізницею Ілля Мочало звернувся до міської управи з проханням дозволити продовжити маршрут до початкового пункту вузькоколійки в Києві, на розі Великої Васильківської й Бельгійської (Німецької) вулиць, що зробило б цю лінію набагато зручнішою для міських жителів. Для цього необхідно було досягти угоди з правлінням Деміївського трамвая про пропуск вищезначеною ділянкою з трьома рейками, поряд з вантажними, пасажирських поїздів. Ані правління Деміївського трамвая, ні управа принципово не заперечували проти такого договору, однак згадки про укладену угоду або про продовження як про dokonаний факт відсутні. Слід зробити висновок, що по спільному для залізниці й трамвая відрізьку в 1918 році ходили лише вантажні поїзди. Існувала також ідея продовжити лінію від Віти-Литовської через Козин, Плюти, Столипіно (Українку) до Трипілля, після чого, у разі комерційного успіху, електрифікувати її та відкрити постійне трамвайне сполучення. Однак цей проект не був реалізований. Пасажирський рух здійснювався до 22 листопада 1918 року включно, після чого його було припинено «в ввиду происходивших военных действий в той местности» (тобто наступу на Київ військ УНР)⁵⁹. Рух було знову відкрито 21 квітня 1919 року. Деміївський трамвай на той момент уже не працював, і початкову станцію влаштували там, де планували раніше — на Німецькій вулиці, біля Володимирського базару. Здійснювалося два відправлення на день — вранці й увечері — в кожен бік. Лінію було розбито на три тарифних дільниць, з вартістю проїзду 1 рубль за кожен дільницю в один кінець⁶⁰. Скільки часу тривала робота лінії, невідомо.

1916 рік став останнім роком прибуткової роботи Деміївського трамвая. Валова виручка за цей рік склала 54 100 рублів, чистий прибуток (без амортизації) — 6701 рубль⁶¹. Інфляція призвела до різкого зростання експлуатаційних вит-

рат. Влітку 1917 року Марголін звернувся до повітової земської управи з клопотанням про дозвіл підвищити тариф. Він мотивував свою заяву тим, що службовці й робітники трамвая звернулися з проханням про підвищення зарплат, з огляду на зріст дорожнечі, а також зазначив, що на інших приміських трамваях, Слобідському та Святошинському, тарифи вже збільшено (хоча насправді тариф Святошинського трамвая було вперше збільшено, удвічі, лише у вересні 1917 року⁶²). У липні 1917 року Київські повітові земські збори ухвалили дозволити Марголіну «тимчасово до закінчення нинішньої війни» збільшити тариф Деміївського трамвая до 5 і 8 копійок за одну й дві дільниці, відповідно; новий тариф вступив у дію 1 (14) серпня⁶³.

Це підвищення швидко виявилось недостатнім. На початку жовтня Марголін знову звернувся до повітової земської управи з клопотанням про збільшення тарифу до 10/15 копійок за одну/дві дільниці, обґрунтувавши це тим, що й новий тариф, при збільшених витратах, не дозволяв покрити дефіцит підприємства. До того моменту було видано закон Тимчасового уряду від 7 (20) вересня, згідно з яким трамвайним підприємствам дозволялося підвищувати тарифи не більше ніж удвічі проти довоєнних; якщо ж цього було недостатньо, щоб ліквідувати дефіцит, слід було отримати дозвіл Міністерства торгівлі і промисловості на подальше підвищення. 26 жовтня (8 листопада) земська управа дозволила Марголіну збільшити тариф до 6/10 копійок, вирішення ж питання про звернення до Міністерства було відкладено до обстеження підприємства спеціально утвореною комісією⁶⁴.

Однак у цей самий період Марголін перестав володіти підприємством. За одними відомостями, він продав його 6 (19) жовтня 1917 року Геренроту, Кеніну й Браславському за 500 000 рублів⁶⁵; за іншими відомостями, трамвай змінив власника 12 (25) жовтня⁶⁶. Розпорядником підприємства став Соломон Геренрот, який проживав по

⁵⁹ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 404, арк. 1–1зв, 17–58.

⁶⁰ Борьба. — 1919. . — 19 апреля

⁶¹ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 18.

⁶² Машкевич С. Історія приміських трамвайних ліній Києва. І. Святошинський трамвай // Краєзнавство. — 2014. — № 1. — С. 40.

⁶³ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 10–11, 14.

⁶⁴ Там само, арк. 14–15.

⁶⁵ Там само, арк. 163.

⁶⁶ Там само, арк. 96.

Бібіковському бульвару, № 7 (за цією ж адресою розташовувалося «Правление Акционерного общества Киево-Демиевской пригородной железной дороги»); керуючим — інженер А. С. Коган, що жив на Деміївці, по Великій Васильківській, № 66. При владі Центральної Ради власникам трамвая було дозволено випустити акції на суму 1 млн рублів для розширення підприємства, але це не було зроблено, отже передбачуване акціонерне суспільство не сформувалося⁶⁷. (Давид Марголін виїхав до Німеччини на початку 1918 року й більше не повертався до Києва⁶⁸.)

Вищезазначена комісія виявила, що за перші дев'ять місяців 1917 року було продано 925 712 квитків на одну дільницю і 467 542 квитки на дві дільниці, і констатувала, що якщо при тарифі 10/15 копійок не зменшиться пасажиропотік (за рахунок зменшення платоспроможного попиту), то такий тариф дозволить підприємству досягти 5%-ного перевищення виручки над витратами⁶⁹. Висновки комісії були розглянуті повітовими земськими зборами наприкінці листопада та об'єднаною нарадою Київської повітової і Деміївської волосної земських управ 21 грудня 1917 (3 січня 1918) року. Тимчасового уряду більш не існувало, і повітова управа звернулася за дозволом про підвищення тарифу до українського Генерального секретаря у справах торгівлі і промисловості. 15 (28) січня 1918 року Народне міністерство (нова назва секретаріату) торгівлі і промисловості дало згоду на підвищення тарифу. Однак фактично тариф було підвищено лише до 8 копійок за одну і 12 копійок за дві дільниці⁷⁰.

В умовах посиленої інфляції підприємство продовжувало приносити зростаючі збитки. Так, з 13 (26) жовтня 1917 по 1 (14) січня 1918 року дохід склав 26 996 рублів при витраті в 41 289 рублів, що означало дефіцит в 14 293 рублі. З 1 (14) січня по 1 вересня 1918 року дохід склав 100 259 рублів, витрата — 262 593, відповідно дефіцит — 162 334 рублі. Відзначимо, що в 1918

році різко змінилася структура витрат трамвайного підприємства. Якщо в перший з двох згаданих періодів витрата на електроенергію склала 646 рублів (тобто 1,6% від загальної витрати), то в другий період — 113 915 рублів (43% від загальної витрати). Причиною було зростання ціни на нафту приблизно в сто разів у порівнянні з довоєнним часом⁷¹.

Правління трамвая неодноразово зверталось до Київської повітової земської управи з клопотанням про підвищення тарифу, однак, за твердженням правління, «решение этого вопроса все время тормозилось Демиевской Волостной Управой». Остання не давала згоди на підвищення тарифу навіть до 10/15 копійок. «Сознавая свой гражданский долг, мы, однако, движение не приостанавливали, терпя при этом большие убытки», — повідомляло правління, в черговий раз звертаючись до управи. Однак довго так тривати не могло, і 6 вересня 1918 року рух Деміївського трамвая було припинено⁷² — за офіційним поясненням, через відсутність нафти й мастильних матеріалів. 15 листопада службовцям трамвая було оголошено розрахунок; штат підприємства скоротився з 55 осіб під час роботи трамвая до 15 осіб станом на березень 1919 року⁷³.

17 вересня 1918 року Деміївку та Саперну Слобідку було приєднано до Києва⁷⁴. З цього моменту питання, пов'язані з Деміївським трамваем, перейшли з відання волосної управи до відання міської управи. 22 лютого 1919 року, через два тижні після другого приходу в Київ більшовиків, міська управа була скасована; міське господарство перейшло до відання Колегії міського відділу виконкому⁷⁵.

На початку березня колегія зв'язалася з правлінням Деміївського трамвая, вимагаючи основні відомості про підприємство й ініціювавши питання про відновлення руху. Правління (його, як і раніше, очолював Соломон Геренрот) надало розрахунок, згідно з яким для беззбиткової роботи підприємства слід було встановити

⁶⁷ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 36.

⁶⁸ *Graffman G. I Really should be Practicing.* — New York, 1981. — P. 14–15.

⁶⁹ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 16–17.

⁷⁰ Там само, арк. 20–25, 30, 32.

⁷¹ Там само, арк. 32, 42–43.

⁷² Там само, спр. 405, арк. 94, 113, 114.

⁷³ Там само, спр. 463, арк. 36.

⁷⁴ ДАКО, ф. Р-432, оп. 3, спр. 36, арк. 8.

⁷⁵ ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6407, арк. 14.

тариф мінімум у 60 копійок за одну й 90 копійок за дві дільниці⁷⁶. 19 березня правління знову звернулося до колегії: «В виду прийнятого нами рішення возобновить движения [sic] Демиевского Трамвая <...> просим Городскую Коллегию утвердить нам проездную плату, подобно К.Г.Ж.Д. в ОДИН рубль за любой конец»⁷⁷ (дійсно, з 1 березня на міському трамваї діяв тариф 1 рубль⁷⁸). Ще через п'ять днів правління запропонувало диференційований тариф — 60 копійок за одну й 1 руб. 10 коп. за дві дільниці — знову підтвердивши намір відновити рух трамвая й додавши: «<...> у нас нет надежды на какие либо выгоды, тем не менее мы готовы приложит все старания к функционированию предприятия, в виду его общественного значения»⁷⁹. 31 травня надійшло нове звернення, про підвищення тарифу до 1 руб. за одну й 1 руб. 50 коп. за дві дільниці⁸⁰. Однак рух, як і раніше, не було відновлено.

Наприкінці липня 1919 року Деміївський трамвай обстежила спеціальна ревізійна комісія. Було констатовано, що «надежд на скорое возобновление движения Демиевского трамвая мало» (головним чином з причини відсутності палива), а основним питанням, яким цікавилася комісія, було питання про націоналізацію підприємства. Комісія зробила висновок цілком у дусі того часу: «Так как отдавать предприятие теперь какому бы то ни было концессионеру противно логике советской власти, то следовательно, чтобы дать предприятию жить надо его национализировать». При цьому, однак, було вирішено використовувати підприємство не як трамвайну лінію, а тільки для цілей освітлення Деміївки⁸¹. Дійсно, і після припинення трамвайного руху підприємство продовжувало функціонувати, забезпечуючи електроенергією абонентів на Деміївці. Як уже згадувалося, робочий

дріт Деміївського трамвая був фізично приєднаний до електричної мережі міського трамвая, проте формальної угоди з містом з цього приводу укладено не було. Тому відразу після відкриття руху, в липні 1911 року, міський голова звернувся до губернатора з проханням видати наказ про роз'єднання дротів⁸². Цього не було зроблено. У березні 1914 року київський окружний суд задовольнив позов міста і постановив припинити передачу струму на Деміївський трамвай, знову-таки роз'єднавши дроти⁸³. Однак у червні того ж року Марголін звернувся до міської управи з проханням дозволити йому знову користуватися струмом міського трамвая, з оплатою за тодішнім тарифом (4 копійки за кіловат-годину)⁸⁴. Надалі, як правило, дві лінії з трьох живилися від власної електростанції Деміївського трамвая, а третя (Саперна) — від міського трамвая; проте в разі нестачі палива й зупинки Деміївської електростанції міським струмом живилися всі три лінії. Крім цього, правління Деміївського трамвая відпускало електроенергію приватним абонентам, які фізично приєднувалися до трамвайних дротів. Формальних договорів з цими абонентами не укладалося; домовленості були усними, а абоненти приносили гроші в правління трамвая, не отримуючи жодних розписок. Поки трамвай працював, таких абонентів було 15; коли рух зупинився, так що утворився надлишок електроенергії, правління залучило нових абонентів, і загальне їх число зросло до 46. Одним з таких абонентів був «електробіограф» (кінотеатр), причому владі було невідомо, кому він належав⁸⁵.

16 серпня 1919 року було ухвалено постанову Колегії Комунвідділу Київського губвиконкому «о прийнятти в ведение Коммуноотдела и присоединении к коммунальным предприятиям Демиевского трамвая»⁸⁶ — тобто про націоналі-

⁷⁶ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 35, 44.

⁷⁷ Там само, арк. 59.

⁷⁸ Машкевич С. До історії тарифів на громадський транспорт в Києві // Краєзнавство. — 2012. — No 1. — С. 48.

⁷⁹ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 71.

⁸⁰ Там само, арк. 139.

⁸¹ Там само, арк. 163, 165зв.

⁸² Киевлянин. — 1911. — 28 июля.

⁸³ Киевская мысль. — 1914. — 21 марта

⁸⁴ Киевлянин. — 1914. — 28 июня

⁸⁵ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 148, 163–163зв.

⁸⁶ Там само, арк. 173.

зацію. Вочевидь, реальних наслідків вона не мала, оскільки через два тижні радянська влада пішла з Києва; містом заволоділа Добровольча армія. 29 вересня правління Деміївської міської залізниці (як тепер називалося підприємство), в особі того ж Геренрота, звернулося з черговою заявою до відновленої міської управи, попросивши дозволу підвищити тариф до 3 рублів в один кінець (що знову-таки дорівнювало чинному на той момент тарифу міського трамвая) і знову заявивши, що «немедленно же по удовлетворении Городской Управой нашего ходатайства, движение трамвая будет нами возобновлено»⁸⁷. Розглянувши клопотання, Контроль Київської міської думи констатував, що, зважаючи на труднощі з постачанням палива, відпустити електроенергію міської станції Деміївському трамваю було б украй небажаним. (Міські трамвайні лінії, які дума вважала важливішими, ніж лінії в межах околиці, на той час майже не працювали через перебої з паливом.) 20 листопада управа ухвалила: «Разрешить повысить тариф и открыть движение трамвая, но при условии работать собственной станцией», про що через кілька днів було повідомлено правлінню. Рух і тоді не було відкрито — очевидно, палива для вироблення достатньої кількості електроенергії в розпорядженні підприємства не було. В кінці грудня 1919 року — знову за радянської влади, що повернулася — обговорювалося питання «об открытии Демиевскому Трамваю тока», за умови погашення підприємством заборгованості за раніше поставлену електроенергію — але про відкриття трамвайного руху вже не йшлося⁸⁸.

14 травня 1920 року, через кілька днів після заняття Києва польською армією, правління Деміївської міської залізниці, в особі Геренрота й Когана, звернулося до юридичного відділу міської управи, вказавши, що «бывшими советскими учреждениями ГУБКМГОСОРОМ и ОВИУЗ-ТРОЙКОЙ были разрушены наши трамвайные линии на Демиевке по Большой Китаевской и Саперной улицам, причем весь материал, рель-

сы, шпалы, костыли и проч. были употреблены для ремонта и постройки ветки ВИТЫ-ЛИТОВСКОЙ». Правління просило про повернення йому зазначеного майна⁸⁹. З огляду на те, що незабаром влада в місті знову змінилася, можна з упевненістю стверджувати, що це клопотання наслідків не мало. Це остання відома нам документальна згадка про Деміївський трамвай як про окреме підприємство.

У липні 1922 року 6 моторних вагонів Деміївського трамвая було передано міському трамваю (при цьому їх технічний стан був істотно краще, ніж у міських вагонів, позаяк протягом декількох років до цього вони не експлуатувалися). Вагон-салон згодом було перетворено на вагон-лабораторію⁹⁰. До питання про відновлення трамвайного руху на Деміївці повернулися роком пізніше. На 1924 рік було заплановано влаштувати перетин однієї трамвайної колії з чотирма коліями залізниці на Деміївському переїзді. Відповідно, Деміївська лінія мала обслуговуватися вагонами міського трамвая, які перетинали б залізницю двічі на день, виїжджаючи й заїжджаючи до парку. Відповідні витрати було передбачено п'ятирічним планом робіт на 1924–1928 роки⁹¹. Однак цей проект не був реалізований (вочевидь, влаштувати перетин було визнано недоцільним), і питання про трамвайний рух на Деміївці залишилося невирішеним. Восени 1925 року в критичній замітці «Беспризорная Демиевка» в газеті «Киевский пролетарий» зазначалося: «<...> на подгнивших шпалах тянутся ржавые полосы рельс, трамвайных и железнодорожных. <...> Надо выяснить также вопрос о трамвайнном и поездном движении на Демиевке. Нужно ли оно? Если нужно — пускайте трамвай, не нужно — уберите ржавеющие рельсы»⁹². Як тимчасове рішення, 30 грудня 1925 року на Деміївці було відкрито автобусний рух, уздовж колишньої Васильківської лінії, від залізничного переїзду до трамвайного парку. Маршрут було поділено на дві дільниці, з тарифом 5 копійок за дільницю, він обслуговувався двома автобусами і працював з 8:30 ранку до 9 вечора⁹³.

⁸⁷ ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 463, арк. 174.

⁸⁸ Там само, арк. 180–182.

⁸⁹ Там само, спр. 457, арк. 11.

⁹⁰ Киевский трамвай за 40 лет. — Киев, 1933. — С. 31.

⁹¹ ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 2670, арк. 192–193.

⁹² Киевский пролетарий. — 1925. — 11 ноября.

⁹³ Киевский пролетарий. — 1925. — 31 декабря.

Нарешті, навесні 1926 року було розроблено проект відновлення трамвайного руху на Сталінці (як з кінця 1925 року називалася Деміївка). Новий відрізок лінії було проведено через прокол під залізничним насипом у Байкового моста й так звані Берлізови городи (нинішній Камський провулок); таким чином колишній Деміївський трамвай було з'єднано з наявною лінією по Бульйонській вулиці (Казимира Малевича)⁹⁴. Рейки на самій Сталінці було укладено заново. Спорудження нової лінії обійшлося в 90 000 рублів⁹⁵. Найважливішою перевагою реалізованого проекту була можливість організувати прямі маршрути з міста на Сталінку. Рух новим трамвайним маршрутом, «А», від Червоної (Контрактової) площі до Сталінської електростанції (на Голосіївській площі), через вулиці Воровського (Хрещатик), Червоноармійську (Велику Васильківську), Бульйонську і Берлізови городи було відкрито 10 жовтня 1926 року. Лінію обслуговувало 12 вагонів, що давало інтервал руху в 6,5 хвилин. Маршрут був розбитий на чотири тарифних ділянки, так що вартість проїзду від однієї кінцевої до іншої, за тодішнім тарифом, становила 26 копійок (проїзд однієї, двох і трьох ділянок обходився у 8, 14 і 18 копійок відповідно)⁹⁶.

Крім самої Сталінки, нова лінія забезпечила трамвайним сполученням Забайків'я. Планувалося протягом наступного року розширити трамвайну мережу на Сталінці⁹⁷ — очевидно, шляхом відновлення Саперної та/або Китаївської ліній — однак цей проект не був реалізований. Маршрут «А» було скасовано з 1 січня 1927 року; замість нього на Сталінку пішов маршрут № 10, від Червоної площі через Глибочицю, Євбаз (площу Перемоги) та вулицю П'ятакова

(Саксаганського)⁹⁸. У 1959 році, з припиненням трамвайного руху до заводу імені Дзержинського (у нинішньої станції метро «Либідська»), на Сталінку було перенаправлено маршрут № 9, від Контрактової площі; маршрут № 10 став ходити туди ж від залізничного вокзалу. З 1957 по 1971 рік існував також маршрут № 24 «Бессарабка — Голосіївська площа». У квітні 1980 року відрізок лінії від Московської до Голосіївської площі було закрито, що означало припинення трамвайного руху на Деміївці. (Лінію до Московської площі було, в свою чергу, закрито в травні 2001 року.)

Таким чином, Деміївський трамвай в Києві існував як приватне підприємство близько 12 років (з лютого 1908 по початок 1920 року), з яких 7 з невеликим роком (з червня 1911 по вересень 1918 року) здійснювався трамвайний рух, загалом по трьох лініях (Васильківській, Саперній, Китаївській). З 1916 року одна колія Деміївського трамвая використовувалася також для вантажного, а в 1919 році — для пасажирського руху вузькоколійною залізничною гілкою Київ — Віта-Литовська. До 1916 року включно Деміївський трамвай був прибутковим підприємством; починаючи з 1917 року, він став приносити збитки, що й стало причиною закриття руху. Хоча його не можна порівняти за масштабом з міським трамваем (Київською міською залізницею), це підприємство, проте, відіграло важливу роль у забезпеченні жителів Деміївки транспортом, а в роки кризи 1917–1919 років — і електроенергією. Одна з ліній колишнього Деміївського трамвая була відновлена в 1926 році й існувала до 1980 року як частина лінії міського трамвая.

References

1. Mashkevich S. Istoriiia prymiskykh tramvainykh liniy Kieva. I. Svyatoshynsky tramvai // Kraieznavstvo. — 2014. — № 1. — P. 35–44.

2. Graffman G. I Really should be Practicing. — New York, 1981. — P. 12.

⁹⁴ Киевский пролетарий. — 1926. — 30 марта.

⁹⁵ Киевский пролетарий. — 1926. — 6 октября.

⁹⁶ Киевский пролетарий. — 1926. — 10 октября.

⁹⁷ Киевский пролетарий. — 1926. — 14 ноября.

⁹⁸ Киевский пролетарий. — 1926. — 31 декабря.

Ігор Козак, Ганна Козак, Павліна Ольшовська (м. Люблін)

Дослідження неіснуючого українського села Старе Брусно у Польщі із застосуванням даних лазерного сканування

Мета дослідження полягала у тому, щоб показати можливості вивчення сакральних об'єктів і будинків неіснуючого українського села Старе Брусно із використанням даних лазерного сканування (ALS - Airborne Laser Scanning) або так званих даних лідарових (LIDAR - airborne light detection and ranging).

У праці зроблено огляд історичної літератури про село Старе Брусно, а також аналізовано літературу, пов'язану із повітряним лазерним скануванням та наукові статті, у яких ALS був використаний у якості методу інвентаризації археологічних об'єктів, які у значній мірі допомогли у проведенні наших досліджень неіснуючого села.

Описано застосовану методіку у даному дослідженні. А саме, способи порівняльного аналізу історичних карт в ArcMap із даними ALS. Це дозволило знайти місця, де були колись сакральні об'єкти і будівлі. До цього використано також дані ALS щодо крутизни схилів.

На підставі цих результатів можна зробити висновок про те, що надземне лазерне сканування дозволяє після фільтрування рослинності детально відновити сакральні об'єкти і колишні будівлі, дороги, а також візуалізувати існуючий рельєф місцевості, як це зроблено для території неіснуючого на сьогодні українського села Старе Брусно.

Використання даних лазерного сканування відкриває нові перспективи. Сканування генерує детальні дані і може застосовуватись в аналізі територій, на яких об'єкти були знищені раніше і не існують сьогодні.

Ключові слова: *лазерне сканування, археологія, Старе Брусно, не існуюче українське село.*

Ihor Kozak, Hanna Kozak, Pavlina Olshovska

The research of non-existent Ukrainian village in Poland – Stare Brusno with the use of laser scanning data

The aim of the study was to show the possibilities of studying sacral objects and buildings in non-existent Stare Brusno village applying laser scanning data (ALS - Airborne Laser Scanning), or lidar data (LIDAR - airborne light detection and ranging).

The paper reviews the literature on the history of Stare Brusno village and analyzes literature concerning the Airborne Laser Scanning and scientific articles in which ALS has been used as a method of inventory of archaeological sites, that contributed to conducting our research on non-existent village.

The methodology applied in this study was described in the paper as well. Specifically, the methods of comparative analysis of historical maps in ArcMap with Airborne Laser Scanning data. That enabled finding places where once there were sacral objects and buildings. For that reason ALS data on steep slopes was used.

Based on these results it possible to reach a conclusion that laser scanning enables, after filtering vegetation, to accurately recover sacred objects and old buildings, roads, as well as visualize existing terrain as shown for the area of non-existing these days village of Stare Brusno.

The application of laser scanning data introduces new perspectives. Scanning generates detailed data and enables the analysis of areas where objects were destroyed and do not exist these days.

Key words: *laser scanning, archaeology, Stare Brusno, non-existent Ukrainian village.*

Исследование несуществующего украинского села Старое Брусно в Польше с применением данных лазерного сканирования

Цель исследования состояла в том, чтобы показать возможности изучения сакральных объектов и домов несуществующего села Старое Брусно с использованием данных лазерного сканирования (ALS - Airborne Laser Scanning).

В работе сделан обзор исторической литературы о деревне Старое Брусно, а также проанализировано литературу связанную с лазерным сканированием в которой ALS был использован в качестве метода инвентаризации археологических объектов и которая в значительной степени помогла в проведении наших исследований несуществующего села.

Описано методику примененную в данном исследовании. В частности, способы сравнительного анализа в ArcMap исторических карт с данными ALS. Это позволило найти места, где были когда-то сакральные объекты и здания. К этому использовано также данные ALS относительно крутизны склонов.

На основании этих результатов можно сделать вывод о том, что надземное лазерное сканирование позволяет после фильтрации растительности точно восстановить сакральные объекты и бывшие здания, дороги, а также визуализировать существующий рельеф местности как это показано для территории несуществующего на сегодня села Старое Брусно.

Использование данных лазерного сканирования открывает новые перспективы. Сканирование генерирует подробные данные, и может применяться в анализе территорий, на которых объекты были уничтожены раньше и не существуют сегодня.

Ключевые слова: лазерное сканирование, археология, Старое Брусно, не существующую украинское село.

Лазерне сканування (ALS) є одним із найсучасніших методів дистанційного зондування для роботи безпосередньо із просторовими даними. Воно має багато переваг, які запевнюють швидкий і точніший аналіз великих територій. У процесі повітряного лазерного сканування із літака чи вертольоту висилаються сигнали (кожен із яких – це 8 імпульсів), які відбиваючись від рослинності та ґрунту, та записуються¹. Детальність такого сканування – до 12 пунктів на 1 квадратний метр. Із даних створюється хмара точок, яка далі класифікується. За допомогою алгоритмів усі компоненти хмари на основі їх розташування і характеристики призначаються до певного класу (рослинність різної висоти із виділенням класу дерев, кушів, трав, ґрунту, будинки і т.д.). Можна створити власний алгоритм. Найчастіше використовуються алгоритми створені Амери-

канським товариством фотограмметрії і дистанційного зондування (ASPRS 2012).

Завдяки інтеграції ALS та географічної інформаційної системи (ГІС) його використовують в археології, історії для знаходження курганів, знищених будівель та інших об'єктів².

Мета статті показати перспективи використання даних лазерного сканування для інвентаризації сакральних об'єктів та будівель на прикладі неіснуючого українського села Старе Брусно у південно-східній Польщі.

Вибране для дослідження неіснуюче село Старе Брусно було розташоване у південно-східній частині Польщі у Любачівському повіті (Рис. 1а). Зараз село не існує (Рис. 1б). Українці Старого Брусна зробили значний вклад у розвиток культури Бруснівського каменярства – тому детальніше зупинимось на описі самого об'єкту села.

¹ Особливості відтворення гідрологічних об'єктів за матеріалами лазерного сканування місцевості / Х. Бурштинська, А. Бабушка, І. Тарнавська І. Василюха. // Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва. – 2008. – №1. – С. 200–213

² Johnson K. Rediscovering the lost archaeological landscape of southern New England using airborne light detection and ranging (LiDAR), Journal of Archeological Science / K. Johnson, W. Ouimet. // Journal of Archeological Science. – 2014. – №43. – С. 9–20.

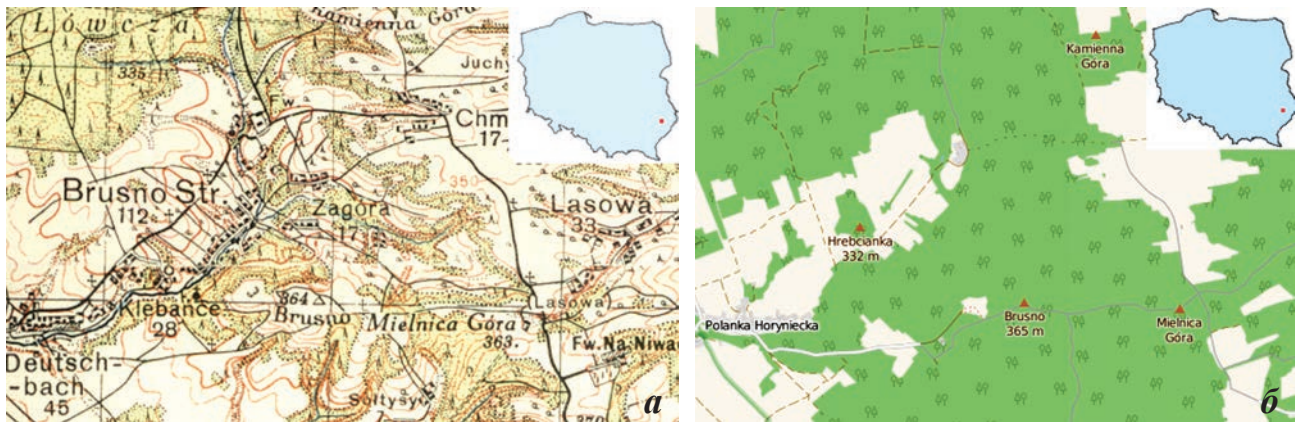

Рис. 1. Старе Брусно: а – існує на карті 1937 року³, б – не існує на карті 2015 року⁴

Брусно, давнє українське поселення біля підніжжя гори Кам'яної, схили якої порізані численними потоками і багаті кам'яними покладами. Хоча перша письмова згадка про село належить до 1531 року, але поселення було тут значно раніше, ще в епоху бронзи (це доводять археологічні розкопки Старого Брусна), а згодом набуло розвитку на основі руського права⁵.

До 1947 року Старе Брусно було майже сто відсоткове українське село у Любачівському повіті. У 1939 році проживало тут 1075 українців, 5 поляків, 20 римо-католиків із українською мовою спілкування, 50 євреїв⁶. У другій половині 1920-х років у Старому Брусні було кілька церков Св. Параскевії: дерев'яна (1676 рік) і мурована (1906 рік), яка розібрана 1956 року після депортації українців⁷. Жило тут 360 родин, діяла «Прогресивна», стояло три будинки бібліотеки-читальні, збудовані з білого бруснівського каміння. Функціонували дві українські школи, кооперативи, молочарський пункт, ремісничі майстерні, водяний млин. Відомо, що з 1839 року, у Старому Брусні

були муровані з каменю житлові та господарські будівлі, опалювальні та пекарські печі⁸.

Природні поклади вапнякового каменю поблизу села відображені у самій назві села Брусно, яка походить від українського слова брус, що означає «чотиригранний шматок каменю чи металу, що застосовуються у будівництві чи обробці»⁹. Поклади каменю посприяли виникненню тут славетного кам'яницького осередку ще від 1500 року. Люстрація 1565 року подає імена трьох майстрів: Савка, Стечко і загородник Стечко, хоч ці імена були відомі уже значно раніше. На 1765 рік у селі уже було 13 гірників-майстрів (лупали із бруснівської гори камінь і обробляли його). Майстри-митці залишили геніальні надмогильні пам'ятники, які можна побачити на цвинтарі, якому загрожує знищення¹⁰.

Цвинтар Старого Брусна знаходиться у лісі, як єдиний свідок знищеного села. Село спалене польським військом 21 вересня 1945 року під час депортації українського населення¹¹. Пам'ятники на цвинтарі (Рис. 2) охоплюють період від 1600-х

³ Tomaszów Lubelski. Mapa WIG, skala 1:100 000 [Електронний ресурс] // Wojskowy Instytut Geograficzny. – 1937. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mapywig.org>

⁴ Open street map. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.openstreetmap.org>

⁵ Грушевський М. Джерела до історії України-Руси / М. Грушевський. – Львів, 1900. – Т. III. – С. 272–275.

⁶ Kubijovyč V. Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Galyčyna-Galicia) 1.1.1939 / V. Kubijovyč. – München: Logos, 1983.

⁷ Apokryf Ruski. [Електронний ресурс] // Otwarte Ukraińskie zasoby naukowe, – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.apokryfruski.org/>

⁸ Gajerski S. F. Materiały źródłowe dotyczące historii Bruśnieńskiego ośrodka kamieniarskiego okresu gospodarki folwarczno - pańszczyźnianej / S. F. Gajerski. // Polska Sztuka Ludowa, – 1969. – Т.23. (3, 4) – С. 219–227.

⁹ Lew S. Ludowy ośrodek kamieniarski w Bruśnie / S. Lew // Rocznik Przemyski – 1967. – С. 193.

¹⁰ Gajerski S. F. Materiały źródłowe dotyczące historii Bruśnieńskiego ośrodka kamieniarskiego okresu gospodarki folwarczno - pańszczyźnianej / S. F. Gajerski. // Polska Sztuka Ludowa, – 1969. – Т.23. (3, 4) – С. 219–227.

¹¹ Apokryf Ruski. [Електронний ресурс] // Otwarte Ukraińskie zasoby naukowe, – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.apokryfruski.org/>

до 1947 року і становлять своєрідний запис історії громади Старого Брусна та витвір її геніальних майстрів. Цвинтар Старого Брусна – чи не найпишніша у світі колекція українського цвинтарного мистецтва. Це наче музей під відкритим небом. У польськомовних публікаціях замовчується приналежність Старого Брусна до візантійсько-руського цивілізаційного кола історичного українського етнічного ареалу, а осередок народного каменярства не міститься у межах українського мистецтва – функціонує як, на жаль, вирваний із культурного контексту, але відомий осередок каменярства¹².

Працювали у Брусні майстри цілими сім'ями, батьки із синами: Хмілі, Любицькі, Кузневичі, Підгорецькі, Захарки, Гриціви, Грабціви, Грабовичі, Космини, Васильківи, Галабурди та ін.

Найвидатнішим із них був бруснівський майстер Григорій Кузневич (1871–1948) як особистість європейського рангу. Його називають українським Донателло. Від самоука він дійшов до вершин досконалості: навчання у Львові і Римі, здобуття 2-ї нагороди за найкращу скульптуру («Гончар», «Перший хлібороб») у Римі. Розповсюдив символи й алегорії, наситив ліризмом свої фігури, із неймовірною легкістю формував кам'яний одяг і драпування. Це усе відповідало найновішим тенденціям у європейській скульптурі. Після подорожей (у тому числі до США) весь час повертався творити до рідного Брусна аж до 1947 року, коли був вигнаний із рідної до-

мівки. Помер і похований в Україні у селі Ганацівка Перемишлянського району Львівської області.

На сьогодні територія села повністю заросла лісом і важко наочно відшукати знищені будівлі. Тому ALS (Airborne Laser Skanning) виявився найбільш точним аналітичним методом. Він дозволив заглянути під рослинність і знайти, після фільтрації шарів лісової рослинності, фундаменти сакральних, житлових об'єктів та господарських будинків. Застосовано ALS як один із найсучасніших і найбільш часто використовуваних методів для створення цифрових моделей рельєфу. Для поглибленого аналізу скористалися функцією HILLSHADING, яка допомогла виділити ряд форм зруйнованих стін та фундаментів будівель.

Першим кроком був аналіз старих карт для села Старе Брусно із відображеною забудовою, сакральними об'єктами, присілками. Для аналізу вибрані карти, а саме Kummingsberga (1855)¹³ та аркуш Томашова Люблінського Військового географічного інституту (1937)¹⁴.

Після калібрування карт за допомогою Гео-референції на їх основі нарисовані шари забудов та потоків для території села Старе Брусно і прилеглих присілків, які розташовані у межах досліджуваної території. Потім порівняли в ArcMap результати аналізу карт із даними з ALS, які були надані Центральним осередком геодезії і картографії. Застосовано також інструмент SLOP. Це

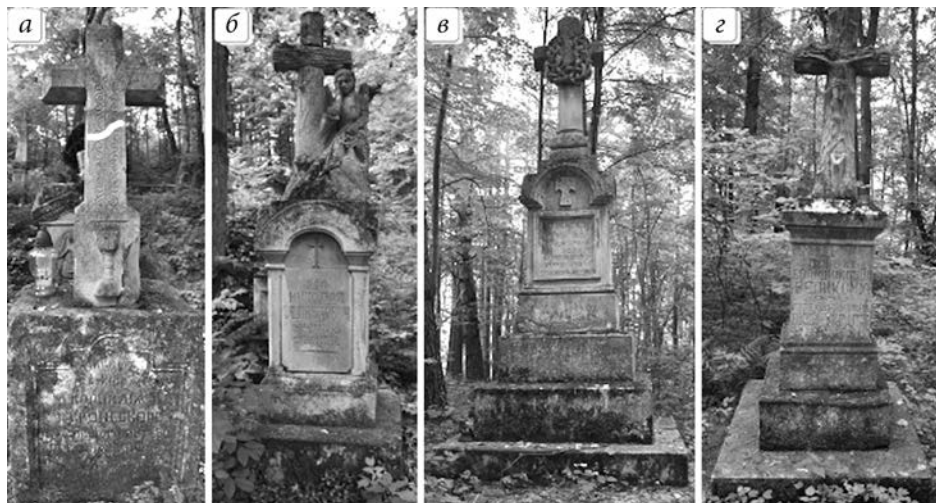

Рис. 2.
Намогильні пам'ятники
духовних осіб
на цвинтарі Старого
Брусна та хрести
на місці давніх церков:
а – пам'ятник на могилі па-
роха Корнелія Стронсько-
го; б – пам'ятник на могилі
дяка Миколи Величковича;
в – пам'ятник Першої місії
у парохії на місці старої
церкви; г – пам'ятник на
честь Володимира Велико-
го у 950-річчя Хрещення
Руси-України

¹² Там само.

¹³ Kummingsberg C.R. C. Administrativ Karte von den Konigreichen Galizien und Lodomerien. 1:115 000. / C.R. Kummingsberg C.R., 1855. – 60 с.

¹⁴ Tomaszów Lubelski. Mapa WIG, skala 1:100 000 [Електронний ресурс] // Wojskowy Instytut Geograficzny. – 1937. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mapywig.org>

дало можливість по залишках фундаментів уточнити потенціальні місця розташування забудови на схилах до $14,5^\circ$. Також застосували інструмент HILLSHADING для кращої візуалізації віднайденних об'єктів при зміні кута падіння світла.

У даний час майже уся територія села, де була забудова, вкрита густим лісом. На основі аналізу даних ALS нам вдалось знайти цвинтар, місце, де стояла на сьогодні не існуюча церква, а також руїни каплички та місця зруйнованих будинків. При інвентаризації об'єктів у процесі

аналізу забрано (відфільтровано) густу рослинність, що дозволило побачити усі старі об'єкти та їх фрагменти, які були під рослинністю. Наприклад, це місця, де була церква та цвинтар (Рис. 3).

Дані ALS дозволили відобразити рельєф території: розміщення церкви, а саме насипу, на якому вона стояла (Рис. 4).

Місце церкви та цвинтаря також вдалось добре відтворити за допомогою тривимірної візуалізації (Рис. 5).

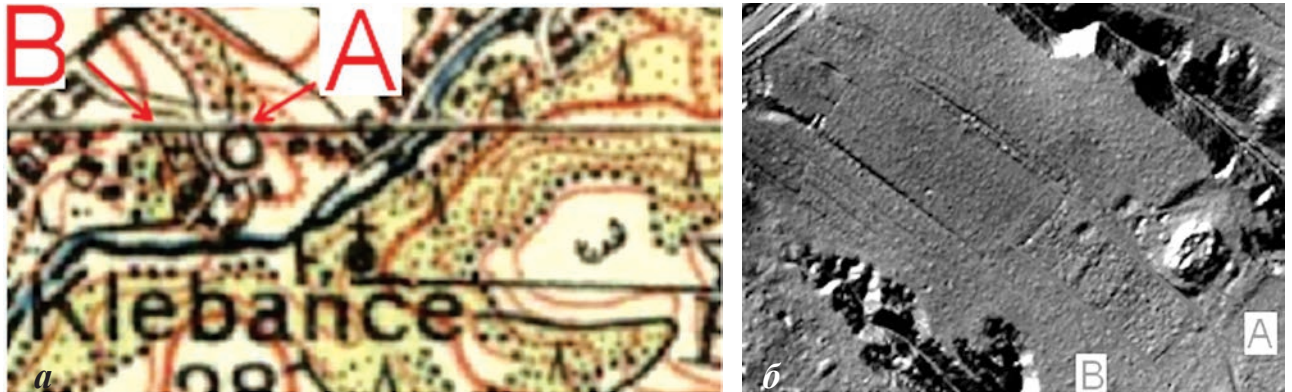

Рис. 3. Розміщення на карті (а) та на даних ALS (б) церкви (А) та цвинтаря (В) – стрілками відзначено їх положення

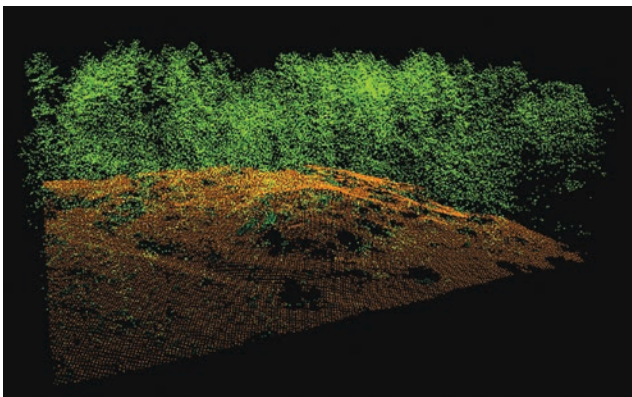

Рис. 4. Тривимірна візуалізація хмар точок для місця, на якому стояла церква

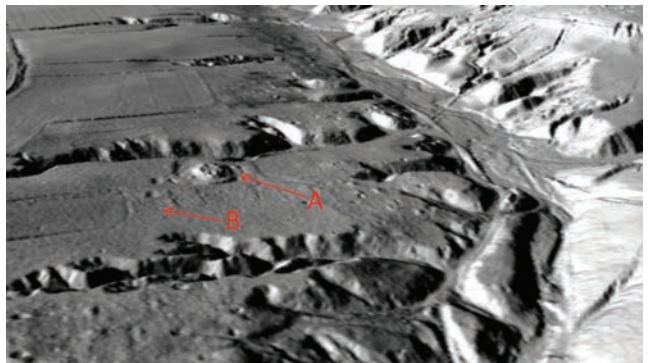
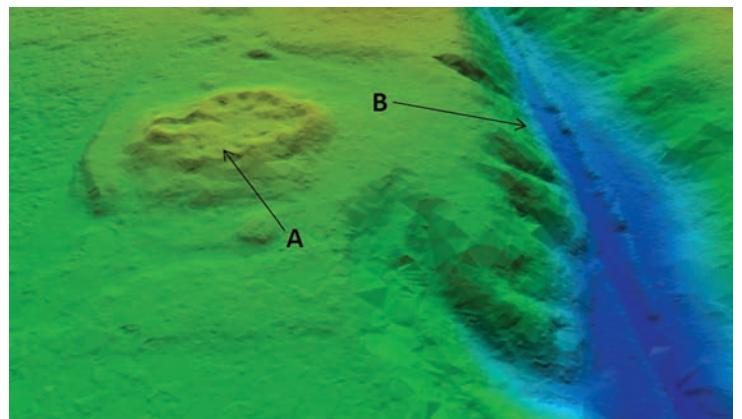

Рис. 5. Тривимірна візуалізація: А – церкви, В – цвинтаря, стрілками показано їх місця розташування

Для покращення візуалізації була створена також цифрова модель території села у постаті сітки нерегулярних трикутників (TIN- Triangular Irregular Network). Фрагмент цієї моделі (Рис. 6) показує територію навколо церкви та долини потоку Бруснівка.

Рис. 6.
Цифрова модель території
навколо церкви (А)
та долини потоку (В)

Цікавим виявився профіль місця, де стояла церква та потоку (Рис. 7) який створений із даних сканування. Як бачимо ця територія повністю поросла лісом.

Показовим також є приклад віднайдення Каплиці святого Миколая та її руїн (Рис. 8) за допомогою ALS.

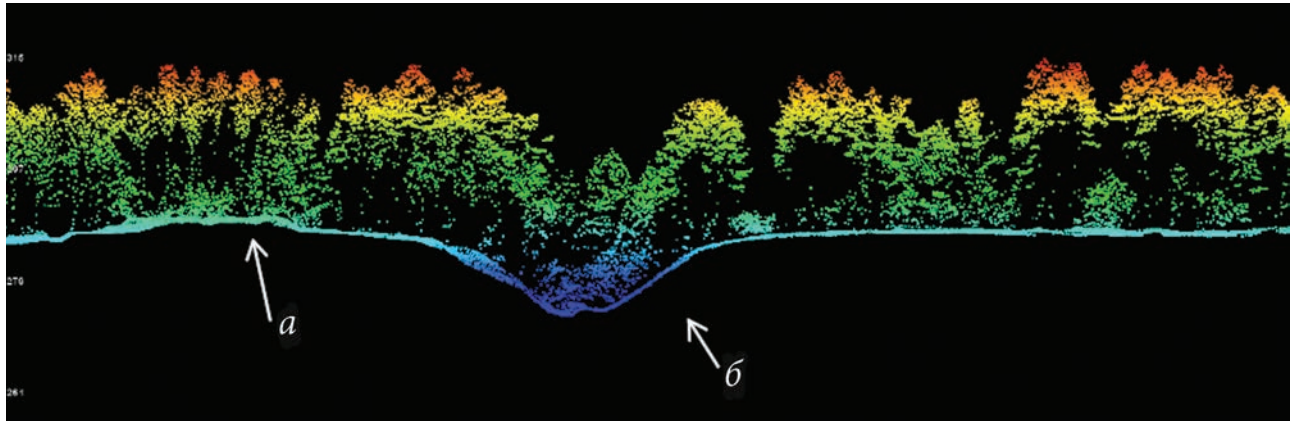

Рис. 7. Профіль місця, де стояла церква (а) із потоком (б)

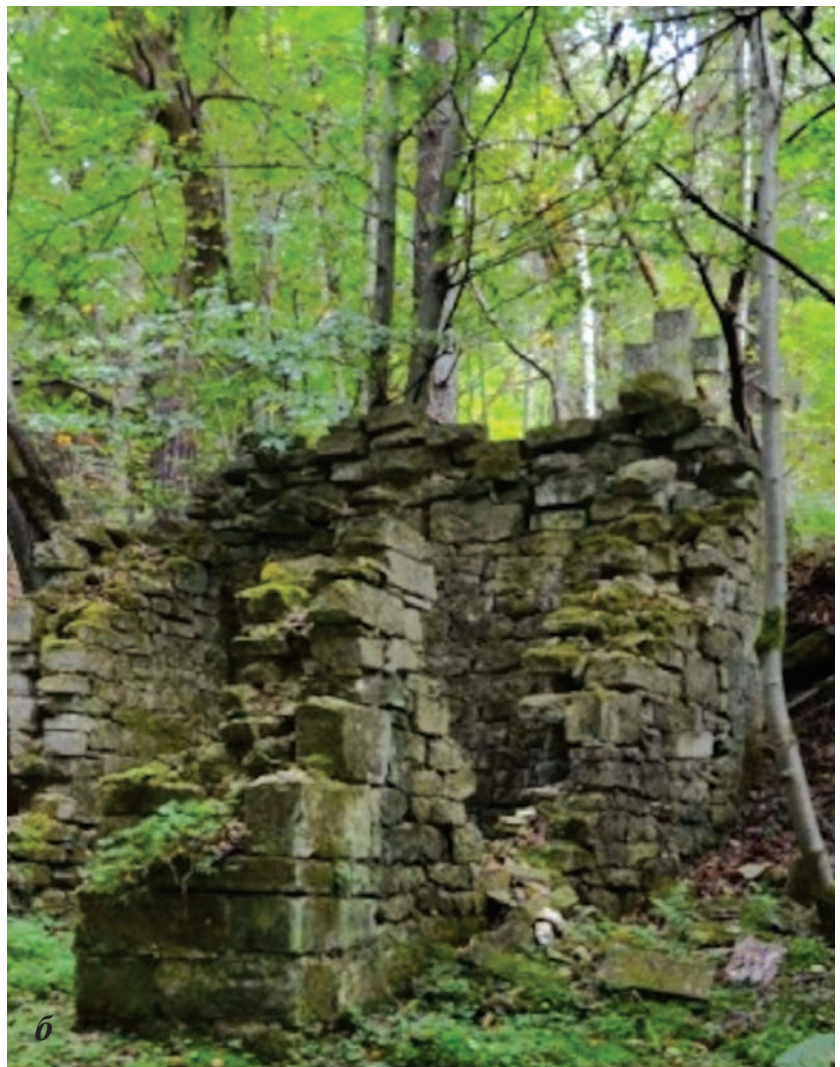
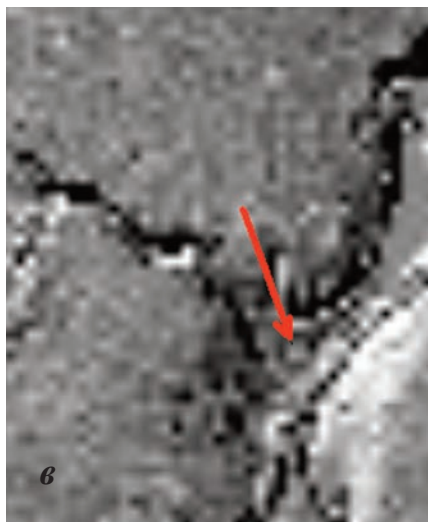

Рис. 8. Положення Каплиці святого Миколая та її руїни: а – на карті, б – фото руїн, в – на моделі ALS вказане стрілкою

Цікавою є можливість віднайдення господарських забудов на 1937 рік (Рис. 9а) із застосуванням функції HILLSHADE (Рис. 9б) та SLOPE (Рис. 9в).

Порівнюючи місця забудов на картах із їх розміщенням на моделях, створених із даних ALS, вдалось встановити, що на основі карт та літературних даних у селі Старе Брусно у 1937 році було 113 господарств. Застосовуючи дані лідача та функції HILLSHADE та SLOPE, ми визначили місця 110 господарств.

Слід зазначити, що відтворене із даних ALS, розташування господарств не завжди співпадає із їх відображенням на карті 1855 і 1937 років. Причиною цього може бути менш детальний масштаб карт і більш детальний у відображенні ALS.

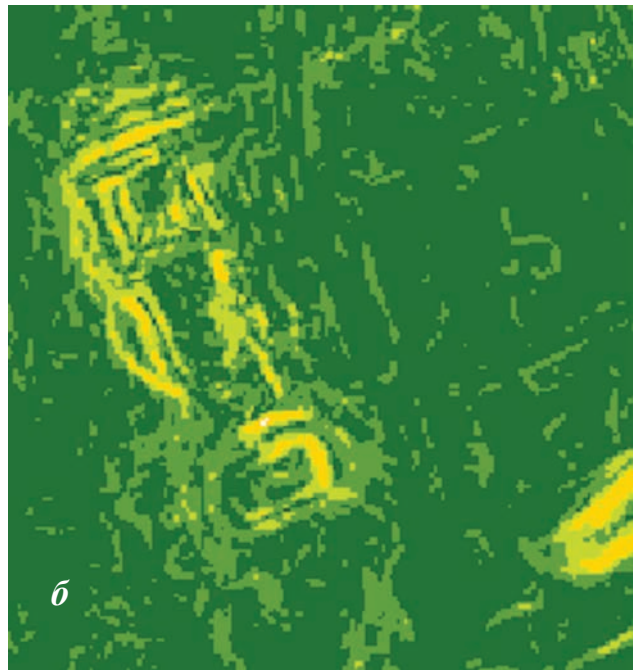

Рис. 9. Господарська забудова у Старому Брусні:

а – на карті 1937 року, б – залишки забудови, виявлені з даних ALS із застосуванням функції HILLSHADE, в – з даних ALS із застосуванням функції SLOPE

Більшість аналізованих місць забудови в районі дослідження мають різні форми. Виявлені форми прямокутників у більшості своїй мають розміри: 7м x 6м, 6м x 5,3м, 5м x 4м, так що, ймовірно, площа окремих забудов (Рис. 10) становить від 20 м² до 42 м² і це могли бути як будинки для житла так і будинки, які використовувались як робочі майстерні для обробки каміння та виготовлення намогильних пам'ятників.

Як показали наші дослідження, дані з повітряного лазерного сканування є перспективними для подальшого застосування. Використовуючи дані ALS, можна віднайти незвідані антропогенні залишки, які збереглися у вигляді городищ, замків, доріг, сільгоспугідь, старих шахт та інших об'єктів, що свідчать про існування минулих поколінь. Великою перевагою є також якість і велика роздільна здатність, яка дозволяє зауважувати відмінності у конфігурації місцевості.

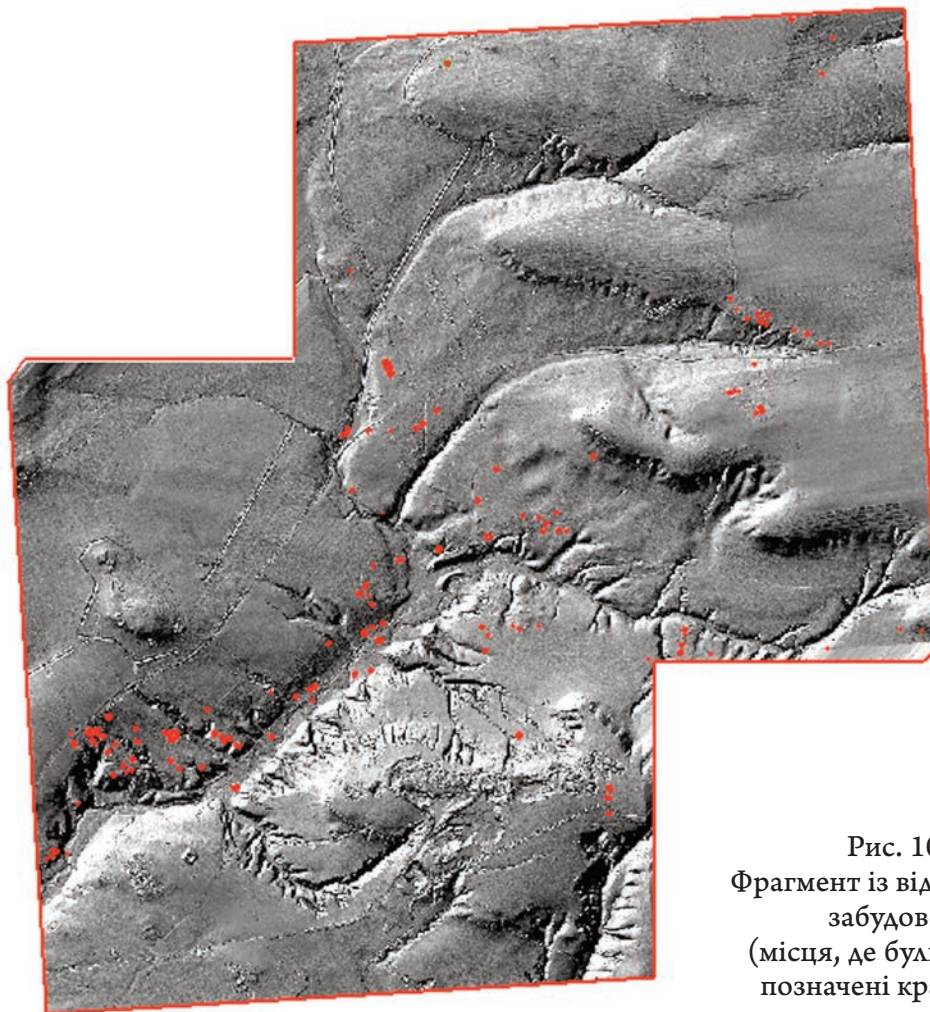

Рис. 10.
Фрагмент із віднайденою
забудовою
(місця, де були будівлі,
позначені крапками)

Можливості лазерного сканування також використовувались іншими дослідниками¹⁵ за спроби дослідити археологічний ландшафт в північній частині Нової Англії, штат Коннектикут, Массачусетс і Род-Айленд (США). Це так як у нас лісиста територія і тому у них вибір лазерного сканування не є випадковим. Вони представили кам'яні стіни, невикористовувані дороги і фундаменти неіснуючих будівель і візуалізували свої результати шляхом порівняння супутникових зображень з лідаровими, а також так як і ми використовували фотографії вже існуючих фундаментів.

Інші дослідники з університету Центральної Флориди також використовували лідарні дані, засновані на аналізі хмари точок і 3D¹⁶.

Лазерне сканування є корисним інструментом у галузі археології. До сих пір безліч археологічних пам'яток у світі не повністю виявлено, на деякі із них дослідники натрапили випадково. Тому поєднання історичних знань із найсучаснішими методами дистанційного зондування дає можливість набагато швидше просунутися шляхом пізнання культури наших предків.

Інвентаризація простору із використанням даних лазерного сканування є перспективною для вивчення тенденції розвитку давньої історії. Перевагою цього способу є можливість із високою роздільною здатністю відтворення великих площ.

Варто відзначити, що у даних ALS, змінюючи азимут, ми змогли виявити ділянки старих будівель, а також знайти конкретні сакральні

¹⁵ Johnson K. Rediscovering the lost archaeological landscape of southern New England using airborne light detection and ranging (LiDAR), *Journal of Archeological Science* / K. Johnson, W. Ouimet. // *Journal of Archeological Science*. – 2014. – №43. – С. 9–20.

¹⁶ Chase A. Lasers in the Jungle [Електронний ресурс] / A. Chase, D. Chase, J. Weishampel // *Archaeology* 63, 4. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: www.archive.archaeology.org/1007/etc/caracol.html

елементи у Старому Брусні, такі як неіснуюча на сьогодні церква Святої Параскеви, каплиця та запущений і порослий лісом цвинтар.

Генерування точок із хмари даних ALS, дозволило представити поточний стан села, тим самим даючи можливість попереднього перегляду фрагментів у вигляді поперечного перерізу чи візуалізації 3D.

Як показали наші дослідження, технологія лазерного сканування дозволила територію знищеного села Старе Брусно «відокремити» з-під лісового покриву. Це дало можливість пізнати частину його історії. Представлена технологія пропонує нові перспективи до інвентаризації української етнічної культури та традиційного будівництва.

References

1. Hrushevskij M. *Dzherela do istorii Ukrainy-Rusy* / M. Hrushevskij T 3. – Lviv, 1900. – S. 272–275.
2. *Osoblyvosti vidtvorennja hidrolohicznych objektiv za materialamy lazernoho skanuvannja miscevoli* / Burshtynska H., Babushka A., Tarnavska I., Vasylycha I. // *Suzcasni dosjahnennja geodezycnoji nauky ta vyrobnytva*. 2008. – №1. – С. 200–213.
3. Апокрыф Руски. [Електронний ресурс] // *Otwarte Ukraińskie zasoby naukowe*. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.apokryfruski.org/>.
4. Chase A. *Lasers in the Jungle* [Електронний ресурс] / A. Chase, D. Chase, J. Weishampel // *Archaeology* 63, 4. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: www.archive.archaeology.org/1007/etc/caracol.html.
5. Gajerski S. F. *Materiały źródłowe dotyczące historii Bruśnieńskiego ośrodka kamieniarskiego okresu gospodarki folwarczno - pańszczyźnianej* / S. F. Gajerski. // *Polska Sztuka Ludowa*, – 1969. – Т.23. (3, 4) – С. 219–227.
6. Johnson K. *Rediscovering the lost archaeological landscape of southern New England using airborne light detection and ranging (LiDAR)*, *Journal of Archeological Science* / K. Johnson, W. Ouimet. // *Journal of Archeological Science*. – 2014. – №43. – С. 9–20.
7. Kubijovych V. *Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Galyčyna-Galicia) 1.1.1939* / V. Kubijovych. – München: Logos, 1983.
8. Kummersberg C.R. C. *Administrativ Karte von den Konigreichen Galizien und Lodomerien*. 1:115 000. / C.R. Kummersberg C.R., 1855. – 60 с.
9. Lew S. *Ludowy ośrodek kamieniarski w Bruśnie* / S. Lew // *Rocznik Przemyski* – 1967. – С. 193
10. Open street map. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.openstreetmap.org>.
11. Tomaszów Lubelski. *Mapa WIG, skala 1:100 000* [Електронний ресурс] // *Wojskowy Instytut Geograficzny*. – 1937. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mapywig.org>.

**Краєзнавство
в особах**

Олександр Забарний (м. Ніжин)

До нових горизонтів пізнання (Григорій Васильович Самойленко)

У статті розповідається про життєвий шлях і наукову діяльність відомого в Україні вченого і краєзнавця, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора філологічних наук, професора Ніжинського державного університету Григорія Васильовича Самойленка.

Ключові слова: Г.Самойленко, наукове краєзнавство, Ніжинська вища школа, історія культури.

Oleksandr Zabarniy

New horizons of cognition (Hrygoriy Vasylyovych Samoylenko)

The article reports on the life and scientific activity of the famous Ukrainian scholar and ethnographer, the Honored Scientist and Technologist of Ukraine, Doctor of Sciences (Philology), Professor of Nizhyn State University Hrygoriy Vasylyovych Samoylenko.

Key words: H. Samoylenko, scientific ethnography, , history of culture.

Александр Забарный

К новым горизонтам познания (Григорий Васильевич Самойленко)

В статье рассказывается о жизненном пути и научной деятельности известного в Украине учёного и краеведа, заслуженного деятеля науки и техники Украины, доктора филологических наук, профессора Неженского государственного университета Григория Васильевича Самойленка.

Ключевые слова: Г. Самойленко, научное краеведение, Неженская высшая школа, история культуры.

Шлях до краєзнавства, — за глибоким переконанням героя моєї оповіді заслуженого діяча науки і техніки України, доктора філологічних наук, професора Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя Григорія Васильовича Самойленка, — розпочинається із отієї стежини, яка веде від батьківської оселі у широкі незвідані світи... Спочатку до ставу, який вгніздився поміж міжгір'ям, далі до діброви, що розпочиналася одразу ж за селом і була оповита численними легендами та переказами, які розповідала малому хлопчаківі бабуся, а далі прийшов час осягнення власного родоводу, це вже за розповідями діда Максима, знаного в селі майстра-

теслі. І усе це поєднувалося із матусиними піснями, які глибоко запали у дитяче серце з перших днів його свідомого існування на цьому світі. Саме так і народжувалося зацікавлення до вивчення історії та культури рідного краю. Але повернемося до витоків...

Григорій Васильович Самойленко народився 1 травня 1935 року в селі Нові Петрівці, що на Київщині, в робітничій сім'ї. Його чисельна родина була міцно закорінена в український побут і ремісничу культуру. Дітей в родині виховували за традиціями етнопедагогіки: в глибокій повазі до старших, до праці, а ще до традицій і свят, які вшановували в селі.

У Нових Петрівцях був розвинений гончарний промисел. Багата була ця земля на чудові глини: була тут міжугірка, і посадка, і синявка... Був у селі цегляний завод. Випалювали цеглу і для будівництва, і для камінів, а ще раніше – для храмів, виробляли кахлі... А тому петрівські гончарі були бажаними на усіх ярмарках України.

На все життя закарбувався у хлопчачому серці бабусин голос і її пісні. Любов і шана до народної пісні передалася усім членам родини Самойленків. Вишивала і співала мама Ганна, мав чудовий тенор батько Василь, а тому у батьківській оселі Григорій ріс серед рукотворної краси бабусиних та маминих рушників.

У шкільні роки долучався юнак до батькової справи, але більше вабила книга... Навчався старанно, мав хороші оцінки, а ще дуже любив вечорами слухати, як співають по кутках хлопці та дівчата... І до сьогодні він глибоко переконаний, що найбільша втрата нашої культури, це – втрата колективного, масового співу. Оця любов до пісні, прикладного мистецтва, літератури і вплинула на вибір подальшої професії. Григорій готувався до вступу у вуз, та поспішати не став. Після закінчення школи вирішив спочатку виконати свій громадянський обов'язок відслужити у війську. Чи думав тоді юнак, який народився серед розлогих хліборобських ланів, що доля кине його на військовий корабель Північного флоту у суворі краї штормів та буревіїв. Проте не знітився і у відчай не впадав. Служив чесно, як і належить справжньому воїну. За гострий розум, принциповість, веселу і водночас вдумливу вдачу, товариський характер та енергійність обрали його моряки комсоргом комсомольської організації корабля, а ще за пісенну душу...

Нерідко, після важкої вахти, товариші просили: «Гришо, заспівай!». І його дзвінкий ліричний тенор звучав, переборюючи вітровії, даруючи такий бажаний спогад про домівку і рідну Україну. За чотири роки військової служби старшина І статті Григорій Самойленко був двічі відзначений Почесними грамотами ЦК ВЛКСМ. Він і донині в серці зберігає отой молодечий комсомольський запал.

Проте як не вабило юнака море, прагнення до знань перемогло. По закінченню служби у 1958 році Григорій Самойленко стає студентом філологічного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка. Це був час, коли лекції перед юнаком читали професори О. Назаревський, В. Капустін, В. Масальський, І. Заславський,

А. Кулініч, Л. Александрова, а спецкурси вели академік О. Білецький, член-кореспондент АН України Н. Крутикова. І донині пам'ятає Григорій Васильович, як захоплююче читав спецкурс із художнього перекладу неперевершений Максим Тадейович Рильський. То була еліта вітчизняної філологічної науки. Спілкування з нею і заклало міцний науковий підмурівок у долі Григорія Самойленка. А ще неповторна студентська аура тих років. Адже поряд на курсі навчався Іван Драч, Петро Засенко. А в аудиторіях «жовтого корпусу» університету звучали пристрасні поезії Василя Симоненка, Бориса Олійника, Миколи Сингаївського, Миколи Сома. Тут народжувалася проза Юрія Мушкетика та Григора Тютюнника. Виш жив неповторним духовним життям національного пробудження.

Навчання у Київському університеті заклало не лише міцний науковий підмурівок, але й утвердило в громадянській позиції. Зустрічі з письменниками Павлом Тичиною, Максимом Рильським, Миколою Бажаном розширили мистецькі горизонти юнака. Із студентських років і донині обожає Григорій Васильович спів Ніни Матвієнко. Із першого її концерту..., а які чудові пісні линули тоді із вікон студентського гуртожитку, що на вулиці Освіти. А скільки чудових мандрівок літературними місцями було здійснено в студентські роки! Саме з тих часів у Григорія Васильовича з'явилося стійке переконання: літературний матеріал краще засвоюється і розуміється, якщо він підкріплений власним враженням від побаченого.

Активна життєва позиція у поєднанні з фундаментальною науковою підготовкою, міцними знаннями відкривали перед випускником університету Григорієм Самойленком блискучу наукову перспективу. Але він обрав школу. У 1963 році за направленням університету він їде до Згурівської школи-інтернат, що на Київщині, і починає працювати вчителем мови і літератури. Саме тут проявляється його талант як педагога і наставника. Він активно долучається до краєзнавчої роботи. Педагогічна функція краєзнавства полягає в підвищенні ефективності навчально-виховного процесу і молодий педагог в повній мірі реалізує її. Пішохідні мандрівки літературними місцями Київщини та Полтавщини, подорож Гоголівськими місцями до Миргороду, Сорочинець, Диканьки, Василівки, творчі звіти і літературно-мистецькі вечори – ось далеко не повний перелік форм роботи молодого

вчителя. А ще і активна робота як дослідника фольклорної спадщини регіону.

Саме у Згурівці Григорій Васильович зустрів свою долю. У школі-інтернат він познайомився з молодою вчителькою початкових класів Надією Флорівною, з якою ось уже п'ятдесят років їх поєднує подружнє життя. Для Григорія Васильовича дружина не просто близька людина, вона – ангел-охоронець, мудрий порадник, лагідна мати їхніх дітей. Професор Г.Самойленко – щасливий батько, люблячий дідусь, у нього два сини і троє онучат. Старший син, Олександр, пішов батьківською стежиною. Він кандидат історичних наук, доцент. У 2016 році трудовий колектив вишу обрав його ректором Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Молодший син, Сергій, також кандидат історичних наук, держслужбовець, працює у Кабінеті Міністрів України. Григорій Васильович щасливий своїми дітьми, бо з родинного затишку черпає він насагу для своєї наукової роботи.

Шлях у науку для молодого літературознавця почався у 1961 році, коли у науковому збірнику Київського державного університету було надруковано його першу статтю про переклад Шевченкового «Заповіту» російською мовою, а продовжився у 1967 році, коли педагог почав навчатися у аспірантурі Київського державного університету, яку він успішно закінчив у 1970 році. У січні 1971 року з успіхом захистив кандидатську дисертацію і отримав науковий ступінь кандидата філологічних наук. Тема його наукового дослідження: «Віршована сатира та гумор періоду Великої Вітчизняної війни» змусила вченого опрацювати великий пласт усної народної творчості та фольклору цього періоду. Його наукові публікації за темою: «Фольклорні традиції у фронтовій поезії» не втратили своєї актуальності і донині, особливо під час загострення військового конфлікту на сході України. Новий час творить нових героїв, а значить і нові фольклорні традиції.

З вересня 1970 року Григорій Васильович працює в Ніжинській вищій школі: спочатку на посаді асистента, з липня 1971 року на посаді старшого викладача, з березня 1973 року на посаді доцента кафедри російської та зарубіжної літератури. У 1974 році колеги по кафедрі обрали його своїм керманічем. Ось уже 43 рік він заві-

дує науковою кафедрою. У лютому 1988 року Г. Самойленко з успіхом захистив докторську дисертацію, а у 1989 році йому присвоєно вчене звання професора.

На сьогодні науковий доробок професора Г. Самойленка становить понад 540 наукових праць, серед них 50 монографій, 30 навчальних посібників, решта — бібліографічні покажчики та наукові статті¹. Григорій Васильович знаний в Україні літературознавець, гоголезнавець, а ще одним напрямком його наукової творчості стало краєзнавство. Перші наукові публікації за цією темою датуються 1982 роком. Саме тоді побачив світ його навчальний посібник «Використання краєзнавчого матеріалу в системі навчально-виховної роботи з російської літератури». Обласний інститут удосконалення учителів широко пропагував цей методичний досвід, розіславши посібник у всі школи області.

Двічі (від 1972 до 1974 року та від 1988 до 2003 року) Григорій Васильович Самойленко обирався на посаду декана філологічного (історико-філологічного) факультету Гоголівського вишу. Досвідчений керівник і вихователь, умілий організатор навчально-виховної, методичної та наукової роботи на факультеті професор Самойленко доклав багато зусиль для відродження славетних традицій Ніжинської історико-філологічної школи. За роки його перебування на посаді декана факультету розпочався процес створення навчальних планів зі спеціальностей «українська мова і література та історія», «російська мова і література та історія», тобто було відроджено історико-філологічний факультет. Особливість одночасної фахової підготовки вчителів словесності та історії полягала в тому, що студенти бачили історичний процес в розвитку суспільства і водночас розуміли, як факти історичної дійсності впливають на розвиток мови, літератури, художньої культури. У 1992 році філологічний факультет був офіційно перейменований на історико-філологічний. Велика робота деканату під керівництвом професора Самойленка сприяла тому, що на факультеті почали відкриватися нові спеціальності «історія та народознавство», «історія та основи правознавства». Саме завдяки великій організаторській роботі Г. Самойленка, у 1999 році, у вузі було

¹ Самойленко Григорій Васильович: до 80-річчя з дня народження: бібліографічний покажчик / Ніжин. Державний університет імені Миколи Гоголя: Упоряд.: Кільдіватова О.Д. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. — С. 14.

відкрито історико-правознавчий факультет. Крім історичної спеціальності, у цей же час на філологічному факультеті була відкрита спеціалізація «художня культура», яка поєднувалася із навчальними курсами української та російської філології. Для введення зазначеної спеціалізації в Ніжині були створені належні умови: функціонувала картинна галерея, працювали досвідчені викладачі, які добре знали мистецтво і могли забезпечити читання основних курсів, фонди вузівської бібліотеки нараховували майже мільйон книжок із різних галузей знань. Для забезпечення навчального процесу на факультеті були створені 4 нові кафедри².

У 1990 році професором Г. Самойленком була сформована кафедра історії культури та народознавства, а у 1996 році на базі кафедри була відкрита аспірантура зі спеціальності 17.00.01 «Теорія та історія культури». У тому ж 1990 році Григорієм Васильовичем було засновано науковий збірник праць «Література та культура Полісся». Нині, це видання ДАК України, яке добре знають не лише на теренах нашої держави, але й далеко за її межами. Окремі видання збірника знаходяться в бібліотеці конгресу США, в бібліотеках Гарварду та Альбертського університету в Канаді. На сьогодні за упорядкуванням професора Г. Самойленка вийшло вже 85 чисел збірника.

Кафедра історії культури, яку очолював Г. Самойленко, стала потужним науковим центром комплексного дослідження духовної спадщини Сіверського краю, його культурно-мистецького краєзнавства. Основна увага дослідників зосереджена на осмисленні літературно-мистецького процесу Чернігівщини в загальнокультурному контексті України. У аспекті досліджуваної проблеми була повністю перебудована система проведення фольклорних та літературно-мистецьких практик студентів факультету. Було більше уваги приділено організації етнографічних експедицій, підготовці фольклорних фонотек та презентацій, організації виставок старожитності та побуту. Багато експонатів, які віднаходили студенти під час проведення практик, поповнили нині фонди Ніжинського краєзнавчого музею. Було завершено кілька дисерта-

ційних робіт за даною тематикою. Зокрема викладач кафедри С. Пономаревський дослідив особливості проведення весільних обрядів північного Полісся. Цікаві наукові розвідки опублікували доценти Ф. Євсєєв та А. Гулак.

На основі проведених досліджень професор Г. Самойленко написав і видав низку наукових монографій: «Сторінки літературного життя Чернігівщини XII-XVIII ст.» (1992), «Ніжинська філологічна школа. 1820-1990» (1993), «Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина» (1994), «Театральне та музичне життя в Ніжині в XVII-XX ст.» (1995), «Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII-XX ст.» (1996) та ін.

Окремо хочеться зупинитися ще на одному виданні професора Самойленка. Святкуючи у 1993 році тисячоліття з дня заснування міста Ніжина багатьма науковцями було справедливо зауважено, що велика і багата історична та культурно-мистецька спадщина міста належним чином не систематизована і не оприлюднена. Професор Г. Самойленко протягом 1993-1998 років працює над унікальним науковим виданням «Нариси культури Ніжина» в 5 книгах. Перша з них присвячена літературним традиціям міста, друга – театральному та музичному життю. Над третьою книгою «Освіта і наука» Григорій Васильович працював спільно з сином Олександром та Сергієм, книга побачила світ у 1996 році. Четверта книга «Нарисів» була присвячена забудові Ніжина та архітектурним пам'яткам XVII-XX століття. І нарешті п'ята книга розповідала про розвиток образотворчого мистецтва та скульптури в Ніжині у XVII-XX столітті. Дві останні книги професор Г. Самойленко написав у співавторстві з сином Сергієм. За велику наукову та громадську діяльність вдячні городяни відзначають у 1999 році професора Г. Самойленка званням «Почесний громадянин міста Ніжина»³.

Очолювана Г. Самойленком кафедра історії культури та народознавства плідно працювала над розвитком наукової функції краєзнавства. Розробивши систему комплексного пізнання і дослідження історико-культурної спадщини Ніжина, науковці розширили кордони дослідження на увесь Поліський регіон. У 1999 році виходить

²Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. / Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. — Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя; ТОВ «Аспект - Поліграф», 2005. — С. 327.

³Забарний О.В. Кризь роки неспокою / Забарний О.В. // Література і культура Полісся. Збірник наукових праць. / НДУ імені М. Гоголя; голова ред. колегії Г.В. Самойленко. — Ніжин, 2015. — Вип. 78. — С.12-23.

друком монографія Г. Самойленка «Громадсько-культурне та літературне життя Чернігова кінця XIX – поч. XX століття». У цій книзі вперше переосмислено і науково обґрунтовано культурно-мистецькі відносини, які склалися у Чернігові в кінці XIX на початку XX століття, коли тут жили і працювали відомі письменники та громадські діячі М. Коцюбинський, Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Могилянський, М. Вороний, А. Свидницький, В. Елан-Блакитний, П. Тичина та ін. Ця книга того року була відзначена обласною літературно-мистецькою премією Михайла Коцюбинського у номінації «Народознавство».

Велику увагу дослідник приділяв і розвитку навчальної функції краєзнавства. Створюючи нову концепцію викладання літератури методисти та літературознавці факультету дійшли висновку, що оновлення змісту літературної освіти школярів необхідно здійснювати виходячи із традицій національної культури. Саме літературне краєзнавство, як специфічне направлення науки про літературу і літературний процес, здатне забезпечити вивчення літературних творів та художніх образів через осмислення історичних подій та побуту рідного краю. Цю концепцію заклав професор Г. Самойленко у зміст свого навчального посібника «Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне», який вийшов друком у видавництві Ніжинського державного університету в 2001 році. У йому вчений зазначав: «Місця малої батьківщини, подібно животворчому джерелу, живлять людину патріотичним почуттям, дають можливість пізнати свої національні коріння, усвідомити, звідки ти родом і хто ти є. Тому знання історії рідного краю, його природи, культури необхідні кожній людині, вони пробуджують гордість за свою Вітчизну і в той же час змушують задуматись над тим, чим багатий був твій рідний край, що необхідно зберегти чи воскресити у ньому для майбутніх поколінь, для вічності і що треба ще зробити, щоб примножити те краще, що було в минулому»⁴.

Важливою подією у науковому житті навчального закладу зокрема і Чернігівщини в цілому стало створення в університеті у 2004 році Науково-методичного центру «Регіональне вивчення культури Полісся», який очолив

професор Г. Самойленко. За часи його існування проведено 15 науково-практичних конференцій з актуальних питань краєзнавства та вивчення проблем історії культури. Захищено 6 кандидатських і десятки магістерських досліджень з означеної проблеми. Проводячи роботу зі студентами, залученими до діяльності Центру, викладачі навчають їх користуватися різноманітними методами дослідження краєзнавства, а саме: літературним, статистичним, картографічним, візуальним, описовим, експедиційним. За роки діяльності центру сотні молодих учителів-філологів долучилося до краєзнавчої роботи і дякують своєму наставнику за отримані знання. А скільки мандрівок та подорожей зорганізовано... не перелічити.

Займаючись проблемами освітнього краєзнавства професор Г. Самойленко видав низку краєзнавчих праць: «Нижине мій: історія і сучасність тисячолітнього міста» (2002), «Літературне життя Чернігівщини XII–XX століття» (2003), «Культура Чернігівщини XI – першої половини XVII століття» (2004), «Марія Заньковецька і Поліський край» (2005), «Пилип Семенович Морачевський» (2006), «Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII століття» (2007), «Театр і актори Північного Лівобережжя України» (2010), «Леонід Глібов у колі сучасників» (2011) та інші.

У 2006 році указом Президента України за вагомий науковий доробок у галузі розвитку освіти та науки держави професору Самойленку Григорію Васильовичу було присвоєно звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

Досить значним досягненням професора Г. Самойленка є праці, присвячені дослідженню історії Ніжинської вищої школи. Опубліковані монографії «Ніжинська вища школа. 1820–1995» (1995), «Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя» (1999), «Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету» (2000). Помітним явищем у історії Гоголівського вишу стало вихід у світ монографії Григорія Васильовича і Олександра Григоровича Самойленків «Ніжинська вища школа: сторінки історії» (2005), у якій із почуттям великої пошани та любові до засновників вишу, до вихованців-митців зі світовими іменами, до своїх колег –

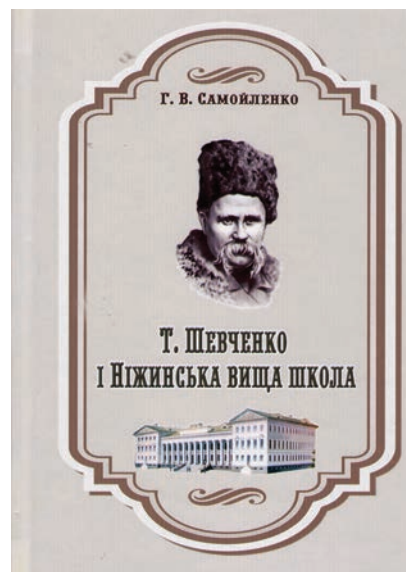
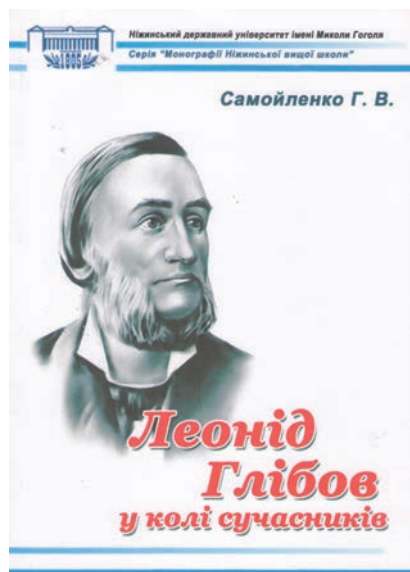
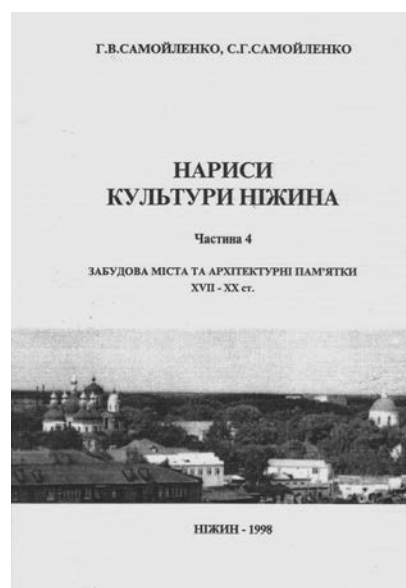
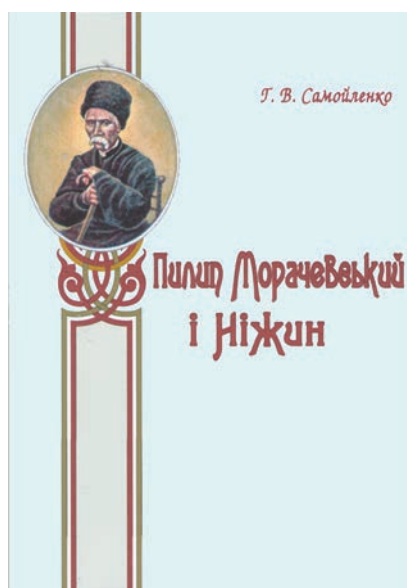
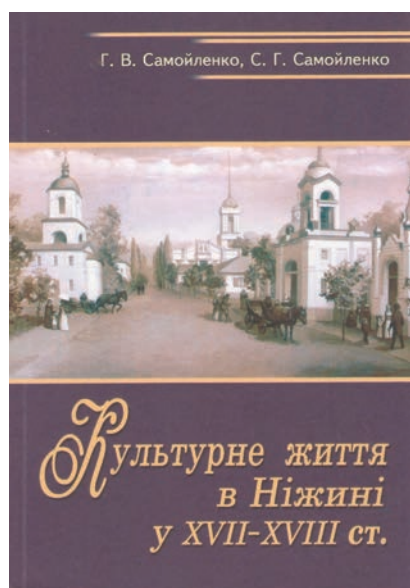
⁴Самойленко Г.В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне: Навчальний посібник. / Самойленко Г.В.. — Ніжин: Видавництво НДУ імені М. Гоголя, 2001. — С. 5.

викладачів давно минулих і сучасних років – на багатому архівному та документальному матеріалі відзеркалено двохсотрічну історію Ніжинської вищої школи. Не випадково колеги-викладачі називають Григорія Васильовича: «літописцем вузу». За значний особистий вклад в розбудову та розвиток університету, багаторічну наукову діяльність, рішенням Вченої ради університету в 2010 році професору Г. Самойленку було присвоєно звання «Заслужений працівник Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя».

Урожайним на події став для професора Г. Самойленка 2010 рік. Цього року він став членом Національної спілки краєзнавців України. Це – гідне визнання його наукового доробку і активної громадянської позиції.

Щедрим ужинок у творчому доробку Григорія Самойленка є монографії та бібліографічні праці, присвячені творчості Миколи Гоголя. Григорій Васильович став ініціатором вивчення спадщини Миколи Гоголя у Ніжинській вищій школі, активним організатором науково-теоретичних та практичних конференцій, випуску гоголівських наукових збірників. Ніжинська вища школа стала одним із найбільш відомих на теренах колишнього СРСР наукових центрів вивчення гоголівської спадщини, про що свідчать 11 Міжнародних наукових конференцій, вихід понад 20 збірників наукових на гоголівську тематику, серед них: «Гоголь і сучасність: Творча спадщина письменника в русі епох», «Спадщина письменника і сучасність», «Гоголь і світова культура» та інші.

У 1995 році у Ніжинському виші був створений Всеукраїнський Гоголівський науково-методичний центр. Вагомим здобутком вітчизняного гоголезнавства стали монографії професора Г. Самойленка «Ніжин – місто юності Гоголя» (2002), «Микола Гоголь і Ніжин» (2008), «Творча спадщина Гоголя на перетині епох» (2009), «Гоголь у ХХ столітті. Європа, Середня Азія, Закавказзя: тематико-бібліографічний покажчик» (2009). У наукових працях обґрунтовано і доведено, що саме в Ніжині пройшло формування і становлення Миколи Гоголя як майбутнього світового письменника. Крім цього, бібліографічний посібник, до якого включено понад 8 тисяч праць вчених світу, дає можливість долучитися до текстів і думок Гоголя у контексті ХХ століття і зрозуміти, чому оригінальні і так актуальні для сьогодення його герої. За невтомну працю на теренах літературознавства професорсько-викладацький колектив університету відзначив дослідника медаллю Миколи Гоголя, а Міністерство освіти та науки України відомчою відзнакою «За наукові досягнення». У 2011 році наукова громадськість Чернігівщини відзначила дослідницьку діяльність професора Г. Самойленка премією у галузі науки і вищої освіти імені Григорія Вороного.

Справжнім відкриттям у літературознавстві стали монографії професора Г. Самойленка «Хроніка написання другого тому «Мертвих душ» М. Гоголя» та «Ніжинський список другого тому «Мертвих душ» М. Гоголя» (2012), над якими вчений працював понад десяти років. Це ґрунтовні, новаторські наукові видання. Мудрі твердять: «Геніальні рукописи не горять!». Професор Самойленко підтвердив цю життєву аксіому. Він ознайомив науковий світ з одним із списків, здавалося б, втраченого назавжди, другого тому «Мертвих душ».

Книга «Хроніка написання другого тому «Мертвих душ» М. Гоголя» – єдина наукова розвідка такого плану, яка побудована на чисельних документальних джерелах. Ця книга надає можливість іншим дослідникам творчості геніального вихованця Гімназії вищих наук поглиблено сприйняти головний твір його життя – «Мертві душі» — для подальшого їхнього наукового аналізу.

У 2013 році праця ніжинського вченого-гоголезнавця професора Г. Самойленка була гідно оцінена науковою спільнотою України, його праці були відзначені державною літературно-мистецькою премією імені Миколи Гоголя.

Проте визначальна подія у житті вченого відбулася дещо раніше. Наказом Президента України від 21 січня 2012 року за №28/2012 за значний особистий внесок у соціально-економічний, науково-технічний, культурно-освітній розвиток Української держави професора Григорія Самойленка нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня. Ось таке яскраве життя, ось таке віддане служіння людям.

Про таких, як Григорій Васильович, кажуть: «Людина, яка зробила себе сама». Працелюбство, наполегливість, цілеспрямованість, зятятість у подоланні перешкод і постійний пошук – це чи не головні складові результативності і продуктивності роботи професора Г. Самойленка і як науковця, і як викладача, і як наставника молоді. Окрім наукової праці Григорій Васильович ще й невтомний ентузіаст-організатор. Він – генератор евристичних ідей. Саме за його ініціативи на факультеті було проведено організаційну роботу щодо створення іменних аудиторій відомих вихованців Ніжинської вищої школи, обладнано кімнату-музей філологічного факультету, переобладнано і поновлено експозицію музею Історії Ніжинської вищої школи та музею М.В.Гоголя, проведено ере форматування експозиції картинної галереї університету. І кожен розпочатий професором Г. Самойленком науковий чи мистецький проект неодмінно завершиться успіхом.

Та найбільше мене вражає його націленість на постійний пошук. Незважаючи на свій поважний вік, професор Самойленко надзвичайно енергійний у дослідженні актуальних проблем літературного та мистецького краєзнавства. І свідченням цього стають нові наукові монографії. У 2013 році вийшла друком книга вченого «Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа». Це абсолютно новаторське дослідження, яке знайомить нас із вихованцями Ніжинської вищої школи, які відіграли важливу роль у долі великого Кобзаря. У монографії розповідається про стосунки Тараса Шевченка з Євгеном Гребінкою, Віктором Забілою, Нестором

Кукольником, Яковом де Бальменом, Аполлоном Мокрицьким, Петром Мартосом, Олександром Афанасьєвим-Чужбинським, братами Лазаревськими, Миколою Макаровим, Миколою Гербелем та іншими. Більше як тридцять вихованців Ніжинської вищої школи були причетні до долі Кобзаря. Дослідження отримало позитивні відгуки науковців та пересічних читачів.

У 2015 році професор Г. Самойленко завершив свою роботу над монографією «Розвиток художньої культури на Чернігівщині в XIX – поч. XX століття». До написання цієї книги науковець йшов довгих сім років, збираючи і пересмислюючи краєзнавчий матеріал, добираючи світлини, зіставляючи суперечливі факти з історичними документами. Структурно книга професора Г. Самойленка складається із семи розділів: «Будівництво та архітектура на Чернігівщині», «Гнізда культури на Чернігівщині», «Малярство», «Літературне життя», «Періодика Чернігівщини: сторінки історії», «Театр», «Музичне мистецтво Чернігівщини». Кожен із розділів – своєрідний мистецький довідник про найбільш вагомні здобутки наших митців-земляків. Для прикладу, у даній монографії вперше системно і аргументовано зроблено огляд періодичних видань, які виходили на Чернігівщині у XIX та на початку XX століття. Проведена величезна дослідницька робота: читачам представлено не лише видання, але і їх редакційний склад, програмові завдання, тираж, фінансовий стан, тематику найбільш цікавих публікацій. А як майстерно подано історичні портрети редакторів. Розповідь про Леоніда Глібова та його «Чернігівський листок» могла б стати сценарієм документального фільму. І таких прикладів у книзі достатньо. Книга добре унаочнена і аргументована. На її 460 сторінках ви знайдете понад двісті світлин і більше 500 посилань на різні друковані джерела⁵.

У 2016 році це наукове видання було відзначене обласною літературно-мистецькою премією імені Леоніда Глібова.

У нинішньому році науковий доробок професора Г. Самойленка збагатився новою монографією. У видавництві Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя побачила світ книга вченого «Пилип Морачевський і Ніжин». У книзі вперше на широкому архівному та доку-

⁵ Забарний О.В. На перехресті століть. Рецензія на книгу Самойленка Г.В. «Розвиток художньої культури на Чернігівщині в XIX-поч.XX століття»./ Забарний О.В. // Літературний Чернігів, № 1(73). — Чернігів, 2016. — С. 170-172.

ментальному матеріалі розкрито життя і творчість відомого українського педагога, письменника і перекладача П.С. Морачевського періоду проживання його у Ніжині та праці у Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька. У книзі ґрунтовно проаналізовано літературний та науковий доробок першого перекладача Святого Письма українською мовою.

Держава гідно оцінила наукову працю Григорія Васильовича Самойленка. Його нагороджено медалями «Ветеран праці» (1980) та «За трудову доблесть» (1986), нагрудними знаками «Відмінник народної освіти України» (1982), «Відмінник народної освіти Казахстану» (1980), «За відмінні успіхи в роботі вищої освіти СРСР» (1982), «За наукові досягнення» (2009). У 1990 році Мініс-

терство освіти і науки України удостоїло вченого медалі А. С. Макаренка. Гідно поцінований вчений і у час незалежної України. У 2012 році він нагороджений орденом «За заслуги III ступеня», а 1 жовтня 2016 року Президент України підписав наказ про нагородження професора Самойленка Григорія Васильовича орденом «За заслуги II ступеня» за значний особистий вклад у розвиток національної освіти, підготовку кваліфікованих спеціалістів, багаторічну плідну педагогічну діяльність і високий професіоналізм.

Із вершин прожитого і пережитого, вимріяного й осмисленого сьогодні добре видно ту стежку, яка привела шанованого вченого і краєзнавця до наукового успіху, до нових горизонтів пізнання. Стежку від отчого порогу...

References

1. Samoylenko Hryhoriy Vasyl'ovych: do 80-richchya z dnya narodzhennya: bibliografichnyy pokazchik / Nizhyn. Derzhavnyy universytet imeni Mykoly Hoholya: Uporyad.: Kil'divatova O.D. — Nizhyn: NDU im. M. Hoholya, 2015. — S. 14.
2. Samoylenko H.V., Samoylenko O.H. Nizhyns'ka vyshcha shkola: storinky istoriyi. /Samoylenko H.V., Samoylenko O.H. — Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholya; TOV «Aspekt - Polihraf», 2005. — S. 327.
3. Zabarnyy O.V. Kriz' roky nespokoyu / Zabarnyy O.V. // Literatura i kul'tura Polissya. Zbirnyk naukovykh prats'. / NDU imeni M. Hoholya; holova red.. kolehiyi H.V. Samoylenko. — Nizhyn, 2015. — Vyp. 78. — S.12-23.
4. Samoylenko H.V. Krayeznavstvo kul'turno-mystets'ke ta literature: Navchal'nyy posibnyk. / Samoylenko H.V.. — Nizhyn: Vydavnytstvo NDU imeni M. Hoholya, 2001. — S. 5.
5. Zabarnyy O.V. Na perekhresti stolit'. Retsenziya na knyhu Samoylenka H.V. «Rozvytok khudozhn'oyi kul'tury na Chernihivshchyni v KhIKh-poch.KhKh stolittya»./ Zabarnyy O.V. // Literaturnyy Chernihiv, # 1(73). — Chernihiv, 2016. — S. 170-172.

«Історію пишу...»

(до 60-річчя з дня народження історіографа Олександра Удода)

Про Олександра Андрійовича Удода як вченого-історика та організатора освіти в Україні написано немало. Його біографічні довідки із середини 1990-х рр. досить часто публікувались у різноманітних виданнях на кшталт «Хто є хто в Україні», кількох випусках «Українські історики ХХ ст.», в Енциклопедії історії України (т. 10, К., 2013). Про його діяльність в архівній, освітянській та науково-історичній галузях не раз писали засоби масової інформації, та й він сам часто давав різноманітні інтерв'ю, проводив брифінги та прес-конференції. Ці публікації та солідний науковий доробок О. А. Удода, його особистий архів, у тім числі фотодокументи, дають можливість скласти повноцінний біографічно-історіографічний нарис.

О. А. Удод як учений-історик є фахівцем у галузі персоналістики і біографістики. Ювілейна, чи «кругла», дата традиційно стає мотиватором аналізу діяльності вченого.

Олександр Андрійович Удод народився в славний травневий день, освячений Перемогою у німецько-радянській війні, а саме – 10 травня 1957 року. Малою батьківщиною О. А. Удода є село Тарасівка у Поголівському районі на Запоріжжі. Запорізький край – це осердя української історії. Славне запорозьке козацтво врятувало Україну, а відомий кількасотрічний дуб на о. Хортиці, куди неодмінно возили школярів на екскурсію, уособлювався в Олександра з міцним корінням свого народу і власного роду. Поруч – Гуляйполе і легенди про «батька Махна», який став улюбленим історичним персонажем і об'єктом наукових зацікавлень. Тут же – Кам'яна могила і напівлегендарні розповіді про воївничих скіфів. Цей край був частиною Дикого поля, зазнавав турецьких набігів. Тут проходила битва за Дніпро в 1943 р. Тут символами індустріалізації стали «Запоріжсталь» і Дніпрогес. Не стати істориком у цьому «історичному оточенні» для Олександра не було шансів. До того ж у 1960–1970-х рр., коли він навчався у восьмирічній школі, серед учителів, на відміну від нинішніх часів, було багато чоловіків. І директор школи – Коваленко Павло Пилипович – був істориком, який створив музей с. Тарасівки, і класний керівник – Вайновський Леонід Леонідович – теж був істориком. Весело, з гумором оповідав він стародавню історію, чим закохав у предмет усіх хлопчиків і дівчаток. А улюбленою книжкою для більшості була «Історія стародавнього

світу» Ф. П. Коровкіна, що перевидавалася в радянські часи понад 20 разів. Олександр у всі роки навчання у восьмирічці був «круглим» відмінником. Його фото було незмінно на Дошці пошани школи (були такі атрибути радянської освітньої системи). А тому за ним закріпилося пророче прізвисько «професор». Справжнього професора вперше Олександрові вдалося побачити в далекому 1968 р., коли до Тарасівської восьмирічки завітав Олександр Захарович Жмудський (1910–1977), її випускник, а тоді – доктор фізико-математичних наук, професор, проректор Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Учні і вчителі на руках внесли славного земляка до школи. Професор для дітялахів став уособленням небожителя. А ще більше підігрівав інтерес до професора його вже старенький батько, у якого всі хлопці шили на літо кирзові черевики – адже це були майже справжні футбольні бутси! Не вірилось, що син селянина-чоботаря, випускник простої сільської школи міг стати професором, досягти вершин наук. Пройде ще довгих майже сорок років, і другим професором в історії села Тарасівки стане саме О. А. Удод.

Інтерес до історії, народного календаря виховувався в Олександра у сім'ї, яка відзначалася здоровими патріархальними традиціями. Батьки Олександра – Андрій Наумович і Марія Федорівна – знали всі 365 днів календаря за його святцями, дотримувалися всіх народних і релі-

гійних свят. Особливо відзначалось на початку літа свято Трійці – адже це було храмове свято в Тарасівці (колишній Петропавлівці). До початку ХХ ст. в селі був справжній, величний собор зі своєю давньою історією, яку вдалося відновити з участю місцевого священика ще одному відомому землякові – Анатолію Вікторовичу Макаренку (десятий Голова Державної митної служби України у 2009–2010 рр.).

Визначальними в подальшому професійному становленні О. А. Удода стали роки навчання в Басанській середній школі в 1972–1974 роках. Кумиром усіх учнів був молодий випускник історичного факультету Полтавського педінституту вчитель історії Володимир Панасович Курочка. Талановитий історик, неординарний педагог, сміливий експериментатор у методиці, бунтар і правдолюбець, який був дуже не зручним для бюрократичної освітньої системи. Але саме в таких закохувалися до безтями учні. Історичні конкурси, вікторини, екскурсії, олімпіади – все це для В. П. Курочки було неодмінним заходом не навчити історії, а жити з історією. Він вимагав від учнів у будь-який момент (на уроці й поза школою) демонструвати знання з історії. Вітався з учнями за руку, звертався до них на «Ви», грав у футбол, водив у турпоходи. Під його керівництвом Олександр разом зі своїм однокласником і згодом однокласником Анатолієм Хлистуном (зараз директор школи) неодмінно перемагали на всіх районних і обласних олімпіадах з історії, у яких брали участь. А тому вступ до Запорізького педінституту, на історичний факультет, який нещодавно відкрився, став для Олександра абсолютно логічним.

Роки навчання в Запорізькому університеті (1974–1978) – стали вирішальними у здобутті професії історика. Усі роки навчання О. А. Удод був відмінником, отримував підвищену стипендію, перемагав у Всесоюзних і республіканських конкурсах студентських наукових робіт, закінчив вуз із «червоним» дипломом, отримав направлення в аспірантуру. Серед улюблених викладачів були Ф. Г. Турченко, В. Г. Роїк, О. М. Мальований, А. І. Карагодін, А. М. Черненко, С. Р. Лях, Б. Я. Гарбарець та ін. За іронією долі єдиною четвіркою була оцінка саме з історії України (від професора П. І. Гарчева)...

Ретельний відбір абітурієнтів, високий конкурс та добре організований навчальний процес забезпечили випускникам ЗНУ подальше професійне і кар'єрне зростання. А тому серед

«однокашників» О. А. Удода відомі в Україні особистості – народні депутати А. М. Мороз і С. В. Соколов, доктори наук, професори О. І. Савченко, В. С. Орлянський, В. М. Васильчук, О. М. Ігнатуша, Г. Ф. Турченко, Г. М. Васильчук, С. В. Петков, В. Г. Цватий, І. І. Лиман, В. І. Мільчев та ін.

Усі студенти-історики Запорізького університету знали, що найскладніші предмети – це історіографія та методика викладання історії. На них спотикалися найчастіше. Природна позитивна впертість О. А. Удода забезпечила йому всупереч викликам найбільші успіхи саме в цій царині. Згодом він стане, по суті, головним історіографом в Україні, очоливши відділ української історіографії в Інституті історії України НАН України, та головним методистом, очолюючи понад 6 років провідну методичну установу в Україні – Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України.

У радянські часи неодмінно працювало законне правило – мінімум три роки відпрацювати за розподілом, і здебільшого в сільській школі. У 1978–1981 рр. О. А. Удод працював протягом трьох навчальних років одразу в трьох восьмирічних школах – Інженерненській, Новокарлівській та Пологівській № 6, викладаючи історію та географію, а з 1979 р. ще й екзотичний курс «Основи комуністичної моралі» (!).

У 1981 р. О. А. Удод переїжджає на Дніпропетровщину. У вересні 1981 р. приступив до роботи в Костромській середній школі. Годин історії не було, а тому погодився на пропозицію завідувача райвно історика В. М. Замуленка викладати німецьку мову. Допомогло відмінне знання німецької мови ще з Басанської школи завдяки непересічному вчителю І. І. Дуліченку та хорошому рівню її викладання в Запорізькому університеті. У невідомому раніше для О. А. Удода Апостолівському районі, без ніякої підтримки зовні, тільки завдяки особистим здібностям він досяг значних успіхів. Після курсів підготовки керівних кадрів освіти в Києві у Центральному інституті удосконалення вчителів (була така структура і позитивна практика) у січні–лютому 1982 р. О. А. Удод був призначений інспектором шкіл Апостолівського райвно, де працював протягом 1982–1986 рр. Саме в цей період – у 1984 р. – почалася освітня реформа, яка принесла багато позитивних наслідків. Особливо в частині підвищення соціального статусу

вчителя, керівника школи. У «чорнобильський рік» – 1986 – О. А. Удод за «партійним дорученням» (таке було рішення Апостолівського райкому партії) був призначений директором Апостолівської середньої школи № 3 ім. С. М. Кірова – центральної і найбільшої школи в районі. До того ж він став у 28 років наймолодшим директором у районі. Рівно через рік, у 1987 р., партія так само вольовим рішенням, реалізуючи свою кадрову політику, призначає О. А. Удода завідувачем районного відділу народної освіти. Цей період – з кінця 1980-х рр. – ознаменувався не тільки «перебудовою», а й жорсткою соціально-економічною кризою, зміною методології історичної науки і освіти. А тому природним було рішення перенавчатися. У 1990 р. О. А. Удод спочатку як здобувач, а згодом як аспірант (заочна форма навчання) почав роботу над кандидатською дисертацією у Дніпропетровському державному університеті під керівництвом професора М. П. Ковальського.

Новим поворотом у біографії О.А. Удода став травень 1992 р., коли його було переведено в м. Дніпропетровськ на посаду начальника управління освіти новоутвореної обласної державної адміністрації при Представникові Президента України. У 35 років він став (укотре) наймолодшим в Україні начальником обласного управління освіти. Роки його діяльності в управлінні освіті – 1992–1998 – ознаменувалися сміливими експериментаторськими починаннями: змінами у структурі органів управління, перебудовою методичної служби, заснуванням обласної педагогічної премії, газети і журналу, утворенням потужних позашкільних установ, міжнародними контактами, будівництвом житла для вчителів. Протягом 1992–1998 рр. у Дніпропетровській області було споруджено 63 нові школи. Такого показника ніколи раніше не досягала ні область, ні Україна в цілому. Повне завантаження за основною роботою, реалізація нових сміливих освітніх проєктів не змогли відволікти О.А. Удода від справи всього життя – історичної науки і освіти. Не було жодного навчального року, коли б він не викладав історію – спочатку в школі, а потім і в Дніпропетровському університеті. Наукове керівництво професора М.П. Ковальського (1929–2006) забезпечило успішний захист кандидатської дисертації за спеціальністю 07.00.06 – історіографія на тему «Кость Гуслистий – історик України» (1994 р.). У 1997 р. О. А. Удод отримав вчене звання доцента по

кафедрі історії СРСР Дніпропетровського державного університету. В університеті розробив і успішно викладав нові курси, зокрема з методології історії, основ педагогічної майстерності історика та ін. В 1998 р. у рейтингу викладачів ДНУ серед кількох тисяч колег посів перше місце.

У бурхливі 1990-ті роки О.А. Удод не міг бути осторонь політичного життя. У 1996–1997 рр. він був заступником голови Дніпропетровської облдержадміністрації з політико-правових питань (така посада вводилась в Україні за президентства Л. Д. Кучми), брав участь у виборчому процесі, партійних проєктах, обирався депутатом обласної і районної рад, балотувався до Верховної Ради України, був помічником народного депутата України.

У 1998 р. після кількаразової зміни влади в Дніпропетровській області О. А. Удод прийняв єдино правильне рішення – зосередитися на історичній науці. У 1998 р. він стає докторантом Дніпропетровського університету, а в 2000 р. (за 2 роки замість трьох нормативних) захистив дисертацію на тему «Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 20–30-ті рр. ХХ ст.». Науковим консультантом був професор В. К. Якунін, а опонентами – професори І. І. Колесник, В. В. Кравченко, С. В. Кульчицький. Дослідження теми духовних цінностей українського народу привели О. А. Удода до зацікавлень аксіологією. Із цієї тематики він у кінці 1990-х рр. уперше в Україні опублікував десятки праць, зробив доповіді на престижних міжнародних конференціях. У цей самий час він проходив стажування в університеті м. Монпельє (Франція), читав лекції в Цюрихському університеті (Швейцарія) як гостьовий професор. Зацікавився історичною симптоматологією Р. Штайнера і К. Лінденберга та вальдорфською педагогікою і антропософією. А тому багато років є науковим керівником експерименту з впровадження вальдорфської педагогіки в Україні, сприяв утворенню перших в Україні вальдорфських шкіл. Найуспішніша з них і досі працює в Дніпропетровську. В 1995 р., коли Україна стала членом Ради Європи, почалися міжнародні контакти і спільні проєкти з історичної освіти. Перший семінар з історії під егідою Ради Європи відбувся саме в Дніпропетровську за активної участі О. А. Удода. У цей самий період він стає одним із провідних організаторів історичної освіти в Україні: автор програм

з історії, концепції історичної освіти, видає кілька навчальних посібників, голова предметної комісії МОН України з історії, голова журі всеукраїнських олімпіад з історії та конкурсу «Вчитель року» у номінації «Історія», співпрацює в асоціації вчителів історії «Нова доба», бере участь у роботі українсько-польської комісії з удосконалення підручників з історії і географії.

Особливим предметом уваги професора О. А. Удода був і залишається підручник з історії. Із цієї теми він знає все, і рівних йому фахівців немає. Ще в середині 1990-х рр. разом із професором Ф.Г. Турченком та провідним спеціалістом Міністерства освіти Н. Г. Теплоуховою брав участь у творенні першого покоління підручників з історії. Саме глибоке занурення у процес творення шкільних підручників спонукало до чергового повороту в біографії О.А. Удода. У листопаді 2001 р. він переїжджає до Києва і стає головним редактором видавництва «Генеза», яке на той час було провідним з видання якраз історичної літератури. Понад 15 років співпрацює з генеральним директором видавництва доктором політичних наук О.П. Дубасом. «Генеза» в цей час стала творцем знакових для української історичної науки та освіти проектів – «Довідник з історії України» (три видання), «Мала енциклопедія етнодержавознавства», «Українське козацтво: мала енциклопедія» (два видання), «Політична історія України» (в 6 т.), «Українська історіографія: курс лекцій» (два видання) та багатьох інших. Тут же було створено кілька поколінь усіх підручників з історії України та всесвітньої історії для 5–11 класів.

З 2002 р. О.А. Удод працює в Інституті історії України. Спочатку у відділі історії України 20–30-х рр. ХХ ст. (завідувач професор С.В. Кульчицький). У 2006 р. очолив новоутворений відділ української історіографії та спеціальних історичних дисциплін, а з 2008 р. – відділ української історіографії.

У 2008–2009 рр. професор О.А. Удод очолював Державний комітет архівів України. За короткий час архівної діяльності О.А. Удод багато зробив для документального підтвердження Голодомору як геноциду проти українського народу, організації виставкової діяльності, міжнародних контактів. У липні 2008 р. брав участь у Міжнародному конгресі архівів у Малайзії (Куала-Лумпур), робив доповідь від України.

У 2009 р. за рекомендацією першого віце-прем'єра міністра України О.В. Турчинова очолив Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, де працював до березня 2015 р., після чого знову повернувся на постійну роботу в Інститут історії України НАН України. О.А. Удод брав і бере активну участь у підготовці кадрів вищої кваліфікації з історичних наук. У 2011–2015 рр. очолював експертну раду МОН України з історичних наук. Є членом спеціалізованої вченої ради Інституту історії України із захисту дисертацій. Підготував п'ять кандидатів історичних наук, є науковим консультантом докторантів. Активно працює в «Українському історичному журналі», веде тематичну рубрику «На допомогу викладачам історії». Протягом 2009–2017 рр. відділ української історіографії під керівництвом професора О. А. Удода виконав роботи за науково-дослідними темами: «Доакадемічні і академічні образи української історіографії», «Дисциплінарні виміри української історіографії», «Українська історіографія та сучасна європейська соціогуманітаристика». У 2016 р. О. А. Удод і відділ української історіографії створили сучасну історію Інституту історії України в трьох книгах – «Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України)» (О. А. Удод), «На чолі республіканської науки... Інститут історії України (1936–1986): нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи)» (О. В. Ясь), «Інститут історії України: нове українське відродження» (І. І. Колесник). Поновлено видання у новому форматі «Історіографічних досліджень в Україні».

Якщо узагальнити творчий доробок професора О.А. Удода в царині української історіографії та історичної дидактики, то до безсумнівних його заслуг слід записати таке:

- дослідження духовних цінностей та аксіологічного підходу в історичній освіті;
- деромантизація історії воєн;
- історія повсякденності;
- історіографічні школи;
- біографістика;
- інтеграція історичної науки і історичної освіти;
- розробка концептуальних основ історичної освіти в Україні;
- історична пам'ять й історична політика;
- інструменталізація історії і публічна історія;

– історична наука в інформаційному просторі України;
– історична симптоматологія;
– філософія історії та історіософські школи та ін.

У 2010 р. професора О. А. Удода обрано до складу Національної академії педагогічних наук України (відділення загальної середньої освіти, член-кореспондент). Протягом 2012–2017 рр. був членом Президії НАПН України. У 2012–2016 рр. працював членом правління Національної спілки краєзнавців України, а в 2017 р. на VI з'їзді НСК України обраний заступником голови Національної спілки краєзнавців. Активно долучився до написання і видання підручника з історичного краєзнавства. У різні роки і різних якостях співпрацював і працює з відомими українськими істориками, педагогами, громадськими діячами – В.А. Смолієм, С.В. Кульчицьким, О.П. Реєнтом, Я.С. Калакурою, М.Ф. Юрієм, О.О. Рафальським, Ф.Г. Турченком, І.І. Колесник, Г.К. Швидько, П.Т. Троньком, В.Г. Сарбеем, М.П. Ковальським, В.В. Кравченком, С.І. Посоховим, Ю.І. Терещенком, В. П. Коцуром, І. Ф. Курасом, Ю.І. Шаповалом, В.Г. Кременем, В.М. Ткаченком, О. І. Ляшенком, Т. В. Ладиченко, В. М. Литвином та ін.

Біографія професора О.А. Удода, його історіографічний доробок надзвичайно багаті й насичені. Серед різноманітних творчих зацікавлень чітко виділяються три основні іпостасі: історія як наука і освіта, історіографія і архівна справа; освітня діяльність, менеджмент в освіті, педагогіка середньої і вищої школи; підручникотворення і видавнича діяльність. Здобувши величезний досвід наукової і практичної роботи у цих сферах, зараз О.А. Удод зосередився на громадському секторі інституалізації освіти і історичної науки, проблемах інтеграції української і світової історії, творення нових підручників і методичних систем, проблемах публічної історії і функціонування історії в сучасному українському суспільстві. Постійно виступає з відкритими лекціями для чиновників вищого рівня Національній академії державного управління при Президентові України.

Визнанням заслуг професора О.А. Удода стало присвоєння йому в 2013 р. звання «Заслужений діяч науки і техніки України», відомчих відзнак НАН України та НАПН України, обрання почесним професором Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Наукові обшири Олександра Рубльова

(до 60-річчя вченого)

Вітчизняна історична наука сповнена «білих плям» і тасмниць. Так склалося, що чи не найбільше їх приховує ХХ століття. Напевно, професор Олександр Сергійович Рубльов не випадково зосередив увагу саме на вивченні історії України цього проблемного століття. Понад 20 років свого життя Олександр Сергійович присвятив дослідженню та оприлюдненню засекречених матеріалів з архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.

Народився Олександр Рубльов 31 травня 1957 р. у м. Києві в родині службовців.

Після закінчення 1974 р. середньої школи, вступив на історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова) й закінчив його 1979 р. із відзнакою.

Свій професійний шлях пов'язав Олександр Сергійович з Інститутом історії. Спочатку, протягом 1979–1983 рр., він працював на посаді старшого лаборанта Інституту історії АН УРСР, потім молодшим науковим співробітником (1983–1988 рр.), науковим співробітником (1988–1990 рр.), старшим науковим співробітником (1990–1991 рр.). Протягом 1982–1986 рр. навчався в аспірантурі без відриву від виробництва. Під керівництвом д-ра іст. наук., проф. Р.Г. Симоненка 1988 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: «Історичні погляди Ярослава Галана». Після створення у 1991 р. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України очолював у ньому відділ джерел новітньої історії України (до 1996 р.). Водночас, протягом 1991–1996 рр. за сумісництвом працював старшим науковим співробітником комп'ютерно-видавничого відділу Інституту історії України НАН України. Із 1996 р. – вчений секретар Інституту історії України НАН України.

У 2005 р. на основі монографії «Західно-українська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)» захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук; 2007 р. отримав вчене звання професора.

Олександр Рубльов – знаний фахівець з історії української історичної науки, історії української інтелігенції. Проблеми «радянської інтелектуальної еліти Західної України 20-х – 50-х років ХХ ст. знайшли своє відображення у численних статтях та монографіях вченого.

За безпосередньої участі О.С. Рубльова підготовлено збірники документів і матеріалів про становлення історичної науки в УСРР–УРСР: «У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2 ч.» (1996); «Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали» (2007).

У сфері наукових інтересів дослідника також історична біографістика. Він є автором численних наукових розвідок про діячів вітчизняної науки і культури: М. Грушевського, М. Марченка, М. Яворського, І. Крип'якевича, М. Кордубу, М. Лозинського, Л. Дмитерка та інших.

Коли на початку 1990-х років одним із пріоритетних напрямків дослідження вітчизняної історичної науки стала проблема створення та функціонування тоталітарної системи, Олександр Сергійович активно включився у вивчення даної проблеми. Історія тоталітарного режиму, репресії, дослідження та введення в науковий обіг документів ЦК Комуністичної партії, місцевих партійних осередків, радянських спецслужб наразі посіло провідне місце у науковій роботі вченого. Підтримуючи пропозиції НАН України, Служби безпеки України, Державного комітету по пресі, Українського культурно-просвітницького

товариства «Меморіал» імені В. Стуса, зважаючи на соціальний запит українського суспільства, Верховна Рада України 6 квітня 1992 р. ухвалила постанову № 2256-ХІІ «Про підготовку багатомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні». І вже 11 вересня 1992 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією». Тоді ж було утворено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» у складі 22 осіб на чолі з академіком НАН України П.Т. Троньком. Нині Головну редколегію очолює академік НАН України В.А. Смолій. Одним із заступників Голови редколегії є Олександр Сергійович Рубльов. Постановою також передбачалося видання періодичного науково-документального журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» у якому б друкувалися дослідження та документи колишніх спецслужб, формування електронного національного Банку даних жертв політичних репресій радянської доби. Всю цю роботу було покладено на новостворений науковий структурний підрозділ – відділ по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. З 2005 р. його очолив О.С. Рубльов. Наразі це відділ історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України. Завдяки титанічній і злагожденій роботі Головної редколегії, її обласних відділень, Інституту історії України НАН України, Служби безпеки України, Державного комітету архівів України, обласних державних адміністрацій та обласних рад, науковців, краєзнавців, архівістів вже видано 110 книг із понад 130 запланованих. У електронну базу жертв політичних репресій внесено понад 700 тисяч репресованих громадян. Видано 45 номерів журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». В усьому цьому науковому вирі Олександр Сергійович відчувається впевнено і вправно. Серед чисельних загальних праць з історії тоталітаризму, виокремимо спеціальні дослідження, що розкривають механізм фабрикування й перебігу «справ»: «Польської військової організації» та «Української військової організації в УСРР».

Олександр Сергійович Рубльов активно займається дослідженням історії національних меншин в Україні в ХХ столітті. Брав активну участь у міжнародному українсько-польському проекті «Поляки в Україні. 1917–1939 рр.» (1998–2014 рр.), в рамках якого підготував ґрун-

товні дослідження про репресії проти поляків у 1930-х рр.

Знаний вчений входить до складу спеціалізованих вчених рад із захисту дисертаційних досліджень в Інституті історії України НАН України, Інституті педагогіки Національної академії педагогічних наук України. Протягом 1998–2002 рр. був вченим секретарем Експертної ради з історичних наук ВАК України. За цей час під його керівництвом підготовлено 3 доктори та 8 кандидатів історичних наук. Він є автором понад 100 наукових праць, зокрема 3 монографій.

О.С. Рубльов – багаторічний член редакційних колегій низки фахових періодичних видань з історії України. Серед них популярні та загальновідомі видання: «Український історичний журнал» (з 1996 р. – заступник головного редактора), «Сторінки воєнної історії України», «Краєзнавство» тощо. Із 1997 р. – відповідальний секретар 10-ти томної «Енциклопедії історії України». Із 2005 р. – головний редактор журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ».

Олександр Сергійович входить до складу Правління Національної спілки краєзнавців України.

Незважаючи на численні наукові звання, вагомі посади, О.С. Рубльов відкритий до спілкування, наукової дискусії, щирий, завжди готовий допомогти. Тому і користується повагою серед колег та громадськості.

Плідна робота історика не залишилася поза увагою керівництва держави. Він удостоєний почесного звання «Відмінник освіти України» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 496-К від 20 вересня 1996 р.). Указом Президента України № 669/2004 від 22 червня 2004 р. Олександр Сергійовичу присвоєно звання «Заслужений працівник культури України». За цикл праць з проблем методології і методики історичної україністики став лауреатом премії НАН України імені М.С. Грушевського (1997 р.). За підготовку «Енциклопедії історії України» у 10 томах (у співавторстві) Указом Президента України № 101/2017 від 7 квітня 2017 р. він удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки.

Сьогодні Олександр Сергійович Рубльов сповнений науковими планами та задумами. Хай всі вони обов'язково втіляться в життя! Наукова громадськість, колеги та друзі широко вітають колегу та зичать міцного здоров'я і подальших творчих успіхів!

Осягаючи простір та час

(до 50-річчя доктора історичних наук Ярослави Верменич)

Високі наукові стандарти, які дотримується у своїй професії історика ювіляр Ярослава Верменич, були закладені від народження. Адже з'явилась Ярослава Володимирівна на світ 1 травня 1967 року у Києві у родині талановитих, освічених та працьовитих людей. Батько майбутньої історикіні – відомий український композитор Володимиром Верменичем, мати – авторитетний вчений у галузі етнополітики Лариса Нагорна.

Після шкільних років Ярослава Володимирівна вступила на бібліотечний факультет Київського державного інституту культури, який закінчила з відзнакою у 1988 році. На початку 1990-х років Я. Верменич блискуче захистила кандидатську дисертацію, присвячену політичним аспектам політиці українізації у 1920–1930-х роках.

Кваліфікованого спеціаліста було запрошено на роботу до відділу регіональних проблем Інституту історії України Національної академії наук України. З відділом регіональних проблем історії України буде тісно пов'язане її подальше професійне життя, спочатку в якості наукового співробітника, а надалі в статусі керівника структурного підрозділу академічної установи. З середини 1990-х років Ярослава Верменич зосереджується на розробці міждисциплінарного наукового напрямку – історичній регіоналістиці. Услід за В. Антоновичем, М. Грушевським, Д. Багалієм, Я. Верменич стала вивчати процеси життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у територіальній площині. Досліджуючи традиції «регіонального виміру» в українській історіографії, осягаючи накопичений емпіричний матеріал, Я. Верменич у власних публікаціях часто-густо зосереджується на теоретико-методологічному осмисленню проблем регіоналізації.

Кристалізація нової «просторової» дослідницької парадигми знайшла своє відображення у монографії «Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу» (К., 2001. – 231 с.). В ній автор обстоює застосування хорологічних підходів до вивчення соціумів, наполягає на тому, що не час, а простір є основною структурною домінантою дослідження, чітко розме-

жовує поняття «історична регіоналістика» – «історична географія» – «історичне краєзнавство».

З кожною наступною працею Ярослава Верменич намагається розглядати регіоналістику як комплексну синтезуючу дисципліну, у

міждисциплінарному просторі, на межі природничого й соціогуманітарного знання. Теоретико-пізнавальним та прикладним функціям історичної регіоналістики XIX – початку XX ст. була присвячена докторська дисертація, захищена Я. Верменич у 2005 році.

У численних працях, які побачили світ на початку XXI століття, автор намагається розширити тезаурус історичної регіоналістики.

Верменич звертає увагу на лімологію, локальну історію, урбаністику. Її роботи все частіше мають не лише дослідний, але й прикладний характер. Схвальні відгуки наукової громадськості отримало написане Я. Верменич спеціальне науково-методичне видання для студентів історичних факультетів «Історична регіоналістика. Навчальний посібник» (К., 2014. – 412 с.)

У нещодавно виданій монографії «Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст.» (К.: Інститут історії України, 2016. – 356 с.) вкотре зосереджує увагу на необхідності осмислення ролі регіональних чинників у житті українського суспільства, на ґрунтовному аналізі співвідношення загального та часткового в історії.

З нагоди 50-річного ювілею щиро бажаємо Ярославі Верменич міцного здоров'я, невичерпної енергії, натхнення, оптимізму і нових плідних здобутків на ниві краєзнавства.

**Джерела
та біографічні студії**

Наталя Мех (м. Київ)

Життя святих, укладені на Святій Горі Афон та українська агіографічна традиція

У статті висвітлюється важлива подія в сучасній українській духовній культурі – вихід Житій святих, укладених на Святій Горі Афон, українською мовою. Укладачем цього видання є ієромонах Макарій з монастиря Симонопетра на Афоні. Крім того, у дослідженні розглядається українська агіографічна традиція від преп. Нестора Літописця та його співавторів до святих Димитрія Ростовського та Філарета (Гумілевського), архієпископа Чернігівського.

Ключові слова: життя святих, християнство, агіографічна традиція, українська культура, духовна культура.

Natalia Mekh

Lives of the saints concluded on Mount Athos and ukrainian hagiographic tradition

The article highlights the important event in modern Ukrainian spiritual culture - output Lives of the Saints entered the Holy Mount Athos, Ukrainian. This publication is compiled Fr Macarius of Simonopetra on Mount Athos.

The adoption of Christianity - is, without exaggeration, a landmark integrative and unifying event for the entire Slavic world, which enabled the Kiev State to enter the circle of Christian civilization, to become part of their intellectual and spiritual heritage.

Because Christianity «Ukraine was able to also join the rich heritage of ancient culture, which was the successor Byzantium. In addition, after the adoption of Christianity eastern Slavs experienced the cultural influence Bulgaria, which carried through Rus-Ukraine contacts with Byzantium».

Literature, who came to our land of adoption of Christianity contributed to the creation of our own original literature that «odds first in Bulgarian translation and processing of increasingly processed scribes and obty-rayuchys incontinal use, gaining more and more distinct local features, remove some details took while others and thus gradually included an integral part in our literature».

In addition, the study examined Ukrainian hagiographic tradition of the teacher. Nestor the Chronicler and his collaborators to St. Demetrius Rostovsky and Filaret (Gumilevsky), Archbishop Chernigovsky.

Key words: Lives of the Saints, Christianity, hagiographic tradition of Ukrainian culture, spiritual culture.

Наталя Мех

Жития святых, составленные на Святой Горе Афон и украинская агиографическая традиция

В статье освещается важное событие в современной украинской духовной культуре - выход Житий святых, составленных на Святой Горе Афон, на украинском языке. Составителем этого издания является иеромонах Макарій из Симонопетра на Афоне. Кроме того, в исследовании рассматривается украинская агиографическая традиция от преп. Нестора Летописца и его соавторов до святителей Димитрия Ростовского и Филарета (Гумилевского), архиепископа Черниговского.

Ключевые слова: жития святых, христианство, агиографическая традиция, украинская культура, духовная культура.

Прийняття християнства – це, без перебільшення, епохальна інтегративна та об'єднавча подія для всього слов'янського світу, що дала можливість Київській державі увійти в коло країн християнської цивілізації, стати частиною їх інтелектуального і духовного надбання.

Християнство як релігійна система «докорінно змінила хід розвитку державності, духовності і культури східних слов'ян, всього їхнього суспільно-політичного життя. Вона мала не лише суто релігійні, а й нерелігійні наслідки. Християнство прийшло в Русь-Україну не лише як релігія, але і як нові культура, мораль, цивілізація.

Завдяки його прийняттю Київ став одночасно і політичним, і релігійним центром середньовічної Русі-України. Причому міжнародний авторитет Києва з часом настільки зріс, що його стали порівнювати із «священним градом» Єрусалимом та з «новим Єрусалимом» – Константинополем. ... Через християнство Україна отримала змогу також прилучитися до багатой спадщини античної культури, спадкоємницею якої була Візантія. Крім того, після прийняття християнства східні слов'яни відчували на собі культурний вплив Болгарії, через яку здійснювалися контакти Русі-України з Візантією»¹.

Праведні труди святих Рівноапостольних Кирила та Мефодія дали можливість познайомити слов'янські народи із візантійською агіографією. А їхні учні «започаткували оригінальну слов'янську агіографічну традицію яскравими життями самих святих перекладачів. Незабаром після Хрещення Київської Русі народжується й давньоруська агіографія. Уже у Повісті минулих літ (2-ї пол. XI ст.) преп. Нестор Літописець та його співавтори виступають як агіографи, ставлячи в один ряд із давніми християнськими святими своїх видатних співвітчизників: передусім преп. Антонія (це життє не збереглося) та преп. Феодосія Печерських, а також перших руських страсотерпців свв. Бориса і Гліба та інших сучасних їм світських та релігійних діячів»².

Література, що прийшла на нашу землю з прийняттям християнства, сприяла творенню нашої власної оригінальної літератури, яка «розходилася спочатку в болгарських перекладах та переробках, дедалі більше перероблялась переписувачами і, обтираючись у повсякчасному вжитку, набирала дедалі виразніших місцевих ознак, одкидала одні деталі, приймала натомість інші й таким чином потроху входила органічною частиною в наше письменство»³.

Д. Чижевський відзначає, що перекладна література «дала надзвичайно багато для розвитку літератури оригінальної: мова, стиль, композиція, зміст останньої діставали численні продуктивні спонуки від перекладної літератури. Цей вплив був значний навіть у сфері народної поезії, оскільки про неї можна судити.

Дух перекладної літератури значною мірою був духом старохристиянським ...; специфічні «візантійські» впливи були, але не переважали»⁴.

У науковій картині світу прийнято поділяти релігійну літературу часів Київської Русі на «канонічну (правовірну) та апокрифи. До канонічної належать житія – житійні, агіографічні твори, присвячені подвижницькому життю святих. Вони перекладалися безпосередньо з грецьких оригіналів. ... Поступово виникли календарні житія, тобто розміщені за порядком днів пам'яті святих (Чет'ї-мінеї, Синаксар чи Прологи). Поширеною на Русі була збірка менших житій на кожен день року з додатками повчальних оповідань під назвою «Пролог» («Синаксар», «Менологійон»). Існували й некалендарні житія – патерики, де житія розташовані в алфавітному (азбучний патерик) чи географічному (Синайський патерик, Єгипетський патерик) порядку. Найбільшим здобутком цього жанру ... був Києво-Печерський патерик (початок XIII ст.), також географічний»⁵.

Ця видатна пам'ятка нашої культури, приєднуючись до Єгипетського, Синайського, Палестинського та інших отечників, засвідчує як

¹ Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політичний аналіз). – К.: Криниця, 1999. – 324 с. – С.65.

² Ієромонах Макарій Симонопетрський. Житія святих, укладені на Святій Горі Афон. Синаксар. – Т. 1. Січень. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – С. 11.

³ Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 77.

⁴ Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С. 50.

⁵ Слінушко О. Софія Київська. Українська література Середньовіччя: доба Київської Русі (X–XIII століття). – К., 2002. – С. 130–131.

приналежність «києво-руського християнства до всієї східнохристиянської традиції, так і неповторність, унікальність нашої святості».

Хоч яким складним для християнської культури України був період після татаро-монгольської навали XIII-XV ст., та і в цей час поволі, але невпинно тривало входження християнських цінностей в життя суспільства. Суттєвим досягненням агіографії цього відтинку часу був рукопис Києво-Печерського Патерика від 1462 року (т.зв. Касіянівська редакція). Відтепер життя печерських святих циркулюватимуть у народі саме у цій версії»⁶.

Розширення культурних контактів з Європою, глибинні зв'язки з православною грецькою традицією, поширення книгодрукування – все це, починаючи з XVI-XVII ст., сприяє входженню в українську духовну культуру нових життєвих сюжетів.

Надзвичайно важливою постаттю в нашій культурі був святий Петро Могила (1596–1646 рр.) – палкий захисник православної віри, людина широкої ерудиції, інтелектуал з твердим характером та люблячим людей серцем. Його державницька та духовна діяльність сприяли поверненню Києву статусу центру всього православного населення як України, так і Польщі та Литви. Він був канонізований Української Православною Церквою у 1996 році, з нагоди 400-ліття від дня народження.

Святий Петро Могила «задумав, але не встиг реалізувати дві колосальні праці: *Життя святих* та перевидання виправленої слов'янської Біблії... Його задум з часом утілив монах київського Кирилівського монастиря Димитрій (в миру Данило Туптало) – згодом святий Димитрій Ростовський, який створив перше у нашій Церкві зібрання *Житій святих*, що назавжди стало настільною книгою віруючих»⁷.

Не можемо оминати увагою і ще одне надбання нашої духовної культури. Йдеться про 4-томне зібрання *житій* святого Філарета (Гумілевського), архієпископа Чернігівського. У названій праці він глибоко дослідив церковну історію та спадщину Отців Церкви.

Якщо перекинути місток у сучасність, то важливою подією в сучасній українській культурі став вихід *Житій святих*, укладених на Святій Горі Афон українською мовою. Український переклад, як зазначено у передмові до видання, «було розпочато з благословення людини, яка наочно нагадувала всім нам про присутність святості у нашому житті, – Блаженнішого Митрополита Київського та всієї України Володимира, світлій пам'яті якого ми присвячуємо це видання»⁸. Укладачем цього видання є ієромонах Макарій з монастиря Симонопетра на Афоні. «Життя святих – це саме Євангеліє, втілене в повсякденному житті. Усі ці Божі люди – чоловіки та жінки, поважні старці й енергійна молодь, навіть зовсім малі діти нехтували всім, щоб віднайти Христа. Вони крок за кроком ішли шляхом подвижництва.. Відтак, прославлені у лоні Церкви Самим Розп'ятим Господом, вони освітлюють серця вірних, наче осяйні світила.

Тож зрозуміло, чому уважне читання Житій святих не менш важливе для віруючих, ніж читання Священних Писань Старого і Нового Заповітів, творів богоносних отців, Діянь та Правил святих Соборів»⁹, – відзначив Варфоломей, Божою милістю, архієпископ Константинополя, Нового Рима, Вселенський Патріарх.

У передмові до французького видання Синаксаря ігумен афонського монастиря Симонопетра, шановний старець архімандрит Еміліан (Вафідіс) відзначає, що «Життя святих – це не лише повернення уваги історичної науки до витоків Церкви; вивчення їх – не просто знайомство. Це наше залучення до життя та способу життя повсякчас тут присутнього друга Божого – такого, на якого його перетворила благодать Божа... Зрештою, для нас це певною мірою вступ до таїни та шлях до Первообразу, до якого здійснюються і любов, і пошана, і поклоніння наші»¹⁰.

У Синаксарі о. Макарія, укладеному на Святій Горі Афон, зокрема в його українському перекладі, враховано досвід видатних попередників, особливо в життях святих Київської Русі.

⁶ Ієромонах Макарій Симонопетрський. Життя святих, укладені на Святій Горі Афон. Синаксар. – Т.1. Січень. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – С. 11.

⁷ Там само. – С. 261.

⁸ Там само. – С. 5.

⁹ Там само. – С. 7.

¹⁰ Там само. – С. 9.

В українському виданні значно розширено інформацію про життя тих святих, які жили і творили в Україні. Життя свт. Петра Могили, свт. Феофана Затворника, свт. Афанасія Мгарського, преп. Іони Київського та ін. були спеціально укладені для українського видання афонського Синаксаря. Крім того, у названий том увійшли нові відомості про православних святих таких країн, як Грузія, Британія та ін.

Архімандрит Києво-Печерської Лаври Варлаам Ясинський у передмові до видання *Житій святих* свт. Дмитрія Ростовського звертаючись до читача, закликав: «Ти ж бо, благочестивий читачу, подякуй Богові в Трійці Святій єдиному, хваленому в святих Своїх, і тому, що уже зумів здійснити і друком видати книгу цю добро-потрібну житій, і описані в них праці та подвиги святих приймай люб'язно й користуйся, намагаю-

чись і собі наслідувати життя святих, і хай сподобишся за життя своє богоугодне до вписання у книгу життя вічного та ликостояння зі святими на небесах»¹¹.

Переконані, що ці слова архімандрита Варлаама можемо віднести й до *Синаксар*, що укладений на Святій Горі Афоні єромонахом Макарієм з монастиря Симонопетра. Адже життєписи знаменитих єпископів, патріархів, монахів, світських осіб, канонізованих Православною Церквою, без сумніву, важливий фрагмент нашої духовної культури. Житійна література завжди збагачувала віруючу людину, була певним зразком благочестя. Ці твори відкривають нові смисли, живлять допитливу думку, подають приклади втілення найвищих чеснот у житті святих, спонукають до самозаглиблення та самовдосконалення.

References

1. Shuba O. (1999) Religion in ethnonational development of Ukraine (political analysis). – K. [in Ukrainian].
2. Hieromonk Makarios Symonopetrsky (2014) Lives of the Saints concluded on the Holy Mount Athos. Synaksar. – Vol.1. January. – K. [in Ukrainian].
3. Efremov S. (1995) History of Ukrainian Writers. – K. [in Ukrainian].
4. Chizhevsky D. (1994) History of Ukrainian literature. – Ternopil, [in Ukrainian].
5. Slipushko O. (2002) Sophia of Kyiv. Medieval Ukrainian Literature: the Kyiv Rus epoch (10th–13th centuries). – K. [in Ukrainian].
6. Hieromonk Makarios Symonopetrsky (2016) Lives of the Saints concluded on the Holy Mount Athos. Synaksar. – Vol.2. February. – K. [in Ukrainian].

¹¹ Там само.– С. 14.

Оксана Силка (м. Київ), Лариса Синявська (м. Черкаси)

Михайло Злобинець: золотоніський просвітник загальноукраїнського рівня (1883–1937 рр.)¹

У статті на основі широкого фактологічного матеріалу висвітлено основні віхи життя та громадсько-просвітницької діяльності українського бандуриста, учителя, очільника просвітницького руху на Золотоніщині (суч. Черкаська область) Михайла Олександровича Злобинця (літературний псевдонім—Домонтович). Закцентовано увагу на різносторонніх аспектах його діяльності: організація студентського ансамблю бандуристів у Києві на початку ХХ ст., видання україномовних книг, створення та очолення Осередку «Просвіти» у м. Золотоноша, участь в українському Червонохрестному русі тощо.

Ключові слова: національна свідомість, зряче кобзарство, громадські товариства, Золотоніська «Просвіта», сільський статутний громадський рух.

Oksana Silka, Larissa Syniavska

Mykhaylo Zlobynets: zolotonoskiy educator national level (1883–1937)

The article is based on extensive factual material covers the major milestones of life and public educational activities of Ukrainian bandura, teacher, leader of the movement for educational Zolotonischyni (modern. Cherkasy region) Mikhail Alexandrovich Zlobyntsya (pen name – Domontovych). The attention is paid to diverse aspects of its activities: organization of student Bandura Ensemble of Kiev in the early twentieth century, publishing Ukrainian books, creating and leading Branch “Prosvita” in Zolotonosha, participation in Ukrainian Red Cross movement and so on.

Indicated that the name Michael Zlobyntsya named one of the Zolotonosha streets (Cherkasy region). His poem “Wake up father, you should not sleep...” translated into Russian and English.

Proved that the life, personal beliefs and legacy of Mikhail Alexandrovich Zlobyntsya is part of a large-scale public cultural and educational movement Naddnriprianschyna. Raising on the surface partially forgotten layer of displays of public initiatives in the area of creation associations of cultural and educational local focus is feasible contribution to the writing of a new, objective history of towns and villages in Ukraine. Research of personal participation of citizens in such processes allows derived from historical oblivion generation of those, whose personal beliefs were formed during the Russian Revolution in 1905, active work took place in the 10 – 20-ies and forced silence occurred in the 30-ies XX century.

Key words: national consciousness, seeing kobzarstvo, public companies, Zolotonoshskaya “Prosvita” rural statutory social movement.

Оксана Сылка, Лариса Синявская

Михаил Злобинець: золотоношский просветитель общеукраинского уровня (1883–1937 гг.)

В статье на основе широкого фактологического материала освещены основные этапы жизни и общественно-просветительской деятельности украинского бандуриста, учителя, лидера общественных организаций на Золотоношине (совр. Черкасская обл.) Михаила Александровича Злобинца (литературный псевдоним – Домонтович). Акцентируется внимание на разностронних аспектах его деятельности: организация студенческого ансамбля бандуристов в Киеве в начале ХХ в., издание украиноязычных книг, организация и возглавление местной культурно-образовательной организации «Просвіта» в г. Золотоноша, участие в общественной организации Украинский Красный Крест.

Ключевые слова: национальное сознание, кобзарство, общественные объединения, Золотоношская «Просвіта», сельское уставное общественное движение.

¹ Публікація містить результати досліджень проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом №Ф67/27-2016 «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз».

Сучасний бандурист Віктор Мішалов, людина духовної культури та представник високого мистецтва, наступним чином охарактеризував життя та діяльність М. Злобинця: «Про видатного бандуриста й українського діяча Михайла Злобінцева ми знаємо доволі мало, і то переважно завдяки матеріалам, які були надруковані за кордоном і відомі нам лише з джерел Української діаспори, звідки і з'явилося чимало фактичних помилок, які і сьогодні часто повторюються. М. Злобінцев був організатором першого нам відомого зрячого ансамблю бандуристів, автором другого самонавчителя гри на бандурі, а також першого збірника творів для бандури. Таким чином, він зробив значний внесок у розвиток бандурного мистецтва і цим здобув собі вічну пам'ять і подяку від усіх бандуристів».

А що ж історики? Особистість М. О. Злобинця до цього часу комплексно не досліджувалась, хоча, на нашу думку, його життя, культурно-громадська діяльність, літературна та педагогічна спадщина не заслуговують на забуття.

Джерельною основою пропонованих матеріалів стали різноманітні, хоча і нечисельні за видовою та змістовною ознакою, документи: неопубліковані архівні документи; матеріали особистого походження (спогади); звітні матеріали Золотоніського повітового земства Полтавської губернії; літературна спадщина М. О. Злобинця; довідникові видання Полтавської губернії; агітаційні листівки громадсько-політичної організації «Українська Золотоніська Громада», секретарем якої був Михайло Олександрович (такі агітки зберігаються у Російській національній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна, м. Санкт-Петербург, Росія; примірники газети «Вільне слово» (м. Золотоноша), ініціатором випуску якої був М. Злобинець; матеріали Золотоніського та Домонтовського краєзнавчих музеїв.

У літературі української діаспори ім'я М. Злобинця побіжно згадується кілька разів. У газеті «Свобода» (США) за 1923 р. серед книг, заборонених радянською владою до вжитку в дитячих установах УСРР, було зазначено і україномовний підручник М. Злобинця «Арифметика»². У 1950 р. у газеті «Український робітник» (США) з'явилася стаття кобзаря Василя Ємця «На добру славу України», де він відзначив позитивний внесок М. Домонтовича (М. Злобинця) у розвиток кобзарського мистецтва³. У виданні Союзу Українців Католиків в Америці «Календар “Провидіння” на 1954 рік» наголошувалося на важливому значенні друкованого «Підручника гри на бандурі»: «Написав його один із кращих тодішніх полтавських кобзарів Микола Злобинців, учитель гімназії в Золотоноші»⁴.

У радянській історіографії ім'я нашого земляка для дослідників залишилося осторонь наукових інтересів істориків. Хоча, заради справедливості, потрібно відзначити той факт, що до роботи О. І. Дей, воно все ж таки потрапило, хоча із помилкою – Микола Злобинців⁵. Саме це ім'я у подальшому використовували у своїх роботах українські науковці.

Для сучасних дослідників культурно-освітніх процесів в Україні першої третини ХХ ст. особистість М. Злобинця теж залишається малодослідженою. Вони згадуть його ім'я побіжно, у контексті інших подій. Маємо статті довідкового характеру в енциклопедичних виданнях – Українській літературній енциклопедії⁶, Енциклопедії сучасної України⁷, Українській музичній енциклопедії⁸, автори яких, сподіваємось, у силу об'єктивних обставин, зазначають невірні біографічні дані. При усій повазі до визнаного дослідника кобзарства Б. М. Жеплинського, його відомості про Михайла Олександровича є неточними, починаючи від імені – Микола Васильович,

² Нищенне української книжки большевиками на Україні // Свобода. – 1923. – 1.11. – С. 3.

³ Ємець В. На добру славу України [Електронний ресурс] / В. Ємець. – Режим доступу: <http://khotkevych.org/tmp/081208161231C.html>.

⁴ Календар Провидіння на 1954 рік. – США, 1953. – С. 136, 139.

⁵ Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів: XVI–XX ст. / О. І. Дей. – Київ, 1969. – С. 234.

⁶ Пономаренко М. Ф. Злобинець (Злобинців) Михайло / М. Ф. Пономаренко // Українська літературна енциклопедія. Т. 2. Д–К. – Київ, 1990. – С. 272–273.

⁷ Жеплинський Б. М. Домонтович Микола / Б. М. Жеплинський // Енциклопедія Сучасної України. Т. 8. Дл–Дя. – Київ, 2008. – С. 256.

⁸ Муха А. І. Домонтович / А. І. Муха // Українська музична енциклопедія. Т. 1. – Київ, 2006. – С. 641.

дати народження – 1886/1887 рр., місця навчання – історичний факультет Київського університету, дати і місця смерті тощо⁹.

Заради об'єктивності відзначимо, що ім'я М. Злобинця, як автора видань початку ХХ ст., віднайшлося у кількох бібліографічних покажчиках: «Бібліографічний покажчик відсутніх у фонді Державного архіву друку неперіодичних і періодичних видань (1917–1918 рр.)»¹⁰, «Україномовна колекція освітянської літератури у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (1857–1923 рр.)»¹¹, «Видання “Просвіт” Наддніпрянської України»¹² та у інших.

Як не дивно, але ім'я Михайла Олександровича, призабуте для істориків, не є забутим для представників українського музичного мистецтва. Більш-менш суцільну канву життєвого та творчого шляху М. Злобинця реконструював для української науки бандурист, дослідник кобзарства, композитор та диригент В. Ю. Мішалов¹³, є згадки про кобзаря Домонтовича у виданнях музичної спрямованості та виданнях, у той чи інший спосіб присвячених Т. Шевченку¹⁴. Щоправда, і у них Михайла Олександровича уперто продовжують називати Миколою.

Ім'я Михайла Олександровича було повернуто українцям, а самого його реабілітовано по-

смертно завдяки зусиллям відомого черкаського краєзнавця М. Ф. Пономаренка. Про це дуже стисло зазначено в одному з томів науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»: «Злобинець Михайло Олександрович, 1883 р. н., уродженець м. Золотоноша, українець, б/п. Проживав у м. Золотоноша. Викладач педтехнікуму. ОН ОДПУ 22 жовтня 1928 р. засуджений до 3 р. ВТТ. Реабілітований 26 квітня 1984 р.»¹⁵.

У 2013 р. у рамках розгляду перших друкованих «Шкіл гри для бандури», що знаходяться у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, О. А. Шевченко звернула увагу серед інших і на «Самонавчатель гри на кобзі або бандурі»¹⁶. Черкаська громада у 2013 р. відзначила 130-ті роковини від дня народження М. О. Злобинця принаймні згадкою про нього у довідково-бібліографічному виданні «Календар пам'ятних дат Черкащини на 2013 рік»¹⁷.

У 2012 р. вперше в сучасній історіографії авторами даної наукової розвідки було зроблено спробу комплексного представлення в рамках вузького історико-бібліографічного дослідження нарису про життя М. Злобинця, вибраної бібліографії та кілька його робіт¹⁸. Окремі аспекти нашого дослідження було оприлюднено у 2013 р. у Луцьку під час відзначення 95-ї річниці від часу

⁹ Микола Злобинець // Жеплинський Б. М. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник / Б. М. Жеплинський, Д. Б. Ковальчук. – Львів, 2011. – С. 73.

¹⁰ Бібліографічний покажчик відсутніх у фонді Державного архіву друку неперіодичних і періодичних видань (1917–1918 рр.). – Київ: Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова», 2010. – 168 с.

¹¹ Україномовна колекція освітянської літератури у фондах ХДНБ ім. В. Г. Короленка (1857–1923 рр.): путівник. – Кам'янець-Подільський: Вид. ПП Зволейко Д. Г., 2008. – 128 с.

¹² Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922 рр.) / уклад. С. Л. Зворський. – Київ: Глобус, 1999. – 133 с.

¹³ Мішалов В. Бандурист М. Домонтович – Михайло Злобінцев / М. Мішалов // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. Вип. 17–18. – Івано-Франківськ, 2009–2010. – С. 295–301.

¹⁴ Тарахан-Береза З. Святиня / З. Тарахан-Береза. – Київ, 1998. – С. 248, 520, 521.

¹⁵ Злобинець Михайло Олександрович // Реабілітовані історією: у 27 т. Черкаська область. Кн. 3. – Сміла, 2003. – С. 118.

¹⁶ Шевченко О. А. Перші друковані школи гри для бандури в електронному каталозі відділу формування музичного фонду [Електронний ресурс] / О. А. Шевченко // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 19, т. I. – Рівне, 2013. – Режим доступу: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Uk_msshr_2013_19\(1\)_58.pdf](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Uk_msshr_2013_19(1)_58.pdf).

¹⁷ Календар пам'ятних дат Черкащини на 2013 рік / уклад.: Л. Т. Демченко, Л. Д. Дядик, Т. В. Долгушина. – Черкаси, 2012. – С. 19.

¹⁸ Силка О. Злобинців Михайло Олександрович (1883 – після 20.IX.1937 рр.); Вибрана бібліографія; М. Злобинців “Про землю”; М. Домонтович “Українські революційні пісні” / О. Силка // Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2012. – С. 157–190.

заснування Луцького повітового товариства «Просвіта»¹⁹; на IX науковому семінарі «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури, у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – початку XX ст.», який відбувся у Музеї видатних діячів української культури Л. Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького (м. Київ, 2013 р.)²⁰; на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Кобзар єднає Україну» (м. Черкаси, 2014 р.)²¹ та на Всеукраїнській науковій конференції «Київський університет: минуле та сьогодення» (м. Київ, 2014 р.)²².

Культурно-громадський діяч, очільник Золотоніського громадського просвітницького руху, поет та бандурист Михайло Злобинець народився 31 жовтня 1883 р. у м. Золотоноша Полтавської губернії, у родині земського лікаря. Відомо, що його батько, Олександр Іванович (1862 р. н.), походив із православної міщанської (за іншими даними – священицької) родини. Середню освіту здобув у Лубенській гімназії, вищу – на медичному факультеті Університету св. Володимира у період з 1880 до 1890 рр.²³ Навчання в Університеті частково оплачувало Золотоніське земство, як одному із земських стипендіатів.

Усні перекази домонтовчан та золотонісців, які дійшли до нашого часу, містять відомості про те, що Михайло був позашлюбною дитиною О. Злобинця та однієї з його домашніх служниць (покоївки). Батько визнав сина, передав йому своє прізвище, але більше сином не займався.

Усі турботи про виховання, навчання та освіту Михайла узяла на себе сестра його батька – [?] Деркач. Вона проживала у с. Домантово Золотоніського повіту. Дякуючи її турботам, Михайло отримав і середню, і вищу освіту. Вона фінансово підтримувала його під час навчання у Києві. Як говорять сучасні домонтовчани – вона вивела Михайла в люди. Переказують, що взимку сама возила його до столиці на санях по Дніпру. За власний кошт купувала Михайлові необхідні музичні інструменти.

Після завершення гімназійного навчання (ймовірно у м. Черкаси), Михайло Олександрович Злобинець у 1904 р. вступив на фізико-математичний факультет Університету св. Володимира. Наші пошуки особової справи студента Михайла Злобинця не увінчалися успіхом. У звітних матеріалах фізико-математичного факультету ми частково віднайшли лише перелік оцінок Михайла Олександровича, які він отримав «до осені 1906 р.»: аналітична геометрія – 5, диференціальні розрахунки – 3, інтегральні розрахунки – зараховано, вища алгебра – зараховано, «разностное исчисление» – зараховано, фізика – 5, хімія – 4, богослов'я – 4, французька мова – зараховано²⁴. Знаємо, що «за успіхи у навчанні», відповідно до рішення факультету на чолі з П. Я. Армашевським від 20 жовтня 1906 р. Михайло Олександрович був звільнений від плати за навчання у I та II семестрах 1906/1907 та 1907/1908 навчальних роках²⁵. Одразу ж по вступі до Університету Михайло Олександрович

¹⁹ Силка О. Золотоніська «Просвіта»: діяльність одного року / О. Силка // Українське державотворення: проблеми і сучасність : зб. наук. праць. – Луцьк, 2013. – С. 40–47.

²⁰ Силка О. Бандури пісня недоспівана... або внесок Михайла Злобинця (Домонтовича) у популяризацію кобзарського мистецтва у першій третині XX ст. / О. Силка // Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст. : IX науковий семінар присвячений до дня народження Михайла Петровича Старицького : матеріали. – Київ, 2013. – С. 116–131.

²¹ Силка О. З. Золотоніська Шевченкіана (80-ті рр. XIX ст. – 1919 р.) / О. З. Силка // Кобзар єднає Україну : Програма Всеукраїнської науково-практичної конференції, Черкаси, Канів, 24–25 квітня 2014 р. – Черкаси ; Канів, 2014. – С. 9; Силка О. З. Золотоніська Шевченкіана (80-ті рр. XIX ст. – 1919 р.) / О. З. Силка // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2013. – Вип. 39 (292). – С. 44–49.

²² Силка О. З. «Інтелігентний кобзар» Михайло Злобинець: життя в умовах радянських реалій / О. З. Силка, Л. І. Синявська // Київський університет: минуле і сьогодення : Програма Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 6 червня 2014 р. – Київ, 2014. – С. 7; Силка О. З. М. О. Злобинець: життя за радянських реалій / О. З. Силка, Л. І. Синявська // Вісник Національного університету ім. Т. Шевченка. – Київ, 2014. – № 122. – С. 44–48.

²³ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 597, арк. 124зв.; Свод журналів XXVI очередного Золотоношського уездного земского собрания 1890 г. – Золотоноша, 1891. – С. 59.

²⁴ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1782, арк. 13 зв.

²⁵ Там само, спр. 1778, арк. 30–32 зв., 57 зв., 87 зв., 110 зв.

поринув у активне політичне життя – став членом Української соціал-демократичної партії²⁶.

Перший літературний дебют М. Злобинця, принаймні до виявлення інших публікацій, відбувся під час навчання, у 1905 р., на сторінках альманаху молодих українських письменників «Перша ластівка», укладачем якого став відомий український поет М. Чернявський. До цієї збірки увійшло 3 думки авторства Михайла Олександровича, який узяв собі літературний псевдонім М. Домонтович²⁷. Припускаємо, що така публікація стала для 22-річного чоловіка своєрідними визнанням його таланту серед представників літературної братії. Згодом, у 1914–1915 рр., на сторінках часопису «Рідний край» було опубліковано вірші лірично-естетичної спрямованості²⁸.

До студентських років відносяться відомості про організацію Михайлом Олександровичем першого у Києві ансамблю зрячих бандуристів у складі 6 чоловік. Цілком ймовірно, що один із перших публічних виступів ансамблю відбувся у Каневі 1906 р. під час вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Влітку 1906 р. (4 червня) Михайло Олександрович записав вірш «Прокидайся батьку, годі тобі спати...» та ремарку до нього у книзі відвідувачів на Тарасовій горі і підписався своїм сценічним ім'ям «кобзар Домонтович»:

Прокидайся батьку, годі тобі спати
Твоя Україна уже ожива!
Розбивають в'язні кайдани і ґрати,
Із блакиту лине доленька нова.
Прокидайся швидше, стань поміж синами,
Грянем укупі волю добувать!
Годі нам терпіти, брязкать кайданами
Годі під кнутами голови схилять.

Кобзар М. Домонтович

Через рік, 19 липня 1907 р., М. Злобинець знову відвідав Чернечу гору, про що свідчить ще один залишений ним вірш «Батьку, небагато я прошу у тебе...»:

Батьку, небагато
Я прошу у тебе
Даруй мені сили
Вмерти, коли треба
За країну неньку
В час лихий руйни
Бо мене ще часом
Ляна домовина.

Кобзар Домонтович

Після завершення навчання в Університеті, з вересня 1909 р. М. Злобинець приступив до роботи у Золотоніській чоловічій гімназії. Нами встановлено, що у 1912 р. Михайло Олександрович був дійсним членом і входив до Ради правління громадської організації – Золотоніського сільськогосподарського товариства²⁹. Уже знаний у мистецьких колах, він продовжував займатися літературною працею та бандурним співом. Зафіксовано, що до 1917 р. він організував та керував міським хором (капелою) у складі понад 50 чоловік. Для виступів сам виготовляв бандури та складав думи. «Бандури, які виготовляли учні під його керівництвом, робили з верби, а для дек брали висушену в піску ялину. Кілки також були з дерева, бо М. Домонтович вважав, що металу на інструменті не повинно бути, то він тоді втратить свою автентичність», – так написав про золотоніського бандуриста сучасний дослідник кобзарства Б. Жеплинський³⁰.

У золотоніський період з'явився один з перших україномовних підручників з гри на кобзі «Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі» авторства Михайла Олександровича³¹. У післямові до неї М. Злобинець визнав її: «здобутком майже

²⁶ Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Берлін, 1921. – Т. II. – С. 77; Держархів Черкаської обл., ф. Р-5625, оп. 1, спр. 1908, арк. 14.

²⁷ Домонтович М. Минувала давнина, година кривава...; Повіяв низовий і море сонце пригріло; Море / М. Домонтович // Перша ластівка. – Херсон, 1905. – С. 101–102.

²⁸ Домонтович М. Саме страшне / М. Домонтович // Рідний край. – 1914. – № 3. – С. 7; Домонтович М. [Я хотів би, щоб звуки у мене лились...] / М. Домонтович // Рідний край. – 1914. – № 6. – С. 13; Домонтович М. Весняна пора / М. Домонтович // Рідний край. – 1915. – № 1. – С. 3.

²⁹ Г-н С. Общее собрание членов Золотоношского сельскохозяйственного общества / С. Г-н // Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества. – 1912. – № 14. – С. 5.

³⁰ Микола Злобинець // Жеплинський Б. М. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник / Б. М. Жеплинський, Д. Б. Ковальчук. – Львів, 2011. – С. 73.

³¹ Домонтович М. Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі. Ч. 1–2 / М. Домонтович. – Одеса : Діло, 1913–1914 рр.

трирічної праці та знайомства з кобзарями»³². Встановлено, що роботу над написанням підручника Михайло Олександрович проводив уже за своїх студентських років, зокрема у часописі «Рідний край» за 1908 р. повідомлялось наступне: «Опріч великого підручника до гри на кобзі, зложеного д-єм Г. Хоткевичем, лаштує до друку свій коротенький підручник до гри на кобзі д. Злобінцев»³³.

Михайло Олександрович, як засвідчили подальші події, активно переймався питанням запровадження української мови у навчанні дітей українців. Проблеми реорганізації шкільної освіти, принаймні початкової, він намагався підіймати як гласний на засіданнях Золотоніських повітових земських зборів³⁴. У 1913 р. його було обрано членом земської шкільної комісії/училищної ради, яка займалася розглядом питання про реорганізацію шкільної мережі повіту³⁵.

Невдовзі після початку військових дій у Першій світовій війні додому почали повертатися поранені та фізично скалічені солдати. Золотоніське земство так само, як і інші українські земства, почало розробляти програми щодо реабілітації цих солдат. Висловлювалися і реалізовувалися різні проекти: безкоштовне навчання з основ сільського господарства, городництва, садівництва, практичних курсів з основ різних видів ремесел і т. і. У звітних матеріалах Золотоніського земства за 1916 р. ми знайшли пропозицію М. Злобинця про можливість організації музичної школи-притулку для воїнів-інвалідів³⁶. У ній Михайло Олександрович пропонував особисто безкоштовно навчати гри на музичних інструментах колишніх солдат. Для реалізації проекту потрібне було приміщення і кошти на його

утримання. На жаль, розміри фінансових статків Золотоніського земства не дозволили пристати на це клопотання.

Джерельні матеріали свідчать, що у 1914 р. М. О. Злобинець співпрацював із Полтавською ученою архівною комісією. На нього було покладене завдання опрацювати зміст місцевого архіву Золотоноші³⁷. Перші історико-популярні статті з історії Золотоноші авторства М. Злобинця датуються 1910 р. Припускаємо, що співпраця з Комісією стимулювала і появу низки інших публікацій³⁸. Аналіз їхнього змісту засвідчив патріотичне ставлення М. Злобинця до давньої історії міста.

Зміна суспільно-політичних орієнтирів у країні у 1917 р. позначилася і на організованому культурно-просвітницькому громадському рухові. Тема виникнення та функціонування регіональних громадських осередків на Полтавщині у період визвольних змагань 1917–1921 рр., і у Золотоніщині зокрема, на сьогодні залишається ще малодослідженою. Між тим, без опрацювання регіонального матеріалу неможливо реконструювати об'єктивну історію статутних громадських об'єднань в Україні. Одним із наслідків лютневих подій 1917 р. стало пожвавлення політично- та культурно-національного руху в Золотоноші. За інформацією місцевих дослідників, у місті з 1906 р. існувала громадсько-політична організація «Громада», очолювана М. Злобинцем.

Інституційне оформлення «громадівців» ми фіксуємо уже станом на початок 1917 р. Принаймні, спираючись на кілька збережених агіт-листів до жителів Золотоноші та повіту, які підписані «Золотонішська Українська Громада», та тексту проекту «Статуту Золотоніської Укра-

³² Домонтович М. Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі. Ч. 1 / М. Домонтович. – Одеса: Діло, 1913. – С. 16.

³³ Підручник до гри на кобзі // Рідний край. – 1908. – № 9. – С. 12.

³⁴ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию 52-й очередной сессии за 1915 год. – Золотоноша, 1917. – С. 3. – Разд. паг.

³⁵ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию 52-й очередной сессии за 1915 год. – Золотоноша, 1917. – С. 16. – Разд. паг.

³⁶ Гласного М. А. Злобинцева – о приюте-музыкальной школе для героев-инвалидов // Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52-й очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 г. – Золотоноша, 1917. – С. 12–17.

³⁷ Описание архивов Полтавской губернии // Отчет Полтавской ученой архивной комиссии за 1914 год / сост. И. Ф. Павловский. – Полтава, 1915. – С. 8.

³⁸ М. Д. Кое-что из прошлого г. Золотоноши (продолжение) / М. Д. // Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества. – Золотоноша, 1910. – № 10, 23 марта. – С. 2; М. Д. Дещо з минулого Золотоноші / М. Д. // Вільне слово. – Золотоноша, 1917. – № 27, 23 вересня. – С. 1–2.

їнської громади» вже як майбутньої проукраїнсько налаштованої громадсько-політичної організації. Мета нового об'єднання полягала у «чисто організаційному характері: з'єднати та зв'язати з Головною Українською Громадою дуже численні та поки що і дуже розрізнені частини як українського народу, так і свідомої української інтелігенції»³⁹. Хочемо зауважити, що на одній із листівок, яка датована ймовірно березнем 1917 р., і закликала жителів міста записуватися солдатами до українських полків у Києві, зазначено: «Записуватись можна: г. Золотоноша. Писарь Ради Золотонішської Української Громади М. А. Злобінцев (Земська Управа, або Золотонішська хлоп'яча Гимназія)»⁴⁰.

Нова позапартійна просвітицька організація «Просвіта» у м. Золотоноша постала у квітні 1917 р. знову ж таки завдяки зусиллям громадських діячів на чолі з М. О. Злобинцем та А. М. Лівичким (з 1926 р. – Президент УНР в екзилі). Її організаційне становлення відбулося внаслідок відходу частини членів із «Золотонішської Української громади». І. Танчич вбачає причинами відокремлення «просвітян» від «громадівців» «бажання не допустити підпорядкування загальнонаціональних інтересів вузькопартійним, зберегти єдність національного руху»⁴¹. Надалі «Громада» продовжувала функціонувати вже як громадсько-політична організація. Зокрема, є відомості, що «у травні 1917 р. з її ініціативи було утворено Золотоніську повітову раду, як крайовий орган Центральної Ради», до якого увійшли представники від «Громади», «Просвіти» та делегати від українських партій⁴².

Раду правління Золотонішської «Просвіти» очолив М. Злобинець. Дієвим засобом інформування жителів міста та повіту про створення і напрями діяльності нового громадського об'єднання став україномовний часопис «Вільне слово», який видавався спільно із Золотонішським кооперативним товариством. З 1 липня 1917 р. газета виходила вже двічі на тиждень. Встанов-

лено, що протягом 1917–1918 рр. вийшло понад 60 номерів, принаймні матеріал за червень (26.06.1918 р.) частково введено до українського історіографічного простору. На сторінках «Вільного слова» з'являлися публікації, які у своїй більшості пропагували ідеї освіти серед населення України, розвиток національної школи та виховання, українізацію місцевої церкви на принципах автокефалії, призначення на посади єпископів лише українців за походженням, проведення літургій українською мовою тощо. Газета інформувала населення Золотонішського повіту про відкриття сільських «Просвіт» та бібліотек, реорганізацію та створення нових українських шкіл/гімназій (с. Чорнобай, с. Велика Бурімка, с. Мойсенці тощо), розміщувала поетичні твори.

Серед громадсько-політичних акцій, які вдалося провести «Просвіті» у 1917 р., відзначимо організацію масштабного, у межах м. Золотоноші, 21 травня 1917 р., Дня українського національного фонду. Нагадаємо, що Національний фонд було створено з метою накопичення добровільних внесків для фінансування діяльності Центральної Ради. Про організацію «Просвітою» спільно з іншими патріотичними об'єднаннями Золотоноші Дня українського національного фонду свідчить повідомлення самого М. Злобинця «Про день національно фонду 21 травня»⁴³. З нього, зокрема, ми дізнаємося про функціонування у ній, у 1917 р., кількох українофільських організацій: «Просвіта», жіноче товариство «Праця», Осередок військового клубу імені Гетьмана П. Полуботка та Товариство артистів-аматорів. Так, у Золотоніському міському саду (парку) було організовано велике свято із продажем легкої їжі та напоїв. На святі публіку розважав оркестр духової музики Золотонішської чоловічої гімназії, силами членів Товариства артистів-аматорів показано виставу. Там же було розміщено ятку-кіоск, у якій продавали книги, брошури та листівки «Просвіти», а також 6 кухлів для збору грошей на підтримку Центральної Ради.

³⁹ Брати Українці вільні громадяне Російської Держави! – Золотоноша, 1917. – 1 л.; Статут Золотонішської Української Громади. – Золотоноша, 1917. – 2 с.; Брати Українці! – Золотоноша, 1918? – 1 л.

⁴⁰ Народє Український! – Золотоноша, 1917. – 1 л.

⁴¹ Танчин І. Переслідування «Просвіт» більшовиками в роки визвольних змагань (1917–1920) / І. Танчин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 2010. – Вип. 19. – С. 572.

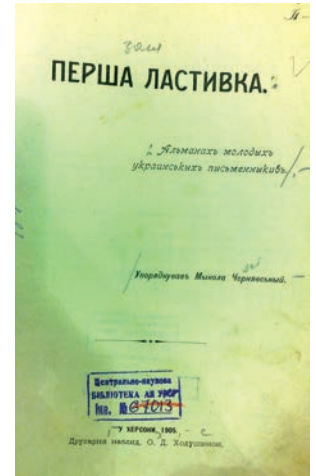
⁴² Голиш Г. М. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотонішського району / Г. М. Голиш, Л. Г. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2008. – С. 33, 115.

⁴³ Злобинців М. Правоздання. Про день національно фонду 21 травня / М. Злобинців // Вільне слово. – 1917. – № 4, 24 червня. – С. 3.

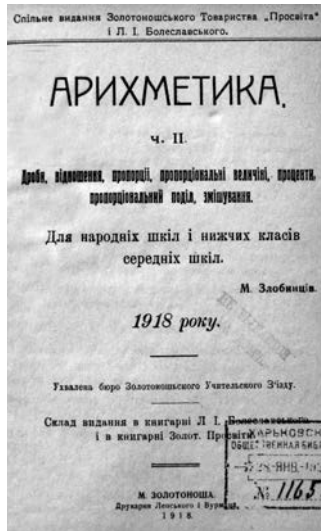

Злобинець Михайло
Олександрович
(з фондів
Домантівського
народного
краєзнавчого музею)

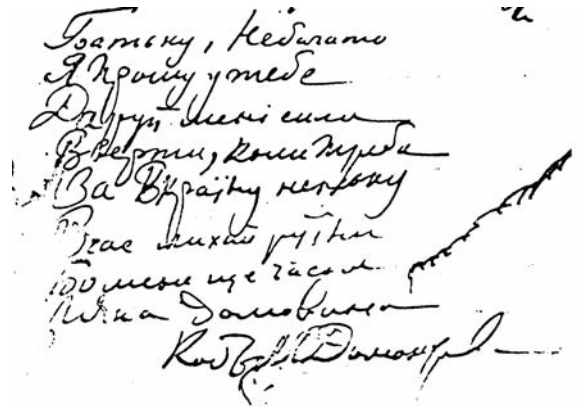

Титульний аркуш
альманаху молодих
українських
письменників
«Перша ластівка»
(Херсон, 1905 р.)
З фондів Національної
бібліотеки
ім. В. Вернадського

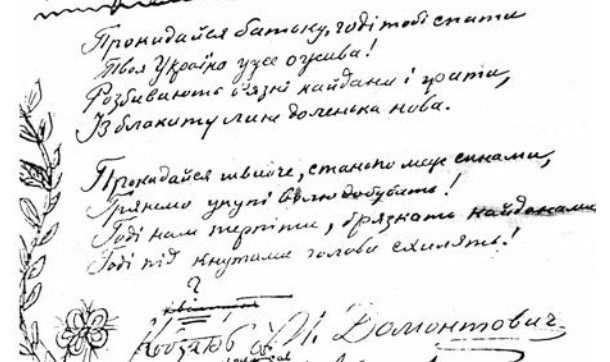

Кобзар М. Домонтович
(з приватної колекції
В. Мішалова)

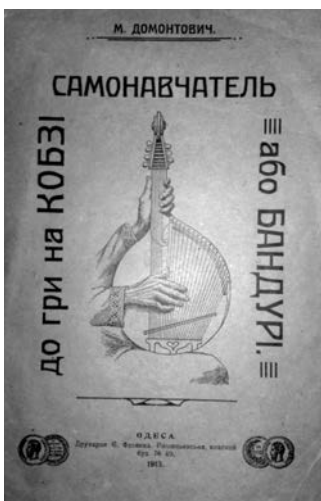
Титульний аркуш
підручника
М. Злобинця
«Арихметика. Ч. II»
(Золотоноша, 1918)
З фондів Харківської
державної наукової
бібліотеки
ім. В. Г. Короленка

1906 року люнь 4.

Рукопис віршів М. Злобинця за підписом
«Кобзар Домонтович». 1906 та 1907 рр.
(з фондів Золотоніського
краєзнавчого музею)

Титульний аркуш
підручника
М. Домонтовича
«Самонавчатель
до гри на кобзі
або на бандурі».
Том 1 (Одеса, 1913)
З фондів Національ-
ної бібліотеки
ім. В. Вернадського

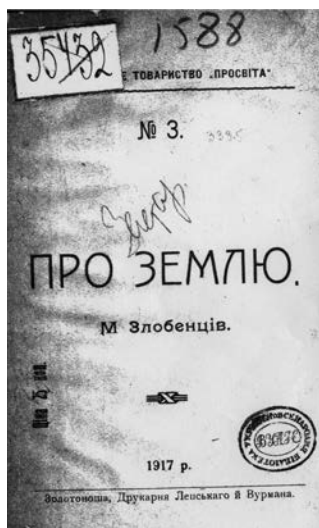

Титульний аркуш збірки «Українські революційні пісні 1905 р. і раніше» за упорядкування М. Злобінця (Золотоноша, 1917) з фондів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського

Капела бандуристів м. Золотоноша (з фондів Золотоніського краєзнавчого музею)

Титульний аркуш видання М. Злобінця «Про землю» (Золотоноша, 1917) з фондів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського

Золотоніська чоловіча гімназія. Випуск 1915/1916 рр. Михайло Злобинець – по центру (з приватного архіву В. Д. Кобякова)

Золотоніський педагогічний технікум. м. Золотоноша, 1926/1927 рр.
 Михайло Олександрович Злобинець у другому ряді, 4 зліва
 (з приватного архіву Н. Ю. Силки)

У результаті проведення свята «Просвіта» отримала чистого прибутку 1434 р. 31 к. Ці гроші, хоча і збиралися для передачі їх до Києва, відповідним рішенням Ради «Просвіти» було залишено на місці, оскільки «Просвіті» дуже потрібні гроші». Як у такому випадку оцінити рішення Товариства? Історик П. Гай-Нижник наступним чином підсумував результати проведення Дня національного фонду в Україні: «Загалом по Україні та поза її межами відгукнулися тисячі національно свідомих людей, але суми, віддані ними у фонд керівного органу української революційної демократії, були мізерними»⁴⁴.

Варто відзначити україномовне видання «Вісті з «Просвіти»», презентоване золотоніській публіці 21 травня 1917 р., у День національного фонду, на першій сторінці якого було сформульовано гасло організації – «Допомога просвіті рідного темного народу».

19 червня 1917 р. Рада «Просвіти» ухвалила рішення про початок збору інформації про діючі у Золотоніському повіті сільські просвітницькі

об'єднання та анонсувала підготовку до проведення низки публічних лекцій «про автономію України і інші справи, цікаві для нашого народу». Відповідно до зібраної інформації, станом на початок вересня 1917 р. у містах, містечках та селах Золотоніського повіту діяло 29 осередків «Просвіти»: у сс. Безпальче, Білоусівка, Богодухівка, Богущкова Слобідка, Великий Хутір, Велика Бурімка, Гельмязів, Дмитрівка, Деньги, Домантово, Демки, Дунипівка, Іркліїв, Жовнине, Кропивна, Коробівка, Золотоноша, Вереміївка, Ліпляве, Матвіївка, Мойсенці, Малі Канівці, Митьки, Москаленки, Троїцьке, Слюзчина Слобідка, Піщана, Прохорівка та Чорнобай. Їхню діяльність намагалася координувати рада спілок «Просвіт» (утворена 10 вересня 1917 р.), до якої входили ідейні натхненники Золотоніської «Просвіти» М. Злобинець, Козловський, Є. Воропай, К. Міщенко, Ігнатівський та інші громадські діячі Золотоніщини⁴⁵. До цієї ради входили представники від 12 сільських і 13-ї Золотоніської міської «Просвіти».

⁴⁴ Гай-Нижник П. День Українського Національного фонду – перший революційний добровільний податок Центральної Ради / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 107–115.

⁴⁵ Список «Просвіт» в Золотоніському повіті // Вільне Слово. – 1917. – № 30. – С. 3.

І все ж таки основна мета Товариства полягала у поширенні знань серед народу через запровадження системи позашкільної та шкільної освіти, організацію публічних лекцій, друк і розповсюдження популярної літератури не лише у місті, а головним чином, у сільській місцевості. «Зараз нам теж без краю потрібно якнайшвидше та якнайкраще просвітити наш темний рідний народ, зазнайомити його з тими питаннями, які хвилюють весь мир, в яких неодмінно повинен добре розбиратися кожен громадянин того народу, який не хоче знову попасти у неволю, знову стати чужим попихачем та приймаком у своїх рідній хаті»⁴⁶, – так писали просвітяни, закликаючи до організації сільських просвітних організацій.

З метою ознайомлення широких верств населення з актуальними питаннями сьогодення М. Злобинцем було започатковано видавничий проект «Видання Золотоніського товариства «Просвіта»». Нами встановлено репертуар новоствореної видавничої серії, принаймні перші 8 книг. Це:

1. Статут Товариства «Просвіта», заснованого в пам'ять Тараса Шевченка / [уклад. М. Злобинець]. – Золотоноша : друк. Гольденберга, 1917. – 7 с. – (№ 1);

2. «Вісті з «Просвіти». – (№ 2);

3. Злобенців М. Про землю / М. Злобенців. – Золотоноша : друк. Лепського й Вурмана, 1917. – 18 с. – (№ 3);

4. Злобенців М. Автономія України / М. Злобенців. – Золотоноша : друк. Лепського й Вурмана, 1917. – 24 с. – (№ 4);

5. Злобинців М. Найкращі здобутки Великої Французької Революції (1792–1795 рр.) / М. Злобинців. – Золотоноша : друк. Лепського й Вурмана, 1917. – 15 с. – (№ 5);

6. Українські революційні пісні 1905 р. і раніше / зібрав М. Домонтович. – Золотоноша: тип. Рабіновича і Шефтеля, 1917. – 16 с. – (№ 6);

7. Домонтович М. Дрібнички: (З натури або з людських переказів) / М. Домонтович. – Золотоноша : Вид. Золотоношського т-ва «Просвіта», 1917. – 15 с.;

8. Шелухін С. На пекучі теми / С. Шелухін. – Золотоноша, 1918. – 15 с. – (Видання Золотоношського товариства «Просвіта»).

У 1917 р. з'явилися у пресі перші рецензії на праці М. Злобинця. Зокрема, на «Автономію України»⁴⁷, «Найкращі здобутки Великої Французької революції (1792–1795 р.)»⁴⁸, «Українські революційні пісні 1905 р. і раніше» В. Дубровського⁴⁹ та «Про землю» А. Яковліва⁵⁰.

«Просвіта» мала свою книгарню на одній із центральних вулиць м. Золотоноша – вул. Кременчуцькій, у якій кожен охочий міг придбати весь асортимент книжкової продукції Товариства. 5 липня 1917 р. газета «Вільне слово» писала: «Спрос на книжки небувалий. Що виходе з друкарень, те зараз же розхватається, розкупується майже на місці, до сел же ледве-ледве та й то коли-не-коли дійде що-небудь, а селам сі зрозумілі книжки найпотрібніші». Золотоніська «Просвіта» стимулювала сільські «Просвіти» організувати продаж літератури на місцях, надаючи видання на комісію зі знижкою 10%: «Сим ви допоможете поширенню книжок поміж селянами, сим ви самі трохи заробите, а головне дасте змогу Золотоношській Просвіті видати ще кілька книжок, потрібних для народу в сей урочистий час, коли сам народ повинен скувати свою долю, як не хоче зостатись у темряві та неволі. Подбайте ж про рідний народ, сільські Просвіти. Се ваш святий національний обов'язок!»⁵¹.

⁴⁶ [Без назви] // Вільне слово. – 1917. – № 7. – С. 1.

⁴⁷ Дубровський В. М. Злобенців. Автономія України. Золотоношська «Просвіта». Стор. 24, ц. 30 коп., 1917 р. / В. Дубровський // Книгарь: літопис українського письменства. – 1917. – Чис. 2, жовтень. – Стлб. 65.

⁴⁸ Дубровський В. М. Злобинців. Найкращі здобутки Великої Французької революції (1792–1795 рр.). Видання Золотоношської Просвіти, 1917 р., № 5. Стор. 15, ціна 15 коп. / В. Дубровський // Книгарь: літопис українського письменства. – 1917. – Чис. 4. – Стлб. 199.

⁴⁹ Д-кий В. Українські революційні пісні 1905 р. і раніше. Зібрав М. Домонтович. Видання Золотоношської «Просвіти», 15 стор., 15 коп. / В. Д-кий // Книгарь: літопис українського письменства. – 1917. – Чис. 2. – Стлб. 151–152.

⁵⁰ Яковлів А. М. Злобенців «Про землю». Видання Золотоношського Т-ва «Просвіта». № 3, 1917 р. Ціна 25 коп. / А. Яковлів // Книгарь: літопис українського письменства. – 1917. – Чис. 4, грудень. – Стлб. 187.

⁵¹ [Без назви] // Вільне слово. – 1917. – № 7. – С. 1–2.

Стосовно діяльності Золотоніської «Просвіти» після 1917 р. маємо лише припущення. Постійні зміни суспільно-політичних орієнтацій у місті протягом 1918 та 1919 рр. звичайно не сприяли налагодженню продуктивної роботи Товариства. Принаймні з другої половини 1918 р. не зафіксовано активних дій з боку «Просвіти».

Отже, можемо констатувати, що Михайло Олександрович Злобинець був активним учасником усіх громадських та культурно-освітніх заходів Золотоніщини, до яких мав змогу долучитися, був активним виразником українських національних інтересів, людиною з прогресивним світоглядом. У нашому розпорядженні є характеристика на Михайла Олександровича, яку було використано у ході радянського слідства в якості свідчення його нібито контрреволюційної діяльності: «Будучи викладачем Золотоніського Педтехнікуму, Злобинець щоразу під будь-якими приводами намагався навіювати учням шовіністичні погляди. Щорічно ним організовувалися екскурсії до могили Т. Г. Шевченка по Дніпру, при цьому усі учасники екскурсій ділились ним на курені і т. п. і вся поїздка супроводжувалася співами шовіністичних пісень та загалом мала вигляд старо-козацького походу. Шовіністичні настрої Злобинця настільки були явними, що його називали не інакше як «козак»⁵².

Ще один пласт життя М. Злобинця, на який варто звернути увагу – політичний. Маємо два сюжети: перший, як було вище зазначено, ще у студентські роки він став членом УСДРП; другий – у 1917 р. висувався як кандидат у депутати до Установчих зборів від самостійників. Свідоме виконання обов'язків і стала громадянська позиція забезпечили М. Злобинцю широке коле знайомих по усій території України. Цей сюжет в українській історіографії презентувала О. Кривицька, спираючись на спогади М. Міхновського: «Участь у виборах до Установчих зборів брали і самостійники, котрі в деяких округах приєдналися до блоку українських соціалістів. Наприклад, у Полтаві кандидатами до зборів значилися В. Андрієнко, М. Злобинців (колишній член УСДРП), М. Міхновський,

О. Макаренко. Афіша з програмою самостійників була підготовлена й надрукована в Золотоноші М. Злобинцівим»⁵³.

Життєву канву М. Злобинця після 1917 р. ми можемо реконструювати у загальних рисах лише на основі матеріалів карної справи, яка зберігається у Державному архіві Черкаської області⁵⁴.

Отже, відповідно до рукопису Михайла Олександровича: «з осені 1917 і по весну 1918 р. у Золотоноші розпочався період появи різних військових загонів, політичне забарвлення яких для мене було невідомим». Восени 1917 р. Михайло Олександрович, як учитель Золотоніської чоловічої гімназії, потрапив у перебіг певних подій, внаслідок яких у 1928 р. був звинувачений у свідомому озброєнні учнів. За його словами «Золотоніська “селянська спілка”» виписала з Києва зброю – гвинтівки і патрони для захисту від кулаків, так мені говорив Гайдамак Василь, голова «селянської спілки». У момент привозу цієї зброї приміщення селянської спілки та демократичного земства були зачинені, тому вона була тимчасово складена у вестибюлі гімназії та у той же день вивезена «селянськими спілками». На організованих зборах батьків з учителями гімназії дії Михайла Олександровича було виправдано. За цим сюжетом, щоправда вже перенесеним у часі, Михайлу Олександровичу радянською владою було пред'явлене перше звинувачення: «Використовуючи свій авторитет і непримиримо вороже ставлячись до більшовизму, Злобинець у 1918 р., під час наступу частин Червоної гвардії (перший прихід радянської влади до Золотоноші був у січні–лютому 1918 р. – *Авт.*) на Золотоношу з боку Кототопа–Бахмача, організував та озброїв загін з учнів Золотоніської гімназії, з якими виступив на м. Золотоношу з метою запобігання наступу більшовиків. У зіткненні з більшовиками загін було розбито»⁵⁵.

З часу оголошення влади гетьмана П. Скоропадського, з квітня 1918 р. М. Злобинець, за його словами, кілька місяців не проводив жодної діяльності, ховаючись від можливого арешту. І все ж таки перший його арешт стався влітку

⁵² Держархів Черкаської обл., ф. 6525, оп. 1, спр. 1908, арк. 16.

⁵³ Кривицька О. Партійний досвід української інтелігенції (1917–1918 рр.) / О. Кривицька // Центральна Рада і український державотворчий процес. Ч. II. – Київ, 1997. – С. 338–339.

⁵⁴ Держархів Черкаської обл., ф. Р-5625, оп. 1, спр. 1908.

⁵⁵ Там само, арк. 4 зв.

1918 р.: «був арештований і поставлений під варту. Ніхто мене не допитував й ніякого звинувачення не висував. Просидів я не більше 1½ місяця, а потім за ліквідації Гетьманщини, звільнений повстанцями»⁵⁶ (гетьманська влада у Золотоноші була повалена у листопаді 1918 р. – *Авт.*).

Наприкінці грудня 1919 р. у Золотоноші остаточно закріпилася радянська влада. Далі були останні вісім років більш-менш зовні спокійного життя. Михайло Олександрович сконцентрував свої сили лише на учительстві та дозволений громадській роботі. У другій половині 1920-х рр. він став членом Українського Червоного Хреста, зокрема його Центрального Комітету та Окружного Черкаського комітету. Це нове громадське об'єднання постало у квітні 1918 р. з ініціативи Всеукраїнського з'їзду лікарів у Києві на базі існуючих в Україні місцевих товариств Російського Червоного Хреста. Захопившись новою для себе справою, Михайло Олександрович регулярно відвідував засідання Центрального Комітету у м. Харків (на той час столиця УСРР), був особисто знайомий із редактором часопису «Вісті ВУЦВК» Євгеном Івановичем Касяненком та його братом Андрієм Івановичем.

10 березня 1928 р. відбувся черговий арешт М. Злобинця за звинуваченням, на цей раз у тому, що він «будучи антирадянським комісаром, працюючи у «Червоному Хресті», ...використовував Червоний Хрест для антирадянської влади, зв'язуючись з контрреволюційним елементом»⁵⁷. 31 березня 1928 р. відповідно до постанови прокурора Шевченківської округи карну справу проти Михайла Олександровича було припинено, оскільки «в процесі слідства не було зібрано достатньо даних для передачі Злобинця М. О. під суд й зібрати такі не має можливості». Не зважаючи на це, 18 травня 1928 р. постановою особливої наради при колегії ОДПУ М. Злобинцю було призначено покарання у вигляді позбавлення волі строком на три роки у перебуванні у концтаборі на о. Соловки відповідно до статті 58, п. 10 Карного кодексу. На факт подання касаційної скарги 22 жовтня 1928 р. особлива нарада при колегії ОДПУ переглянула справу Михайла Олександровича від 18.05.1928 р.

Висновок був, як ми сьогодні розуміємо, передбачений – попереднє рішення залишити в силі.

Відбувши перший термін покарання, М. Злобинця відповідно до рішення особливої наради від 15 травня 1931 р. було виселено на 3 роки до Північного краю. Є відомості про те, що у заслання працював кіномеханіком. Через 2 роки, 22 грудня 1933 р., рішенням трійки ОДПУ Північного краю М. Злобинець було звинувачено за статтею 58, п. 10 і вдруге позбавлено волі строком до 5 років. 20 вересня 1937 р. рішенням трійки НКВС Північного краю М. О. Злобинця засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Йому було 53 роки.

Земляк Михайла Олександровича, знаний краєзнавець В. Почепцов, який мав змогу спілкуватися із його дружиною, у наступних словах описав день його смерті: «А Михайло Олександрович, працюючи в Соловецькому таборі в культосвіті, одного разу не втримався, і поділився спогадами про Україну. Стукач відразу доніс. І М. О. Злобинця «пустили з гірки». Він загинув при падінні. Тіло пошматували собаки. Така кара називалася «спробою втечі»⁵⁸.

Питання про реабілітацію Михайла Олександровича було підняте у березні 1988 р. директором Золотоніського краєзнавчого музею М. Ф. Пономаренком. У відповідності до рішення прокуратури Черкаської області від 12 червня 1989 р. М. О. Злобинця було реабілітовано на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи з відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце у період 30–40-х та на початку 50-х років».

Дружиною Михайла Олександровича Злобинця була Марія Микитівна Тищенко. Її батьківщиною було с. Плешкани Золотоніського повіту. За переказами, Марія співала у Золотоніському хорі, керівником якого був Михайло Олександрович. Родина виховувала сина – Юрія, який народився 1918 р. у с. Домантово Золотоніського району. Є свідчення, що в родині була народжена ще і дівчинка Марія. Про Марію Злобинець відомо наступне: «родом з Домантова біля Золотоноші, навчалась в одному з медичних вузів; була дружиною знаного українського психіатра і невропатолога Антіна Лук'яненка»⁵⁹.

⁵⁶ Держархів Черкаської обл., ф. Р-5625, оп. 1, спр. 1908, арк. 5.

⁵⁷ Там само, арк. 1.

⁵⁸ Почепцов В. Він жив з народом / В. Почепцов // Златокрай (Золотоноша). – 1993. – 6 жовтня. – С. 2.

⁵⁹ Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ ст. та їхні наукові школи / Я. Ганіткевич. – Львів, 2002. – С. 457.

Відповідно до збережених документів у Центральному архіві міністерства оборони Російської Федерації знаємо, що до лав Червоної армії Юрія Михайловича Злобинця було призвано 3 травня 1941 р. Устьянським РВК Архангельської області. Цей факт є свідченням того, що після етапування Михайла Олександровича на о. Соловки, його дружина та син поїхали за ним. Доля Юрія теж виявилася трагічною. Він пропав без вістей у січні 1942 р. У листі одного з його товаришів було написано, що останній раз його бачили 26 вересня 1941 р.⁶⁰

Після Другої світової війни Марія Микитівна Злобинець переїхала до м. Дніпропетровська (тепер м. Дніпро) (за іншими даними до м. Дніпродзержинськ (нині- Кам'янське), у якому і завершила своє земне життя. У 1978 р. приїздила до с. Домантово, зустрічалася з В. Ф. Почепцовим, якому і розповіла про останні дні життя Михайла Олександровича.

На наш погляд, достатньо «справжній» образ золотоніського просвітника зберігся у В. Н. Андрієвського: «На мою превелику радість напередодні мого виїзду до мене завітав мій університетський товариш і великий приятель, Михайло Злобинець, навчитель математики в Золотоноській гімназії, повітовий і губернський гласний, і комісар освіти в Золотоноському повіті. Я його дуже любив і шанував за його милу вдачу. Розумний, інтелігентний, колосальної енергії і роботоздатності чоловік, він мав м'яжку і ліричну, але разом з тим і уперту вдачу, і щире українське серце. Чудово співав і грав на бандурі, робив бандури сам і вчив грати своїх учеників. Видав не тільки український підручник до навчання арифметики, але й школу до гри на бандурі. Збирався відкрити майстерню укра-

їнських музичних інструментів. Його знав і шанував за народню роботу цілий Золотоноський повіт. Колишній український соціал-демократ за студентських часів, він тоді, коли його партія прийшла до влади, не пішов за нею і за її демагогічними гаслами, а пристав натомість до українських націоналістів, «шовіністів» і «куркулів», словом, узяв на плечі тяжкий тягар служби своєму народові, а не спокусився на принадну ілюзію влади над ним. Се був щирий приятель, помічник і порадник у моїй комісарській роботі. Він віз із собою на з'їзд⁶¹ також чимало матеріалів, і ми рішили в разі чого разом боротися і боронитися до останнього. ... Цікава се була подорож! Мій Михайло все веселий і привітний з добрим куснем золотоноського сала і сірим вовняним одягом золотоноського ж виробу у саморобній валізі...»⁶².

Іменем Михайла Злобинця названа одна із вулиць м. Золотоноша (Черкаська область). Його вірш «Прокидайся батьку, годі тобі спати...» перекладений російською та англійською мовами.

Життєвий шлях, особистісні переконання та спадок Михайла Олександровича Злобинця є складовою масштабного громадського культурно-просвітницького руху Наддніпрянщини. Підняття на поверхню призабутого пласту проявів громадської ініціативи у сфері створення об'єднань культурно-просвітницького спрямування на місцях є посильним внеском у написання нової, об'єктивної історії міст і сіл України. Дослідження персональної участі громадян у таких процесах дозволяє вивести з історичного забуття покоління тих, чий особистісні переконання формувалися у період російської революції 1905 р., активна діяльність відбувалася у 10–20-ті рр. і вимушене мовчання настало у 30-ті рр. XX ст.

References

1. Andriyevs'kyu, V. (1921) *Z mynuloho (1917-yy rik na Poltavshchyni)* (Vol. II). Berlin: Ukrayins'ke slovo. [in Ukrainian].
2. (1917). [Bez nazvy]. *Vil'ne slovo – Free word*, 7, 1–2. [in Ukrainian].
3. (2010). *Bibliohrafichnyy pokazhchyk vidсутnikh u fondi Derzhavnoho arkhivu druku neperiodychnykh i periodychnykh vydan' (1917–1918 rr.)*. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova “Knyzhkova palata Ukrayiny imeni Ivana Fedorova”. [in Ukrainian].
4. (1917). *Braty Ukraintsi vil'ni hromadyane Rossiys'koi Derzhavy! Zolotonosha*. [in Ukrainian].
5. (1918?). *Braty Ukraintsi! Zolotonosha, 1918?* [in Ukrainian].

⁶⁰ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, ф. 58, оп. 9775, д. 791, л. 339 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=64000751>; Злобинець Юрій Михайлович // Книга пам'яті України. Черкаська область. Т. 3. – Київ, 1995. – С. 530.

⁶¹ Всеукраїнський з'їзд комісарів освіти, 11 липня 1918 р.

⁶² Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Берлін, 1921. – Т. II. – С. 77–78

6. Zvors'kyy, S. L. (Comp). (1999). *Vydannya "Prosvit" Naddniprovans'koyi Ukrayiny (1906–1922 rr.)*. Kyiv: Hlobus. [inUkrainian].
7. (1918). Vseukrayins'kyy z»yizd komisariv osvity, 11 lypnya. [inUkrainian].
8. Hay-Nyzhnyk, P. (2007). Den' Ukrayins'koho Natsional'noho fondu – pershyy revolyutsiynny dobrovil'nyy podatok Tsentral'noyi Rady. *Pam»yat' stolit' – Memory of centuries*, 1, 107–115. [in Ukrainian].
9. Hanitkevych, Ya. (2002). *Ukrayins'ki likarivcheni pershoi polovyny XX st. ta yikhni naukovi shkoly*. L'viv. [inUkrainian].
10. (1917). Glasnogo M. A. Zlobintseva – o priyutemuzykal'noy shkole dlya geroev-invalidov. *Zhurnaly Zolotonoshskogo uездного zemskogo sobraniya 52-y ocherednoy sessii, zasedaniya 15 i 16 noyabrya 1916 g.* (pp. 12–17). Zolotonosha. [inRussian].
11. G-n, S. (1912). Obshechee sobranie chlenov Zolotonoshskogo sel'skokhozyaystvennogo obshchestva. *Vestnik Zolotonoshskogo sel'skokhozyaystvennogo obshchestva*, 14, 5. [inRussian].
12. Holysh, H. M., Holysh, L. H. & Ponomarenko, M. F. (2008). *Podorozh Zlatokrayem. Narys istoriyi ta s'ohodennya Zolotonis'koho rayonu*. Cherkasy: Vertykal'. [in Ukrainian].
13. Dey, O. I. (1969) *Slovnnyk ukrayins'kykh psevdonimiv ta kryptonimiv: XVI–XX st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
14. D-kyy, V. (1917). Ukrayins'ki revolyutsiynni pisni 1905 r. i ranishe. Zibrav M. Domontovych. Vydannya Zolotonoshs'koyi "Prosvity", 15 stor., 15 kop. *Knyhar': litopys ukrayins'koho pys'menstva – Booksellers: Chronicle of Ukrainian literature*, (2), 151–152. [in Ukrainian].
15. Domontovych, M. (1914). [Ya khotiv by, shchob zvuky u mene lyls'...]. *Ridnyy kray – Homeland*, 6, 13. [in Ukrainian].
16. Domontovych, M. (1915). Vesnyana pora. *Ridnyy kray – Homeland*, 1, 3. [in Ukrainian].
17. Domontovych, M. (1905). Mynulas' davnyna, hodyna kryvava...; Poviav nyzovyy i more sontse pryhrilo; More. *Persha lastivka – The first swallow*. (pp. 101–102). Kherson. [in Ukrainian].
18. Domontovych, M. (1914). Same strashne. *Ridnyy kray – Homeland*, 3, 7. [inUkrainian].
19. Domontovych, M. (1913–1914). *Samonavchatel' do hry na kobzi abo banduri*. (Vol. 1–2). Odesa: Dilo. [inUkrainian].
20. Dubrovs'kyy, V. M. (1917). Zlobentsiv. Avtonomiya Ukrayiny. Zolotonoshs'ka "Prosvita". Stor. 24, ts. 30 kop., 1917 r. *Knyhar': litopys ukrayins'koho pys'menstva – Booksellers: Chronicle of Ukrainian literature* (2, zhovten'), 65. [inUkrainian].
21. Dubrovs'kyy, V. M. (1917). Zlobyntsiv. Naykrashchi zdobutky Velykoyi Frantsuz'koyi revolyutsiyi (1792–1795 rr.). Vydannya Zolotoshs'koyi Prosvity, 1917 r., № 5. Stor. 15, tsina 15 kop. *Knyhar': litopys ukrayins'koho pys'menstva – Booksellers: Chronicle of Ukrainian literature* (4), 199. [inUkrainian].
22. Yemets', V. (n. d.). Na dobru slavu Ukrayiny. Retrieved from <http://khotkevych.org/tmp/081208161231C.html>. [in Ukrainian].
23. Zheplyns'kyy, B. M. (2008). Domontovych Mykola. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny*. (Vol. 8: D1–Dya, p. 256). Kyiv. [inUkrainian].
24. (2003). Zlobynets' Mykhaylo Oleksandrovych. *Reabilitovani istoriyeyu. Cherkas'ka oblast'*. (Vol. 3, p. 118). Smila: Tyasmyn. [in Ukrainian].
25. (1995). Zlobynets' Yuriy Mykhaylovych. *Knyha pam»yati Ukrayiny. Cherkas'ka oblast'*. (Vol. 3, p. 530). Kyiv: Knyha pam»yati Ukrayiny. [inUkrainian].
26. Zlobyntsiv, M. (1917). Pravozdannya. Pro den' natsional'no fondu 21 travnya. *Vil'ne slovo – Freeword*, 4,24 chervnya, 3. [inUkrainian].
27. Demchenko, L. T., Dyadyk, L. D. & Dolhushyna, T. V. (Comps). (2012). *Kalendar pam»yatnykh dat Cherkashchyny na 2013 rik*. Cherkasy. [inUkrainian].
28. (1953). Kalendar Provydinnya na 1954 rik. USA. [inUkrainian].
29. Kryvyts'ka, O. (1997). Partiyyny dosvid ukrayins'koyi intelihentsiyi (1917–1918 rr.). *Tsentral'na Rada i ukrayins'ky derzhavotvorchy protses*. (Vol. 2, pp. 338–339). Kyiv. [inUkrainian].
30. M. D. (1917). Deshcho z mynuloho Zolotonoshi. *Vil'ne slovo – Free word*, 27, 23 veresnya, 1–2. [inUkrainian].
31. M. D. (1910). Koe-cho iz proshlogo g. Zolotonoshi (prodolzhenie). *Vestnik Zolotonoshskogo sel'skokhozyaystvennogo obshchestva*, (10), 23 marta, 2. Zolotonosha. [inRussian].
32. Zheplyns'kyy, B. M. & Koval'chuk, D. B. (2011). Mykola Zlobynets'. *Ukrayins'ki kobzari, bandurysty, lirnyky. Entsyklopedychnyy dovidnyk*. L'viv: Halys'ka vydavnycha spilka. [inUkrainian].
33. Mishalov, V. (2009–2010) Banduryst M. Domontovych – Mykhaylo Zlobintsev. *Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Mystetstvoznavstvo*, (17–18), 295–301. Ivano-Frankivs'k. [inUkrainian].
34. Mukha, A. I. (2006). Domontovych. In H. Skrypnyk (Ed.), *Ukrayins'ka muzychna entsyklopediya* (Vol. 1, p. 641). Kyiv: Vydavnytstvo Instytutu mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnolohiyi NAN Ukrayiny. [inUkrainian].
35. (1917). Narode Ukrain'skyi! Zolotonosha. [inUkrainian].

36. (1923). *Nyshchennye ukrayins'koyi knyzhky bol'shevykamy na Ukrayini. Svoboda – Freedom*, 1.11. [inUkrainian].
37. Pavlovskiy, I. F. (Comp.). (1915). *Opisanie arkhivov Poltavskoy gubernii. Otchet Poltavskoy uchenoy arkhivnoy komissii za 1914 god*. Poltava. [inRussian].
38. (1917). *Otchet Zolotonoshskoy uездnoy zemskoy upravly Zolotonoshskomu uездnomu zemskomu sobraniyu 52-y ocherednoy sessii za 1915 god*. Zolotonosha. [inRussian].
39. (1908). *Pidruchnyk do hry na kobzi. Ridnyy kray – Homeland*, 9, 12. [inUkrainian].
40. Ponomarenko, M. F. (1990). Zlobynets' (Zlobyntsiv) Mykhaylo. In I. O. Dzeverin (Ed.), *Ukrayins'ka literaturna entsyklopediya* (Vol. 2: D–K, pp. 272–273). Kyiv. [inUkrainian].
41. Pocheptsov, V. (1993). *Vin zhyv z narodom. Zlatokray – Zlatokraj* (Zolotonosha). 6 zhovtnya, 2. [inUkrainian].
42. (1891). *Svod zhurnalov XXVI ocherednogo Zolotonoshskogo uездnogo zemskogo sobraniya 1890 g*. Zolotonosha. [inRussian].
43. Sylka, O. (2013). Bandury pisnya nedospivana... abo vnesok Mykhayla Zlobyntsya (Domontovycha) u populyaryzatsiyu kobzars'koho mystetstva u pershiy tretyni XX st. *AbstractsofPapers '13: Rol' vyznachnykh osobystostey – myttsiv, diyachiv nauky ta kul'tury u protsesi formuvannya natsional'noyi samosvidomosti naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* (pp. 116–131). Kyiv. [inUkrainian].
44. Sylka, O. Z. (2013). Zolotonis'ka Shevchenkiana (80-ti rr. XX st. – 1919 r.). *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*, (39 (292), 44–49. Cherkasy. [inUkrainian].
45. Sylka, O. Z. & Synyavs'ka, L. I. (2014). M. O. Zlobynets': zhyttya za radyans'kykh realiy. *Visnyk Natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka*, (122), 44–48. Kyiv. [inUkrainian].
46. Sylka, O. (2012). Zlobyntsiv Mykhaylo Odeksandrovykh (1883 – pislya 20.IX.1937 rr.); Vybrana bibliohrafiya; M. Zlobentsiv “Pro zemlyu”; M. Domontovych “Ukrayins'ki revolyutsiyni pisni”. *Zolotonis'kyy knyhdruk (kinets' XIX – pochatok XX st.)* (pp. 157–190). Cherkasy. [inUkrainian].
47. Sylka, O. (2013). Zolotonis'ka “Prosvita”: diyal'nist' odnogo roku. *Ukrayins'ke derzhavotvorennya: problemy i suchasnist'* (pp. 40–47). Luts'k. [inUkrainian].
48. (1917). Spysok “Prosvit” v Zolotonis'komu poviti. *Vil'ne Slovo – Free word*, 30, 3. [inUkrainian].
49. (1917). *Statut Zolotonish'skoi Ukrains'koi Hromady*. Zolotonosha. [inUkrainian].
50. Tanchyn, I. (2010). Peresliduvannya “Prosvit” bil'shovykamy v roky vyzvol'nykh zmahan' (1917–1920). *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*, (19), 572. Kyiv. [inUkrainian].
51. Tarakhan-Bereza, Z. (1998). *Svyatynya*. Kyiv: Rodovid. [inUkrainian].
52. (2008). *Ukrayinomovna kolektsiya osvityans'koyi literatury u fondakh KhDnB im. V. H. Korolenka (1857–1923 rr.) : putivnyk*. Kam'yanets'-Podil's'kyy: Vyd. PP Zvoleyko D. H. [inUkrainian].
53. Shevchenko, O. A. (2013). Pershi drukovani shkoly hry dlya bandury v elektronnomu katalogi viddilu formuvannya muzychnoho fondu. *Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*, (19, vol. I). Rivne. Retrieved from [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO M=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Uk_mss hr_2013_19\(1\)_58.pdf](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO M=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Uk_mss hr_2013_19(1)_58.pdf). [inUkrainian].
54. Yakovliv, A. M. (1917). Zlobentsiv “Pro zemlyu”. Vydannya Zolotonosh's'koho T-va “Prosvita”, 3, 1917 r. Tsina 25 kop. *Knyhar': litopys ukrayins'koho pys'menstva – Booksellers: Chronicle of Ukrainian literature*, 4, hruden', 187.

Татара Вронська, Світлана Лясковська (м. Київ)

Радянський «віце-консул» у Львові Михайло Тимошенко: професійні ліфти у біографії розвідника

У статті здійснена спроба реконструювати життя, професійні злети та падіння маловідомого не лише для широкого загалу, а й для наукової спільноти, радянського розвідника, українця Михайла Тимошенка, який у 1933 р. під псевдо Голуб працював віце-консулом у дипломатичному представництві СРСР у Львові, обіймав інші – не менш значущі посади у системі органів державної безпеки, а також викладав спецдисципліни у відомчих навчальних закладах НКВС-НКДБ (м. Київ) у воєнні та повоєнні роки. Висвітлюються обставини його репресування у роки «Великого терору», боротьба за звільнення з-за тюремних ґрат, подальші переслідування та дискримінація у наданні відповідного статусу вже після примусового виходу на пенсію. Звизисті стежки життя та кар'єри цієї людини дають змогу зрозуміти багато позалаштункових нюансів функціонування системи органів внутрішніх справ та державної безпеки у 20-40-ві роки, підняти завісу утаємниченості над раніше не відомими – але надзвичайно важливими аспектами історії України. Пропонована наукова розвідка є продовженням започаткованої серії публікацій з історії радянських і вітчизняних спецслужб, зокрема, системи підготовки кадрів і соціально-політичних портретів викладачів спеціальних відомчих освітянських установ.

Ключові слова: Розвідка, контррозвідка, радянські спецслужби, віце-консул, резидент, агент, Іноземний відділ, репресії, шпигунство, тюрма, слідство, оперативна робота, розвідувально-диверсійні групи, спецдисципліни..

Tamara Vronska, Svitlana Liaskovska

Soviet «vice-consul» in Lviv Mykhajlo Tymoshenko: professional elevators in biography of secret service agent

There is a try to reconstruct the lifestyle shown in the article, professional rises and falls of the Soviet secret service man, who was very little known not only for the public, but also for the scientific circles - a Ukrainian man, Mykhailo Tymoshenko by name. He worked as a Vice Council under the nickname of «pigeon» in 1933 in a Diplomatic Rep Office of the USSR in the city of Lviv. He also occupied very important positions in the KGB system and taught special subjects in the KGB & NKVD facilities and Departments in Kyiv. During the war time and in the post war period there were circumstances of his personal abuse during the years of «Big Terror», fighting for the release from jails, followed by the legal prosecution & discrimination in issuance to him a corresponding status after retirement. The winding steps of life and career of this person give us a clue to understanding of the «behind the curtain» peculiarities of the functioning of the Interior System as well as the KGB departments in the 20-40 ies., that would raise the curtain of mystery of the unknown before, and very important aspects of the history of Ukraine. The proposed scientific research is a continuation of the publication series of the existing Soviet & local special task forces, and of the preparation of Staff and their socio-political portraits at the special educational facilities.

Key words: Intelligence, counter intelligence, Soviet special task forces, Vice - Council, resident, Agent, Foreign Department, abuse, spyware, jail, Investigation, operational work, combat reconnaissance groups, special subjects.

Татара Вронская, Светлана Лясковская

Советский «вице-консул» во Львове Михаил Тимошенко: профессиональные лифты в биографии разведчика

В статье предпринята попытка реконструировать жизнь, профессиональные взлеты и падения малоизвестного не только для широкой общественности, но и для научной среды, советского разведчика, украинца Михаила Тимошенка, который в 1933 г. под кличкой Голубь работал вице-консулом в дипломатическом представительстве СССР во Львове, занимал другие – не менее ответственные должности в системе органов государственной безопасности, а также преподавал спецдисциплины в ведомственных учебных заведениях НКВД-НКГБ (г. Киев) в годы войны и послевоенный период.

Ключевые слова: Разведка, контрразведка, советские спецслужбы, вице-консул, резидент, агент, Иностраный отдел, репрессии, шпионаж, тюрьма, следствие, оперативная работа, разведывательно-диверсионные группы, спецдисциплины.

У залі суду (жовтень 1933 р.)

Старший лейтенант
держбезпеки
Михайло Тимошенко

Перед нами дві фотографії. На одній з них – молодий чоловік у цивільному костюмі. Під фото підпис: «Свідок – радянський віце-консул у Львові Михайло Голуб під час процесу над Миколою Лемиком. 1933 р.». На другій – старший лейтенант управління державної безпеки НКВС УРСР Михайло Лукич Тимошенко. Навіть не здійснюючи спеціальної криміналістичної портретної експертизи можна переконалися, що це та сама персона, але з різними прізвищами.

З'ясування того, що це людина, проти якої оунівці у 1933 р. планували вчинити атентат на знак протесту проти голодомору в Україні, не було метою наукового пошуку. Хоча саме короткий рядок «віце-консул (резидент) у Львові» з послужного списку співробітника радянських органів державної безпеки спонукав до ретельного реконструювання цього відтинку його служби у розвідці – Іноземному відділі ОДПУ (ІНВ). А взагалі вивчення обставин життя та служби М.Тимошенка починалося в загальному контексті роботи над ширшою темою з історії спеціального навчального закладу, у якому готували оперативних працівників для органів внутрішніх справ і державної безпеки УРСР, де він у 1940-х роках викладав спецдисципліни.

Ця наукова розвідка є продовженням започаткованої серії публікацій з історії радянських і вітчизняних спецслужб, зокрема, підготовки кадрів і соціально-політичних портретів викладачів спеціальних відомчих освітянських установ.

Ім'я Михайла Тимошенка маловідоме дослідникам історії України. Вірогідно, не знають про нього й навіть ті, хто вивчав обставини згаданих подій у Львові. Втім, звивисті стежки життя та кар'єри цієї людини дають змогу зрозуміти багато позалаштункових нюансів функціонування органів внутрішніх справ та державної безпеки у 1920-1940-ві роки, підняти завісу втаємниченості над раніше не відомими – але надзвичайно важливими аспектами історії України.

У колективній праці-довіднику «Керівники української зовнішньої розвідки» цій особі присвячено три сторінки¹. М.Тимошенко побіжно згадується у статті В.Золотарьова «Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз»² та в монографії М. Тумшиса та О. Папчинського «Большая чистка. НКВД против ЧК»³. У фундаментальному довідковому виданні російського автора М.Петрова⁴, так само як і у розкішно виданому в Москві енциклопедичному словнику «Разведка и контрразведка в лицах»⁵, де зібрані короткі біографічні довідки на керів-

¹ Керівники української зовнішньої розвідки / Автори-упорядники: В.Д.Хоменко, О.В.Скрипник, І.М.Шиденко та ін. – К.: Ярославів вал, 2010. – С.76–78.

² Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2009. – № 2. – С. 86–115.

³ Тумшис М. Большая чистка. НКВД против ЧК / М.Тумшис, А.Папчинский. – Москва: Яуза, Эксмо, 2009. Режим доступу URL: // http://www.telenir.net/istorija/1937_bolshaja_chistka_nkvd_protiv_chk/p1.php

⁴ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954. Справочник. – М.: О-во «Мемориал», «Звенья», 2010. – 1008 с.

⁵ Разведка и контрразведка в лицах. Энциклопедический словарь российских спецслужб /Автор-сост. А. Диденко, предисл. В. Величко. – М.: Русский мир, 2002. – 608 с.

ників НКВС СРСР вищого та середнього рангу, про М.Л.Тимошенка – жодної згадки, хоча він тривалий час працювала на відповідальних посадах у радянській розвідці.

Життєпис колишнього співробітника радянських спецслужб можна реконструювати за автобіографіями, послужними списками, матеріалами слідства проти нього, а також іншими свідченнями, які зберігаються в його особовій справі. Перший зі згаданих документів має доволі специфічний характер. Викладаючи фактичні дані, кожен з тих, хто претендував на службу в радянських установах, зокрема й у правоохоронних органах, прагнув показати своє «пролетарське» походження, нівелюючи при цьому «незручні» сторінки свого життя. Існує значний комплекс історичних розвідок щодо процесу конструювання біографії людини⁶, яка мала б постати перед більшовицькою державою як «правильна» чи «своя». Визначаючи класовий критерій як основний показник «правильної біографії», більшовицьке керівництво створювало певну пастку, оскільки досягнути бажаного домінування цього прошарку серед відповідальних працівників у країні, де 85% населення склали селяни, було неможливо без певних перекручень, приховувань чи перебільшень. Шейла Фіцпатрік називає людей, змушених конструювати біографії в чітко заданих стандартах, «самозванцями». Можна до певної міри погодитись із цим визначенням, розуміючи, що біографії ставали міною вповільненої дії й могли бути використані як доказ «ворожості» тієї чи іншої персони, приховала важливі відомості чи зв'язки, претендуючи на посаду в радянських організаціях.

Отже, в процесі конструювання біографій люди виробляли власні стратегії в спробах обійти чи вірно подати «класовий критерій».

Одним з таких параметрів був концепт «бідності» та «злиднів», якими люди живописали своє дитинство. Реалізація такого задуму, своєю чергою, вступала у суперечку з фактом отримання пристойної освіти, якої потребувала та чи інша робота. Тому нерідко біографії містили дуже суперечливі відомості. З одного боку, красномовні і довгі пасажі про бідність та злидні, з іншого, факти навчання в школах, гімназіях та університетах. Автобіографія М.Тимошенка в цьому контексті не є виняток. Навпаки, вона повністю вкладається в процеси радянського конструювання та самоконструювання, які були притаманні 1917-1920-тим рокам, тривали впродовж усієї історії радянського суспільства.

Тому в документі, в якому подано власноручний детальний опис життя та діяльності в хронологічній послідовності, наголошено на «революційному минулому» батьків та нужденному дитинстві, натомість не зазначалися дані про близьких та далеких родичів, які могли вплинути на кар'єрне сходження, позаяк не вписувалися в тогочасну концепцію формування кадрового складу органів держбезпеки.

Вказавши дату і місце свого народження – 21 вересня (4 жовтня) 1902 р., м. Катеринослав (Дніпропетровськ, Дніпро), наголошуючи на своєму пролетарському походженні, М. Тимошенко детально викладає обставини, з якими довелося зіткнутися його родині через участь у революційному русі, її прагнення дати йому належну освіту: «У зв'язку з тим, що батько – [Лука Трохимович, робітник-слюсар машинобудівного заводу в Катеринославі] та мати [Марія Карлівна] брали участь у революційному русі» й зазнавали через це репресій, вже перші роки життя позначилися злиднями й постійною зміною місця проживання в пошуках засобів для

⁶ Fitzpatrick S. Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. Princeton, NY. 2005. Pp. xii, 332; Козлова Н.Н. Советские люди. Сцены из истории. – М. 2005. – 522 с. «Прошу разобратить это письмо и устранить односторонние взгляды на рабочих, а иначе я буду вынужден написать в ЦК нашей партии»: письма во власть в послевоенные годы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. – 2013. – № 2. – С. 5–15; Тихомиров А. А. Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии: советское «я» в письмах во власть в ранней советской России // Новейшая история России. – 2016. – № 3 (17). – С. 138–158, «Режим принудительного доверия» в Советской России, 1917–1941 годы // Неприкосновенный запас – № 92 (6/2013); Хелльбек Й. Повседневная идеология: жизнь при сталинизме // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 4 (72). Режим доступа URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/4/he2-pr.html> (дата обращения: 8.03.2016); Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization. – Berkeley, 1995; Hellbeck J. Revolution on My mind: Writing a Diary under Stalin. – Cambridge, Mass, 2006; Стяжкіна О. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: спроби конструювання минулого (на матеріалах) Донбасу // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2008. – 15/16. Режим доступа URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsid/2008_15_16/08stiazhkina.htm. – 12.03.2011)

існування⁷. У 1914 р. сім'я оселилася в м. Білопіль на Сумщині, перебравшись туди з с. Нижня Сироватка. Незважаючи на доволі скромні статки (голова родини працював машиністом на млині й заробляв 40 руб. на місяць, а згодом, на початку Першої світової війни, був мобілізований на фронт і родина отримувала за нього від держави лише 8 руб. щомісяця), батьки спромоглися дати Михайлові, старшому з чотирьох дітей (у сім'ї виховувалися ще два сини й донька) пристойну освіту. В 1913 р. він закінчив церковно-приходську школу й після 6 наступних років навчався в чоловічій гімназії* м. Білопіль. Вірогідно, намагаючись нівелювати останній факт, М.Тимошенко назвав згадану освітянську установу «позаштатною», хоча саме там здобув ті знання, які вирізняли його з-поміж більшості чекістів, до певної міри, визначили майбутню професійну кар'єру.

У 1919 р. сім'я Тимошенків перебирається до м. Суми, де Михайло, наслідуючи політичні вподобання батьків, у грудні вступає до комсомолу, в лавах якого робить стрімку кар'єру. Вибір комсомольської кар'єри може свідчити і про особисті якості Михайла Тимошенка – вміння орієнтуватися в нових соціальних обставинах, схильність до розрахунку і здатність адекватно оцінювати тактичні й стратегічні можливості суспільних змін. Побачити в комсомолі саме той механізм, який додасть вагомих аргументів до правильної біографії (чи скористатися чиеюсь порадою) могла лише людина з ясным розумом та схильністю до певних ризиків. Уже за два місяці його обрали секретарем Сумського повітового комітету.

Початок служби в органах ВУЧК - ГПУ

У червні 1920 р. юнак пішов добровольцем до лав Червоної армії, де він був відряджений спочатку до Політичного відділу 6-ї армії Південного фронту. Незабаром починається і його служба в контррозвідці – Особливому відділі

ВНК цього ж військового угруповання, куди він переведений у серпні того ж року за ініціативою начальника Політвідділу 6-ї армії, як пояснює сам М.Тимошенко в одному з варіантів своєї біографії, «у зв'язку з тим, що він мав хворобливий вигляд через туберкульоз»⁸. Отже, старт роботи в радянських спецслужбах був спричинений як належністю до молодіжного комуністичного руху, так і станом здоров'я.

Протягом десяти наступних місяців (до травня 1921 р.) перебував на службі в «активній частині» Особливого відділу 6-ї армії – підрозділі, в компетенції якого була агентурна, інформаційна та реєстраційна робота.

Останнього весняного місяця 1921 р. М.Тимошенко залишає армійські лави і знову опиняється в м. Суми вже в територіальних органах державної безпеки, де упродовж чотирьох років послідовно обіймає посади помічника уповноваженого та помічника начальника політвідділення (повітова надзвичайна комісія). Там, за його власними твердженнями, брав участь у боротьбі з повстанським рухом.

Вже в листопаді 1924 р. 22-річний чекіст починає працювати спочатку уповноваженим окружного відділу ДПУ в Куп'янську, згодом в Ізюмі. Службові характеристики цього періоду доволі суперечливі. З одного боку, його оцінювали як «загалом політично розвинену людину, котра задовільно знає слідчу та агентурно-оперативну роботу». З іншого, зазначали, що він «недостатньо енергійний та рішучий, працює лише по 6 годин на добу, не досить дисциплінований, з підлеглими – виявляє грубість, з рівними собі по посаді – зневагу, до вищих – демонстративну улесливість, є кар'єристом»⁹.

Незважаючи на загалом неприхильне ставлення до себе з боку керівництва, в тому ж 1924 р. М.Тимошенко вступає до лав РКП(б)**. Чи було це реальним політичним переконанням, чи складовою кар'єризму, про що йшлося в атестаційних характеристиках, встановити важко. Але

⁷ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 12.

* Білопільська чоловіча гімназія, як і жіноча, утримувалися на кошти міської управи та казни. Значну матеріальну допомогу надавали також і місцеві купці. За навчання в гімназії утримувалася плата. З учнів 1-4 класів – 50 рублів, а з учнів старших класів – 60 рублів за рік. На початку ХХ ст. у подібних навчальних закладах учні отримували базову та повну середню освіту, як правило, упродовж 9 років: 1 – підготовчий та 8 основних. Вивчаючи серед інших дисциплін й іноземні (стародавні та нові): латина, французька або інша.

⁸ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 28.

⁹ Там само, т. 2 (Архівні матеріали), арк. 1.

** До партійних лав вступив в один день зі своїм батьком.

абсолютно очевидно, що просування шаблями службової ієрархії, без партквитка в кишені, було практично неможливе. Всі подальші роки він своєю рукою виводив доволі стандартні для партійців тих років слова: *«Відхилень від генеральної лінії партії ні у мене, ні в моїх родичів – членів партії (батько, брат) ніколи не було»*¹⁰.

На початку 1926 р. молодий чекіст змінює місце служби і перебирається спочатку до Черкас, пізніше - до Тульчина, Ніжина, Артемівська, де очолює секретно-оперативні відділення окружних відділів ДПУ. Звертає на себе увагу та обставина, що керівництво цих окрвідділів характеризувало його загалом позитивно, зокрема відзначаючи *«тямущість, схильність до контррозвідувальної роботи, вміння налагодити агентурну роботу»*, хоча й виділяли поміж іншим відсутність належного професійного завзяття та дисципліни¹¹. З огляду на те, що саме ці риси фіксувалися у характеристиках, можна зробити небезпідставне припущення: він особливо не гнався за показниками в своїй роботі, зокрема й у боротьбі з «політичним бандитизмом», виявляючи схильність до комунікації й аналітики.

Незважаючи на зафіксовану в офіційних паперах неналежну старанність та навіть ледачість виконавчі комітети Ніжинського та Тульчинського округів, а також Колегія ДПУ УСРР у 1924, 1928, 1929 рр. заохочували його нагородною зброєю (пістолетами «Маузер» та «Браунінг-2» із золотою дощечкою*)¹², відзначаючи в такий спосіб «успішну боротьбу з контрреволюцією».

У жовтні 1930 р. М.Тимошенко перекидають на посаду оперуповноваженого Особливого відділу Управління прикордонної охорони ДПУ УСРР, дислокованого на той час у м. Харкові. Саме там – у першій столиці радянської України – його згодом залучили в якості слідчого до широко відомої нині чекістської справи «Весна». Вітчизняні дослідники, які ретельно вивчали обставини цієї операції, зокрема, протоколи допитів, не помітили там якоїсь його

особливої ролі. Проте в особовій справі в позитивній частині однієї з характеристик читаємо, що він отримав *«зіння» від кількох «серйозних арештованих»*¹³.

На посаді віце-консула у Львові

Улітку 1931 р. у професійному житті М.Тимошенка назрів серйозний злам, про який тоді він ще навіть не здогадувався. А.Артузов, очоливши в серпні Іноземний відділ (ІНВ) в ОДПУ замість звільненого С.Мессинга чітко задекларував свою концепцію діяльності зовнішньої розвідки, яка передбачала широке залучення до неї співробітників з великим досвідом контррозвідувальної роботи всередині країни. Практика відправлення за кордон спеціалістів такого профілю дійсно мала свою логіку: володіючи навичками «полювання за шпигунами», вони знали прийоми та методи роботи контррозвідувальних структур і тому могли ефективно протидіяти іноземним спецслужбам¹⁴.

Як завжди, гостро постала кадрова проблема. Не вистачало досвідчених співробітників із високим рівнем інтелекту. Тому в ІНВ активізувалася робота з добору та «селекції» відповідного кадрового потенціалу. До цієї когорти нових кадрів розвідки з середовища колишніх контррозвідників до ІНВ ОДПУ у 1933 р. потрапив і М. Тимошенко, маючи досить солідний стаж роботи в секретно-оперативних відділах, які «боролися» з «внутрішньою опозицією» – представниками різних політичних партій та релігійних течій, «колишніми» та ін. На відміну від багатьох чекістів, він не лише мав пристойну освіту, а й володів, окрім російської та української ще й іноземними мовами (французькою і німецькою). Невдовзі вивчив і польську. Це й зумовило його прикріплення до 4-го відділення ІНВ ОДПУ, що займалося організацією нелегальної роботи на території країн Прибалтики та Польщі. Згаданий підрозділ функціонував під орудою поляка Казимира Станіславовича Баранського**, який ще на

¹⁰ ГДА СБУ, ф.12, спр. 3898, т.1, арк. 30.

¹¹ Там само, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 2.

* У 1928 р. «Браунінгом» із золотою дощечкою нагороджували співробітників ОДПУ у зв'язку з 10 річницею органів ВЧК-ДПУ.

¹² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 4, арк. 21 зв.

¹³ Там само, т. 2 (Архівні матеріали), арк. 26.

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 12, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 26.; Даллес А. Искусство разведки. – М. 1992. – С. 119.

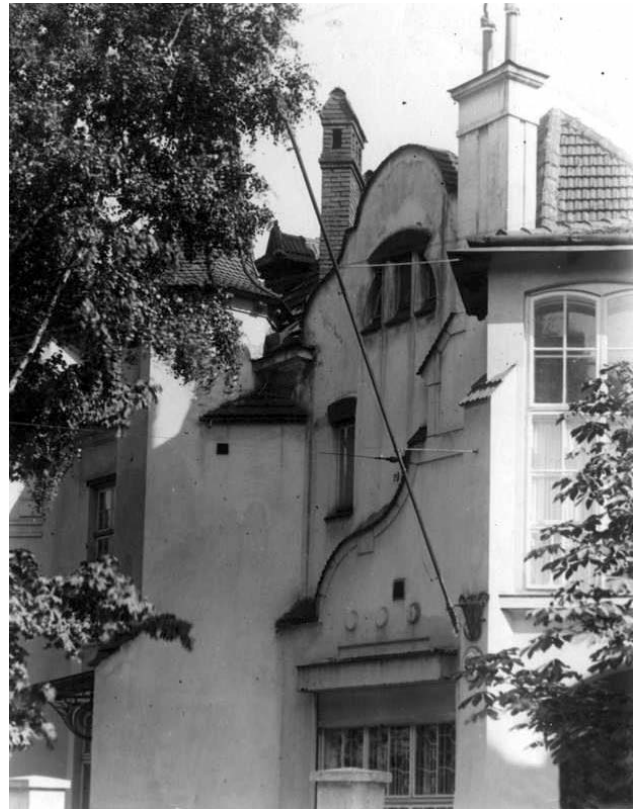
** К.С. Баранський за обвинуваченням у шпигунстві на користь Польщі 14 серпня 1937 р. був засуджений Військовою колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 р.

початку 1920-х років очолював радянську резидентуру в Польщі під псевдо Кобецький.

У серпні 1933 р. туди ж скерували й українця М. Тимошенка, який мав працювати під прикриттям на посаді віце-консула в радянській дипломатичній установі у Львові. Йому, як і К. Баранському, також дали псевдо – Голуб, залишивши власне ім'я. Це «пташине» прізвище, й аж ніяк не Тимошенко, зафіксоване під фото з судового процесу над М. Лемиком. Воно ж фігурує в науково-публіцистичних публікаціях про події, що розгорнулися в Польщі дещо пізніше. Тим часом в особовій справі цього чоловіка, як уже наголошувалося на початку – лише коротка згадка про «роботу у генеральному консульстві у Львові».

Принагідно нагадаємо, що Львівське консульство СРСР відкрито в серпні 1927 р. До його штату входили лише шість осіб: консул, віце-консул, секретар, дипломатичний кур'єр і два охоронці. З 1930 до серпня 1933 р. посаду першої особи обіймав Г. Радченко. З огляду на те, що 3 серпня 1933 р. секретар цієї установи М. Стронський* закінчив життя самогубством, консула терміново відкликали до Москви. Отже, на момент приїзду М. Тимошенка до Львова це крісло фактично залишалося вільним і новоприбулий «дипломат» тимчасово виконував функції консула радянської установи. Разом з ним до Львова приїхав й інший співробітник ІНВ ОДПУ О. Майлов (або Маїлов), який обійняв посаду секретаря замість загиблого М. Стронського. Крім них, службовцями радянської установи були І. Джугай та Г. Мандзій.

Не зупиняючись наразі на аналізі представницьких функцій і повноважень згаданої дипломатичної установи, варто зазначити, що вона слугувала надійним прикриттям для створення легальних резидентур радянських спецслужб. Посади його співробітників обіймали, як правило, працівники зовнішньої розвідки. Інколи виняток ро-

Радянське консульство у Львові. 1933 р.

бився лише для консула, оскільки ця людина була більш публічною, ніж інші співробітники.

Перебуваючи на посаді віце-консула**, М. Тимошенко, якому тоді виповнився лише 31 рік, власне очолив резидентуру ІНВ ОДПУ у Львові. У межах своїх повноважень за лінією зовнішньої розвідки він відповідав, окрім іншого, й за оперативну розробку нелегальних центрів ОУН у Східній Галичині. ФОТОН №000

За два місяці після прибуття до Львова М. Тимошенко опинився у вирі подій, що набули широкого міжнародного розголосу й досить детально виписані в науково-публіцистичних та мемуарних працях¹⁵. Проте в жодній з них не зустрічається його прізвище.

* Микола Стронський – колишній командир Українських січових стрільців. З 1925 р. – секретар Дрогобицького окружного Комуністичної партії Західної України, а згодом Центрального Комітету (ЦК КПЗУ). Протягом 1928–1933 рр. – кур'єр з особливих доручень, а згодом – секретар консульства СРСР у Львові. Влітку 1933 р., отримавши вказівку виїхати до Москви у зв'язку з «переведенням на партійну роботу» до Харкова, покінчив життя самогубством.

** Наступний консул у Львові – П. Світнєв був призначений лише 4 червня 1934 р.

¹⁵ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1920–1939. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. – 638 с.; Бутко С. Степан Бандера: «Я сам про цей агентат вирішив, я дав наказ його виконати» (ОУН проти Голодомору 1932–1933 років в Україні // Степан Бандера. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2009 та ін. – С. 57–58; Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. — Київ: Дух і Літера, 2012. – С. 433–436; 577. та ін.

Отже, 21 жовтня 1933 р. за попереднім рішенням вищого керівництва Організації українських націоналістів про вчинення показового атентату (убивства радянського консула на знак протесту проти Голодомору в УСРР у будівлі дипломатичного представництва у Львові), обраний для цієї місії 18-річний Микола Лемик мав реалізувати цей задум, прийшовши туди під виглядом відвідувача. Втім, усе відбулося не за планом, оскільки замість М. Тимошенка (Голуба) була застрелена інша особа.

Чи то М.Тимошенко просто не побажав вийти до нього, чи дійсно прийом громадян у той день здійснювався за його відсутності (деякі джерела вказують на те, що він перебував у відрядженні. – Авт.), але молодий бойовик ОУН замість віце-консула поціливі в інших співробітників. Було вбито секретаря консульства О. Майлова – також співробітника ІНВ, та поранено в руку його колегу – І.Джугая. Натомість П.Мірчук, який ретельно реконструював обставини вчинення теракту, зазначав, що віце-консул М. Голуб на той час перебував на другому поверсі будівлі¹⁶. Як би там не було, але М. Тимошенкові того дня дійсно пощастило.

На судовому процесі в цій справі 30 жовтня 1933 р. він виступав свідком. У звіті про подію репортер газети «Діло» описував його так: *«Літ 34, москаль... Обличчя типове для московського комуніста, зате одяг першої західно-європейської «буржуазної» елетанції. Складає не присягу, а «торжественное обещание». Він не знав ні польської, ні української, якими вівся суд, тому говорив російською, а перекладач тлумачив. Розповів, як відбувся замах».*

На фото із зали суду ми бачимо співробітника ІНВ Михайла Тимошенка, якому тоді виповнилося лише 31 рік. Журналіст помилявся, коли називав його «москалем» і стверджував, що той не знав мов. Вірогідно, легенда, виписана в Москві, передбачала саме таку лінію поведінку, оскільки «дипломат» добре володів не лише українською, про що він писав у анкетах. Але й це була не основна помилка. Представники ОУН так і не довідалися, хто ж насправді приховувався за постаттю віце-консула. Один з адвокатів М. Лемика Степан Шухевич, намагаючись підбдьорити свого підзахисного, цілком щиро пе-

реконував його словами: «Ви вбили іншу людину – Майлова, в сто разів гіршого, ніж Голуб. Це був спеціальний представник Сталіна, що контролював дипломатичні і консульські советські представництва у Польщі. Ви зробили приємну несподіванку товаришеві Сталіну»¹⁷.

Вже пізніше, після закінчення процесу, М. Тимошенко, вірогідно, вирішивши допекти адвокату М.Лемика, натякнувши йому на необізнаність щодо дійсного стану речей, не розкриваючи себе, надіслав тому коротку листівку, підписавшись як Михайло Голуб: «Коли ти не розумієш щось три місяці поспіль, то ти зовсім дурень». Адресат допису вирішив, що йшлося про те, що виступ консула на суді відбувався російською мовою, тоді, як зауважив адвокат, дипломат на той час вже три місяці перебував у Львові¹⁸. Ми ж, знаючи весь «чекістський паяс» навколо справи Лемика, а також те, що оунівці пізніше не змогли завчасно розкрити справжні обличчя й інших чекістів – К.Полуведька, П. Судоплатова, які були впроваджені до їхнього середовища, на жаль, мусимо констатувати, що ОДПУ-НКВС працювало досить професійно, а контррозвідувальні заходи оунівців здійснювали часто-густо на дилетантському рівні.

Після згаданих подій М.Тимошенко пропрацював у Польщі лише рік, позаяк «засвітився» участю у відкритому судовому процесі, а тому плідно продовжувати роботу резидента вже не міг. У вересні 1934 р. його відкликали з «дипломатичної роботи за кордоном».

Продовження служби в розвідці

Невдовзі керівництво ГУДБ НКВС СРСР вирішило використати колишнього «дипломата» вже на вищій посаді, призначивши керувати Іноземним відділенням ГУДБ НКВС Молдавської АРСР. Там він працював від січня 1935 р. до квітня 1937 р.

З огляду на стратегічне значення для радянської розвідки цього прикордонного регіону керувати згаданим підрозділом означало, по суті, контролювати та відповідати за переправлення агентури через зручний «коридор» до Європи. Крім того, сусідня Румунія, починаючи з 1934 р., після вступу СРСР до Ліги націй і початку «другої

¹⁶ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1920–1939. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. – С. 339.

¹⁷ Шухевич С. Моє життя. Спогади. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. – С. 480.

¹⁸ Там само. – С. 483.

хвилі визнання», посіла важливе місце в радянській зовнішній політиці. Отже, все, що було пов'язано з цією державою, набувало особливого значення для радянської розвідки¹⁹.

Тим часом М.Тимошенко у 1935 р. знову потрапляє до виру подій, пов'язаних з еміграційними антирадянськими колами. Не деталізуючи їх, лише зауважимо, що на той час членами найбільш чисельної білоемігрантської організації «Російської загально-військової спілки», відомої за російськомовною аббревіатурою РОВС (Русский общевоинский союз)*, готувався замах на міністрів закордонних справ Румунії Н. Титулеску та СРСР М. Литвинова під час відкриття (в межах встановлення торгівельно-економічних відносин між країнами) залізничного моста через р. Дністер²⁰. Завдяки своїй агентурі радянська розвідка встановила особу людини, яка повинна була здійснити цей теракт. Ним виявився член РОВС О.Петров, який перебував на території Румунії. Намагаючись запобігти його діям, керівництвом ІНВ НКВС прийняло рішення «здати» згадану особу румунській владі. З цією метою була спланована операція, де основним персонажем став «подвійний» агент «Семенов», який перебував на особистому зв'язку в М.Тимошенка. Відповідно до розробленого сценарію, «Семенов», який також був «членом РОВС», мав із власної ініціативи звернутися до румунської поліції й розповісти там про підготовку спецоперації РОВС. Звичайно, що після такої заяви, його особою зацікавилася б Сигуранца. Тому агента необхідно було підготувати до цієї зустрічі й допиту таким чином, аби румуни не розпізнали в ньому радянського агента й не виявили відповідні закордонні джерела, завдяки яким агент дізнався про підготовку замаху.

Опікуючись підготовкою радянського агента, М.Тимошенко не лише детально спланував його дії, а й дав слушні поради щодо психологічної

поведінки в спілкуванні з румунськими розвідорганами: *«На допитах відповідайте лише на питання, які Вам поставили, але точно, впевнено, правдоподібно. Тримайтеся коректно і твердо. Розповідайте все вільно, не нагромаджуючи фактів»*. Окрім цього, використовуючи свій досвід, набутий під час роботи в львівському консульстві, «консультант» підкреслював: *«Від Вашого врівноваженого стану, холоднокровності, переконливого тону, твердості у відповідях багато що залежить»*. Наставляючи агента, він акцентував і на моральній витримці, не забуваючи робити й політичні наголоси: *«Будьте завжди мужніми, не втрачайте ніколи віри в успіх, і знайте, що ми не ослабно стежимо за всім ходом цієї справи, і наша допомога завжди буде надана в потрібну хвилину... Пам'ятайте, що від Вас, і лише від Вас залежить сила удару, який ми плануємо завдати білогвардійсько-терористичній сволоті»*²¹.

Зрештою, спланована чекістами операція була успішно проведена: агент добре зіграв свою роль, передавши румунській спецслужбі інформацію про підготовку теракту.

Основним завданням М.Тимошенка на цій посаді було розширення агентурних можливостей за кордоном та придбання нових закордонних кур'єрів-вербувальників. Він особисто добирав об'єкти для вербування та готував їх до подальшої діяльності. Звітуючи про свою роботу на цій ділянці, він згодом доповідав, що в 1936 р. – впродовж півроку особисто завербував для закордонної роботи трьох кур'єрів, які вільно володіли румунською мовою, а ті відповідно – трьох агентів. У разі, коли вербуванням займалися інші співробітники цього регіонального підрозділу ІНВ, М.Тимошенко так само тримав все під своїм особистим контролем. До того ж, він брав участь й у безпосередньому технічному переправленні кур'єрів через кордон²², у розробці операцій і підготовці завдань агентам²³.

¹⁹ Наслідком укріплення радянських позицій в Центральній Європі стала нормалізації дипломатичних відносин з країнами Малої Антанти – Чехословаччиною та Румунією в 1934 р. У першій половині 1935 р. Москва зробила на адресу Румунії декілька заяв, пообіцявши відновити залізничне сполучення через Дністер, розпочати переговори про торгівельну угоду та повернення румунам архівних документів й останків молдавського господаря Кантемира тощо. Проте Німеччина та Польща не були зацікавлені у зближенні СРСР з Румунією, намагаючись якомога їм зашкодити.

* Російська загально-військова спілка створена у 1924 р. у середовищі представників білої еміграції під орудою генерала П. Врангеля.

²⁰ ГДА СБУ, ф.12. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк. 15.

²¹ Там само, арк.13.

²² Там само, спр. 3898, т. 2 (Архівні матеріали), арк. 11, 12.

²³ Там само. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк. 25.

Його діяльність на посаді начальника ІНВ УДБ НКВС Молдавської АРСР тогочасним республіканським та союзним керівництвом розвідки оцінювалася як ефективна. У відповідних характеристиках його визнавали «витриманим, дисциплінованим працівником», який добре знав агентурну роботу; маючи великий досвід роботи у контррозвідці й розвідці, «вмів не лише правильно підготувати, виховати і розставити агентуру, а й адекватно відреагувати на власні помилки та прорахунки, вчасно виправити їх»²⁴.

Робота в контррозвідці

Утім, незважаючи на ці та інші позитивні відгуки, у травні 1937 р. М. Тимошенко раптово переводять із попередньої, доволі відповідальної посади, на значно нижчу – помічником начальника контррозвідального відділу УНКВС Дніпропетровської області.

Звичайно, він був незадоволений таким кар'єрним «падінням». Намагаючись якось вплинути на несприятливий розвиток подій, М. Тимошенко у грудні 1937 р. звертається з особистим листом до начальника відділу кадрів НКВС УРСР М. Северина. Серед іншого нагадав адресату, що в листопаді того року начальник управління НКВС у Дніпропетровській області Є. Кривець передав до відділу кадрів «подання» щодо його на посаду заступника начальника 3-го (контррозвідального) відділу УНКВС. Проте призначення затримувалося. Тому він, власне, і апелював до очільника республіканського кадрового підрозділу, аби з'ясувати ситуацію та позитивно вирішити справу відносно нього. З тексту листа можна зробити висновок, що дописувач та адре-

сат були особисто знайомі. Про це свідчить не лише зміст допису, а й його доволі невимушений стиль²⁵.

Це звернення не залишилося поза увагою. Вже 9 грудня на ньому стояла резолюція: «Дайте довідку, як Дніпропетровськ ставить питання по Тимошенку». Другий вердикт, без дати – «Переведіть»²⁶.

І дійсно на початку 1938 р. М. Тимошенка перевели на іншу – значно вищу, ніж очікувалося, посаду, хоча й в інший регіон. Його призначили начальником Ворошиловградського міського відділу УНКВС УРСР, де він служив упродовж шести місяців – у розпал «Великого терору» й відповідно брав участь в масових репресіях²⁷. Як саме виявив себе в них сьогодні встановити важко, але в той час його нагородили «Знаком почесного чекіста»²⁸, а у червні 1938 р. рішенням першої Ворошиловградської обласної партійної конференції обрали делегатом XIV з'їзду КП(б)У*, що було доволі престижною місією та визнанням належності до політичної номенклатури²⁹.

²⁴ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 22.

²⁵ Там само, арк. 45.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 455.

²⁸ Так записано в матеріалах особової справи. Ймовірно, йдеться про знак «Почетного работника ВЧК-ГПУ». Кавалери цього знаку користувалися низкою привілеїв, зокрема, правом «безперешкодного входу» в усі приміщення органів державної безпеки. Після звільнення з органів ОДПУ – їм призначалася підвищена пенсія, за ними зберігалися квартири у відомчих будинках ОДПУ, обслуговування у відомчих лікувальних закладах, отримання санаторних путівок. Вони також мали право, отримання житла поза чергою, носіння офіцерської форми, збереження зброї тощо. Згодом, доплата до заробітної плати була відмінена. Проте отримання цієї нагороди автоматично переводило «чекіста» з категорії простого співробітника органів до привілейованої відомчої номенклатури.

* Список делегатів від Ворошиловградської області становив 59 осіб, серед яких 14 – перші особи країни (Й. Сталін, В. Молотов, К. Ворошилов та ін.) та УРСР (М. Хрущов, М. Бурмістенко, В. Чубар та ін.), керівники відомства НКВС СРСР (М. Єжов) та НКВС УРСР (О. Успенський). З'їзд проходив у Києві з 13 до 18 червня 1938 р. У його роботі брали участь ще 44 співробітника НКВС.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 557, арк. 2–6.

У виступах всіх делегатів з'їзду домінували звичні для тієї доби звіти про активну боротьбу з «ворогами народу» й заклики до підвищення «класової пильності»³⁰. У промові нещодавно призначеного на посаду наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, окрім критики методів роботи колишнього голови ДПУ УСРР і заступника наркома НКВС СРСР В. Балицького, а також начальника відділу кадрів НКВС УРСР М. Северина, виразно пролунала теза про «засміченість» республіканського НКВС та вимога подальшого «викриття контрреволюційних елементів» серед співробітників наркомату³¹.

Така ситуація, як і ставлення до згаданих посадовців звичайно, викликали занепокоєння й у М.Тимошенка, який у недалекому минулому користувався їхньою прихильністю. Втім, тоді фатальні події обійшли його стороною, й навіть стався неочікуваний черговий кар'єрний злет. *«Раптово», – як пише сам М.Тимошенко, – під час роботи з'їзду мене викликали до НКВС УРСР, де оголосили про призначення на посаду начальника 5-го (Іноземного) відділу ГУДБ НКВС УРСР». Проте цю посаду він обіймав лише 2 місяці. У зв'язку з таким коротким терміном перебування на ній, у деяких довідках, складених Відділом кадрів НКВС СРСР, це призначення відсутнє, так само як і в обліковому листі переміщення по службі.*

Арешт і боротьба за виправдання

«Хмари», які почали збиратися над його головою ще з часу роботи згаданого партійного республіканського форуму, далися взнаки наприкінці літа, хоча «чистки» НКВС УРСР від кадрів І.Леплевського та В.Балицького розпочалися ще взимку-навесні 1938 р.*

27 серпня 1938 р. старший лейтенант держбезпеки Михайло Тимошенко був заарештований у Києві як учасник «право-троцькістської організації» та «польський шпигун» і запрошений до в'язниці на вул. Володимирській, 33. Йому інкримінували злочини, передбачені Кримінальним кодексом УРСР за ст.ст. 54-1б (зрада батьківщини), 54-10 (пропаганда або агітація, що містить заклик до повалення існуючої влади)

та 54-11 (організаційна діяльність, спрямована на підготовку перелічених злочинів). Разом з ним заарештували і його дружину – Тимошенко (Винар) Софію Борисівну, також співробітницю НКВС УСРР. Її тримали під вартою 3,5 місяці – до 10 грудня 1938 року.

Арешт не став для М.Тимошенка несподіваним. За кілька днів до цього начальник Особливої інспекції (кадровий підрозділ) наркомату А. Назаренко, який на той час відповідав за слідство у справах співробітників НКВС, у приватній розмові попередив його про пряму вказівку О. Успенського «будь яким чином» отримати на Тимошенка «свідчення» від уже заарештованого колишнього начальника Контррозвідувального відділу УДБ НКВС УРСР А. Ратинського (Футер)³². Сам М. Тимошенко пізніше неодноразово наголошуватиме, що причиною його арешту стала «відмова виконувати антидержавні завдання» наркома. У чому полягали ці «доручення» ні тоді, ані пізніше, так і лишилося невідомим.

Матеріали справи слідчої частини УДБ НКВС УРСР дають змогу доволі повно реконструювати перипетії перебування М. Тимошенка під слідством.

У день арешту в помешканні Тимошенків по вул. Левашевській, 13 у присутності двірника та хатньої прибиральниці був проведений обшук. Окрім документів, вилучили три револьвери (два – системи «Маузер» і один – системи «Браунінг» з обоймами та патронами до них, 5869 руб., 65 золотих руб. старої чеканки, 62 – іноземної монети (так в оригіналі документа. – Авт.), облигацій на 3485 руб., три золотих дамських годинники. Варто зазначити, що опис майна дає змогу скласти відповідне уявлення про постать колишнього розвідника. Це стосується, зокрема, не лише зброї та коштовностей, а й обсягу різного краму, асортименту речей «гардеробу» і його запасів, що свідчили про далеко не аскетичний спосіб життя самого чекіста та його дружини. 7 чоловічих костюмів, із яких 6 – «трійки», а 22 чоловічі верхні сорочки, 60 пар чоловічих і 30 пар жіночих панчіх, 26 дамських капелюшків, 100 м різних відрізів (бостон, коверкот, шовк,

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 545, арк. 5.

³¹ Там само, арк. 272, 273.

* Загалом у 1938 р. було заарештовано 994 співробітники НКВС УРСР // *Шановал Ю.І.* Україна ХХ століття. Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 79.

³² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 33.

сукно, фланель, репс, крепдешин, ситець, батист, плюш) і 121 м сувоїв тканини для білизни та багато інших речей³³ – перелік доволі солідний. Звичайно, навіть за наявності грошей, у СРСР придбати всі ці речі було непросто. Ймовірніше за все, М.Тимошенко, як і багато інших співробітників НКВС, особливо тих із них, хто працював у прикордонних регіонах, або в розвідці міг отримати дефіцити в таких обсягах як визиском від контрабанди, з якою мав боротися, так і через свою закордонну агентуру. Не виключено, що такий «апетит» почав формуватися саме в роки перебування у Польщі, де рівень життя був набагато вищий, ніж в СРСР.

Якщо ніхто в НКВС не звернув увагу на такий солідний перелік (у матеріалах справи нічого не зазначалося про «буржуазне розкладання»), то це апіорі означає, що його багатства й розкоші були нормою для цієї верстви радянських посадовців. Тобто ті, хто проводив обшуки, бачили схоже, чи приблизно те саме, що й у інших арештантів цього прошарку. Це свідчило про те, вказувало на те, що за умовчанням була соціальна згода на сприйняття подібного способу життя.

Формальною підставою арешту став рапорт його підлеглого – начальника відділення 5-го відділу УДБ НКВС УСРР М. Шклярюва, який звинувачував свого керівника в тому, що той свідомо сфальсифікував зміст і наголоси доповіді агента «Хмелевського», котрий за завдання радянської розвідки й відповідного інструктажу Тимошенка мав перетнути кордон з Польщею, але через низку помилок потрапив до тамтешньої поліції. Він звертає увагу на дрібні деталі, які, на його переконання М. Тимошенко спотворив навмисно, аби виправдати хиби цієї невдалої операції³⁴.

Колишній підлеглий звинуватив М.Тимошенка і в тому, що той висловлював «нездорові настрої в підборі чекістських кадрів та недоцільності працювати ночами до ранку», власне, виступав проти традиційних методів чекістів,

укоріненої тоді практики. Загало сутність рапорту зводилася до звичайного наклепу. Обвинувачуваний не заперечував свої слова щодо неправильного підбору кадрів, оскільки обстоював принцип професіоналізму, а не партійної належності. Посилаючись на досвід своєї роботи на Донбасі, наголошував, що був свідком того, як до роботи в органи набирали «членів партії та комсомольців, майже без розбору, не враховуючи їхні здібності»³⁵. Інший «свідок» у справі – колишній начальник 3-го відділу УНКВС по Кам'янець-Подільській області Г. Шухман на допиті 3 вересня 1938 р. начебто показав, що М.Тимошенко «належав до активних учасників право-троцькістського заклоту». Проте вже 3 березня 1939 р. заявив, що таких свідчень не давав, їх вписав слідчий, а він змушений був підписати протокол.

Уже згадуваний співробітник НКВС УРСР А. Ратинський на допитах 13 вересня і 4 листопада 1938 р. дав обвинувачувальні свідчення не лише на Тимошенка, а й на багатьох співробітників НКВС. За його твердженнями колишній «віце-консул», як і більшість закордонних резидентів, був пов'язаний з «польською розвідкою та українськими націоналістами». Зі слів колишнього начальника ІНВ УДБ УРСР В.Кареліна, у Львові М.Тимошенко займався не стільки розвідувальною роботою на користь радянської держави, скільки контррозвідувальною, працюючи на польську владу: виявляв «революційних [прорадянських] елементів Галичини», які зверталися до радянського консульства, сподіваючись отримати від його співробітників адекватну підтримку своєї діяльності³⁶. Втім, у ході слідства ці та інші закиди були спростовані. Натомість з'ясувалося, що М.Тимошенко як віце-консул навесні 1934 р. звертався до Москви з проханням дати дозвіл на в'їзд до Радянського Союзу «націоналістів» Антона, Тараса та Остапа Крушельницьких, які пізніше були заарештовані НКВС УРСР³⁷.

³³ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 55, 56.

* На допиті агент підтвердив лише половину з тої інформації, що була зазначена в рапорті М. Шклярюва. Тимошенко пояснював такі розбіжності тим, що ним у процесі розмови з агентом були уточнені деталі, а М. Шклярюв, нещодавно переведений до роботи у зовнішню розвідку, ще не мав досвіду роботи із закордонними джерелами.

³⁴ ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк.1.

³⁵ Там само, арк. 2.

³⁶ Там само,, ф. 6, спр. 70355, т.1, арк. 63.

³⁷ Там само,, ф. 12. Матеріали інспекції, спр.123, арк. 139.

Згодом на допиті 22 грудня 1938 р. А. Ратинський заявив, що М. Тимошенка «обмовив частково». Свою поведінку й неправдиві свідчення він пояснював бажанням заплутати слідство, розтягнути його, аби відтермінувати мить свого неминучого розстрілу³⁸. Пізніше цей же «свідок» ще багато разів змінював свідчення щодо причетності чи непричетності співробітників НКВС до «контрреволюційної чи шпигунської діяльності». Свою поведінку пояснював бажанням зняти з себе відповідальність за долю цих людей, а також застосуванням до нього «особливих методів ведення слідства» – побиття³⁹. Під час допитів слідчі, (їх змінилося до 15 осіб) «підказували, які потрібно давати свідчення стосовно осіб, справи яких ті вели». Прямі вказівки обмовити М. Тимошенка, зокрема і щодо його причетності до шпигунської діяльності на користь Польщі давав А. Ратинському колишній начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, О. Троїцький⁴⁰.

Крім того, до справи були долучені свідчення колишнього співробітника НКВС Л. Заньковського-Задова від 12 вересня 1938 р. про те, що начебто з вини М. Тимошенка була провалена закордонна агентура, зокрема агенти «Семенов», «Моряк», «Желанный», «Большой» та «Бойовий»*. Але шляхом перевірки особових справ цих агентів згадані свідчення Л. Задова не підтвердилися⁴¹. До речі, і в протоколах допитів останнього, що знаходяться у кримінальній справі, порушеній проти нього, прізвище М. Тимошенка не згадується жодного разу.

Про провал з вини М. Тимошенка закордонної агентури та використання її з корисливою метою (придбання за кордоном дефіцитного на той час фотопаперу для власного фотоапарату) свідчив на допиті 2 листопада та під час очної ставки з ним 3 листопада 1938 р. і співробітник

ІНВ НКВС Молдавської АРСР Б. Боскис-Глузберг*. Проте пізніше 28 лютого 1939 р. він також відмовився від своїх свідчень щодо провалу агентури, наполягаючи лише на її використанні для задоволення особистих матеріальних потреб. Але й сам М. Тимошенка цього не заперечував.

Не підтвердилися й свідчення засудженого до 10 років позбавлення волі колишнього закордонного агента З. Кошницького, який відбував покарання в Ухто-Іжимському таборі ГУЛАГу НКВС СРСР, щодо провалу з вини М. Тимошенка закордонної агентури⁴².

Зважаючи на широке коло таких осіб, розмаїття їх свідчень складалося враження, що слідством була проведена дуже ретельна робота, аби обов'язково «знайти» компромат на М. Тимошенка.

Проте найголовніші свідчення проти колишнього розвідника, які згодом позначилися на його житті та кар'єрі, надав колишній нарком О. Успенський, котрий власноручно підписав ордер на арешт. Він звинувачував М. Тимошенка у шпигунстві на користь Польщі⁴³. До речі, така ж доля спіткала в той час більшість розвідників. У справах арештованих співробітників ІНВ, які працювали за кордоном, слідство проводилося доволі однобічно, або й узагалі не проводилося. Їх обвинувачення були стандартними. Тих, хто працював у Німеччині, оголошували німецькими шпигунами, Японії – японськими тощо. Звісно й людину, яка служила у тодішньому польському Львові, на все життя затаврували відповідним чином.

Колішні співробітники держбезпеки, перебуваючи за ґратами, активно свідчили проти М. Тимошенка, хоча від грудня 1938 р. деякі з них почали відмовлятися від попередніх заяв, зазначаючи, що вчинили так під тиском, або слідчі власноруч фабрикували протоколи допитів. Така

³⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 70355, т. 3, арк. 73.

³⁹ Там само, арк. 86.

⁴⁰ Там само, арк. 12–14.

* Так записано в матеріалах справи М. Тимошенка.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк. 4.

** Б. С. Глузберг (Глузберг-Боскис) (1897–1938), в органах ВЧК – ОДПУ – НКВС з 1920 р. Працював начальником 5 відділу УДБ НКВС в Одеській обл. Рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 25.09.1938 р. засуджений до вищої міри покарання.

⁴² ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали Інспекції, спр. 123, арк. 6.

⁴³ Там само, арк. 139.

часткова зміна стратегії, ймовірно, пояснюється тим, що на початку грудня 1938 р. під час тимчасової так званої «беріївської відлиги» відбулися корективи в політиці НКВС, зокрема й у ставленні до вже заарештованих власних співробітників, які не мали за собою суттєвих «гріхів».

Тим часом поведінка самого підслідного залишалася послідовною. Він чітко дотримувався обраної лінії захисту. Не погоджуючись із висунутими йому звинуваченнями, як це зробили інші, підписавши собі тим самим вирок, уперто обстоював безглуздість закидів, що ґрунтувалися на свідченнях заарештованих чекістів, шукав можливість зустрітися з керівництвом наркомату, аби довести свою непричетність до інкримінованих йому «злочинів». Наприкінці 1938 р. йому вдалося влаштувати зустрічі із заступником наркома внутрішніх справ УРСР, який запевнив, що справа буде розглянута найближчим часом. У лютому 1939 р. М. Тимошенко вперше написав листа до начальника 3-го відділу НКВС УРСР Є. Громовенка з проханням викликати його для допиту й обговорення деяких нюансів, котрі не можна викласти у відкритому листі⁴⁴.

Із документів слідчої справи випливає, що 1 квітня 1939 р. він звертається із заявою вже до наркома внутрішніх справ УРСР, де детально викладає свою історію (коли потрапив до в'язниці, як просувалося слідство). Окрім іншого, повідомляє й про розмову із заступником наркома, яка відбулася раніше: *«З того часу, – пише Тимошенко, – слідство набуло партійної об'єктивності»*. Далі зазначає, що справу найближчим часом припинять, хоча він й дуже стурбований тривалим перебуванням у в'язниці⁴⁵. Схоже, що його стратегія захисту полягала в тому, що він був дуже добре обізнаний із особливостями системи. Якщо його не розстріляли одразу, то у нього залишався шанс вижити через створення для слідства безкінечних бюрократичних процедур. Тимошенко писав листи. Адресати мали відповідати та реагувати. Він вимагав зустрічей. На них також треба було реагувати – і в контексті виявлення його зв'язків, і в контексті тих важелів, на які він розраховував. Все це працювало на нього, бо він був живий і шанс зберегти життя був дуже високим із кожним відтермінуванням вироку.

Задля справедливості слід варто зазначити, що не лише сам Тимошенко клопотав про свою долю. Його підтримували й близькі – батько, брат і дружина, які зверталися до владних структур, намагаючись витягти його з-за ґрат.

Лінія «батьківського» втручання тоді, як, зрештою, і пізніше, була дуже поширеною – не тільки стосовно різних посадовців, а й пересічних громадян. Важливо, що в таких листах батьки «важливих людей» свідомо чи не свідомо використовували узвичаєну архаїчну – народну чи псевдонародну лексику, натискаючи на традиційні емоції щодо дітей у тих, хто буде це читати. З іншого боку, таке спрощення дозволяло (чи створювало ілюзію дозволу), що за несприятливого розвитку подій можна буде уникнути покарання самому авторові листа, наскільки він клопотався не за політичного діяча, а за дуже близьку людину. Дискурс «сліпої батьківської любові» тут видавався корисним, навіть якщо й був штучним.

Ще один мотив захисту – це розуміння того, що засуджений чи розстріляний заплямує всю родину. Тому близькі вдавалися до двох стратегій: а) рідна людина, дискурс родини, невинуватості, б) *«ми нічого не знали, ми тут ні до чого, ми й захищаємо його тільки тому, що він нам рідний, а якими справами він опікувався – не маємо уявлення»*.

Схоже, що обидві ці стратегії було втілено у листах родичів М. Тимошенка.

Так, 25 грудня 1938 р. до наркома внутрішніх справ УРСР звернувся батько М. Тимошенка – Лука Трохимович. Вже у перших рядках коротко виклав перебіг подій, пов'язаний з репресуванням сина: *«Товаришу Народний Комісар! Прошу Вас вислухати, якого важкого нещастя зазнав я і моя родина й допомогти нам у нашому горі. Ви, товаришу Народний Комісар, очолюєте радянське правосуддя, і в змозі нам допомогти. Горю моє полягає в тому, що старший мій син Михайло Лукич Тимошенко був заарештований 27 серпня 1938 р. у м. Києві ... Я не знаю, в чому його звинувачують, але я глибоко впевнений в його невинуватості. ...»*. Продовжуючи, розповідає про сина, зокрема й те як той у 16-річному віці пішов добровольцем до Червоної армії, як вони разом – в один день вступили до лав РКП(б) у 1924 р., як син

⁴⁴ ГДА СБУ, ф.12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 102.

⁴⁵ Там само, арк. 77.

18 років віддано служив в органах НКВС. *«Я прошу Вас... переглянути справу мого сина. Він хворий, і довге очікування може негативно позначитися на його здоров'ї. Я прошу Вас. Вірте мені. Не лише як батько впевнений в чесності свого сина, але й як патріот своєї Великої Соціалістичної Батьківщини, яка дорожить кожним своїм відданим сином»*⁴⁶, – такими рядками завершується лист.

Неодноразово писали подібні звернення до наркома внутрішніх справ УРСР і союзного НКВС молодший брат Тимошенка – Олександр та його дружина Сара Голованевська, яка також служила в НКВС й доводилася племінницею Поліні Жемчужиній – дружині голови радянського уряду В.Молотова. Ще у вересні 1938 р. вона вже розмовляла з Поліною Семенівною стосовно заарештованого родича. Та переконувала племінницю, що брата її чоловіка обов'язково звільнять, оскільки той був заарештований за часів О.Успенського. Пізніший лист С.Голованевської, адресований своїй тітці вже у січні 1939 р., потрапив до НКВС СРСР⁴⁷.

Наслідуючи приклад своєї дружини у сподіванні, що саме за сприяння П.Жемчужині його листи потраплять до очільника НКВС СРСР Л.Берії, чинив і Олександр Тимошенко. З допису до дружини В.Молотова, що зберігається у справі М.Тимошенка, можна довідатися про зміст усіх інших листів, позаяк там міститься їх переказ. Передусім, у них викладалася історія всієї родини, їх участі у революційній боротьбі, «розбудові радянської держави». Звичайно, основна увага зосереджувалася на долі старшого брата. Дізнаємося, що його справа була перекваліфікована зі «шпигунства» на «участь у контрреволюційній троцькістській організації». Окрім іншого, викладалися й дещо дивні речі, вірогідно, для того, аби довести власну лояльність сталінському режиму та продемонструвати переконаність у «справедливості» слідства: *«Арешт старшого брата всю нашу родину приголомшив, оскільки ніхто з нас ніколи нічого негідного за ним не помічав... До теперішнього часу ми навіть не знаємо, ворог він чи заарештований ворогом за боротьбу з ворогами. Уся наша родина намагається з'ясувати, хто ж такий Михайло Лукич*

Тимошенко. Якщо ворог, тоді так і скажіть, і ми будемо знати, що один з нашої родини виявився негідником, і ніхто з нас не подумає про нього». Олександр наголошував: *«Я не стверджую, що заарештований Тимошенко не винен і не прошу ніяких пільг для нього, оскільки не знаю, які обставини передували арешту. Для мене не зрозуміло, чому перекваліфіковано обвинувачення і чому його справа ще й досі не з'ясована»*. А далі вже прориваються емоції не більшовика, а стурбованого брата: *«Арештований Тимошенко хворів відкритою формою туберкульозу, який може поновитися, і це може призвести до того, що він помре ще до розгляду його справи у відповідній судовій інстанції ...»*⁴⁸.

Згадані листи потрапили до заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулова, який зацікавився цією справою й узяв її під свій контроль, доручивши начальнику УНКВС по Київській області доповісти про причини арешту М.Тимошенка. Саме після цього – вже наприкінці січня 1939 р. у Києві між керівниками різних структур НКВС УРСР активізувалося листування щодо з'ясування обставин репресування чекіста.

25 січня заступник наркома НКВС УРСР М. Горлинський надіслав повідомлення першому заступнику союзного наркома внутрішніх справ, начальнику ГУДБ НКВС СРСР В. Меркулову щодо справи М.Тимошенка. Підсумовуючи, написав: *«Не зізнався. Викривається чотирма арештованих»*⁴⁹.

Окрім іншого, «обтяжливими обставинами» для М.Тимошенка, за цілком звичною традицією радянської каральної практики тієї доби, стали й опосередковані «компрометуючі» матеріали, долучені до матеріалів справи. Ідеться про походження дружини, а також окремі факти з минулого його батька Луки Трохимовича, 1877 року народження. Останній перебував на обліку секретного відділу Сумського окружного відділу ДПУ УСРР за те, що начебто, в 1925 р. отримував з Америки анархістську газету «Рассвет». Дружина належала до «класово ворожих елементів», оскільки її батько був торговцем, а брат і сестра в роки непу також займалися цим – неприйнятним для пролетарської дер-

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 106–107.

⁴⁷ Там само, арк. 73–74 зв.

⁴⁸ Там само, арк. 75–75 Зв

⁴⁹ Там само, арк. 94, 95.

жави бізнесом, за що в 1928 р. позбавлялися виборчих прав. Пізніше, вже під час перебування чекіста у тюрмі, – у серпні 1939 р. чоловіка сестри дружини Тимошенка – Мілітарева засудили до 15 років таборів ГУЛАГ з поразкою в правах на 5 років за ст. 54-6 КК УРСР (розголошення державної таємниці). Щоправда, вже у жовтні 1939 р. його виправдали й звільнили з-під варти.

На початку весни 1939 р. учергове активізувалася дружина М.Тимошенка, пожвавивши своє листування з НКВС УРСР. Вона почала буквально закидати своїми зверненнями республіканський наркомат, вимагаючи покращити хоча б побутові потреби свого чоловіка, посилаючись на те, що він має ваду серця та хворий на туберкульоз, потребує посиленого харчування та інших більш-менш пристойних умов існування у тюрмі. У березні Софія Борисівна двічі зверталася до начальника 3-го відділу НКВС із проханням дозволити передати чоловіку деякі речі з тих, що були вилучені під час арешту. У червні вона знову пише до помічника прокурора військ НКВС УРСР Хачатуряна з проханням передати до в'язниці спідні штани, сорочки, шкарпетки; у липні – продукти харчування⁵⁰.

Не обмежившись цим, жінка вирішила обстоювати і свої права, оскільки після звільнення їй не повернули квартиру, де вони спільно мешкали з чоловіком. В одній із заяв вона пише про це: *«Сім місяців я знаходжусь буквально на вулиці, ночую у знайомих, а іноді сиджу на вокзалі. ... Прошу допомогли отримати мені житло, аби я змогла влаштуватися на роботу...»*⁵¹.

Зрештою Хачатурян віддав розпорядження заступнику начальника слідчої частини НКВС УРСР С.Калужському про повернення Софії Борисівні всіх відібраних речей та виділення кімнати. Більше того, він вимагає з'ясувати, хто винен у *«незаконному виселенні родини Тимошенка на вулицю»* та притягнути їх до відповідальності⁵². Слово «незаконно» у вердикті видається справжнім глузуванням над багатьма іншими родинами, з якими радянська влада чинила так само, оскільки дружини та діти «воро-

гів народу» (відповідно до наказу № 00486 від 15 серпня 1937 р.) потрапляли під репресії й різні дискримінації, зокрема й позбавлення житла тощо.

Після позитивного рішення про повернення речей та житла дружині енергійнішими стали й звернення самого М.Тимошенка, який упродовж весни – на початку осені 1939 р. вперто й послідовно наполягав не лише на пришвидшенні вирішення його долі, а й апелював до керівництва республіканського наркомату внутрішніх справ, аби ті врахували потреби дружини й повернули гроші, коштовності та речі, конфісковані під час арешту.

У травні 1939 р. (точні дати не встановлені) він кілька разів листовно звертався до керівництва республіканського наркомату внутрішніх справ, двічі – до начальника 3-го спецвідділу НКВС УРСР Є. Громовенка із заявами. З тексту однієї з них стає зрозумілим, що в січні 1939 р. з ним дійсно зустрічався начальник згаданого підрозділу, який пообіцяв, що справа буде закрыта найближчим часом. Окрім цього, заявник наголошував, що від 10 березня, коли відбувся черговий допит, його більше не викликали й тому невідомо, як саме просувається справа, хоча він має інформацію про призначення нового слідчого. М.Тимошенко вкотре називає колишнє керівництво НКВС, ініціаторів арешту «політичними перестраховальниками», які пішли на такий несправедливий крок на підставі брехливих звинувачень, «фашистського наклепу» й просить пришвидшити розгляд його справи⁵³.

В одному зі своїх листів уже до першого заступника, т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова він знову повторював, що упродовж останніх двох з половиною місяців його взагалі не викликали на допити і, не стримуючись, в'їдливо перепитував: *«можливо це новий метод слідства?»*. Загалом справедливо закидаючи очільнику свого ж відомства, М.Тимошенко лукавить, роблячи вигляд, що раніше затягування слідства, поряд із швидкою розprawою, було винятком, а не традицією. А поведився він так впевнено, ймовірно, знаючи, що колишній нарком НКВС УРСР О.Успенський

⁵⁰ ГДА СБУ, ф.12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 40.

⁵¹ Там само, арк. 42.

⁵² Там само, арк. 48.

⁵³ Там само, арк. 62, 63 Зв.

вже заарештований і оголошений «ворогом народу». Тому й у листі далі підкреслює, що його «справа стала наслідком перестраховки та провокації» з боку згаданої особи і тепер він пов'язує свої надії зі справедливою позицією нового наркома, завдяки якому зможе «реально відчувати, що означають більшовицькі права»⁵⁴.

З огляду на зміст звернень, стає зрозумілим, що певна активізація розслідування, спричинена увагою до неї В.Меркулова у березні 1939 р., вже у наступні місяці знову перейшла у стадію стагнації.

Вірогідно, саме під час цієї «паузи» М.Тимошенко перевели з внутрішньої тюрми НКВС, розташовано в комплексі відомчих споруд (вул. Володимирська, 33), до Лук'янівської в'язниці*. Пояснити логіку такого вчинку з боку керівництва НКВС нині важко, оскільки в документах відсутня мотивація, як, зрештою, й відповідний припис щодо цього. Але небезпідставним видається припущення, що це відбулося саме через пом'якшення суворості обвинувачення. А може й втручання В.Меркулова далося взнаки, позаяк сам бранець поведився дедалі зухваліше.

У червні 1939 р. він чотири рази звертався з претензією до начальника першого зі згаданих місць позбавлення волі, аби звідти йому передали відібрані у нього речі, зокрема й золотий годинник фірми «Лонжин». При цьому навіть погрожував адресату «не затримувати пересилання», інакше «звертатиметься за поясненнями до наркома внутрішніх справ майора держбезпеки Кобулова», оскільки йому вже набридло зволікання⁵⁵.

3 липня 1939 р. М.Тимошенко пише до старшого слідчого НКВС УРСР Богданова, який тоді

вів його справу, з претензією: *«Вже пройшов місяць з [дня] останнього допиту. В обіцяний термін Ви мене не викликали! Ймовірно, в слідчій частині вважають, що перебування 11 місяців під слідством приносить мені задоволення. Наполегливо прошу Вас викликати мене, якщо не за справою, то для задоволення моїх особистих прохань, про які я говорив»*⁵⁶.

Приблизно в той же час він апелює й до начальника секретаріату наркомату внутрішніх справ із проханням не лише передати наркому чергового листа, а й з вимогою відповіді, чому листи, надіслані раніше до очільника республіканського НКВС, залишилися без відповіді.

Доволі емоційним є третє звернення М.Тимошенко до наркома НКВС УРСР (без дати. – Авт.) Дописувач наголошує, що добре усвідомлює намагання слідства знайти на нього компрометувальні матеріали й категорично спростовує всі обвинувачення: *«Я – не винен! Навіть «методи» часів ворога Успенського не змусили мене стати на шлях провокації! І ціна людей, які виконували «замовлення» Успенського, мені відома»*. Він вкотре просить викликати його для особистої розмови з наркомом і виявляє стурбованість, чому й досі ні нарком, ні його заступник особисто з ним не спілкувалися. *«Я – більшовик, – пафосно продовжує М.Тимошенко. – Для мене не може існувати визначення «Один порятунок для приреченого – ніякого порятунку» (Вергілій*)*. *Я переконаний, що чесну людину нікому не буде дозволено зробити злочинцем та негідником»*⁵⁷.

Втомою та роздратуванням просякнуті й наступні апеляції до керівництва республіканського наркомату внутрішніх справ. У зверненні

⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 59–60.

* У 1939 р. всі в'язниці, в тому числі й ті, що належали до системи органів державної безпеки, перебували у підпорядкуванні Головного Тюремного управління (ГТУ) НКВС СРСР. З початку 1940 р. певну їх частину передали ГУЛАГ, використовуючи як пересильні тюрми (пункти). Вже у лютому 1941 р. у контексті загальної масштабної реорганізації органів внутрішніх справ та державної безпеки, в т.ч. й поділу НКВС СРСР на два наркомати – внутрішніх справ і державної безпеки – у складі НКВС СРСР залишилося управління, яке опікувалося тюрмами. Щоправда, тепер від його старої назви прибрали слово «Головне». Внутрішні тюрми органів державної безпеки підпорядкували обліково-архівному відділу («А») НКДБ.

⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 45.

⁵⁶ Там само, арк. 46.

* В архівній справі написано російською: «Одно спасенне обреченного – никакого спасення». Більш розповсюдженою версією є наступна редакція цього афоризму: «Одно спасение у побежденных — не надеяться ни на какое спасение» Джерело: <http://www.wisdoms.ru/pavt/p41.html>

⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 12 (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 47.

від 3 вересня 1939 р. (одинадцятому за рахунком!) він уже не просить, а вимагає завершення розслідування: *«Припиніть, будь ласка, цю нескінченну перевірку, про це прошу!»* За п'ять днів – черговий лист адресований начальнику слідчої частини НКВС УРСР: *«Протягом трьох місяців не викликався на допит. ... Перебуваю у в'язниці 13 місяців! ... Матеріали обвинувачення цілком абсурдні, легковажні, а головне – брехливі!»*. Досвідчений співробітник радянських спецслужб, також причетний до ведення «контрреволюційних» справ, добре знайомий з традиціями чекістів, обурюється і гостро критикує методи роботи своїх колег: *«Дешево все ж таки розцінюється гідність більшовика, людини! ... У в'язниці навіть мінімальне прохання залишається без відповіді – це факт, сумна правда!»* Продовжуючи свій епістолярій, він вдається й до аналогій: *«У дореволюційного письменника Решетникова є оповідання «Яшка» (Ленін дав досить позитивний відгук його творчості)*, і там написано, що той просидів під слідством півтора року, а потім був засуджений до двох місяців ув'язнення. Схоже, що я – такий самий «Яшка». 13 місяців в'язниці за те, що все своє життя був чесним та невідкупним більшовиком і відданим сином батьківщини!»* І нижче знову дублює своє безкінечне прохання «прискорити слідство», а також дозволити йому «з волі» отримати французький словник і хрестоматію. Останнє вказує не лише на рівень освіченості в'язня, а й на те, що він дійсно володів кількома мовами й продовжував удосконалювати свої знання. Закінчується заява емоційним гаслом політичного забарвлення: *«Я вірю лише в більшовицьку правду!»*⁵⁸

Окрім вимог розібратися з його справою, у М. Тимошенка залишалися й інші претензії до слідства, зокрема й щодо довготривалої заборони на отримання особистих речей. Зрештою, в липні 1939 р. слідчий Богданов підписав пози-

тивний вердикт щодо повернення частини «носильних речей» із конфіскованих під час арешту (плащ-пальто воєнного зразка, напівчоботи на подвійній підошві, гумові калоші до них, брюки, дві верхні сорочки, три пари трусів, 6 пар шкарпеток, спортсменку і навіть подушку)⁵⁹.

Загалом за час перебування М. Тимошенка під арештом, змінилося шість слідчих, які вели його справу! Звісно це впливало на хід розслідування й відповідно затягувало його, позаяк кожен наступний мав витратити певний час на ознайомлення з її матеріалами. Незважаючи на таку ротацію слідчих, не припинялися їх намагання щось витягнути з арештанта, аби підсилити обвинувачувальний складник справи. Хоча очевидним є й те, що до нього не вдавалися до «спеціальних методів» вибивання зізнань, коли показання по суті вибивали із застосуванням сили, катуванням.

Натомість використовувався відомий з давніх часів методів – «внутрішньо-камерної розробки». До камери, де сидів М. Тимошенко, був вміщений агент під виглядом підслідного, який мав встановити з ним довірливі стосунки й дістати інформацію для слідства. Згодом ця особа звітувала, що його тимчасовий «сусід» дійсно сподівався і плекав надію «на партійну об'єктивність» з боку слідства. Проте тривале ув'язнення, очні ставки та сам хід розслідування вплинули на його психологічний стан і, начебто, він став серйозно замислюватися над вчиненням самогубства, оскільки не знаходив більше сили «очікувати на неминучий розстріл». «Він справляє враження вовка, загнаного у безвихідь, через що у нього з'явився сильний головний біль (без симуляції)», – повідомляв агент⁶⁰.

Окрім інформації «підсадної качки», серед архівних документів збереглися свідчення й інших осіб, які проливають додаткове світло на морально-психологічний портрет ув'язненого чекіста. Кілька днів з ним в одній камері сидів

* Ф.М.Решетников – російський письменник-шестидесятник, представник революційно-демократичного напрямку російської літератури, його твори друкували в «Современнике», «Искре», «Отечественных записках». Оповідання «Яшка. Очерк из Петербургской жизни. Из цикла «Забывтые люди», де письменник змалював страшну картину пролетарського дитинства, вважається його кращим твором. Деякі оповідання автора використовував В. Ленін у своїх статтях.

⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 34–35.

⁵⁹ Там само, арк. 54.

⁶⁰ Там само, арк. 109.

відомий український історик К.Штепа*, який згодом зауважував, що М.Тимошенко суттєво відрізнявся від інших працівників НКВС. *«Він був розумнішим за багатьох..., не жорстоким»*, – констатував історик і підкреслював те, в чому, власне, важко сумніватися, зважаючи на місце служби й пануючу на той час атмосферу в державі, – *«...хоча, якби тому довелося, у межах службової компетенції, бити заарештованих, ймовірно, він би це робив, проте без особливого службового зав'язання»*⁶¹. Ось саме про відсутність цього «зав'язання», вірогідно, й писали у своїх характеристиках ті, хто за своїм службовим обов'язком характеризував М.Тимошенка ще у перші роки служби в органах державної безпеки. Це й вирізняло його серед інших чекістів-інквізиторів.

Далі К. Штепа зауважував те, що також не викликало сумнівів, оскільки з поведінки чекіста, його життєвої стратегії, кар'єрних перипетій впливало, що ця людина не мала щонайменших ілюзій щодо змісту більшовизму та його справжнього обличчя: *«М.Тимошенко «у партійну лінію не вірив», у нього не було «ідолопоклонства» перед очільниками системи, «а всі «ексцеси» «єжовщини» пояснював «кар'єризмом та тупістю виконавців». На відміну від інших, він слідству не допомагав, «п'єс не розігрував», винним себе не визнав і нікого не обмовив у контрреволюційній чи шпигунській діяльності»*, – підкреслював український історик⁶².

Дійсно, в матеріалах слідчої справи є інформація про те, що від нього намагалися отримати компрометувальні матеріали на деяких колишніх колег, зокрема, на співробітника управління НКВС по Сталінській області І.Розова, який

упродовж 1934–1936 рр. працював за лінією ІНВ і спілкувався з М. Тимошенком. Зараз важко сказати, чи дійсно арештант так стійко тримався, чи на початку 1939 р. змінилася атмосфера ведення слідства. Однак цілком очевидним і неспростовним залишається факт: перебуваючи під слідством, він нікого не очорнював і наклепів не писав. Що, зрештою, пізніше й було зафіксовано ним у анкеті: *«Заарештований ворогами народу в 1938 р. поведився як більшовик: ні себе, ні кого іншого не обмовив»*.

На переконання К.Штепи, більшість співробітників НКВС, які опинилися у в'язниці, зокрема й М.Тимошенко, масові репресії пояснювали так званою «теорією соціально-політичної профілактики». Її сутність зводилася до того, що «радянська правосвідомість», на відміну від «буржуазного» права та судової практики, визнавала злочином не лише вчинене діяння («злочинний акт»), а й «потенційний злочин», а звідси – й необхідність його попередження. Продовжуючи аналізувати логіку діяльності радянських спецслужб, український історик зауважував: *«Каральні органи повинні були своєчасно втрутитися, аби позбавити суспільство від «потенційних» заколотників, шпигунів, саботажників, терористів тощо. А тому немає нічого дивного та протиприродного, коли через апарат ДПУ та НКВС, поряд з дійсними злочинцями, активними контрреволюціонерами та ворогами радянської влади, проходили мільйони «потенційних», які усувалися або ліквідовувалися в порядку «соціально-політичної профілактики». Єдине, що у тій ситуації їх хвилювало: навіщо було надавати «потенційним» діям видимість «реальних», вишукуючи передбачувані, але не вчинені злочини? Було б навіть простіше,*

* Штепа К.Ф. (1896–1958) – український історик, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Київського університету; з 1931 р. – голова Комісії з історії Візантії Академії наук УСРР. Заарештований у лютому 1938 р., до вересня 1939 р. перебував у Київській в'язниці НКВС. Звільнений без пред'явлення звинувачень. Під час нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) працював завідувачим відділом народної освіти, ректором університету, головним редактором газет «Нове українське слово» та «Последние новости». У 1943 р. виїхав до Берліну, де редагував журнал для остарбайтерів «На досуге». У 1945–1947 рр. – бібліотекар кардинала фон Галена, у 1947–1949 рр. – працює у журналах «Грани», «Посев». З 1950 р. – співробітник та співзасновник Мюнхенського інституту з історії та культури СРСР. У 1952 р. переїжджає до США, де продовжує наукову діяльність та працює на радіостанції «Свобода».

⁶¹ Штепа К. Ф. «Ежовщина» // XX век. История одной семьи / Ин-т полит. и воен. анализа, Центр по изучению Рус. Зарубежья – М.: РУСАКИ, 2003. – С. 15–138: ил. (Материалы к истории русской политической эмиграции; вып. 8) // Электронный ресурс: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=1810>

⁶² Там само.

⁶³ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 4, арк. 25.

з їх точки зору, «усувати взагалі всіх підозрілих через їх «соціальну небезпечність», не вигадуючи н'єс, легенд та фабул»⁶⁴.

Не переповідаючи далі обставин перебування М.Тимошенка в тюрмі, його особливо прискіпливе листування з керівництвом НКВС УРСР щодо повернення його дружині не лише вкрай необхідних речей, а й доволі великого переліку коштовностей та атрибутів комфортного життя, варто наголосити: слідству так і не вдалося довести його причетність до висунутих обвинувачень.

Він дійсно не скорився і поведився досить послідовно. Це нарешті далось взнаки. За його скаргою військовий прокурор військ НКВС Київського округу Морозов у серпні 1939 р. переглянув справу й виніс вердикт про звільнення М.Тимошенка. Втім, і після цього, навіть враховуючи те, що формальних доказів його провини не було, а звинувачення будувалося лише на підставі свідчень засуджених співробітників НКВС, які згодом – у ході слідства відмовилися від своїх слів, заступник наркома внутрішніх справ УРСР А.Кобулов вирішив діяти на власний розсуд. Він ініціював абсолютно дивний алгоритм: передати справу М.Тимошенка на розгляд Особливої наради НКВС СРСР, про що й доповів службовою запискою наркому внутрішніх справ СРСР Л.Беріі⁶⁵. Невідомо, що саме відбувалося в кабінетах наркомату внутрішніх справ та прокуратури впродовж наступних двох місяців, але 10 жовтня 1939 р. згаданий вище прокурор знову дублює свій вердикт: «*припинити справу за відсутністю складу злочину ... відповідно до ст.4 п. «д» УПК УРСР*»⁶⁶. Наступного дня, після 14-місячного перебування за ґратами, М.Тимошенка звільнили з-під варті. Незабаром відновили і в лавах ВКП(б).

Утім, керівництво республіканського наркомату, зокрема й слідча частина, вважали небажаним його подальшу службу та будь-яку причет-

ність до НКВС⁶⁷, посилаючись не лише на певні «компрометувальні матеріали», а й навіть те, що він довгий час працював на відповідальній посаді за кордоном «при ворожому керівництві». Тому 15 січня 1940 р. стосовно М.Тимошенка було ухвалене абсолютно абсурдне рішення: «*відправити на пенсію по лінії Наркомату закордонних справ*», а в квітні 1940 р. його звільнили з органів НКВС у запас у зв'язку «*з неможливістю подальшого його використання в органах НКВС*»⁶⁸.

Із такою ухвалою М.Тимошенко не погодився і, вкотре виявивши непоступливість, розпочав чергове протистояння, тепер уже апелюючи до вищих партійних органів, оскільки шукати правди у своєму «рідному» відомстві вважав марною справою. Потрібно зауважити, що цього разу його питання вирішилося доволі швидко, оскільки воно перебувало на контролі відділу кадрів (ВК) ЦК КП(б)У. Заступник керівника цього підрозділу Крячун рекомендував поновити М.Л.Тимошенка на роботі в органах НКВС начебто за особистою вказівкою М.Хрущова, що зрештою і відбулося у тому ж квітні 1940 р. Тривале перебування під слідством у в'язниці зарахували до загального стажу роботи в органах внутрішніх справ⁶⁹.

Повернення на службу

Отримавши моральну сатисфакцію, учорашній в'язень повертається на службу в органи внутрішніх справ і на короткий час переїжджає до Одеси, де працює заступником начальника відділу продовольчого забезпечення УНКВС по Одеській області. Але невдовзі, вірогідно, вирішивши використати належним чином досвід М.Тимошенка, його переводять до Київської школи вдосконалення оперативного складу НКВС СРСР* із шестимісячним терміном навчання, створеної у червні 1940 р. (у лютому 1941 р. підпорядкованій НКДБ СРСР) й призна-

⁶⁴ Штепа К. Ф. «Ежовщина» // Електронний ресурс: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=1810>

⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 12. (Матеріали Інспекції), спр. 123, арк. 25-33.

⁶⁶ Там само, спр. 3898, т. 3, арк. 23

⁶⁷ Там само, т. 1, арк. 19.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само, арк. 20.

* Київська школа удосконалення оперативного складу НКВС СРСР розпочала свою роботу у колишньому приміщенні школи міліції на Батієвій горі (тоді – до 1944 р. – вул. Дяківська, 4, у 1944-1991 рр. – узвіз Степана Разіна, нині – вул. Амосова).

чають викладачем спецдисциплін. На той час він дійсно вирізнявся з-поміж інших кадрів цього відомчого навчального закладу своїм інтелектом і глибокими знаннями особливостей агентурної роботи, позаяк належав до нечисельної когорти педагогів, які працювали на території іншої держави і могли поділитися своїми знаннями з слухачами спеціального вузькопрофільного закладу. Його пам'ятали випускники та дякували за набуті знання, які вони використовували в оперативній роботі вже в роки нацистської агресії⁷⁰.

Утім, минуле нагадувало про себе і під час роботи в школі, зокрема й підвищеною увагою до нього з боку відповідних підрозділів наркомату внутрішніх справ, які стежили за «чистотою» своїх кадрів. Так, у жовтні 1940 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР П. Чемісов дав вказівку начальнику 3-го (Контррозвідального) відділу УДБ НКВС УРСР П. Тимофєєву перевірити старі обвинувачення М.Тимошенка, зокрема й стосовно щодо причетності до шпигунської діяльності на користь Польщі, порадивши звернутися за поясненнями до Слідчої частини НКВС СРСР⁷¹. Відповідний запит до згаданого підрозділу союзного наркомату дійсно був направлений навесні 1941 р. Чекаючи відповіді з Москви, кадровики НКВС УРСР не гаяли часу. Вони знову продублювали всі старі закиди на адресу М.Тимошенка. У квітні 1941 р. старший слідчий Особливої інспекції НКВС УРСР склав довідку, де серед старих аргументів з'явився і новий аспект. Тепер автор документа зафіксував таке: «Чи проводилася НКВС СРСР перевірка та дослідження свідчень О. Успенського, даних немає» й знову нагадав про те, що «слідча частина наркомату внутрішніх справ [після його звільнення з тюрми] вказала на те, що використання М.Тимошенка в органах НКВС у подальшому є небажаним»⁷². Отже, рекомендацію ЦК КП(б)У та рішення НКВС УРСР щодо поновлення його на роботі було проігнороване. Невідомо, чим би обернувся для нього цей новий оберт «уваги», якби не початок нацистської агресії.

У період нацистської навали та перші повоєнні роки

В умовах несприятливого розвитку бойових дій на території СРСР, браку досвідчених кадрів М.Тимошенка відрядили на оперативну роботу, призначивши керувати відділом Першого управління (розвідки) НКДБ УРСР. За логікою керівництва радянських спецслужб, «непевний», але досвідчений співробітник тепер став у нагоді. Його залучили до роботи, яка вимагала знань і відповідного досвіду. Очолюючи цей підрозділ упродовж 1941–1943 рр., він виконував завдання розвідувального характеру у фронтовій та прифронтовій смугі: протягом червня – серпня 1941 р. займався підготовкою та «перекиданням» за лінію фронту розвідувальних груп і партизанських загонів; у грудні 1942 р. – лютому 1943 р. очолював розвідувально-оперативну групу на підступах до Сталінграда; з лютого 1943 р. – спочатку виконував обов'язки, а з березня 1944 р. вже офіційно призначений начальником оперативного відділу НКВС УРСР⁷³.

Завдання, які покладалися на нього в цей важкий для країни час, належали до розряду надскладних і важливих і вирішував він їх успішно. Тому у вересні 1943 р. майору держбезпеки М.Тимошенку було присвоєне чергове спеціальне звання «підполковник держбезпеки»⁷⁴, а за виконання «спецзавдання» (так написано в нагородному листі) він був удостоєний ордена Червоної Зірки. У жовтні того ж року отримав медаль «Партизану Вітчизняної війни I ступеня», в липні 1943 р. – медаль «За оборону Сталінграда», у серпні 1944 р. «за виконання завдань Червоної армії» – орден «Вітчизняної війни другого ступеня», в січні 1945 р. «за вислугу років в органах НКВС» – орден «Червоного прапора», в листопаді 1945 р. –

⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 1, арк. 165.

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 12. Матеріали інспекції, спр. 123, арк. 144.

⁷² Там само, арк. 140.

⁷³ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2. (Архівні матеріали), арк. 79 Зв.

⁷⁴ Там само, арк. 79.

медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Вже по війні – у грудні 1945 р. «за вислугу років в органах НКВС» був удостоєний найвищої нагороди СРСР – ордена Леніна, а у лютому 1946 р. наказом НКВС УРСР «за виконання спеціальних завдань НКВС СРСР в роки вітчизняної війни 1941–1945 рр.» отримав й вищу відомчу нагороду – знак заслуженого працівника органів НКВС.

Після очищення території СРСР від окупантів, у ході організаційної перебудови підрозділів наркомату внутрішніх справ, що опікувалися питаннями військовополонених та інтернованих, відбувся черговий поворот у кар'єрі М.Тимошенка, якого у лютому 1943 р., як зазначалося вище, перевели з 1-го Управління до Управління НКВС УРСР у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) й призначили начальником оперативного відділу, на який покладалася організація агентурно-освідомчої мережі серед табірною контингенту, підбор та вербування агентури, проведення слідства у справах військовополонених тощо. У цей період в роботі з військовополоненими, окрім, власне, організаційно-структурної перебудови в Українській РСР, пристосованій вже до мирного часу, неабияка увага зосереджувалася на підготовці відкритих судових процесів, зокрема і в Києві: виявлення військових злочинців, співробітників розвідувальних і контррозвідувальних органів, зрадників, пособників, свідків звірств, збирання матеріалів, чим, власне й займалося Управління*, заступником якого від січня 1946 р. став М.Тимошенко⁷⁵.

Яку саме роль відіграв М.Тимошенко у підготовці Київського процесу, що відбувався 17-28 січня 1946 р., з документів відомчих архівах України – ГДА МВС і ГДА СБУ,

встановити не вдалося. Хай там що, але в лютому 1946 р. «за успішне виконання завдання з організації та забезпечення судових процесів по справах про зlodіяння фашистських загарбників на території Української РСР» наказом НКВС УРСР він отримав подяку та матеріальну винагороду у розмірі місячного окладу⁷⁶.

Рік по тому – в лютому 1947 р. атестаційна комісія МВС УРСР ухвалила рішення, що М. Тимошенко заслуговує на присвоєння звання «полковник». Утім, думка республіканського відомства була проігнорована в Москві. А за місяць, у березні, 45-річного, ще повного сил чоловіка звільнили у запас Міністерства Збройних сил СРСР** «за станом здоров'я». Проте це був лише формальний привід. Імовірно, внаслідок чергової кампанії з «очищення» органів внутрішніх справ здійснювалася й перевірка особового складу керівництва УПВІ. В усякому разі, саме в той час раптово з'являється довідка, складена на підставі матеріалів з особової справи М.Тимошенка, у висновку якої містилася доленосна ремарка щодо «неможливості подальшого використання в органах внутрішніх справ». І знову, як і в 1938–1939, 1940–1941 рр., зі зловісної «чекістської шафи» виринули «свідчення» А. Ратинського та О. Успенського майже десятирічної давнини, коли ті під тиском обставин заявляли на допитах про причетність колишнього радянського «віце-консула» до польських розвідувальних органів та ін.

Звичайно, що й цього разу вже звичний до подібних несприятливий колізій, М. Тимошенко не погодився з таким рішенням звернувся до секретаря ЦК КП(б)У О.Єпішева за сприянням у поновленні на службі, а також написав листа до міністра внутрішніх справ СРСР С.Круглова⁷⁷. Останній з адресатів дійсно

* У січні 1945 р. УПВІ було реорганізовано в Головне управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ НКВС СРСР), в структурі якого були організовані три самостійних управління, зокрема й Оперативне управління на чолі з комісаром держбезпеки 3-го рангу А. Кобуловим. У складі республіканських НКВС на правах самостійних управлінь були створені відповідні УВПІ, які з питань службової діяльності підпорядковувалися як керівництву НКВС, так і ГУПВІ НКВС СРСР.

⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2, арк. 7 зв., 77, 78; т. 4, арк. 6 зв.

⁷⁶ Там само, т. 2, арк. 7 зв.

** Народний комісаріат Збройних сил СРСР, який вже наступного місяця було перейменовано на Міністерство Збройних сил СРСР створений 25 лютого 1946 р. в результаті об'єднання Наркомату оборони та Наркомату ВМФ. У лютому 1950 року було проведено його розділ на Військове та Військово-морське міністерства СРСР. Нарешті у березні 1953 року відбулося повторне об'єднання цих відомств під назвою «Міністерство оборони СРСР».

зустрівся з дописувачем у Москві 12 червня 1947 р. у присутності заступника міністра внутрішніх справ із кадрових питань Б. Обручникова. Прочитавши довідку та обговоривши її зі скаржником, очільник союзного МВС (зі слів М. Тимошенка) дійшов висновку, що «підгрунття для його звільнення в запас він не бачить, працівники з таким досвідом і знаннями органам потрібні» і пообіцяв написати відповідний висновок за справою⁷⁸, що зрештою і відбулося, хоча й з певним зволіканням – лише за три місяці.

У серпні його поновили в органах МВС, а вже у вересні за вказівкою Б. Обручникова направили на роботу до Офіцерської школи МВС СРСР у м. Київ*, призначивши начальником заочного відділення й викладачем т.зв. «чекістському циклу».

Вже маючи сумний досвід перманентних переслідувань за старими закидами, у вересні 1947 р. М. Тимошенко вирішив діяти на випередження, аби поставити крапку у цій вакханалії. Він звернувся до Управління кадрів МВС СРСР з проханням підготувати відповідний висновок щодо безпідставності звинувачень, висунутих проти нього Успенським, та спростувати так звані «компрометувальні матеріали», залучивши остаточний виправдальний вердикт до його особової справи. Втім, бажаного результату не дочекався й «викривальні» поживкли документи, як і раніше, припадаючи пилом у справі, наклали відбиток на його життя. Саме на їх підставі в листопаді 1948 р. відділ кадрів МВС СРСР на чергове подання (друге після 1947 р.) щодо присвоєння М. Тимошенкові військового звання «полковник» відповіли: «тимчасово затримується»⁷⁹.

⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 2, арк. 70, 75.

⁷⁸ Там само, арк. 6.

* Всеукраїнська школа НКВС СРСР у м. Київ створена у березні 1944 р. З осені 1945 р., окрім основного оперативного напрямку, в Школі були організовані додаткові потоки (курси): радистів, перекладачів німецької мови (для таборів військовополонених), а також дільничних оперуповноважених для західних областей УРСР. Велика увага надавалася вивченню саме спеціальних дисциплін, засвоєнню знань з агентурно-оперативної діяльності. Незважаючи на її формальне підпорядкування НКВС, готувала оперативно-чекістські кадри для органів НКДБ. 10 жовтня 1946 р. реорганізована на Київську офіцерську школу МВС СРСР, від 28 жовтня 1949 р. перейшла до структури МДБ, не змінюючи з того часу підпорядкування, і стала іменуватися Офіцерською школою МДБ СРСР. 9 жовтня 1950 р. відомчий навчальний заклад реформовано у Школу перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР.

⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3898, т. 4, арк. 3.

⁸⁰ Там само, т. 1, арк. 181.

⁸¹ Там само, т. 3, арк. 9.

Усе це видається дуже дивним з огляду на те, що паралельно з викладацькою роботою М. Тимошенко виконував і завдання міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова. Зокрема, виїжджав у 1947 р. до м. Сталіно (м. Донецьк), де, використовуючи свій попередній досвід, керував оперативно-слідчою групою МВС, сприяв підготовці відкритого судового процесу над військовими злочинцями німецької армії, який відбувся в жовтні того ж року.

Маючи, на відміну від багатьох інших колег, якісну середню освіту, він тяжів до здобуття й вищої. Спочатку – упродовж 1947–1948 рр. – навчався в університеті марксизму-ленінізму, отримавши на іспитах лише відміні оцінки. У 1948–1949 рр. екстерном здобував відповідний фах на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, склав екзамени, передбачені навчальним планом, і отримав диплом⁸⁰.

Удосконаливши свій освітній рівень, М. Тимошенко цілком обґрунтовано претендував на присвоєння звання «полковник». У 1949 р. (точна дата невідома. – *Авт.*) тогочасний начальник Київської офіцерської школи МВС І.Битневський підписав вже третє відповідне подання. І цього разу його відхилили з старим формулюванням. У листі за підписом заступника міністра МВС СРСР Б. Обручникова в 1949 р. до МВС УСРР «затримання» пояснювалося тою обставиною, що чергове присвоєння звань старшого офіцерського складу⁸¹ тимчасово припинено.

У жовтні 1949 р., залишаючись на попередній посаді заступника начальника школи – керівника заочного відділення, він разом з усім особовим складом школи перейшов у підпорядкування МДБ СРСР. І знову, замість присвоєння

звання, на нього оголосили полювання. Тепер вже органи держбезпеки, які спиралися на старі «компрометувальні матеріали». Вже втретє (після 1940 та 1947 рр.) вони стали фатальними для М.Тимошенка. Але цього разу безповоротно.

Особливо не мудруючи, звільняючи його після 31 року служби в органах ВУНК –ДПУ – НКВС – МДБ, кадровики, окрім дублювання старого формулювання: «неможливість подальшого використання в органах МДБ», додали у відповідному наказі МДБ СРСР, датованому 10 липня 1950 р., й більш ганебне – з «позбавленням пенсії».

Обурений таким нищівним для себе вердиктом, М.Тимошенко подав на ім'я міністра державної безпеки СРСР Б. Кобулова клопотання про зміну формулювання. Ця його апеляція була задоволена. У новому документі (зі збереження попередньої дати) було зафіксовано, що він звільнений у запас Воєнного міністерства «*за станом здоров'я*»⁸². Чому колишнього чекіста зарахували до збройних сил, а не відомства, якому він служив стільки років, важко зрозуміти. Може, це не випадково збіглося в часі з переслідуваннями на колишнього міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова, й керівництво відомства в бажанні дистанціюватися від будь-яких «заплямованих» осіб вдавалося до таких алогічних кроків.

У вересні 1950 р. колишній співробітник радянських спецслужб написав скаргу на ім'я заступника міністра МДБ СРСР з кадрових питань генерал-майора О. Єпишева, який у 1947 р. сприяв його зустрічі з С.Кругловим і поновленню на службі, з проханням призначити аудієнцію, аби довести неправдивість «довідки», складеній на підставі матеріалів 1938–1939 рр. «*У часи напруженої міжнародної обстановки, – зауважував він, – (безпідставно) вигнати з органів старого та досвідченого працівника, відданого партії Леніна – Сталіна, можуть лише ті, хто зневажив інтересами нашої Батьківщини*». І далі наголосив: «*У державному праві сказано: «потурати злочинам – є злочин» («Scelere ve*

landum scelus»*)». *Я вважаю, що для радянського розвідника найбільш ганебним є смерть у власному ліжку, а не в боротьбі з ворогами своєї Батьківщини...»*⁸³.

Проте це клопотання залишилося проігнорованим. Тому 20 листопада 1951 р. ображений колишній чекіст звертається вже до республіканського МДБ, зокрема до заступника міністра з кадрових питань М.Слоня, із заявою, в якій мотивовано доводить брехливість «компрометуючих» матеріалів, що зберігалися в його особовій справі ще від 1939 р. Він вкотре підкреслює, що їх основна сутність зводиться до свідчень, які на допитах дали розстріляні А. Ратинський та О. Успенський. Звільнений із посади з принизливим для себе формулюванням, висловлює подив, вживаючи відоме французьке прислів'я у формі запитання: «*чому й досі мертві хапають живих?*» (фр. «*Le mort saisit le vif*»). А далі знову і знову вимагає вилучити згадані матеріали з його особової справи, оскільки вважає їх образливими, зауважуючи, що окрім морального пригноблення, вони не давали йому можливості працевлаштуватися навіть поза межами відомства. М.Тимошенко не просто просив, а «наполегливо клопоче» про створення відповідної комісії, яка б, вивчивши всі обставини, вилучила з його справи відповідні матеріали⁸⁴.

Нарешті він цілком слушно й обґрунтовано звернувся зі скаргою до МДБ УРСР із проханням звільнити його в запас не Воєнного міністерства, а саме МДБ СРСР із правом носити військову форму.

12 квітня 1952 р. Тимошенко знову дублює попереднє прохання до М.Слоня. Наголошуючи на безпідставності висунутих звинувачень, які були відхилені ще в 1939 р., він підкреслює, що таке ставлення до себе розцінює як пролонговану у часі репресію і вимагає своєї «*повної політичної реабілітації*». На його думку, «*довільне ставлення до фактів і документів*», коли навмисно ганьблять людину, «*не може і не повинно залишатися безкарним*»⁸⁵.

Скарга М.Л.Тимошенка була відхилена М. Слоном у травні 1952 р.

⁸² ГДА СБУ, ф.12, спр. 3898, т. 1, арк. 71.

* Так написано у листі. Найбільш поширена версія цього висловлювання: «Приховувати злочин є злочином» («Покрывать злодейство – есть злодейство» – рос., «Scelere velandum est scelus» – латин.).

⁸³ ГДА СБУ, ф.12, спр. 3898, т. 1, арк. 71.

⁸⁴ Там само, арк. 69.

⁸⁵ Там само, арк. 66.

Обвинувачення у шпигунстві на користь Польщі переслідувало М.Тимошенка довгі роки й не було зняте остаточно, що позначилося на його долі й стало фактично «кармічним». Верхівка НКВС-НКДБ-МДБ дублювала це обвинувачення, хоча всі прекрасно усвідомлювали, що воно абсурдне. Реальна причина такого впертого гоніння й навіть дискримінації вже в пенсійному статусі, швидше за все, крилася в тому, що його вважали «ненадійним», оскільки він багато знав.

Аналізуючи перипетії життя та службової кар'єри, як і боротьбу цієї людини за відновлення свого доброго імені, дивує його впертість. Невже, прослуживши понад 30 років в органах держбезпеки, зокрема й в роки «Великого терору», відсидівши під слідством довгих чотирнадцять місяців, він щиро сподівався на те, що несправедливість «не може і не повинна залишатися безкарною»? З іншого боку, – така послідовність в обстоюванні своєю невинуватості за сталінської доби, до певною міри, убезпечила його від можливих чергових – серйозніших випробувань.

Героїзувати або демонізувати постать М.Тимошенка постфактум не варто, оскільки він був продуктом системи. Відділити його долю та професійне сходження від цієї системи неможливо, як і зазирнути в найпотемніші куточки душі чекіста. Навіть найбільш нестримані слова його звернення до керівництва НКВС – МВС – МДБ і партійної верхівки не видають реального змісту почуттів та емоцій. Він викладає лише те, що вписувалося в контекст тогочасної політичної конструкції влади.

Із короткого запису в послужному списку вдалося уточнити перебіг подій, що розгорталися восени 1933 р. у радянському консульстві у Львові, а також з'ясувати, хто саме працював на посаді віце-консула під прізвиськом Голуб.

Михайло Тимошенко не був класичним розвідником. Він деякий час працював і в контррозвідувальних підрозділах, а також викладачем профільного навчального закладу. Не можна однозначно оцінити фахову діяльність фігуранта цієї наукової розвідки, так само як і світоглядні позиції, позаяк сама сутність його професії не передбачала широкого розголосу. Він, як і багато інших його колег, зокрема й розвідників, як правило, ніколи не деталізував обставин своєї служби. До того ж абсолютно очевидно, що щирої правди про свої погляди та ставлення до влади тоді ніхто з тих, хто працював в органах внутрішніх справ і державної безпеки, не декларував.

Уже в той час, коли стаття готувалася до друку редакцією журналу «Краєзнавство», авторам пощастило з'ясувати, що М. Тимошенку все ж вдалося досягти бажаного – відновити свої права ветерана органів державної безпеки. Він пішов з життя в серпні 1987 р. у м. Чернігові, куди переїхав після смерті дружини.

Між тим, неупереджений аналіз професійної діяльності цієї постаті дає змогу доповнити уявлення про організацію роботи радянських спецслужб, основні напрями й завдання, межі її компетенції, дієздатність, форми й методи діяльності.

References

1. Butko S. Stepan Bandera: «Ya sam pro cej atentat vy`rishy`v, ya dav nakaz jogo vy`konaty`» (OUN proty` Golodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini // Stepan Bandera. Zbirny`k dokumentiv i materialiv. – Ky`yiv: Ukrayins`ky`j insty`tut nacional`noyi pam`yati, 2009 – S. 57–58;
2. Fitzpatrick S. Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. Princeton, NY. 2005, Pp. xii, 332.
3. Kerivny`ky` ukrayins`koyi zovnishn`oyi rozvidky`/ Avtory`-uporyadny`ky`: V.D.Xomenko, O.V.Skry`pny`k, I.M.Shy`denko ta in. – K.: Yaroslaviv val, 2010. – S.76–78.
4. Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization. Berkeley, 1995; Hellbeck J. Revolution on My mind: Writing a Diary under Stalin, Cambridge, Mass. 2006.
5. Kozlova N.N. Sovetsky`e lyudy`. Sceny y`z y`story`y`. – M. 2005. «Proshu razobrat` eto py`s`mo y` ustrany`t` odnostoronny`e vzglyady na rabochy`x, a y`nache ya budu vynuzhden napy`sat` v CzK nashej party`y`»: py`s`ma vo vlast` v poslevoennye gody // Vestny`k Rossy`jskogo uny`versy`teta druzhby narodov. Sery`ya: Y`story`ya Rossy`y`. 2013. – № 2. – S. 5–15.
6. Mirchuk P. Nary`s istoriyi Organizaciyi Ukrayins`ky`x Nacionalistiv. – T. 1: 1920–1939. – Myunxen, London, N`yu-Jork: Ukrayins`ke Vy`davny`ctvto, 1968. – 638 s.
7. Petrov N.V. Kto rukovody`l organamy` gosbezopasnosty` 1941–1954. Spravochny`k. – M.: O-vo «Memory`al», «Zven`ya», 2010. – 1008 s.
8. Razvedka y` kontrrazvedka v ly`czax. Ency`klopedy`chesky`j slovar` rossy`jsky`x speczsluzhb /Avtor-

sost. A. Dy`enko, predy`sl. V. Vely`chko. – M.: Russky`j my`r, 2002. – 608 s.

9. «Rezhy`m pry`nudy`tel`nogo dovery`ya» v Sovetskoj Rossy`y`, 1917-1941 gody//NEPRY`KOSNOVENNYJ ZAPAS № 92 (6/2013).

10. Shapoval Yu.I. Ukrayina XX stolittya. Osoby ta podiyi v konteksti vazhkoyi istoriyi – K.: Geneza, 2001. – 560 s.

11. Shtepa K. F. «Ezhovshhy`na» // XX vek. Y`story`ya odnoj sem`y` / Y`n-t poly`t. y` voen. analy`za, Centr po y`zucheny`yu Rus. Zarubezh`ya – M. : RUSAKY`, 2003. – S. 15–138 : y`l. (Materiy`aly k y`story`y` russkoj poly`ty`cheskoj emy`gracy`y` ; vyr. 8) // Elektronny`j resurs: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=1810>.

12. Shuxevy`ch S. Moye zhy`ttya. Spogady`. – London: Ukrayins`ka vy`davny`cha spilka, 1991. – 619s., il.

13. Styazhkina O. «Pravy`l`na biografiya» peresichnoyi lyudy`ny` 1920-x rokiv: sproby` konstruyuvannya my`nulogo (na materialax) Donbasu // Novi storinky` istoriyi Donbasu. – Donecz`k, 2008. – 15/16. Rezhy`m dostupu http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsid/2008_15_16/08stiazhkina.htm. – 12.03.2011).

14. Tumshy`s M. Bol`shaya chy`stka. NKVD proty`v ChK / M.Tumshy`s, A.Papchy`nsky`j. – Moskva: Yauza, Eksmo, 2009 // http://www.telenir.net/istorija/1937_bolshaja_chistka_nkvd_protiv_chk/pl.php

15. Ty`xomy`rov A. A. Zasluzhy`t`, opravdat` y` vernut` dovery`e party`y`: sovetskoe «ya» v py`s`max vo vlast` v rannej covetskoj Rossy`y` // Novejshaya y`story`ya Rossy`y`. 2016. - № 3 (17). - S. 138–158.

16. Ukrayina i Pol`shha 1920–1939 rr.: Z istoriyi dy`plomaty`chny`x vidnosy`n USSR z Drugoyu Richchyu Pospoly`toyu: Dokumenty` i materialy`. — Ky`yiv: Dux i Litera, 2012. – S. 433–436; 577.

17. Xell`bek J. Povsednevnyaya y`deology`ya: zhy`zn` pry` staly`ny`zme // Nepry`kosnovennyj zapas. 2010. # 4 (72). – URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/4/he2-pr.html> (data obrashheny`ya: 8.03.2016).

18. Zolotar`ov V. Kerivny`j sklad NKVS URSR pid chas «vely`kogo teroru» (1936–1938 rr.): social`no-staty`sty`chny`j analiz // Z arxiviv VUChK – GPU – NKVD – KGB. – 2009. – № 2. – S. 86–115.

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

Сергій Добржанський (м. Чернівці)

Губернські міста Правобережжя: порівняльний аналіз розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті здійснено порівняльно-історичний аналіз розвитку губернських міст Правобережної України (Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський) в другій половині XIX – на початку XX ст. Простежено специфіку активності впровадження міських реформ, наявність і рівень житлової та транспортно-побутової інфраструктури, зміни чисельності й складу населення.

Основними джерелами виступили офіційні статистичні дані, зокрема Київського одноденного перепису населення 1874 р., Всеросійського перепису населення 1897 р., відомостей Центрального Статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Виконання поставлених завдань здійснено з урахуванням впливу на розвиток губернських центрів низки об'єктивних та суб'єктивних факторів: наявність і час проведення залізничних шляхів, наближеність до торгових шляхів, господарська та географічна специфіка, історичні особливості, політична кон'юнктура тощо.

Ключові слова: місто, перепис, інфраструктура, губернський центр, соціальна структура.

Serhii Dobrzhanskyi

The Provincial cities of Right-bank Ukraine: comparative analysis of Development level in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century

The article made the comparative historical analysis of the provincial cities of Right-Bank Ukraine (Kyiv, Zhytomyr, Kamianets-Podilskyi) in the second half of XIXth – the beginning of the XXth century. The activity level of implementation of urban reforms, the presence and the level of residential also transportation, and household infrastructure, the changes of abundance and composition of the population were observed.

The main sources were the official statistical data, in particular Kiev one-day census in 1874, The All-Russian population census of 1897, the data of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire. The execution of the assigned tasks was made with the influence on the development of provincial centers by the number of objective and subjective factors: the presence and the time of railroad holding, the proximity to the trade routes, economic and geographical specificity, historical features, the political situation, etc.

Keywords: city, census, infrastructure, provincial center, social structure.

Сергей Добржанский

Губернские города Правобережья: сравнительный анализ развития во второй половине XIX – начале XX вв.

В статье осуществлен сравнительно-исторический анализ развития губернских городов Правобережной Украины (Киев, Житомир, Каменец-Подольский) во второй половине XIX – начале XX в. Простежено специфику активності внедрения городских реформ, наличие и уровень жилой и транспортно-бытовой инфраструктуры, изменения численности и состава населения.

Основными историческими источниками выступили официальные статистические данные, в частности Киевской однодневной переписи населения 1874 г., Всероссийской переписи населения 1897 г., сведения Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел Российской империи и др. Выполнение поставленных задач осуществлено с учетом влияния на развитие губернских центров ряда объективных и субъективных факторов: наличие и время проведения железнодорожных путей, близость торговых путей, хозяйственная и географическая специфика, исторические особенности, политическая конъюнктура.

Ключевые слова: город, перепись, инфраструктура, губернский центр, социальная структура.

Роль міст у соціально-економічному, політичному та культурному житті суспільства завжди була показником добробуту кожної держави. Зосередження у великих центрах основних промислових потужностей неодмінно поєднувалося із інтенсифікацією взаємозв'язку виробничої сфери з освітнім простором, посилювало вплив повсякденних реалій на форми і методи їх репрезентації в духовному житті. На сьогоднішній день, за даними Державної служби статистики, відсоток міського населення України сягає 70%. Більшість його зосереджена у великих полісах – Києві, Дніпрі, Харкові, Одесі, Львові та ін., які є рушіями суспільного прогресу. Центри регіонів та адміністративно-територіальних одиниць у будь-який історичний період виконували роль консолідуючого осередку для місцевого населення, сприяли самореалізації особистості. Однак подібну схему не можна назвати статичною, оскільки залежно від географічних особливостей, специфіки розвитку транспортної інфраструктури, політичних факторів та ін., спостерігалися й зміни у статусі міст. Зважаючи на це, перед сучасною наукою актуалізується завдання вивчення особливостей урбанізаційних процесів в Україні у попередні періоди, зокрема часів Російської імперії, перш за все, «доби великих реформ» 1860–1880-х рр. та наступних десятиліть.

Вибір тематичного вектору – губерньські центри Правобережної України (Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський) в другій половині XIX – на початку XX ст. – здійснено з урахуванням наявності в сучасній історіографії низки праць, у тому числі й останніх років, присвячених окремим аспектам історії міст регіону

(О. Будзея, С. Єсюніна, А. Задорожнюка і О. Реєнта, В. Молчанова, О. Прищепи, А. Седляра, Н. Шкільнюк та ін.)¹. Разом із тим, доцільно зауважити, що є потреба у проведенні компаративного порівняльного аналізу та виокремленні основних тенденцій розвитку за ключовими параметрами. Джерельною базою представленої студії виступили матеріали переписів населення (Київського одноденного 1874 р., Всеросійського 1897 р.), щорічників, які друкував на початку XX ст. Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, тогочасні історико-статистичні довідники, матеріали періодики тощо.

Першим обраним нами параметром для порівняння стали терміни та особливості імплементації міської реформи 1870 р. За цим показником виділявся Київ, у якому вже в 1870 р. (тобто коли було затверджено відповідне «Положення») відбулися вибори гласних. Право взяти в голосуванні отримали лише 3,22 тис. жителів (із понад 125 тис.), однак це був серйозний крок влади на шляху розвитку місцевого самоврядування, надання населенню можливості самостійно формувати і розпоряджатися бюджетом².

Інакшою, з точки зору хронології реалізації реформи, була ситуація в Житомирі та Кам'янці-Подільському. В обох випадках відповідна підготовча робота тривала декілька років. Так, після п'ятирічної роботи у Житомирі спеціальної Комісії, яка розглядала пропозиції щодо запровадження «Міського Положення» 1870 р., Державна рада постановила застосовувати його «поступово, з урахуванням місцевих міркувань, з дозволу міністра внутрішніх справ»³. Лише на

¹ Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.; Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Хмельницький: Мельник А.А., 2015. – 335 с.; Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX століть / Упоряд. К. Діса, О. Бетлій, О. Мартинюк. – Київ: Дух і Літера, 2016 – 328 с.; Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.; Прищепи О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 258 с.; Седляр А. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – 20 с.; Шкільнюк Н.М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2017. – 272 с. та ін.

² Глизь Ю.І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016. – С. 37, 39–40.

³ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. - Т. L (1875). – Ч. I. – № 54640. – СПб., 1877. – С. 462–464.

початку 1877 р. в Житомирі, а у 1878 р. – в Кам'янці-Подільському, відбулися перші вибори міської думи. Варто зауважити, що місцеві жителі були зацікавлені у прискоренні цього процесу і зверталися з відповідними проханнями до губернаторів та генерал-губернатора. Така поведінка пояснюється їх прагненням розширити власні повноваження і вплив на розвиток міст, насамперед, фінансово-податкову політику. Натомість позиція влади – зволікання і тривала підготовка, пояснюється побоюваннями щодо можливого зростання впливу польського та єврейського населення в результаті проведення реформи⁴.

Порівняння демографічних показників також засвідчує домінування Києва. За даними одноденного перепису в 1874 р. у ньому проживало 127,25 тис. осіб, у тому числі близько 10,5 тис. осіб в передмістях – Шулявці, Солом'янці, Протасовому Яру, Байковій горі, Деміївці та Саперній Слобідці. У місті знаходилося майже 10,7 тис. житлових і 9,2 тис. нежитлових будівель; найбільше – у Плоській та Либідській частинах, найменше – Палацовій та Печерській. У даному випадку мова йде про розподіл за престижністю, адже для незаможного населення властива більша густина. Двоповерхових будинків у місті було 13,3% від загального числа, трьох- та більше – 1,7% (зокрема, три п'ятиповерхові)⁵. Майже третина житлових приміщень (28%) побудувалася після 1864 р., що свідчить про швидкий розвиток Києва протягом наступного десятиліття.

На жаль, у Житомирі та Кам'янці-Подільському подібні окремі переписи населення не проводилися, однак відомо, що навіть у 1897 р. вони не змогли зрівнятися з наведеними демографічними показниками. На той час чисельність їх населення становила лише 65,9 тис. та 35,9 тис. осіб відповідно. При цьому якщо Житомир суттєво випереджав найбільші повітові

міста губернії (наприклад, у Рівному проживало 24,57 тис. осіб, Кременці – 17,7 тис. осіб і т. д.), то із Кам'янцем-Подільським конкурувала Вінниця (30,56 тис. осіб)⁶. Така ситуація багато в чому обумовлювалася відсутністю залізниці, яка б вела до губерньського центру. Цей вид транспорту був вагомим чинником прискорення урбанізаційних процесів у будь-якому населеному пункті. Залізничне сполучення до Кам'янця-Подільського почало будуватися лише з 1909 р., а регулярний рух започатковано в 1913 р. До революції 1917 р. губерньський центр вже був достатньо інтегрований до навколишньої системи залізниць, однак концесіонери Російської імперії обговорювали можливі способи транспортного з'єднання регіону із Західною Україною та Балканами, що мало, передусім, політичне та загальнодержавне підґрунтя. У 1910 р. тутешня газета «Подолія» писала з приводу побудови єдиної залізничної магістралі від Адріатичного моря до столиць: «Будівництво цього шляху, який, крім того, перетне біля Старокостянтинова запроєктований «Індійський шлях» (про нього так багато нині розмов: Варшава – Дубно – Старокостянтинів – Умань – Джанкой – Керч – Батум – Тегеран), для нашого краю матиме величезне значення. Всі товари, які раніше йшли в Центральну Росію зі Середземного моря через Чорне й Одесу, підуть напряду через Румунію і далі по Росії: Кам'янець – Проскурів – Шепетівка – Новоград-Волинський – Жлобин – Петербург»⁷. Втім, ці плани не вдалося реалізувати у зв'язку із початком Першої світової війни, а пізніше – революційних подій, коли на першому плані перебували проблеми зовсім іншого порядку.

У 1897 р. в Києві проживало 247,72 тис. осіб або на 195% більше, ніж у 1874 р., тобто за чверть століття населення збільшилося вдвічі. Соціальна структура демонструвала кількісне домінування міських станів (почесні громадяни, купці, міщани, цехові) – 43,6% та вихідців із

⁴ Шкільнюк Н.М. Вказ. праця. – С. 110.

⁵ Киев и его предместья Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1875. – С. 3, 276, 280–281.

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вавн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. – [Вып.] VIII. Волынская губерния. – СПб: Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. – С. 1; Там же. – [Вып.] XXII. Подольская губерния. – С. 1.

⁷ Цит. за: Будзей О. Запізнілий Кам'янець-Подільський // Подольанин. – 21 жовтня 2014 р. – Режим доступу: <http://podolyanin.com.ua/history/8073>.

села – 39,5%. Значно менше представництво мали дворяни та чиновники (12,6%), духовенство (1,5%). У якості рідної мови більшість населення визнавало російську (54,2%), українську (22,23%), єврейські мови (12,1%), польську (6,7%)⁸. Натомість для Житомира була характерна вища частка міських станів (68,2%) та менша сільських (15,8%); а також переважання єврейського населення (49,4%)⁹. Проміжне місце займав Кам'янець-Подільський із 61,4% купців та міщан, 19,4% вихідців із села; 44,8% населення, що розмовляло єврейськими мовами, 27,4% – українською, 20,6% – російською¹⁰. У такому розподілі значну роль відіграли історичні передумови (перебування правобережних земель у складі Речі Посполитої) та державна політика центральних органів влади (штучне стимулювання зростання кількості вихідців із російських губерній, смуга осілості для єврейського населення тощо).

Аналіз рівня розвитку фабрично-заводської промисловості демонструє її слабкість у всіх містах Правобережної України (за винятком Києва). Головною причиною такого стану речей, крім вже згадуваних чинників, є сільськогосподарська спеціалізація регіону. Для прикладу, дослідник історії Поділля В. Гульдман, перераховуючи промислові потужності Кам'янця-Подільського станом на 1887 р., вказував, що у місті діяло лише 18 підприємств: «пивоварний завод 1, тютюнова фабрика 1, ватна 1, шкіряних установ 4, установ мінеральних вод 2, типографій 2, фотографій 2. Загальна сума фабрично-заводської промисловості сягає до 66 552 руб.». Зауважимо, у кількісному та якісному відношеннях ці показники є досить невеликими. Поряд з цим, історик зазначав, що губернському центру належало 1614 дес. орної землі при м. Смотрич. Ці угіддя здавалися в оренду і місто щороку отримувало 12,234 тис. руб.¹¹

Досить репрезентативні дані щодо розвитку губернських центрів на початку ХХ ст. пред-

ставлені у статистично-довідковому виданні «Міста Росії у 1904 р.», яке було підготовлене Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії і вийшло друком у 1906 р. Із нього ми дізнаємося, що за показниками зайнятості робітників на Правобережжі лідувала київська околиця Деміївка (2,13 тис. осіб). Цей населений пункт не вирізнявся наявністю потужної промисловості, однак він був суто пролетарським районом, який забезпечував Київ робітничими кадрами. Описана на прикладі демографічної статистики нерівномірність у розвитку губернських центрів спостерігалася й по відношенню до фінансового становища. За рівнем витрат на першому місці знову ж таки перебував Київ (понад 3 млн руб.). Його показники майже у 8 разів перевищували потреби Житомира (0,393 млн руб.) та в 17,6 разів – Кам'янця-Подільського (0,17 млн руб.). При цьому останнє місто обійшли навіть Бердичів (188 тис. руб.) і Черкаси (176,4 тис. руб.), дещо наблизилася – Вінниця (111 тис. руб.). Звичайно, в даному випадку доцільно брати до уваги чисельність населення, однак тут теж простежувалася невідповідність. Так, у Києві на одного жителя витрачалося 9,5 руб., Житомирі – 4,4 руб., Кам'янці-Подільському – 4,3 руб. Такі, відносно високі в масштабах регіону, витрати бюджету поєднувалися із заборгованістю всіх перерахованих міст. Її розмір для Києва становив 2,7 млн руб., Житомира – 0,47 млн руб., Кам'янця-Подільського – 0,21 млн руб.¹² Варто уточнити, що ці дані демонструють постійну тенденцію на початку ХХ ст., оскільки наприкінці ХІХ ст. ситуація була дещо іншою. Так, за 1885–1887 рр. витрати Кам'янця-Подільського перевищували прибутки лише на 7,4 тис. руб. Більше всього коштів йшло на утримання будівель, вулиць та освітлення (23,7%), управлінського апарату (19,2%), військові постой та повинності (15%), утримання поліції (9,85%) та ін.¹³

⁸ Первая всеобщая перепись населения... – [Вып.] XVI. Киевская губерния... – С. 1, 82–83, 90.

⁹ Там само. – [Вып.] VIII. Волынская губерния... – С. 3, 36–39, 88.

¹⁰ Там само. – [Вып.] XXII. Подольская губерния... – С. 1, 98.

¹¹ Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания; Подольский губ. стат. комитет. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1889. – С. 307–308, 332–333.

¹² Города России / Центр. стат. ком. МВД. – Т. 1: Города России в 1904 году. – СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1906. – С. 156–157.

¹³ Гульдман В.К. Указ. соч. – С. 317, 321.

До 1904 р. населення губернських центрів зросло до: 320,53 тис. осіб у Києві, 88,43 тис. осіб у Житомирі, 40,13 тис. осіб у Кам'янці-Подільському. Ці дані вкотре демонструють наростання демографічного контрасту між містами.

Таблиця 1

**Динаміка зростання населення
губернських центрів Правобережної України
(кінець XIX – початок XX ст.)**

Рік	Київ (тис. осіб)	Житомир (тис. осіб)	Кам'янець- Подільський (тис. осіб)
1897	247,7	65,9	35,9
1904	320,53	88,43	40,13
1914	520,5	90,7	49,94
1916	615	100,1	54

Порівняльний аналіз житлових умов демонструє найвищу густоту населення в Києві та Кам'янці-Подільському, де на одну особу припадало 29,6 і 35,1 квадратних сажнів (1 сажень $\approx$ $\approx$ 2,13 метра) території відповідно. У найбільшому місті регіону – Києві, середні показники кількості проживаючих в одній житловій будівлі склали 23 людини. На той же час у Житомирі було 46,1% брукованих вулиць, Кам'янці-Подільському – 64,4%. Подібні дані по Києву відсутні, однак відомо, що цей вид інфраструктури почав з'являтися в місті ще з 1842 р., а у 1861 р. було навіть створено спеціальний Комітет брукувкі кам'яних мостових. Одноденний перепис 2 березня 1874 р. зафіксував наявність більше третини брукованих вулиць¹⁴. Про високий рівень розвитку Києва в цьому відношенні свідчить і той факт, що у 1910 р. було надано дозвіл на купівлю 1 тис. квадратних сажнів гранітних кубиків¹⁵. Подібно до цього місто лідирувало за показником використання кerosинового

(2.485 тис. ліхтарів), газового (1,75 тис. ліхтарів) та електричного (414 ліхтарів) освітлення. Про мінімальне використання останнього виду енергії можна говорити лише по відношенню до Житомира (74 ліхтарів). Загалом, беручи до уваги традиційне кerosинове освітлення, можна зробити висновок, що на початку XX ст. за згаданими показниками губернські центри Правобережної України вирізнялися належним рівнем (всього – 3,9 тис. ліхтарів).

Неоднозначною була ситуація з медичним обслуговуванням населення. Для прикладу в Деміївці навіть функціонувала установа, що обслуговував винятково робітників. Це пролетарське передмістя з другої половини XIX ст. розвивалося досить швидко: у 1874 р. в ньому проживало понад 10 тис. осіб та розміщувалося більше 500 житлових будівель, а вже у 1904 р. – 16,34 тис. та 1,33 тис. відповідно¹⁶. У Києві, Кам'янці-Подільському та Житомирі один лікар припадав на 701, 1175 та 3275 жителів; кількість лікарень становила 44 (з них 28 приватних), 7 та 4 відповідно. Перше місто лідирувало й за рівнем розвитку транспортної та комунікаційної мережі. На початку XX ст. у ньому функціонували трамвайний рух, телеграф та найбільше проживало користувачів телефоном (1 абонент на кожні 182 жителі). Аналіз цін на продукти першої необхідності дозволяє говорити про їх вищий рівень у Києві, менший – Кам'янці-Подільському та Житомирі¹⁷. Щоправда, варто констатувати, що для різних районів одного населеного пункту були характерні суттєві розбіжності, особливо враховуючи околиці.

Узагальнити інформацію щодо росту та співвідношення населення губернських центрів протягом досліджуваного періоду дозволяє доповнення фактологічного матеріалу статистичними даними за 1914 р. Так, у цей час в Києві проживало 520,5 тис. осіб, Житомирі – 90,7 тис. осіб, Кам'янці-Подільському – 49,94 тис. осіб¹⁸.

¹⁴ Слюдікова Т. Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. (продовження) // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 48.

¹⁵ Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 442, оп. 661, спр. 234, арк. 2–7.

¹⁶ Киев и его предместья Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1875. – С. 3, 276.

¹⁷ Города России... – Т. 1: Города России в 1904 году... –С. 100–152.

¹⁸ Ежегодник России. 1914 г. (год одиннадцатый) / Центральный статистический комитет МВД. – Пг.: Тип. Штаба Петроградского военного округа, 1915. – С. 135.

Динаміка за 1897–1914 рр. в процентному відношенні була наступною: 110%, 138% та 139% відповідно. Втім, у такому форматі цифри не відображають наростання розриву між Києвом, з одного боку, та Житомиром і Кам'янцем-Подільським, з іншого. Якщо у 1897 р. населення першого було більшим у 3,75 та 6,9 рази за інші два, то в 1914 р. ці цифри зросли до 5,7 та 10,4 разів відповідно.

Таким чином, історико-порівняльний аналіз основних статистичних даних, що стосуються демографічної динаміки губернських міст Пра-

вобережної України, показників розвитку їх транспортної та побутового-житлової інфраструктури, дозволяє стверджувати, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося досить швидке наростання різниці між центром генерал-губернаторства – Києвом, з одного боку, та Житомиром і Кам'янцем-Подільським, з іншого. По відношенню до останніх двох стримуючими факторами виступала низка чинників – політичний статус, економічна спеціалізація, історичні передумови, темпи розвитку залізничних шляхів та ін.

References

1. Budzei, O. (2014). Zapiznilyi Kam'ianets-Podil'skyi. *Podolianyn – Podolian*. Retrieved from: <http://podolyanin.com.ua/history/8073>. [in Ukrainian].
2. Budzei, O. (2005). *Vulytsiamy Kam'iansia-Podil'skoho*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
3. Dysa, K., Betlii, O., Martyniuk, O. (Comps.). (2016). *Zhyvuchy v modernomumisti: KyivkintsiaXIX – seredyny XX stolit*. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
4. Guldman, V.K. (1889). *Podolskaya guberniya. Opyit geograficheskostatisticheskogo opisaniya*. Kamenets-Podolskiy: Tip. Podolskogogubernskogopravleniya. [in Ukrainian].
5. Hlyz, Iu.I. (2016). *Kyivska miska дума: struktura, skladhlasnykh, diialnist (1871–1914 rr.)* [Kyiv City Council: structure, composition of glasny, activity (1871–1914)] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Molchanov, V.B. (2005). *Zhyttie vyirivenmiskoho naseleennia Pravoberezhnoi Ukrainy (1900–1914)*. Kyiv: In-tistorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Pryshchepa, O.P. (2010). *Mista Volyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* Rivne: PP DM. [in Ukrainian].
8. Sedliar, A. (2009). *Sotsialno-ekonomichna diialnist orhanivmiskoho samovriaduvanniana Volyni ta Po-*
9. dilli (1892–1918 rr.) [Socioeconomic activity of the institutions of local governing on the lands of Volyn and Podillya (years 1892–1918)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Shkilniuk, N.M. (2017). *Mista Volynskoi hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: sotsialna struktura, administratyvnyi ta ekonomichnyi aspekty* [The towns of Volhynian Governorate in the second half of the XIX and the beginning of the XX centuries: social structure, administrative and economic aspects] (Candidate's thesis). Ternopil. [in Ukrainian].
10. Sliudikova, T. (2009). *Zabudova i blahoustrii m. Kyieva v XIX–XX st. (prodovzhennia)*. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 3–4, 47–65. [in Ukrainian].
11. Yesiunin, S.M. (2015). *Mista Podillia u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: monohrafiia*. Kholmnyi: Melnyk A.A. [in Ukrainian].
12. Zadorozhniuk, A.B., Reient, O.P. (2008). *Pro-myslove vyrobnytstvo v mistakh i mistechkakh Podil'skoi hubernii kintsia XIX – pochatku XX st.* K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Віталій Левицький, Микола Москалюк (м. Тернопіль)

Джерела формування та становище робітників легкої промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття

У статті розглянуто питання джерел формування та з'ясовано становище робітників легкої промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття та їх вплив на соціально-економічний розвиток краю.

Ключові слова: легка промисловість, робітники, товарно-грошові відносини, фабрично-заводська промисловість, заробітна плата.

Vitaliy Levytskyi, Mykola Moskalyuk

The sources of formation and status of the workers of the light industry in the over Dnieper Ukraine in the second half of XIX – early XX century

The article examines the sources of formation and it is found out the state of the workers of light industry in the over Dnieper Ukraine in the second half of XIX - early XX century and the impact on the social-economic development of the region. It is studied the general trends characteristic of the working class Ukraine the XIX and XX centuries and public policy of the «labor question», it was discovered the specific features that characterize the state of Ukrainian workers. It is broadened understanding of the process of the information, traced tendency to differentiation of the workers on the example of the social-economic status and cultural and educational level. It is analysed the formation of the Russian legislation about the standardization of the working day and its special use in the Ukrainian factories and plants, it is described wages and it is showed its size depending from the industry, gender and age.

This article is devoted to the situation of factory workers in domestic and foreign historiography. It is noted that the theme is known to be in the works of a small number of researchers as an illustration of certain provisions relating to the history of the working class as a whole. They are directly devoted to the proletariat or analyze the situation of certain groups of workers. The authors have paid the most attention to the legal and economic situation of the workers.

Key words: light industry, workers, commodity-money relations, the factory-plant industry, wages.

Віталій Левицький, Николай Москалюк

Источники формирования и положение рабочих легкой промышленности Приднепровской Украины во второй половине XIX - начале XX века

В статье рассмотрены вопросы источников формирования и выяснено положения рабочих легкой промышленности на Приднепровской Украине во второй половине XIX – начале XX века и их влияние на социально-экономическое развитие края.

Ключевые слова: легкая промышленность, рабочие, товарно-денежные отношения, фабрично-заводская промышленность, заработная плата.

Упродовж XIX–XX ст. робітники були важливою складовою економічного розвитку суспільства і продовжують представляти одну з його основних продуктивних та політичних сил і тому вивчення їхньої історії не втратило актуальності і в даний час. У Російській імперії зазначеного періоду вплив робітників на політичну та соціально-економічну ситуацію в країні було особливо помітним. Тому необхідність з'ясування соціально-економічного становища робітників легкої промисловості в кінці XIX – на початку XX ст. є важливою частиною історії розвитку такої значної соціальної групи як робітничий клас. Дослідження даної теми дозволяє, як показати на прикладі наддніпрянських робітників загальні тенденції характерні для розвитку робітничого класу Росії рубежу XIX і XX ст. і державної політики з «робітничого питання», так і виявити специфічні особливості, що характеризують стан українських робітників. Зокрема, завдяки цим дослідженням можна розширити уявлення про процес їхнього формування, простежити тенденцію до диференціації робітників на прикладі їх соціально-економічного становища і культурно-освітнього рівня, позначити процеси урбанізації, що відбувалися в зазначений час.

Мета дослідження – розкрити роль робітників легкої промисловості Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. в економічному та соціальному розвитку краю.

Завдання дослідження полягають у дослідженні джерел формування робітників легкої промисловості, простеженні становлення російського законодавства про нормування робочого дня і особливості його застосування на українських фабриках і заводах, характеристиці рівня зарплати, а також виявленні залежності її розміру від галузі промисловості, статі і віку.

Однією з особливостей висвітлення питання про становище фабрично-заводських робітників у вітчизняній та зарубіжній історіографії є по-

рівняно невелика кількість робіт безпосередньо присвячених даній проблематиці. Як правило, тема робітників присутня в роботах дослідників в якості ілюстрації тих чи інших положень, пов'язаних з історією робітничого класу країни в цілому. Вони присвячені пролетаріату, або аналізують становище окремих груп робітників, або більшу увагу приділяють робітничого руху і революційній боротьбі. Автори найбільшу увагу звертали на правове та економічне становище робітників Російської імперії. Існували окремі дослідження, присвячені проблематиці чисельності і складу робітництва (праця А. Погожева)¹. С. Прокопович займався дослідженнями правового становища робітників. У роботі «Тривалість робочого дня згідно російського законодавства»², головне місце займає аналіз закону від 2 червня 1897 р., що нормує робочий час. Автор вважає, що в основі російського законодавства лежало два мотиви: турбота про збереження громадського порядку і спокою, яку порушували страйками, і прагнення захистити, по можливості, інтереси фабрикантів. Можна виділити і роботи загального характеру, присвячені становищу робітників. В кінці XIX ст. вийшла монографія М. Туган-Барановського «Російська фабрика в минулому і сьогодні»³, що мала значний вплив на формування сприйняття багатьма авторами соціально-економічного становища робітників. Туган-Барановський також розглянув правове статус робітників під час аналізу діяльності урядових комісій з розробки законопроектів, законодавчих актів, що регулюють трудові відносини. Одним з перших узагальнюючих досліджень ролі робітників в Росії стала праця К. Пажитнова⁴. У роботі автор торкнувся важливого кола питань про становище робітничого класу в широких хронологічних рамках. Питання законодавчого регулювання трудових відносин, монополізму в текстильній промисловості порушувалися в роботі В. Лавричева⁵. О. Нестеренко,

¹ Погожев А. В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда / А. В. Погожев. – СПб., 1906. – 224 с.

² Прокопович С. Н. Длина рабочего дня по русскому законодательству / С. Н. Прокопович. – Ростов-на-Дону, 1905. – 28 с.

³ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем / М. И. Туган-Барановский. – Т. 1. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 460 с.

⁴ Пажитнов К. А. Очерки истории рабочего класса на Украине / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1955–1958. – 364 с.

⁵ Лавричев В. Я. Монополистический капитализм в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.) / В. Я. Лавричев. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – 286 с.

досліджуючи розвиток фабрично-заводської промисловості в Україні, простежує джерела формування та економіко-соціальне становище робітників різних галузей⁶.

Економічне становище робітників характеризується різноманітною системою показників. Важливими серед них є такі компоненти, як джерела формування робітників, тривалість робочого дня та періоду, розмір заробітної плати, умови праці.

Основними джерелами формування і поповнення робітничого класу були збідніле селянство, кустарні виробники і робітничі сім'ї. Реформа 1861 р. призвела до розорення селянства, виходу його з сіл у пошуках заробітків. Поповнення рядів робітників відбувалося за рахунок процесу розселення та майнового розшарування при швидкому розвитку промисловості. Формування робітничого класу відбувалося не тільки з пролетаризованого селянства, а й за рахунок розорення кустарів. Це джерело поповнення робітництва був особливо важливим, бо надавало для фабрично-заводської і, особливо, легкої промисловості робітників, які вже володіли певними виробничими навиками. В результаті конкуренції і концентрації промисловості йшов процес розорення дрібних ремісників, які перетворювалися в пролетарів і йшли працювати на фабрики і заводи. В Україні за рахунок розорення кустарів поповнювалися робітниками такі галузі промисловості, як взуттєва, швейна, харчова⁷.

У кустарній промисловості, як і в землеробстві, постійно відбувався процес диференціації на невелику частину власників підприємств і на масу дрібних виробників, які згодом перетворювалися в найманих робітників. Дане джерело поповнення робітничого класу було досить значним, оскільки кустарна промисловість в Росії та Україні вже достатньо розвинулася. На початку XX ст. в кустарному виробництві України було зайнято до півмільйона кустарів. За ступенем концентрації робітників, зайнятих в кустарних промислах в Подільській губернії було 89 тис. чол., Чернігівській – 80 тис., Волинській –

71 тис., Полтавській – 67 тис., Херсонській – 56 тис. і Харківській – 49 тис.; в інших губерніях було значно менше. Щодо галузевої структури кустарної промисловості та розміщення її по окремим районам, то можна спостерігати наступні показники: в групі виробництв з обробки шкіри та інших матеріалів тваринного походження на Поліссі було задіяно 19,2% від усіх кустарів, на Правобережній Україні – 21,2%, Лівобережній Україні – 18,2%, в Степовій – 9,6%, загалом, по Україні – 18%. В обробці волокна – на Поліссі – 44,8%, Правобережжі – 40,1%, Лівобережжі – 35,9%, в Степовій Україні – 59,4%, загалом по Україні – 43,2%. Зважаючи на те, що в українських губерніях була слабо розвинута промисловість з обробки волокнистих матеріалів та продуктів тваринного походження, в сфері кустарного виробництва ці дві групи промисловості давали 62,1% всієї валової продукції кустарного виробництва і 62,3% загального заробітку кустарів напередодні Першої світової війни⁸.

Багато кустарів не переривали свій зв'язок з сільським господарством. Це були переважно безземельні, або малоземельні селяни, які не мали можливості прожити за рахунок землеробства. Диференціація кустарів та механізація виробництва на великих підприємствах призводили до постійного зменшення їх кількості. Саме механізоване виробництво відривало робітників від сільського господарства. Були випадки, коли з середовища кустарів та ремісників виділялася невелика кількість власників підприємств, проте основна їх маса перетворювалася в найманих робітників.

Робітники бавовняних фабрик вербувалися, головним чином, з селян тих районів, які страждали від малоземелля і були змушені шукати заробітків на стороні. Пореформений період був часом посиленого майнового розшарування та зростання маси безтяглових господарств, що не могло не відобразитися на умовах праці фабричного населення. В перший рік після звільнення селян від кріпацтва, вони намагалися перебраться від фабричних центрів і міст в села. Власникам фабрик доводилося збільшувати витрати

⁶ *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, – 1962. – 580 с.

⁷ *Лось Ф.* Формування робітничого класу на Україні / Ф. Лось. – К., 1949 – С. 11.

⁸ *Нестеренко А. А.* Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века / А. А. Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1957. – С. 63–64.

виробництва, збільшувати заробітну плату. Але і на її збільшення робітники не зважали. Кращі з них, які пропрацювали 10–15 років на фабриках і накопичили гроші, також виїжджали в села. Але ця тенденція продовжувалася недовго і через деякий час сільське населення знову почало повертатися до праці на фабриках, від чого відбулося зниження заробітної плати⁹.

Розвиток капіталізму, запровадження машин супроводжувалися великим зростанням інтенсифікації праці, використанням праці не лише чоловіків, а й жінок та дітей. Фабрикантам було вигідно використовувати підлітків, особливо при машинній роботі, де не потрібно довгого навчання та великої майстерності, – вигідно ще й тому, що заробітна плата підлітків була значно нижчою, ніж дорослих; крім того, дорослі, зустрічаючи часто конкуренцію зі сторони молоді, повинні були підкорятися тій розцінці в поштучній роботі, яку давала фабрика. Так, на суконних фабриках у Клинцях власники не бажали наймати дітей до 12 років, через їх постійний травматизм, викликаний дитячою неухважністю та необережністю. Тому з 5 тис. робітників близько 20% становили діти та підлітки від 12 до 18 років, понад 10 % – жінки, останні – дорослі чоловіки¹⁰.

Використання дитячої праці, наприклад, в бавовняній галузі доходило до 20–40%. Робочий день дітей був таким, як і в дорослих. В 1859 р. була утворена комісія з метою зміни в деякій мірі фабричного законодавства. Ця комісія планувала заборонити роботу на фабриках дітям, які не досягнули дванадцятирічного віку, встановити тривалість робочого дня для підлітків у віці від 12 до 18 років у 12 годин, запровадити інституту інспекторів і т. д. Ці намічені заходи, як і проекти 1871, 1873, 1875 рр., спрямовані на обмеження експлуатації дитячої та жіночої праці, обмеження нічної роботи, розбивалися у протидію власників фабрик. Лише 1 червня 1882 р. був виданий закон, згідно якого діти, які

не досягли 12 років, до роботи на фабриках не допускалися; крім того, малолітні, від 12 до 15 років, згідно цього закону, не могли працювати понад 8 годин на добу і не допускалися до нічної роботи (від 9 години вечора до 5 години ранку)¹¹.

Промисловий пролетаріат поповнювався також за рахунок росту родин самих фабрично-заводських робітників, тобто залучення до праці їхніх жінок та дітей. В Україні жіноча та дитяча праця використовувалася менше, ніж в центральних районах Росії. Найбільша кількість жінок та дітей серед робітників працювала в Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях. Це було зумовлено тим, що в цих губерніях отримали поширення виробництво одягу, обробка продукції рослинництва і тваринництва, де значною мірою задіявалися жінки та діти. Жіноча та дитяча праця була вигідна для власників підприємств. Адже, виконуючи однакову роботу, що й чоловіки, жінки і діти отримували вдвічі, а то й втричі більш низьку заробітну плату і вважалися «спокійним елементом», який менше схилився до бунтів, страйків, непокори. Так, на джутовій (конопляно-канатній) фабриці Південноросійського товариства конопляно-канатної промисловості в 1904 р. працювало 15 чоловіків і 1243 жінок, разом – 1395 робітників. На канатній фабриці в Новій Баварії працювало 186 чоловіків, 91 жінка, 12 підлітків хлопців, 2 підлітки дівчини – разом 291 робітник¹². У 1913 р. в легкій промисловості українських губерній працювало 10,4% жінок, в текстильній – 47,5%¹³.

У період швидкого розвитку ринкових відносин та їх супроводжуваними елементами – кризами і депресіями, концентрацією виробництва, виникненням монополій – відбувається розорення дрібних підприємств, рантьє, торговців, які також вливалися в ряди пролетаріату. Тобто, ще одним джерелом, але найменш численним, що поповнювало ряди робітників, були дрібні власники

⁹ Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 102–103.

¹⁰ Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 170.

¹¹ Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках / П. А. Хромов. – М., 1950. С. 218–219.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 2090, оп. 1, спр. 92, арк. 58.

¹³ Винар Б. Розвиток української легкої промисловості / Б. Винар. – Денвер: ЗДА, 1955. – С. 26.

Мануфактурне виробництво вимагало кваліфікованих робітників, а таких у Росії та Україні, через їх промислову відсталість, не було. Проте подібні труднощі зменшувалися внаслідок зростання кількості промислових підприємств і поширення вільнонайманої праці. Робітники навчалися новим способам виробництва, промислова майстерність поширювалася серед населення. Вигодами від цього користувалося як велике, так і дрібне виробництво. Нові фабрики отримали можливість знаходити робітників, а селяни навчатися новим промислам, що за своєю технологічністю успішно могли освоїти дрібні селянські виробники¹⁴.

Одним з найважливіших показників економічного становища робітників є тривалість на підприємстві робочого дня, від якого значною мірою залежить величина річного грошового доходу. Цей показник визначається кількома факторами: розміром капіталу, рівнем технічного забезпечення, характером і видом виробництва, наявністю сировинної бази, співвідношенням попиту та пропозиції, конкурентоспроможністю. Тривалість робочого дня була важливим фактором, що визначав становище робітників, які при капіталістичній економіці були поставлені в такі умови, при яких вони, не маючи засобів виробництва та в той же час залишаючись вільними, мали лише одне джерело до існування – робочу силу, яку вони продавали власникам підприємств як товар. Купуючи цей товар, власник мав право примусити робітника працювати на себе протягом одного робочого дня. У Росії після реформи 1861 р. запроваджується 12-ти годинний робочий день. Пізніше, в міру розвитку промисловості, робочий день став збільшуватися і до 80-х рр. досяг на багатьох підприємствах 14, 16 і 18 годин.

Після відміни кріпосного права, тривалість робочого дня істотно не змінилася. Вона характеризувалася великим різноманіттям в залежно-

сті від умов виробництва і тактичних міркувань підприємців. По мірі того, як техніка виробництва вдосконалювалася, потребуючи більш значних капіталів, серед власників підприємств посилювалося прагнення до збільшення норми виробітку в цілях зниження інших витрат виробництва. Це досягалося, насамперед, за рахунок продовження робочого дня.

На суконних фабриках Чернігівської губернії робота відбувалася вдень і вночі. Денна зміна тривала від 4–5 год. ранку до 7–8 год. Вечора з перервами. На сніданок передбачалося півгодини, на обід – одна година і полудень – півгодини. Нічна зміна розпочинала роботу з 7–8 год. вечора і тривала до 4–5 год. ранку, причому під час перерв денної зміни працювала нічна зміна. Отже, денна зміна працювала в середньому 13 год., а з перервами – 15 год., нічна – 11 год. плюс 2 год. роботи вдень під час перерв денної зміни, всього це становило 13 год. На деяких суконних фабриках робочий день разом з перервами тривав 16,5 год. Так, на суконній фабриці Л.Егерта робота починалася о 5 год. ранку, а закінчувалася о 9 год. 30 хв. вечора. У ремісничих закладах, за даними старшого фабричного інспектора Київської губернії на 2 листопада 1896 р., робочий день тривав: у майстернях заготовки взуття – 14–15 год., в шевських майстернях – 15–16 год., в кравецьких – 14–16 год., в капелюшних майстернях – 12–15 год.¹⁵

Найбільш поширеною нормою тривалості роботи на льоно-конопляних фабриках була 12–13 год. Лише на деяких підприємствах, при двозмінній роботі, застосовувався 9-ти год. робочий день. На більшості бавовняних фабрик Російської імперії робочий день тривав 12–14 год.¹⁶ Тривалість робочого дня на Харківській канатній фабриці тривав 12 год. В канатному відділі працювали в одну зміну від 6 год. ранку, в усіх інших – у дві зміни – від 4 год. ранку¹⁷. На фабриці з виробництва кубового ситцю, що розта-

¹⁴ *Туган-Барановский М. И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем / М. И. Туган-Барановский. – Т. 1. – М.: Соцэргиз, 1938. – С. 53–54.

¹⁵ *Нестеренко О. О.* Развитие промышленности на Украине: в 2 ч. – Ч. 2: Экономическая подготовка Великой Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, – 1962. – С. 216–218.

¹⁶ *Пажитнов К. А.* Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 103, 264.

¹⁷ *Верность долгу:* Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. – Харьков: Прапор, 1978. – С. 11.

шовувалася в с. Журавлівка Харківського повіту 20 робітників працювали в 1904 р. 260 днів – одна зміна по 10,5 год., 365 днів – дві зміни по 12 год.¹⁸.

Такий тривалий робочий день при важких умовах праці означав хижацьке пограбування робочої сили, пряме її знищення за дуже короткий час. Особливо довготривалим робочий день був на дрібних підприємствах легкої промисловості, що базувалися на примітивній техніці й переважно на ручній праці. Щоб витримати конкуренцію з великими підприємствами, дрібні змушені були продовжувати тривалість робочого дня. Великі підприємства досягали здешевлення товарів іноді за допомогою передової техніки, а дрібні – шляхом надзвичайного подовження робочого дня і зниження заробітної плати робітникам.

У листопаді 1885 р. оскаржували дії адміністрації робітники шкіряних заводів Параскева і Ковзана в Одесі. Вказуючи на порушення законодавства, працівники писали, що власники підприємств примушують їх до роботи влітку з 4-ї год. ранку до 20-ї год. вечора й узимку від 6-ї до 18-ї год. без вихідних і святкових. Понад нормова робота взагалі не оплачувалася. Наслідки цих апеляцій невідомі, хоча аналогічні випадки не залишалися без уваги урядовців¹⁹.

Щодо заробітної плати, М. Вебер зазначав, що коли вона низька, то в суто діловому сенсі не може слугувати сприятливим фактором капіталістичного розвитку в усіх випадках, коли існує необхідність у кваліфікованій праці, якщо мова йде про машини, що вимагають дбайливого й умілого поводження, взагалі про достатній ступінь уваги та ініціативи. Низька заробітна плата не виправдовує себе і дає зворотні результати в усіх випадках тому, що тут абсолютно необхідні не тільки розвинене почуття відповідальності, але й такий лад мислення, який хоча б під час роботи виключав незмінне питання, як за мак-

симуму зручності й мінімуму напруження зберегти свій звичайний заробіток, – такий лад мислення, за якого праця стає абсолютною самоціллю, «покликанням». Таке ставлення до праці не є, однак, властивістю людської природи. Подібна спрямованість може скластися лише в результаті тривалого процесу виховання²⁰.

Середньорічна заробітна плата на підприємствах льоно-конопляно-джутової галузі промисловості складала в 1900 р. 137 крб середньомісячна оплата праці у ткачів чоловіків була 16 крб 90 коп., жінок – 15 крб 25 коп.; ватерщики отримували: чоловіки – 11 крб 50 коп., жінки – 10 крб 25 коп., шпульники чоловіки – 9 крб 67 коп., жінки – 8 крб 47 коп., мотальники чоловіки – 9 крб 60 коп., жінки – 10 крб 40 коп. Найвищий рівень зарплати в льоно-конопляно-джутової промисловості по всій Російській імперії був у Харківському та Петербурзькому економічних округах. В 1914 р. вона становила відповідно 229 і 198 крб Найменше отримували робітники в Київському економічному окрузі – 166 крб²¹. В 1906 р. середній денний заробіток робітників Харківської канатної фабрики становив у чоловіків – 66 коп., у жінок – 34 коп., у підлітків юнаків – 31 коп. і в дівчат – 22 коп.²². Це означало, що при однакових умовах праці жінки отримували в два рази менше, ніж чоловіки, а праця підлітків оцінювалася ще менше.

Бердичівський шкіряний завод Карла Шленкера в 1900 р. працював 286 днів, було 460 робітників, сума їх зарплати – 184 134 крб. Виплачено 133 крб 38 коп. грошової допомоги, видано 1424 крб 40 коп. одноразової пенсії. В 1910 р. завод працював 286 днів, 460 робітників, зарплата – 200 826 крб, допомоги 153 крб 19 коп., пенсії 1293 крб. Бердичівський шкіряний завод Акціонерного товариства шкіряного товариства «Ш. Бурко» в 1910 р. працював 169 днів, 66 робітників, сума зарплати – 22 638 крб 45 коп.²³.

¹⁸ ЦДІАУК, ф. 2090, оп. 1, спр. 92, арк. 56.

¹⁹ *Реснт О. П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реснт. – НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – С. 204.

²⁰ *Вебер М.* Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. – К.: Всесвіт, 2013. – С. 635–636.

²¹ *Пажитнов К. А.* Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во А Н СССР, 1958. – С. 264–265, 294.

²² *Верность долгу:* Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. – Харьков: Прапор, 1978. – С. 11.

²³ ЦДІАУК, ф. 574, оп. 1, спр. 1288, арк. 144–145.

Дуже погано обладнаним, з точки зору санітарії, були суконні фабрики. Майже всі клинцівські суконні фабрики мали надзвичайно тісні робочі приміщення, машини стояли скупчено, особливо прядильні й чесальні. Проходи між машинами були вузькі. Тут в приміщенні сушилася проклеєна пряжа і повітря було важке. Прикладом жаклих антисанітарних умов праці робітників була суконна фабрика Головіної в селі Машево, Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. У старому дерев'яному будинку, крім суконної фабрики, розміщувалися маслосійня, паровий млин і винокурний завод. Можна уявити собі, яка була неймовірна тіснота. Проходи були вузькі, а діючі механізми машин не мали покриття. Для того, щоб пройти в приміщення, де стояли чесальні машини, треба було пролазити через вхідний отвір, віддалений від парового двигуна всього лише на 6–7 вершків. Внаслідок цього, багато робітників ставали жертвами нещасних випадків. Руйнівні наслідки для здоров'я робітників мали приміщення шкіряних заводів. Здебільшого, це були низенькі напівтемні будинки. Ніяких приладів для стоку брудної рідини не робили, тому скрізь стояла бруднота та валялася вовна. І в цих вогких приміщеннях з повітрям, насиченим міазмами, люди працювали, а також часто спали і їли²⁴. Тому часто виникали нещасні випадки в різних галузях. Так, у промисловості з обробки волокнистих речовин на кожну тисячу робітників припадало 37,6 нещасних випадків. Робітничі казарми більшої частини суконних фабрик Чернігівської губернії мали нари на два поверхи. Скрізь була важка задуха, нічні ліхтарі поширювали чорний кіпоть і спати на другому поверсі було зовсім неможливо. На фабриці Гусєва робітники взагалі не мали певного місця для снання, вони лягали де попало. В казармах фабрики Сапожкова не було кватирок у вікнах, а приміщення завжди були переповнені людьми. Казарма суконної фабрики Машковського розташовувалася над фарбувальнею, звідки весь час ішли всякі задушливі випари. На нарах було брудно, там кишіли паразити, часто робітники спали, навіть не роззувшись²⁵.

У суконній промисловості приміщення суконних фабрик будувалися, як правило, біля річок, боліт. Тіснота, випарування фарб, бруд, відсутність вентиляції були притаманними, наприклад, для всіх фабрик Чернігівщини. В суконних відділеннях фабрик, крім тісноти й бруду, був нестерпний сморід. Апаратні й ткацькі відділення заставлені машинами й верстатами, чесальні машини поставлені тісно. Проходи між ними були дуже вузькими й небезпечними для робітників в зв'язку з тим, що зубчасті колеса машин і їх рухомі частини не прикривалися ковпаками, не відгороджені передаточні ремені. Фабричні інспектори, перевіряючи умови праці на суконних фабриках країни, відзначали, що на кожній з них не було вентиляції, відсутньою була техніка безпеки.

Важкими умовами праці відзначалися відділи, де робота була пов'язана з сидячим способом виробництва, як у мереживниць, кравців, швачок, шевців та інших. Мереживниці працювали сидючи з нахилом вперед. Починали вони своє трудове життя з п'яти, шести і в десять років були вже повноцінними робітницями. Половина з тих, хто доживали до 50 років, ставали сліпими, або горбатими. Кравці дуже нівелили своє здоров'я тим, що цілими днями сиділи за столом з перерешченими ногами, з нахиленим вперед тілом. Вони найчастіше хворіли на туберкульоз. Від цієї хвороби на 100 кравців вмирало приблизно 48. Ще більше хворіло на туберкульоз швачок. Крім того, постійна сидяча робота призводила до викривлення спини, ослаблення діяльності серця, порушення кровообігу тощо. Шевці найбільше хворіли через неприродне положення тіла під час праці, до того ж брак свіжого повітря, праця в темних засмічених і вологих приміщеннях ще більше ускладнювали їх становище. Вони часто хворіли на недокрів'я. Перебуваючи постійно в зігнутому положенні, шевці придушували шлунок і печінку, що викликало застій венозної крові, гальмувало діяльність залоз і органів травлення. Хворих серед них на кишківник і шлунок нараховувалося 67% від загальної їх кількості. На 100 шевців 49 вмирало також від туберкульозу. Від натискання на

²⁴ Святловський В. В. Робочі приміщення і освітлення малоросійських та привіслянських фабричних закладів / В. В. Святловський. – Чернігів, 1889. – С. 13.

²⁵ Шерстюк Ф. Становище робітничого класу і робітничий рух в Україні в другій половині XIX ст. / Ф. Шерстюк. – К., 1938. – С. 20–24.

²⁶ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, – 1962. – С. 211–212.

колодку грудьми у шевців утворювалася западина серед грудей і внаслідок цього вони часто хворіли на серце²⁶.

На Одеському канатному заводі порушували закон від 2 червня 1897 р., що обмежував робочий день до 11,5 год. Робітники на ньому працювали по 12-14 год. на добу. Широко застосовувалася праця жінок та дітей, які отримували зарплату набагато нижчу ніж чоловіки. Заробляли тут по 40 коп. за день, а працювали по 12 год. з півгодинною перервою на сніданок та годинною на обід. Таке важке становище робітників посилювалося їхньою обмеженістю в правах. Їм заборонялося створювати профспілки та інші організації для покращення умов праці²⁷.

Умови праці на Харківській канатній фабриці були надзвичайно важкими. Велика скупченість на робочих місцях, пилюка (в шпагатному відділенні через шість кроків не видно один одного), бруд, задуха, погане освітлення, холод, нестача витяжок і вентиляторів, – все це негативно впливало на здоров'я працівників. Багато робітників страждали на дизентерію, черевний тиф, трахому, туберкульоз та інші важкі захворювання. Хворим не надавалася кваліфікована медична допомога. В 1906 р. на канатній фабриці було зареєстровано 5255 випадків захворювання робітників²⁸.

Проти нестерпних умов виступали й робітники фабрики Південноросійського товариства. Все частіше стали поступати від них скарги до фабрично-заводської інспекції на несправедливе ставлення до них з боку власників фабрики. Але інспекція переважно повністю захищала сторону фабрикантів. У відповідь на скарги запроваджувалися ще більш жорстокі покарання і нові штрафи, невгодних звільняли.

При Бердичівському шкіряному заводі діяла лікарняна каса, що складалася з внесків робітників і рівної суми внесків власника. Робітники користувалися безплатно лікарськими порадами, постійним фельдшером, ліками і отримували у випадку хвороби допомогу в 2/3 денного заробітку. В списках підприємств за 1899–1914 рр. з кількістю робітників більше ста чоловік фабричні інспектори дали оцінку бердичівському шкіряному заводу як зразковому за порядками. В 1896 р. при заводі було відкрито лютеранську школу.

Та все ж 11-годинний день, тяжкі умови праці, широка система штрафів викликали протест трудящих. Часто на заводі проходили стихійні страйки. Перша значний страйк був організований в листопаді 1905 року, він тривав 9 днів. В результаті Карл-Станіслав Шленкер, син засновника заводу, задовольнив частину вимог страйкового комітету: збільшив заробітну платню, скоротив робочий день, покращив умови праці. Крім того, адміністрація заводу змушена була виплатити працівникам зарплату за всі дні страйку. Після цього страйки, робітничі збори, мітинги, бойкоти були частим явищем на заводі²⁹.

В цілому можна говорити про те, що в соціально-економічному та правовому становищі фабрично-заводських робітників в кінці XIX – на початку XX ст. відбувалися певні позитивні зміни. Добробут робітників дещо покращився в результаті підвищення заробітної плати. Законодавче скорочення робочого дня вивільнило додаткові години вільного часу, які багато робітників витрачали на освіту і самоосвіту, підвищення свого культурного рівня. Соціальне забезпечення робочих вийшло на новий рівень після прийняття закону від 2 червня 1903 р. «Про винагороду потерпілим внаслідок нещасних випадків робітників і службовців».

Негативними факторами, що впливали на стан робітників, була нерозвиненість законодавства про охорону праці та відсутність на більшості підприємств кваліфікованої медичної допомоги.

Незважаючи на поліпшення в становищі робітників, багато з них не були задоволені своїм життям. Багато в чому це було пов'язано зі зростанням потреб і запитів, обумовлених розвитком і ускладненням виробництва, зростанням інтенсифікації праці, підвищенням кваліфікації, культури і освіти робітників, зростанням їх свідомості і організованості. Об'єктивно відбувалося зростання класової свідомості пролетаріату, який на своєму досвіді переконувався, що домогтися кращих умов праці, побуту, відпочинку, долучитися до освіти і культури можливо лише в результаті постійної та наполегливої боротьби. Уряд і промисловці не завжди оперативно реагували на нагальні вимоги робітників, що послужило причиною подальших революційних подій.

²⁷ *Одесский канатный завод* / И. В. Гречуха, В. В. Тарановский. – Одесса: Маяк, 1971. – С. 9.

²⁸ *Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины* / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. – Харьков: Прапор, 1978. – С. 10–11.

²⁹ *Бердичівський шкіряний завод: [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/images/pidpryyemstvo/pidpryyemstvo_shkirzavod.htm.

References

1. Berdychivskiyi shkiriany zavod: Retrived from http://my.berdychiv.in.ua/images/pidpryyemstvo/pidpryyemstvo_shkirzavod.htm. [in Ukrainian].
2. Bessonova, O. V., Zharovskii, N. P., Pobedina, E. N. (Comps.). (1978). *Vernostdolgu: Ocherki istorii Harkovskog okanatnogo zavoda im 60-letiya Sovietskoi Ukrainy*. Kharkov: Prapor. [in Russian].
3. Chromov, P. A. (1950). *Ekonomicheskoe razvitie Rossii v XIX – XX vekach*. Moskov. [in Russian].
4. Grechukha, I. V. Taranovskii, V. V. (Comps.). (1971). *Odesskiy kanatnyy zavod*. Odessa: Mayak. [in Russian].
5. Laverychev, V. Y. (1963). *Monopolisticheskii kapitalizm v tekstilnoi promyshlennosti Rossii (1900 – 1917 gg.)*. Moskva: Izd-vo MGU. [in Russian].
6. Los, F. (1949). *Formuvannya robotnychogo klasu na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Nesterenko, A. A. (1957). *Ocherki istorii promyshlennosti i polozheniye proletariat Ukrainy v kontse XIX i nachale XX veka*. Moskov: Gospolitizdat [in Russian].
8. Nesterenko, O. O. (1962). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini: Ekonomichna pidgotovka Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revolyutsii. Fabrychno-zavodske vyrobnytstvo* (Vol. 1). Kyiv: Vyd-vo Akademi nauk Ukrainskoi RSR. [in Ukrainian].
9. Pazhytnov, K. A. (1955–1958). *Ocherki istorii rabocheho klassa na Ukraine*. Moskva: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
10. Pazhytnov, K. A. (1958). *Ocherki istorii tekstilnoi promyshlennosti do revolyutsyonnoi Rossii. khlopchatobumazhnaya, lno-penkovaya i shelkovaya promyshlennost*. Moskva: Izd-vo ANUSSR. [in Russian].
11. Pazhytnov, K. A. (1955). *Ocherki istorii tekstilnoi promyshlennosti do revolyutsyonnoi Rossii. Sherstyanyaya promyshlennost*. Moskva: Izd-vo ANUSSR. [in Russian].
12. Pogochev, A. V. (1906). *Uchet chislennosti i sostava rabochih v Rossii. Materialy po statistike truda*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
13. Prokopovich, S. N. (1905). *Dlina rabocheho dneya po Russkomu zakonodatelstvu*. Rostov-na-Donu. [in Russian].
14. Reyent, O. P. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX - pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Sherstyuk, F. (1938). *Stanovysche robotnychogo klasu i robotnychi ruh v Ukraini v drugii polovyni XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
16. Svyatlovskiy, V. V. (1889). *Robochi pryemichennyya i osvittlenyya malorosiysskykh ta pryvyslyanskykh fabrychnykh zakladiv*. Chernigiv. [in Ukrainian].
17. Tugan-Baranovskii, M. I. (1938). *Russkaya fabrika v proshlom i nastoyaschem* (Vol. 1). Moskva: Sotsekgiz. [in Russian].
18. Vynar, V. (1955). *Rozvytok Ukrainskoi legkoi promyslovosti*. Denver: ZDA. [in Ukrainian].
19. Weber, M. (2013). *Gospodarstvo i suspilstvo*. Kyiv: Vsesvit. [in Ukrainian].

Фіскальна політика румунських окупантів щодо сільського населення в південно-західних землях України (1941-1944 рр.)

У статті проаналізована фіскальна політика румунських окупантів щодо сільського населення в південно-західних землях України (1941-1944 рр.). Встановлено, що з перших днів окупації румунське керівництво перейшло до відвертого пограбування та подальшої відправки до Румунії сільськогосподарської продукції. Для сільського населення було розроблено та впроваджено низку натуральних податків. На потреби окупантів жителі сіл здавали овечу шерсть, шкарпетки, рукавиці, валянки. Згідно наказу № 66 селяни були зобов'язані у вигляді податків здавати: молоко, яйця, птицю, м'ясо (свинину, яловичину, баранину). У випадках відсутності в господарствах курей, селяни були зобов'язані їх купувати. Тобто на усі основні види сільськогосподарської продукції, яка вироблялася в селянських господарствах, було встановлено обов'язкове натуральне оподаткування. Незважаючи на існування зазначеного наказу, окрім натуральних податків селяни сплачували грошові стягнення за землю, випас худоби та утримання собак.

Попри існуючі податки селяни були змушені понаднормово здавати сільськогосподарську продукцію і румунським військам.

Вся сільськогосподарська продукція, яка збиралася на території «Трансїстрії» у вигляді натуральних податків, відправлялася першочергово на забезпечення військових потреб Румунії та її союзників.

Ключові слова: Трансїстрія, окупація, сільське населення, накази, податок.

Oleksandr Osipenko

Fiscal policy of the Romanian occupants regarding the rural population in the south-western lands of Ukraine (1941-1944)

The article analyzes the fiscal policy of the Romanian occupants regarding the rural population in south-western lands of Ukraine (1941-1944). It has been established that from the first days of the occupation the Romanian leadership transferred to a frank robbery and further sending agricultural products to Romania. For the rural population, a number of natural taxes were developed and introduced. For the needs of the invaders villagers handed over sheep's wool, socks, mittens, felt boots. According to the order No. 66 peasants were obliged in the form of taxes to take milk, eggs, poultry, meat (pork, beef, lamb). In cases where there were no chickens on the farms, the peasants were obliged to buy them. All the main types of agricultural products were produced in peasant farms were established to compulsory natural taxes. Despite the existence of this order, in addition to natural taxes, peasants paid pecuniary penalties for land, grazing and keeping dogs.

Except taxes peasants were forced to hand over agricultural products to Romanian troops.

All agricultural products were collected in the territory of Transnistria in the form of natural taxes were sent primarily to ensure the military needs of Romania and its allies.

Key words: Transnistria, occupation, rural population, order, tax.

Александр Осипенко

Фискальная политика румынских оккупантов касательно сельского населения в юго-западных землях Украины (1941-1944 гг.)

В статье проанализирована фискальная политика румынских оккупантов касательно сельского населения в юго-западных землях Украины (1941-1944 гг.). Установлено, что с первых дней оккупации румынское руководство перешло к откровенному ограблению и дальнейшей отправке в Румынию сельскохозяйственной продукции. Для сельского населения был разработан и внедрен ряд натуральных налогов. На нужды оккупантов жители сел сдавали овечью шерсть, носки, варежки, валенки. Согласно приказу № 66 крестьяне были обязаны в виде налогов сдавать молоко, яйца, птицу, мясо (свинину, говядину, баранину). В случаях отсутствия в хозяйствах кур, крестьяне были обязаны их покупать. То есть на все основные виды сельскохозяйственной продукции, которая производилась в крестьянских хозяйствах, было установ-

лено обязательное натуральное налогообложения. Несмотря на существование указанного приказа, кроме натуральных налогов крестьяне платили денежные взимания за землю, выпас скота и содержание собак.

Кроме существующих налогов крестьяне были вынуждены сверхурочно сдавать сельскохозяйственную продукцию и румынским войскам.

Вся сельскохозяйственная продукция, которая собиралась на территории «Транснистрии» в виде натуральных налогов, отправлялась в первую очередь на обеспечение военных нужд Румынии и ее союзников.

Ключевые слова: Транснистрия, оккупация, сельское население, приказы, налог.

У сучасному історіописанні періоду Другої світової війни, незважаючи на багатовекторність її висвітлення й понині залишається чимало недосліджених питань, які торкаються окупаційної політики сателітів Німеччини на захоплених ними територіях. Однією з таких прогалин, яка актуалізує наше дослідження, є фіскальна політика румунських окупантів щодо сільського населення у межиріччі Дністра та Південного Бугу у 1941-1944 рр. Фіскальна політика румунських окупантів щодо сільського населення в південно-західних землях України (1941-1944 рр.)

Стосовно історіографії порушеного питання слід зазначити, що науковці у своїх дослідженнях фрагментарно підійшли до його вивчення. У зарубіжній історіографії цієї проблеми торкнулися американський дослідник О. Даллін¹, молдавська дослідниця Р. Соловей² та російський історик О. Будницький³. Радянська історіографія цього питання представлена дослідженнями М. Лебедева⁴, І. Левіта⁵, С. Гратинича⁶. Українські історики В. Щетніков⁷ та О. Перехрест⁸ також торкнулися даного аспекту, але у своїх дослідженнях переймалися переважно підрахунками кількості вивезеної до Румунії сільськогосподарської продукції.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного дослідження фіскальної політики румунських окупантів щодо сільського населення в південно-західних землях України (1941-1944 рр.)

Із перших днів окупації земель південно-західного регіону України румунська адміністрація чималі зусилля направила на розробку та впровадження у життя наказів та постанов, спрямованих першочергово на викачування стратегічно важливих та необхідних сільськогосподарських ресурсів як для забезпечення власної продовольчої безпеки, так і потреб Німеччини та Італії.

Не встигли окупанти оговтатися від ейфорії захоплення Одеси, як на 1 листопада 1941 року губернатор «Транснистрії» Г. Алексяну відвідував перед маршалом І. Антонеску про успішно проведену ревізіцію сільськогосподарської продукції. За даними звіту губернатора упродовж жовтня до Румунії для забезпечення її потреб було відправлено: 23,5 тис. голів великої рогатої худоби на загальну суму 470 млн лей, 20 тис. каракулевих овець, загальна вартість яких була оцінена в суму 40 млн лей. У королівство також було відправлено 10 тис. кг вовни вартістю 2 млн лей, 150 вагонів збіжжя (пшениця, просо, ячмінь) вартістю 15 млн лей, шкіряної сировини – 2,5 вагона на суму 1 млн 250 тис. лей. Загальна вартість вивезеної до Румунії худоби та сировини становила 627 млн 250 тис. лей. Окрім зерна та сільськогосподарської продукції окупанти вивезли з південноукраїнських земель насіннєвий матеріал, саджанці тощо. Зокрема,

¹ Alexander Dallin. Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – RAND, RM – 1875: California, 1957. – 466 p.

² Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 aug. 1941 – 29 ian. 1944). Iasi, 2004. – 182 p.

³ Одесса: жизнь в оккупации. 1941–1944. История коллаборационизма / сост., отв. ред. и автор вступ. статьи О.В.Будницкий; подгот. текстов, примеч. Т.Л.Ворониной; примеч. К.Р.Галеева. – М.: Политическая энциклопедия, 2013. – 231 с.

⁴ Лебедев Н. И. Крах фашизма в Румынии / Н.И. Лебедев. – М.: Наука, 1976. – 632 с.

⁵ Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX 939 – 19 XI 1942). – Кишинев: Штиинца, 1981. – 392 с.

⁶ Гратинич С. А. На левом берегу Днестра 1941–1944. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков / С. А. Гратинич. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1985. – 186 с.

⁷ Щетніков В. П. Економічна складова румунсько-німецької присутності в «Транснистрії» 1941–1944 рр. / В. Щетніков // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип.15 – С. 173–188.

⁸ Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / О. Г. Перехрест. – К.: Інститут історії України, 2010. – 150 с.

у квітні 1942 року до королівства було відправлено 97 450 фруктових саджанців⁹.

Вочевидь, відчуваючи гостру потребу в поставках овечої шерсті для румунських підприємств, адміністрація «Трансністрії» 3 лютого 1942 року видає наказ за № 4393, яким зобов'язала населення губернаторства здавати цей вид сільськогосподарської продукції на потреби окупантів. Водночас румунська адміністрація дозволяла деяким категоріям населення частку овечої шерсті залишати на потребу господарів. Так, на Миколаївщині постановою цивільного губернаторства «Трансністрія» № 862 від 28 травня 1942 року, невеликим господарствам, які мали овець, дозволялось на власні потреби залишати по 2 кг немитої шерсті, а тим родинам, які мали дітей, дозволялось залишати вдвоє більше. Всю відповідальність за збір овечої шерсті було покладено на преторів повітів, які в свою чергу зобов'язали старост сіл бути відповідальними за збір цього продукту тваринництва на селі¹⁰.

Із наближенням холодів та відсутністю матеріальних можливостей забезпечувати окупаційні війська необхідним теплим взуттям, адміністрація губернаторства вирішила дане питання за рахунок місцевого населення. Так, у наказі № 83 від 15 вересня 1942 р. керівництво «Трансністрії» оголосило, що реквізує у мешканців губернаторства всі чоловічі войлочні чоботи (так звані валянки). У разі невиконання цього наказу, людей відправляли до табору терміном від 6 місяців до одного року та з обов'язковою сплатою штрафу від 100 до 200 марок. До такого ж покарання засуджувались і ті, хто навмисно псував валянки та робили їх непридатними для використання. Після закінчення терміну здачі взуття органи місцевої поліції та жандармерії повинні були здійснювати обшуки та виявляти тих, хто саботував окупаційні заходи. Виявлене взуття конфісковувалося¹¹.

24 вересня 1942 року адміністрація «Трансністрії» видала черговий наказ, який зобов'язував мешканців до 15 жовтня здати по парі шерстяних шкарпеток та парі шерстяних рукавиць як військову контрибуцію. Ті ж, хто до 25 жовтня 1942 року відмовився виконувати відповідний наказ, підлягали покаранню у вигляді штрафу в

розмірі від 50 до 100 РККС, а у випадку відмови від сплати відповідного стягнення підлягали негайному ув'язненню терміном від 15 днів до трьох місяців¹². Виконуючи наказ губернаторства, перфект Очаківського повіту Драгомир 22 січня 1943 року у своєму повідомленні губернатору Г. Алексяну наводить наступні дані: для потреб армії у місцевого населення було зібрано (в умовах окупації відібрано під страхом покарання) 9 132 пари шкарпеток та 8 495 пар рукавиць із шерсті, 573 пари шкарпеток та 606 рукавиць із хлопку¹³. З наведених вище даних ми бачимо, що потребами місцевого населення влада не переймалася, а політика, яку проводили загарбники ще більше погіршувала й так не просте матеріальне становище мешканців «Трансністрії».

Наказом губернатора № 66 для забезпечення окупаційних військ колгоспників та працівників радгоспів зобов'язали здавати птицю, свинину, молоко, бринзу та мед. Наказ стосувався усіх господарств, незалежно від того, вироблялась дана продукція в цих господарствах чи ні. Зокрема, було встановлено чітку кількість названих видів сільськогосподарської продукції. Так, господарства, що мали в своєму розпорядженні до 10 шт. курей мали здавати, відповідно, одну птицю та 10 яєць із курки; від 11 до 20 шт. зобов'язувалися здати 3 птиці; від 21-25 шт. відповідно 5 курей, а в тих подвір'ях, де було понад 25 голів птиці – по 10 курей.

У випадку відсутності курей у господарстві окупанти в обов'язковому порядку постановили придбати птицю в інших господарствах. Останні, в свою ж чергу, були зобов'язані продавати птицю по двадцятивідсотковій знижці від максимальної ціни. В обов'язковому порядку, населення, яке у своєму господарстві мало гусей та качок, зобов'язувалося віддати з кожного десятка від певного виду пернатих по 2 птиці.

Окрім дрібної птиці, у вказаному наказі № 66 населення обкладалось податком на молоко і молочні продукти. Кожна селянська родина, яка тримала корів, зобов'язана була здавати молоко у наступних пропорціях: сім'я з двох осіб здавала 300 л молока, родина, яка мала в своєму складі понад дві особи, зобов'язувалася здавати 150 л молока.

⁹ Левит И.Я. Вказ. праця. – С. 299.

¹⁰ Держархів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 1718, оп. 1, спр. 353, арк. 22.

¹¹ ДАМО, ф. 2512, оп. 1, спр. 1, арк. 64.

¹² Там само, ф. 1651, оп. 1, спр. 2, арк. 244.

¹³ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. док. и матер. в 3-х т. / отв. ред. И.В. Бортников. – Т.2: 17.10.1941 – 9.4.1944. – Одесса: Одесское областное издательство, 1949. – С. 63.

Оскільки наказ № 66 часто розповсюджувався у рукописному варіанті, цифрові норми виявлялися завищеними, що, на нашу думку, місцеві чиновники робили навмисно, гарантуючи таким чином загальне виконання об'ємів поставок.

Селяни, у власності яких були вівці або бджолині сім'ї, мали здавати 2 кг бринзи з вівці, 4 кг меду з рамкового вулика та 1 кг цього продукту з дупляного¹⁴.

Отже, на всі основні види сільськогосподарської продукції, яка вироблялася в селянських господарствах, було встановлено обов'язкове натуральне оподаткування.

Влітку 1942 року окупанти почали впровадження збору м'ясних продуктів. Із кожного господарства, під час різання свиней збирали 5 кг. Влада не вирізняла такі важливі обставини: з якою метою здійснювався господарем даний факт – задля продажу чи для власного споживання родини. Плата за м'ясо встановлювалася у розмірі живої ваги¹⁵.

Наскільки обтяжливим для селянина був визиск, свідчать наведені нижче приклади. Господар общинного двору № 2 1-ї ділянки м. Ананьєва Кольчак Андрій, родина якого складалася з 9 осіб і мала у власності корову та три вівці, у 1943 році здав 150 л молока та 8 кг бринзи у вигляді натуральних податків та оплатив земельний податок у розмірі 98,5 марок. Балабан Анна цієї ж ділянки здала 300 л молока та виплатила земельний податок у розмірі 30 марок. Родина Чебана Василя з 5 осіб, маючи у своєму розпорядженні 1 корову та 3 вівці, сплатила у вигляді натуральних податків хоча удвічі менше молока, але вже 12 кг бринзи та грошового податку за землю 65 марок¹⁶. Крім вищезазначеної сільськогосподарської худоби, у цих господарствах через скруту більше нічого не трималося.

Зовсім інші норми податків лягли на плечі мешканців трудової громади № 24 с. Качуровки Долинської претури, зокрема, сільські трудівники на вимогу загарбників здали м'яса трьох видів тварин (свинину, яловичину та баранину), курей, яйця, молоко, мед та шерсть. Так, господар Сагайдак Д. сплатив наступні види натуральних податків: яловичини – 30 кг, свинини – 10 кг, баранини – 10 кг, 2 курей, яєць – 100 штук, бринзи – 8 кг, молока – 250 л та 3 кг шерсті. Собитняк М. сплатив: яловичини – 30 кг, свинини – 10 кг, баранини

– 10 кг, 4 курки, яєць – 200 штук, бринзи – 16 кг, молока – 250 л, меду – 10 кг та 6 кг шерсті.

Реконструкція податкової системи на прикладі декількох окремо взятих адміністративних одиниць – примарії та трудової громади, дає змогу відтворити схему окупаційного визиску та її складові. Так, мешканці Бернадівської примарії Березівської претури, яка включала в себе села Бернадівку та Красний агроном, здали наступні податки: селяни Бернадівки станом на 1943 рік здали губернаторству 45 гусей, 5 качок, 448 курей та 23 000 яєць. А жителі села Красний агроном – гусей 13 шт., качок – 4 шт., курей – 66 та яєць – 3 500 шт. Назагал 247 господарств цих двох сіл мали курей. У 12 господарствах взагалі не було цього виду птиці, тому для них було назначено іншу норму здачі курей, а саме 12 курей та 1 200 шт. яєць.

Крім вищезазначених сільськогосподарських продуктів мешканці примарії повинні були здати 419 кг шерсті, проте поставити змогли тільки 375 кг, причиною недовиконання став від'їзд на постійне місце проживання до іншого населеного пункту громадянина Абухіна, у власності якого було 3 вівці. Станом на 5 жовтня 1943 р. мешканцями примарії також було виконано план здачі меду у розмірі 125 кг¹⁷.

Із мешканців трудової громади № 24 с. Качуровки Долинської претури за наказом окупаційної адміністрації наприкінці 1943 року було зібрано: яловичини – 1 050 кг, свинини – 350 кг, баранини – 350 кг, курей – 81 шт., яєць – 4 100 шт., бринзи – 140 кг, молока – 7 750 л, меду – 49 кг та 52,5 овечої шерсті¹⁸.

Незважаючи на існування наказу № 66, в якому були встановлені норми здачі молока у об'ємі 300 л для всіх мешканців «Трансїстрії», у власності яких були корови, траплялись випадки, коли місцева влада в особі префектів, видавала особисті розпорядження, які посилювали економічний тиск на селян. Так, розпорядження, підписане особисто перфектом Очаківського повіту підполковником В. Горським, встановлювало наступні норми здачі молока з кожної корови: потрібно було здати 350 літрів молока від старих корів та 175 літрів від первісток. Після вчасного виконання плану здачі та у повному обсязі населення звільнялося від обов'язкової здачі молока до кінця року та мали право продавати

¹⁴ Держархів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1932, оп. 1, спр. 2797, арк. 5-6.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само, ф. 1932, оп. 1, спр. 42, арк. 13.

¹⁷ Там само, ф. 2377, оп. 1, спр. 207, арк. 1, 3, 14, 16.

¹⁸ Там само, ф. 1932, оп. 1, спр. 1051, арк. 3.

його вже за підвищеною ціною, яка встановлювалася префектурою. Сплата за молоко відбувалася наступним чином: грошима та $\frac{1}{4}$ частина натурою у вигляді цукру, керосину, сірниками, тютюном, содою або тканиною¹⁹.

У мешканців с. Балайчук Березівської претури окупаційна влада у вигляді податку відбирала 360 л молока жирності 3,5 %. Значну поблажку отримали селянські господарства, у власності яких були корови-первістки: від них господарі повинні були здавати 150 літрів молока. Цікавим є те, що селянам цього населеного пункту місцева адміністрація роздала в користування колгоспних корів, від яких вимагалось здати також 360 л молока безкоштовно. Аналогічний об'єм молока повинні були здати господарі Мостовської претури²⁰.

Господарі трудової громади № 241 с. Кодри Врадіївського району були зобов'язані здати 1000 літрів молока від корів із другим телям та 600 літрів від первісток. Родина з двох осіб зобов'язувалася виконати цю норму податку в повному об'ємі. А сім'ї з трьох і більше членів здавала на 150 л менше, тобто 850 л молока. Адміністрація Голтянського повіту для цього повинна була заготовити спеціальні книжки на кожну корову, куди вносилися щомісячна кількість зданої молочної продукції. Трудова громада мала здати все молоко, але з дуже не вигідної пропорції для селянина – 80 %, тобто 800 літрів молока безкоштовно (у вигляді податку), а 20 % (200 л) по 10 пфенігів за один літр. Одноосібники зобов'язувалися здавати щоденно по два літри молока безкоштовно, а решту – по ціні 10 пфенігів за 1 літр²¹. Така кабальна система вилучення молокопродуктів, на нашу думку, вкрай виснажувала селянські господарства і не давала жодних можливостей останнім зводити кінці з кінцями.

З осені 1942 року наказом адміністрації було встановлено вже зовсім інші норми поставок молока. Так, за сезон передбачалося здати 550 літрів, за додаткові 200 літрів передбачалася плата в розмірі 10 пфенігів за 1 літр продукції. Сім'ї, де було двоє дітей віком до 10 років або

більше ніж 4 людини, були зобов'язані здавати вже 350 літрів молока²².

Водночас, від обов'язкових поставок молока звільнялися ті селяни, в яких велика рогата худоба була яловою, або ж взагалі не доїлася. У такому разі потрібно було подати відповідну довідку з ветеринарної дільниці. Окупаційна адміністрація певні поблажки робила: агрономам, ветеринарам, фельдшерам, примарам, старостам колгоспів та вчителям. Однак, ця категорія управлінців та сільської інтелігенції звільнялася від «молочного» податку тільки у тому випадку, якщо в їхній господі була лише одна корівчина²³.

Суворій забороні підлягав збір та поставки на сепараторні станції молочної продукції у тих категорій населення, чиї корови були хворими на туберкульоз та бруцельоз. Таке молоко селяни мали право залишати собі²⁴.

Норми здачі молока було не тільки встановлено, але й розписано у графіку поставок продуктів тваринництва, які селяни зобов'язувалися виконувати впродовж п'яти місяців. Графік поставок молока на території Березівського повіту виглядає наступним чином: у травні потрібно було здати – 20 %, в червні – 30 %, серпні – 30 %, липні – 15 % та у вересні – 5 % молока²⁵. Водночас у селян ревізували всі наявні сепаратори та інші прилади, що позбавляло їх будь-якої можливості переробляти лишки молока на власні потреби.

Підокупаційне населення також змушене було сплачувати податок за випас своєї худоби на землі громади. Наприклад, випас великої рогатої худоби обходився селянинові у 10 марок на рік, а випас дрібної рогатої худоби (овець та кіз) удвічі менше. До того ж, лише десята частина із зібраної суми податку залишалася товариству, а 90 % йшло на потреби окупантів²⁶.

Сільські трудівники й до того переобтяжені сплатою різноманітних натуральних сільськогосподарських податків, не маючи іншого виходу, змушені були виконувати і цей наказ окупантів. Наприклад, мешканці трудової громади № 3 Голтянського сільського повіту за випас корів заплатили 168 марок тільки у травні місяці 1942 року²⁷.

¹⁹ ДАМО, ф. 1723, оп. 1, спр. 65, арк. 9.

²⁰ ДАОО, ф. 1932, оп. 1, спр. 595, арк. 7.

²¹ ДАМО, ф. 2512, оп. 1, спр. 204, арк. 32.

²² Там само, арк. 33.

²³ ДАОО, ф. 1932, оп. 1, спр. 592, арк. 7.

²⁴ ДАМО, ф. 1718, оп. 1, спр. 19, арк. 11.

²⁵ ДАОО, ф. 1932, оп. 1, спр. 592, арк. 7.

²⁶ Там само, ф. 1932, оп. 1, спр. 1148, арк. 45.

²⁷ ДАМО, ф. 2540, оп. 1, спр. 35, арк. 12.

Кожен селянин зобов'язувався мати довідку на володіння худобою. За отримання цього документа він змушений був заплатити згідно з преїскурантом: 5 марок за велику рогату худобу та 2 марки за дрібну худобу²⁸.

Окупаційна адміністрація не залишила поза увагою і тих селян, які тримали собак, увівши для цієї категорії мешканців спеціальний податок. Зокрема, господарі були зобов'язані зареєструвати своїх собак та отримати на кожного номер. Під час реєстрації тварин вносились плата за непородистого собаку – 2 марки, за породисту тварину сторожової породи – 3 марки за рік²⁹. Проте селяни не поспішали виконувати даний наказ. Наприклад, за мешканцями трудової громади № 24 с. Качуровка за 1942 рік числився борг у розмірі 93 марок через несплату податку за утримання 31 собаки³⁰. На нашу думку, селяни ігнорували сплату даного податку у зв'язку з тим, що окупаційна влада на законодавчому рівні не прописала норми покарання за невиконання даної постанови. А у випадку наявності покарання господар завжди міг позбутися цієї тварини, враховуючи те, що собака не становила ніякої цінності в порівнянні з тією ж коровою, яка була справжньою годувальницею та рятувницею людських життів у часи лихоліть.

Непосильним тягарем для сільського населення була й плата за землю громади, яка встановлювалася у розмірі 5 марок за один гектар землі і, яку селяни вимушені були платити з власної кишені³¹. Мешканці трудової громади № 2 с. Веселого були зобов'язані сплатити земельний податок на суму 1 580 марок. Цей податок мали сплачувати пропорційно від отриманої продукції з трудової громади. Сплаті податку підлягали навіть ті, хто ніде не працював, однак мешкав на території громади³². Ті ж, хто не мали можливості сплатити податок у грошовому еквіваленті, зобов'язувалися виплатити його у вигляді натурального податку – зерновими культурами: кукурудзою, вівсом, ячменем або пшеницею³³. Від сплати податку на землю звільнялися лише сім'ї, у яких не було працездатних членів або інваліди, люди похилого віку, чоловіки віком від

60 років та жінки віком понад 50 років і більше. У тих господарствах, де голова родини (батько або матір) працює в установах або на підприємствах – до оподаткування, як працездатне населення, не включалося. Натомість, інші члени родини, що працювали в трудовій громаді, до оподаткування включалися в обов'язковому порядку. Земельному оподаткуванню не підлягали особи, які мали патент: торговці та ремісники. Механізм нарахування земельного податку відбувався за наступним принципом: загальна сума податку ділилася на кількість усіх працездатних, отримана сума відповідно множилася на число працездатних в одному окремому господарстві. Таким чином виходила загальна норма податку, яку мало сплатити одне господарство. Наприклад

$$\left(\frac{3300}{165}\right) \times 3 = 60 \text{ RKKS}$$
: де 3300 – загальна сума податку, 165 – кількість працездатних членів громади, 3 – кількість працездатних в одному господарстві та 60 RKKS – сума податку, яку мало сплатити селянське господарство³⁴.

Крім перерахованих вище різноманітних натуральних податків румунська адміністрація зобов'язала сільське населення також здавати птицю, молоко, м'ясо на потреби армії. На нашу думку, було декілька причин проведення такої політики. Зокрема, чиновники губернаторства, вислуговуючись перед вищим керівництвом Румунії, не мало бажання псувати загальної картини виконання поставок сільськогосподарської продукції, тому й вирішило перекласти на плечі населення ще й обов'язок забезпечення необхідною продукцією окупаційні війська. Ще однією причиною могло бути те, що влада зі свого боку через економічну виснаженість відповідних територій не мала змоги забезпечити виконання поставок необхідної сільськогосподарської продукції для потреб військових, тому й вирішила скинути цей клопіт на селян. Так, на основі наказу Мостовської претури за № 928 від 17 березня 1943 р. трудова громада № 3 Градовської сільської управи на потреби армії здала 35 гусей³⁵. А сільська громада № 88 за розпорядженням Кривозерської претури

²⁸ Левит И.Я. Вказ. праця. – С. 313.

²⁹ ДАОО, ф. 1932, оп. 1, спр. 674, арк. 262.

³⁰ Там само, ф. 1932, оп. 1, спр. 1051, арк. 49.

³¹ ДАМО, ф. 1721, оп. 1, спр. 65, арк. 4.

³² Там само, ф. 2469, оп. 1, спр. 4, арк. 44.

³³ Там само, ф. 1718, оп. 1, спр. 353, арк. 18.

³⁴ Там само, ф. 2469, оп. 1, спр. 4, арк. 103.

³⁵ Там само, ф. 2469, оп. 1, спр. 61, арк. 22.

виділила на потреби армії 10 га люцерни, яку сама ж була зобов'язана скосити³⁶.

Загальну картину щодо вилучення сільськогосподарської продукції в межах території «Трансністрії» подає звіт колишнього старости трудової громади № 131 с. Софіївки пана Нагайця. Згідно цього звіту виконання державних поставок відбувалося вкрай слабо: «Збір орендної платні натуральної частини за присадибні ділянки не відбувався взагалі. Надходження курей та яєць, як для армії, так і в рамках державних закупівель 1942 року взагалі було припинено. Незважаючи на неодноразові розпорядження сільської управи щодо подання щосуботніх звітів про збір сільськогосподарської продукції – взагалі не виконувався».

Виконання плану по здачі молока станом на 1942-1943 роки здійснювалося в доволі повільному темпі. Станом на 1 січня 1943 року громада недовиконала план здачі молока в розмірі 6 843 літра. Разом з нарахованим планом поставок молока на 1943 рік громада зобов'язувалася здати 52 078 літрів.

Тому районною управою було серйозно рекомендовано прийнятися за виконання збору податків як грошових, так і натуральних³⁷.

Випадки невиконання окупантських планів здачі сільськогосподарської продукції були непоодинокими. Інформація старости громади № 186 с. Агофієвка Любашовського району свідчить про те, що п'ятимісячний план здачі молока було виконано лише на 16% і, відповідно, повністю зірвано. Місцеві чиновники, передовсім – староста та завідуючий сепараторного пункту, зобов'язувалися виявити усіх боржників та попередити їх про обов'язкове виконання здачі молока у термін до 1 червня 1942 року. У випадку ж невиконання цього розпорядження їхніх корів конфісковували та передавали до громади. До того ж для збору молочної продукції старостам рекомендувалося конфіскувати всю молочну тару, а у випадку нестачі – організувати прийом молока у чисті дерев'яні бочки. Збір молока проводився двічі-тричі на день. Старости зобов'язувалися до 24 травня 1942 року надіслати у письмовій формі звіти про виконання молокопоставок. Обсяги молока, що поставлялися з кожної громади, були різними, у залежності від чисельності поголів'я худоби, працьовитості сільського господаря та його відповідальності перед

загрозою покарання з боку окупаційної або місцевої адміністрації. Кількість молока, яке збиралося від однієї корови, становило від 300 до 360 літрів. Так, члени сільської громади с. Агофієвка повинні були здати усе молоко, надоєне від корів громади крім того, що йшло на годування телят³⁸.

За наказом претора Березівського повіту передбачалося покарання власників корів, які отримали книжки на здачу молока державі та без поважних на те причин не виконували плану поставок, вони були змушені сплатити штраф у розмірі 30 марок із однієї корови. У випадку невиконання молокопоставок до кінця червня 1942 р. у людей корів конфісковували.

Виконання збору штрафів лягало на плечі старост сіл та місцеву жандармерію, а стягнений штраф потрібно було внести в касу претури. Сама ж сільська адміністрація заохочувалась таким чином: залишала на свої потреби 10% від зібраної суми³⁹.

Однак, незважаючи на усні попередження, встановлення штрафів та постійні погрози представників окупаційної влади про реквізиції корів, мешканці все одно невчасно або й взагалі не виконували норми здачі молока для сепараторних станцій та на потреби румунської армії. Як свідчать джерельні дані, населення не поспішало виконувати вказівки по здачі молока не тільки в окремих населених пунктах, а й у межах усієї території «Трансністрії». Проте слід зазначити те, що розуміючи й без того вкрай злиденне життя трансністрійського селянина, систематичні реквізиції сільськогосподарської продукції, часте невдоволення селянами окупаційною політикою, тощо румунська адміністрація не вдавалася до крайніх заходів. Автор не знайшов документальних підтверджень, які б засвідчували факти реквізиції корів як покарання за невиконання румунських розпоряджень.

Фактично вся сільськогосподарська продукція, яка збиралася на території «Трансністрії» у вигляді натуральних податків, відправлялася першочергово на забезпечення військових потреб Румунії та її союзників.

За даними дослідника С. Гратинича з губернаторства «Трансністрія» до Румунії з 10 вересня по 1 листопада 1942 року було відправлено 32 956 вагонів зерна та майже 13 тисяч вагонів продовольчих товарів⁴⁰.

³⁶ ДАМО, ф. 2574, оп. 1, спр. 24, арк. 28.

³⁷ ДАОО, ф. 1932, оп. 1, спр. 2080, арк. 40.

³⁸ ДАМО, ф. 2518, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

³⁹ Там само, ф. 2469, оп. 1, спр. 4, арк. 161.

⁴⁰ Гратинич С.А. Вказ. праця. – С. 51.

Історик І. Левіт наводить наступні дані, згідно яких станом на 1 січня 1943 року з території «Трансністрії» до Румунії було відправлено 16 169 вагонів зерна, 2 399 вагонів овочевих культур, 30 362 голів худоби, 3611,1 вагонів фуражу на загальну суму 6,1 млрд лей. На харчування румунської армії: зерна – 21 450 вагонів, овочів – 14 106 вагонів, продовольства – 1873,7 вагонів, фуражу – 41 123 вагонів, худоби – 172 283 голови, птиці – 519 937 голів на загальну суму 12,3 млрд лей.

Маючи економічні зобов'язання перед своїми союзниками на потреби німецької армії станом на 1 січня 1943 р. було відвантажено зерна 9 017 вагонів, овочів – 6 250 вагонів, худоби – 93 174 голів, птиці – 211 072 голів та ін. на загальну суму 5,6 млрд лей.

Італійська армія отримала 15 935 голів худоби, 53 260 голів птиці, загальна сума поставок склала 607,2 млн лей⁴¹.

Згідно повідомлення румунського генерального штабу в губернаторство «Трансністрія» про вивіз продовольства та майна з «Трансністрії» в період з 1 листопада по 14 грудня 1943 року до Румунії було відправлено: вершкового масла – 3 вагони, цукру – 154 вагони, зернових (пшениця, жито, ячмінь, овес та кукурудза) – 1 204 вагони (кожен вагон містив по 10 тонн) та 173 870 голів тварин (корів, овець, свиней птиці та кролів)⁴².

Дослідник О. Перехрест вважає що на початок 1944 року румунські окупанти з «Транснсіс-

трії» до королівства вивезли 10 154 вагонів різних вантажів, переважно з продовольством, 217 тис. голів великої рогатої худоби та декілька десятків тисяч іншої худоби⁴³.

На наш погляд цілком слушною є думка дослідника І. Левіт, згідно якої не можна скласти точної картини по реквізованій продукції, так як провізія реквізовувалася військовими частинами, які не давали звіту місцевим органам влади, особливо в перші місяці окупації. Не було також і повного звіту з тієї причини, що союзники в своїх взаємних розрахунках намагалися приховати один від одного, що саме і в якій кількості ними було реквізовано та вивезено за межі губернаторства⁴⁴.

Отже, здійснюючи адміністрування на землях межиріччя Південного Бугу і Дністра, румунська адміністрація розглядали їх у першу чергу як територію з необмеженими сільськогосподарськими ресурсами, які можна було безкарно експлуатувати та грабувати. Із усіх підкупаційних соціальних верств найбільше в даній ситуації страждало сільське населення, руками якого загарбники мали намір якомога ефективніше організувати збір та викачування сільськогосподарської продукції. Для цієї категорії працівників аграрного сектору було розроблено та впроваджено низку натуральних податків, які вони мали виконувати, під загрозою покарання. Така варварська політика визиску ставила вкрай важке становище сільське населення, прирікаючи їх на зuboжиле існування.

References

1. Alexander Dallin. Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – RAND, RM–1875: California, 1957. – 466 p.
2. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 aug. 1941 – 29 ian. 1944). Iasi, 2004. – 182 p.
3. Odessa: zhyzn' v okkupatsyy. 1941-1944. Ystoriya kollaboratsyonyzma / sost., otv. red. y avtor vstup. Stat'y O.V.Budnytskyu; podhot. tekstov, pryemch. T.L.Voronynoy; pryemch. K.R.Haleeva. – M.: Polytycheskaya entsyklopedyya, 2013. – 231 s.
4. Lebedev N. Y. Krakh fashyzma v Rumynyy / N.Y. Lebedev. – M.: Nauka, 1976. – 632 s.
5. Levyt Y.Э. Uchastye fashyst-skoy Rumynyy v ahressyy protyv SSSR. Ystoky, plany, realizatsyya (1.IX 939 – 19 KhI 1942). – Kyshynev: Shtyntsya, 1981. – 392 s.
6. Hratynych S. A. Na levom berehu Dnestra 1941–1944. Stranytsy sovmestnoy bor'by trudyashchykhsya smezhnykh rayonov Moldavyu y Ukrayny protyv nemetsko-rumynskykh fashyst-skykh zakhvatchykov / S. A. Hratynych. – Kyshynev: Kartya Moldovenyasky, 1985. – 186 s.
7. Shchetnikov V. P. Ekonomichna skladova rumun-s'ko-nimets'koy prysutnosti v «Transnistriyi» 1941–1944 rr. / V. Shchetnikov // Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2012. – Vyp.15 – S. 173–188.
8. Perekhrest O. H. Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny v roky Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny (1941–1945 rr.) / O. H. Perekhrest. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2010. – 150 s.

⁴¹ Левит И.Я. Вказ. праця. – С. 306.

⁴² Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. док. и матер. в 3-х т. / отв. ред. И.В. Бортников. – Т.2: 17.10.1941 – 9.4.1944. – Одесса: Одесское областное издательство, 1949. – С. 70-71.

⁴³ Перехрест. О.Г. Вказ. праця. – С. 64.

⁴⁴ Левит И.Я. Вказ. праця. – С. 305.

Павло Сацький (м. Київ)

Концепція розвитку бавовництва в південних районах УРСР і в Криму на початку 1950-х рр. як передумова формування єдиного регіонального господарського комплексу

Дослідження присвячено проблемі реалізації в південних районах України і в північних районах Криму програми розвитку бавовництва в СРСР у 1951–1954 рр. Метою дослідження є виявлення основних складових реалізації цієї програми які сприяли становленню єдиного господарського комплексу в південних районах УРСР і в північних районах Криму. Проблема реалізації програми розвитку бавовництва у південних районах європейської частини Радянського Союзу у науковій літературі є майже не дослідженою, оскільки її реалізація дала негативні результати, її активне впровадження у життя припиняється після смерті Й. Сталіна. Втрата актуальності цієї програми для керівництва СРСР виявляється при аналізі публікацій у науковому журналі Міністерства бавовництва СРСР за період 1951–1954 рр. Також у 1954 р. Академія наук УРСР дає рекомендації ЦК Компартії України щодо розвитку сільського господарства у південних районах республіки, якими було передбачено доцільність вирощування бавовни лише у приморських районах Херсонської області. Аналіз проблеми реалізації програми розвитку бавовництва в південних районах УРСР і в північних районах Криму здійснено на основі наукових публікацій в журналі «Хлопководство» Міністерства бавовництва СРСР, а також залучено документи із архівів України. Реалізація програми розвитку бавовництва в СРСР у 1951–1954 рр. передбачала здійснення грандіозних проєктів гідробудівництва. Зокрема, в південних районах УРСР (у межах до 1954 р.) і північних районах Криму було розпочато будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і системи зрошування земель, яка мала охопити площу 1200 тисяч га в південних районах України і 300 тисяч га в північних районах Криму. Проте, вже у 1952 р. розпочалась дискусія щодо доцільності будівництва Південно-Українського каналу. Реалізацію цього будівельного проєкту, який отримав статус «будівництва комунізму» активно лобювало Міністерство бавовництва СРСР, що відобразалося у наукових статтях в журналі «Хлопководство». До публікації було залучено провідних науковців сільськогосподарських наук в СРСР. Також доволі гостре обговорення в урядових колах питання будівництва Південно-Українського каналу висвітлюють архівні документи. У 1953 р., як і у попередньому 1952 р., врожайність бавовни у південних районах УРСР і в північних районах Криму виявилась невисокою, що мало наслідком припинення культивування бавовни на цих територіях. Проте, реалізація програми розвитку бавовництва у південних районах УРСР і в північних районах Криму закладає адміністративні, демографічні, економічні й науково-технічні передумови формування єдиного господарського комплексу у цьому регіоні.

Ключові слова: журнал «Хлопководство», «Укрводбуд» Міністерство бавовництва СРСР, О. Аско-ченський, бюджет УРСР, північні райони Криму.

Pavel Satskyi

Concept of cotton in the southern USSR and in the Crimea in the early 1950 and prerequisites of forming a single regional economic complex

This research is devoted to the problem of the realization of the program of the development of cotton work in the Southern regions of Ukraine and the Northern regions of the Crimea in USSR in 1951–1954. The target of this article is finding out the main constitutive parts of the realization of this program, which fostered the development of a single economic complex in the Southern regions of Ukrainian SSR and the Northern regions of the Crimea. The problem of the realization of the program of the development of cotton works in the Southern region of the European part of the USSR was almost not studied by the scientific literature and it was almost not researched because its realization produced negative results and its active implementation in life was stopped after the death of Y. Stalin. The losing of the topicality of the problem for the management of USSR was found out during the research of the publications in the Scientific magazine of the Ministry of Cotton Works of USSR in the years of 1951–1954. Moreover, in 1954 the Academy of Sciences of USSR gave the recommendation to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine in regards to the agriculture in the Southern regions of the republic, by which the expediency to grow the cotton in the seaside areas of the Kherson region was foreseen. The problem of the realization of the

program of the development of the cotton works in the Southern region of Ukrainian SSR and the Northern regions of the Crimea was realized on the basis of the scientific publications in the magazine «Khlopkovodstvo» of the Ministry of the Cotton Works of USSR. Moreover, there were documents used from the Ukrainian archive. The realization of the program of the cotton works of USSR in the years of 1951-1954 foresaw the realization of the large-scale projects of the hydropower development. In particular, in the Southern regions of Ukrainian SSR (until 1954) and the Northern regions of the Crimea. However, starting from 1952 the discussion in regards to the expediency of the building of the Northern-Ukrainian channel. The realization of this construction project, which gained the status of the «building of communism» was lobbied by the Ministry of the Cotton Works of the USSR, which was depicted in the scientific articles of the magazine «Khlopkovodstvo». A number of leading scientists of the agricultural science of USSR were involved in the publication. Moreover, according to the archival documents, there was a rather acute discussion in terms of the building of the Southern-Ukrainian channel in the governmental circles. As the result of the stopping of the cotton cultivation in the Southern regions of Ukrainian SSR, in 1952 as well as in 1953, there was a very low crop capacity in the Southern regions of USSR and the Northern regions of the Crimea. However, the realization of the program of the development of cotton works in the Southern regions of the Ukrainian SSR and the Northern regions of the Crimea created the foundation of the administrative, demographical, economical, and scientific-technical prerequisites for the formation of the single agricultural complex in this region.

Key words: magazine «Khlopkovodstvo», «Ukrvodstroy» of Ministry of the Cotton Works of the USSR, A. Askochenskiy, budget of Ukrainian SSR, Northern regions of the Crimea.

Павел Сацкый

Концепция развития хлопководства в южных районах УССР и в Крыму в начале 1950-х гг. как предпосылка формирования единого хозяйственного комплекса

Исследование посвящено проблеме реализации в южных районах Украины и в северных районах Крыма программы хлопководства в СССР в 1951–1954 гг. Целью исследования является определить основные составляющие реализации этой программы которые способствовали становлению единого хозяйственного комплекса в южных районах УССР и в северных районах Крыма. Проблема реализации программы развития хлопководства в южных районах европейской части Советского Союза в научной литературе почти не исследована поскольку ее реализация дала отрицательные результаты, а активное внедрение в жизнь прекращается после смерти И. Сталина. Потеря актуальности этой программы для руководства СССР выясняется в результате анализа публикаций в научном журнале Министерства хлопководства СССР за период 1951-1954 гг. Также в 1954 Академия наук УССР дает рекомендации ЦК Компартии Украины по развитию сельского хозяйства в южных районах республики, которыми было предусмотрено целесообразность выращивания хлопка лишь в приморских районах Херсонской области. Анализ проблемы реализации в южных районах УССР и в северных районах Крыма программы развития хлопководства осуществлен на основе научных публикаций в журнале «Хлопководство» Министерства хлопководства СССР, а также привлечены документы архивов Украины. Реализация программы развития хлопководства в СССР в 1951–1954 гг. предусматривала осуществление грандиозных проектов гидростроительства. В частности, в южных районах УССР (в пределах до 1954 г.) и северных районах Крыма было начато строительство Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов и системы орошения земель, которая должна была охватить площадь 1200000 га в южных районах Украины и 300000 га в северных районах Крыма. Однако, уже в 1952 г. началась дискуссия о целесообразности строительства Южно-Украинского канала. Реализацию этого проекта, получившего статус «строительства коммунизма», активно лоббировало Министерство хлопководства СССР, что отражалось в научных статьях в журнале «Хлопководство». К публикации были привлечены ведущие ученые в сфере сельскохозяйственных наук в СССР. Также довольно острое обсуждение в правительственных кругах вопрос строительства Южно-Украинского канала, которое освещают архивные документы. В 1953 г. как и в предыдущем 1952 г. урожайность хлопка в южных районах УССР и в северных районах Крыма оказалась невысокой, что дало основание для прекращения культивирования хлопка на этих территориях в дальнейшем. Однако, реализация программы развития хлопководства в южных районах УССР и в северных районах Крыма закладывает административные, демографические, экономические и научно-технические предпосылки формирования единого хозяйственного комплекса в регионе.

Ключевые слова: журнал «Хлопководство», «Ukrvodstroy» Министерства хлопководства СССР, А. Аскоченский, бюджет УССР, северные районы Крыма.

Проблема дослідження процесу входження Криму до складу УРСР у 1954 р. набула значної актуальності й аналізу потребує не лише правова процедура прийняття рішення, а й виникнення передумов для прийняття такого рішення уповноваженими владними інституціями РРФСР, УРСР і СРСР. Тому слід надати уваги дослідженню процесу інтеграції Кримського півострова із УРСР, який був логічним результатом політики радянського керівництва в умовах вертикально інтегрованої командно-адміністративної системи, сформованої у пізньосталінський період. Після завершення Другої світової війни в СРСР здійснюється політика відбудови економіки і в рамках цієї політики реалізуються низка програм, котрі мали на меті розбудову окремих галузей економіки, зокрема, бавовництва.

На період відбудови економіки після завершення Другої світової війни Кримський півострів перебував у стані глибокої демографічної й соціально-економічної кризи. Ключовою проблемою у розбудові економіки півострова була потреба капіталовкладень у перспективні галузі, проте командно-адміністративна система управління народним господарством в СРСР не давала змоги ефективного освоєння капіталовкладень у Криму. Певний виняток становила програма розвитку бавовництва у південних районах УРСР і північних районах Криму в рамках реалізації якої відбувається будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування. При цьому, позитивні наслідки реалізації цієї програми виявилися не в отриманні планованих результатів, а від самого факту здійснення комплексу заходів з господарського освоєння південних районів України і північних районів Криму. У процесі будівництва каналів і системи зрошування відбувається зведення ряду важливих об'єктів для господарського освоєння регіону. Планами цього масштабного гідротехнічного будівництва передбачалося здійснювати зрошування більшості площ у самотічний спосіб, а решти – за допомогою забору води із Каховського водосховища водонасосними станціями. Будівництво водосховища було заплановано в рамках зведення Каховської ГЕС.

Проблематика реалізації програм з вирощування бавовни у південних районах України і північних районах Криму на початку 1950-х рр. є мало висвітленою в історіографії. Причиною відсутності інтересу істориків до неї було те, що її було згорнуто в результаті негативного досвіду культивування бавовни в регіоні півдня України і північного Криму. Проте, низку досліджень присвячено проблематиці розвитку сільського господарства пізньосталінського періоду у південних районах УРСР і в Криму. Слід відзначити дослідження радянського періоду¹ і періоду незалежності України². Програма розвитку бавовництва в південних районах України і північних районах Криму, попри те, що не знайшла достатнього висвітлення в літературі, заклала підвалини формування єдиного господарського комплексу регіонального характеру і сприяла виявленню перспективних напрямків соціально-економічного розвитку цього регіону.

Метою статті є аналіз реалізації програми розвитку бавовництва у південних районах України і в північних районах Криму як передумови тісної соціально-економічної інтеграції цих регіонів у єдиний господарський комплекс.

В СРСР у 1950 р. було ініційовано ряд проєктів гідротехнічного будівництва, реалізація яких передбачала створення п'яти районів поливного бавовництва. Один такий район мало бути утворено в південних районах України, інший в північному Криму. Райони розвитку бавовництва на півдні України і півночі Криму розглядалися окремо у зв'язку із адміністративним підпорядкуванням Криму РРФСР до лютого 1954 р. Заступник міністра бавовництва СРСР і академік АН Узбецької РСР О. Аскоченський у своїй статті, опублікованій у №1 журналу «Хлопководство» (рос.) за 1951 р., характеризує кожен із цих районів, зокрема, про південні області України він говорить як про район із м'яким кліматом, проте котрий часто вражають посухи. Із 3 млн га земель, придатних для рослинництва у цьому районі, за планами мало бути здійснено зрошення 1,2 млн га із них 0,5 млн га самотічним способом³. Більш цікавим є опис району зрошуваного бавовництва

¹ *Малева В. И.* Экологические проблемы развития территориально-хозяйственного комплекса Крымской АССР: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02. / Малева В. И.; Санкт-Петербургский государственный университет. – Санкт-Петербург, 1991. – 16 с.

² «... Уряд України подбає про дальший розвиток і процвітання народного господарства Криму» // Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. Друге видання. Упоряд.: О. Г. Бажан, О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власнеко, Н. В. Маковська. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – С. 83-94.

³ *Аскоченский А.* Великий план орошения земель и советское хлопководство / А. Аскоченский // Хлопководство. – 1951. – №. 1. – С. 14.

в Криму, де планами передбачалось зрошення 300 тис. га, в тому числі самотічним способом 200 тис. га. За описом О. Аскоченського, визначені для перспективи зрошування землі у північному Криму, які лежали в рамках площі зрошування у самотічний спосіб, відзначаються «значною пістрявістю» за їх характеристикою і тому цей регіон потребував детального районування для визначення необхідних меліораційних робіт. Самотічне зрошування було можливим лише тих земель, які перебували в низовинах. Однак, про землі більш високого поясу О. Аскоченський говорить як про ґрунти кращої якості⁴. Власне, проект з будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування південних районів УРСР і північних районів Криму був доволі дорогим і складав 12 млрд крб⁵. У рамках реалізації проекту гідротехнічного будівництва в південних районах України і північних районах Криму ці регіони розглядалися цілісно, не зважаючи на їх адміністративне підпорядкування різним республікам СРСР.

За викладеною О. Аскоченським концепцією зрошування південних районів УРСР, перспективи розвитку системи зрошування у цьому районі полягали також у введенні в експлуатацію Каховської ГЕС, яка мала живити насосні станції, котрі повинні були брати воду для зрошування із Каховського водосховища.

За поданими у статті О. Аскоченського даними, всього мало бути зрошено в результаті гідробудівництва в усіх п'яти нових районах розвитку бавовництва близько 3,5 млн га (із них 1,5 млн у південних районах УРСР (1, 2 млн га) і в північному Криму (300 тис. га)). Із цих 3,5 млн га бавовником планувалося засіяти 1,5 млн га⁶. Тобто, більш як третину загальної площі зрошування із загального плану припадало на територію УРСР і північного Криму, а також більш як третину загальної площі нових зрошуваних земель в районах гідробудівництв мало бути засіяно бавовником. У даному разі, слід звернути увагу на ек-

стенсивний характер розвитку бавовництва в СРСР післявоєнного періоду і намагання забезпечити умови для стрімкого зростання посівних площ й нарощування обсягів виробництва цієї технічної культури. В СРСР пізньосталінського періоду відчувається прагнення до освоєння під бавовник усіх придатних за кліматичними показниками регіонів, у тому числі й південних районів України і північних районів Криму.

Для аналізу програми будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та Каховської ГЕС варто звернути увагу на особливості системи господарського адміністрування, яка склалась в СРСР у період пізньої сталінщини. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 квітня 1950 р. було утворено Міністерство бавовництва СРСР і цей Указ було затверджено на сесії Верховної Ради СРСР 12-19 червня 1950 р.⁷ Вже 20 вересня 1950 р. було прийнято спільну постанову ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР «Про будівництво Каховської ГЕС, Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та зрошування південних районів України і північних районів Криму». Відповідальним за будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування південних районів України і північних районів Криму було визначено Міністерство бавовництва СРСР. Фактично, новостворене міністерство, котре проходило процес становлення штатної й організаційної структури, менш як за шість місяців стає куруючим будівництво зі статусом «будівництва комунізму» і особистої ініціативи Й. Сталіна⁸. Згодом, у 1953 р., вже після смерті Й. Сталіна на сесії Верховної Ради СРСР висловлено ініціативу про необхідність укрупнення міністерств. Її було представлено як таку, що була висловлена іще за життя Й. Сталіна і за його підтримки.

Вузькогалузеву структуру управління економікою в командно-адміністративній системі СРСР пізньосталінського періоду варто пояснити двома групами факторів, економічного і

⁴ Там само.

⁵ Товарищу Сталину И. В. (від – П. С.) Председателя Совета Министров УССР Д. Коротченко, Секретаря ЦК КП Украины Л. Мельникова. Декабрь 1952 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1774. – Арк. 232.

⁶ Аскоченский А. Великий план орошения земель и советское хлопководство / А. Аскоченский // Хлопководство. – 1951. – №. 1. – С. 15.

⁷ Закон об утверждении указов Президиума Верховного Совета СССР // Заседания Верховного Совета СССР (первая сессия). 12–19 июня 1950 г. Стенографический отчет. – М.: Издательство Верховного Совета СССР, 1950. – С. 403.

⁸ Стенограмма докладов начальника «Укрводстроя» тов. Бочкина А. Е. и начальника «Днепростроя» тов. Андрианова С. Н. о строительстве Каховской гидроэлектростанции, Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 236, арк. 1.

політичного характеру. До економічних належить потреба відбудови економіки СРСР після Другої світової війни, і кожна галузь відбудовувалась згідно планів під управлінням окремого міністерства. Відповідно, логіка управління передбачала створення окремого міністерства під розвиток кожної крупної галузі. Таким чином, було утворено і Міністерство бавовництва СРСР, котре отримало в розпорядження надзвичайно потужні ресурси і фінансування із державного бюджету Радянського Союзу.

Після Другої світової війни текстильна промисловість у світі відігравала значну роль і для СРСР було питанням престижу здобути в цій економічній позиції лідируюче становище й основними конкурентами визначалися США і Великобританія. Дані про плани конкуренції СРСР на світовому ринку бавовни дають публікації в радянському відомчому науковому виданні Міністерства бавовництва «Хлопководство». Зокрема, в номері 1 журналу за 1951 р. у статті із характерною назвою «Деградація хлопководства в США» (рос.) В. Солодовникова і Р. Аркадьєва було зображено ключові проблеми бавовняної галузі в Сполучених Штатах. Стаття в цілому витримана у дусі характерного для тієї епохи класового підходу, проте у ній подано статистичні дані про виробництво волокна бавовни в США за 1924–1951 р. Цими даними продемонстровано спад обсягів виробництва волокна бавовни в США у 1950/1951 р. до обсягу 2117 тис. тонн проти 3476 тис. тонн у 1949/1950 р. та 2227 тис. тонн у 1946–1948 рр.⁹ У статті зроблено наголос, що зростання обсягів виробництва бавовняного волокна у США відбувалося за рахунок експорту в так звані «маршалові країни». Мова йде про країни, котрі отримували допомогу за «планом Маршала». Тобто, стаття мала на меті продемонструвати не лише «деградацію» бавовняної галузі в США, а й недоцільність плану Маршала для СРСР і країн соціалістичної системи. Зокрема, слід звернути увагу на висловлену авторами статті позицію про слабкий розвиток в США зрошуваного бавовництва у зв'язку із його деградацією. Під деградацією бавовництва малось на увазі дрібний характер виробництва. Отже, уряд СРСР, користуючись

державною монополізацією аграрного виробництва і використанням ресурсів країни, прагнув реалізувати потужні технічні проекти, у тому числі й будівництво гідроспоруд (каналів, водосховищ, систем зрошування), наростити великі обсяги виробництва порівняно із провідними країнами Заходу.

Бавовняна галузь в УРСР за офіційними даними щодо надходжень до бюджету республіки була малодохідною. Так, у 1952 р. в статті доходів Бюджету УРСР від Міністерства бавовництва було затверджено Верховною Радою УРСР обсяги у розмірі 39279 тис. крб., а виконання передбачалося у розмірі 56371 тис. рублів, при тому, що всього по сільському і лісовому господарству було затверджено Верховною Радою УРСР доходи у розмірі 150134 тис. крб., а передбачуване виконання було у розмірі 203754 тис. крб. При розробці Бюджету УРСР на 1953 р. Рада Міністрів УРСР запропонувала встановити доходи від Міністерства бавовництва УРСР у розмірі 19470 тис. крб., а за проектом Міністерства фінансів УРСР було запропоновано встановити доходи у розмірі 20418 тис. карбованців. Всього на 1953 р. доходів від сільського і лісового господарства було встановлено Радою Міністрів УРСР у розмірі 148030 тис. крб., а проект Міністерства фінансів УРСР передбачав 160490 тис. карбованців¹⁰. Тобто, за результатами 1952 р. Міністерством фінансів УРСР і Радою Міністрів УРСР було скорочено прогнозовані доходи від бавовництва в Україні. При обговоренні бюджетів СРСР, у тому числі в період активного асигнування коштів на будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів (1951–1952 рр.), перспективи розвитку бавовництва в УРСР згадувалися лише у 1951 р. як результат реалізації програми зрошування південних районів України. У доповіді депутата Верховної Ради СРСР від УРСР М.С. Гречухи було вказано на перспективи вирощування в південних районах УРСР бавовни і пшениці у результаті будівництва Південно-Українського каналу і Каховського гідровузла¹¹. Проте, коли відбувалося обговорення розвитку бавовняної галузі в цілому по СРСР, ця галузь як перспективна саме в УРСР не згадувалась, але активно

⁹ Солодовников В., Аркадьев Р. Деградація хлопководства в США / В. Солодовников, Р. Аркадьев // Хлопководство. – 1951. – №. 1. – С. 71.

¹⁰ Державний бюджет Української РСР на 1953 рік // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2943, арк. 96.

¹¹ Засідання Верховного Совету СССР (вторая сессия). 6-12 марта 1951 г. Стенографический отчет. – М.: Издательство Верховного Совета СССР, 1951. – С. 102.

обговорювалися перспективи сільського господарства України в цілому. Отже, розвиток бавовництва в УРСР був свого роду експериментальною програмою.

У № 1 журналу «Хлопководство» за 1953 р. заступник Міністра бавовництва СРСР М. Чесноков наводить дані щодо врожайності бавовни у СРСР, вказуючи на те, що за цим показником СРСР обігнав усі капіталістичні країни. Дані щодо врожайності міністр подавав, цитуючи промову Л. Берії на XIX з'їзді КПРС, і висвітлював плани щодо рівня врожайності бавовни в регіонах Радянського Союзу, встановлені XIX з'їздом. Так, в Середній Азії й Південному Казахстані мало бути 26–27 центнерів з гектару, у Закавказзі 25–27 центнерів, у південних районах Європейської частини СРСР, які зрошувалися, планувалася врожайність 11–13 центнерів з га, а в неполивних 5–7 центнерів з га, в Східній частині СРСР врожайність досягла 21 центнеру з га¹². У третьому номері журналу «Хлопководство» за 1953 р., хоча і висловлено позитивну позицію щодо розвитку бавовництва в УРСР, вказувалося, що, незважаючи на режим низької температури і короткий безморозний період, колгоспи і радгоспи виростили по 6 і більше центнерів бавовни з гектара¹³. Судячи із офіційних радянських даних, врожайність у південних районах Європейської частини СРСР (у тому числі в південних районах УРСР і в північних районах Криму) була в рази меншою ніж у республіках Сходу СРСР. Навіть за планами, які ухвалювалися керівництвом СРСР, врожайність у південних районах Європейської частини мала бути в рази нижчою за плани збільшення врожайності у Східних республіках. Тому для СРСР у пізньосталінський період було принциповим екстенсивним шляхом нарощувати валові обсяги виробництва бавовни. Незважаючи на волюнтаристський характер кроків радянського керівництва щодо розвитку аграрного виробництва у південних районах України і північних районах Криму, у процесі їх планування і реалізації відбувається вироблення економічних і технологічних підходів до

формування єдиного господарського комплексу у цих районах.

У своїй діяльності галузеві міністерства не завжди брали до уваги регіональні особливості при реалізації проектів. На це вказувала у своїх висновках, зокрема, Академія Наук УРСР. Так, у її звіті про основні результати роботи за 1953 р. рекомендувалося в середній смузі неполивних районів степової зони України, в яких посіви бавовни давали низькі врожаї, сільське господарство розвивати орієнтованим на зерново-тваринницьку спеціалізацію замість попередньої бавовняно-зернової. Водночас, було рекомендовано в південних приморських районах Херсонської області розвивати бавовняно-зернове спрямування сільського господарства із високопродуктивним тваринництвом¹⁴. Проте, лише розвиток аграрного виробництва у південних районах УРСР, який відбувався у ході підготовчого етапу будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, закладав підвалини для вирішення демографічних і технологічних проблем розвитку сільського господарства північних районів Криму.

Низька ефективність бавовняної галузі в УРСР обумовлювала потребу наукового обґрунтування необхідності й доцільності її подальшого розвитку. Зокрема у статті кандидата сільськогосподарських наук С. Подозерського (Український науково-дослідний інститут бавовництва) в № 10 журналу «Хлопководство» за 1952 р., обґрунтовується доцільність розвитку бавовництва у південних районах УРСР¹⁵. Потреба такого обґрунтування, очевидно, полягала у тому, що ефективність бавовництва у цих районах була низькою. Статистика, яка була надана для ЦК КПУ, давала інформацію про збір бавовни станом на 16 жовтня 1954 р., зокрема, за планом у чотирьох областях УРСР на цей час мало бути зібрано 45000 тон бавовни, а було зібрано 11550 тон, що складало лише 25,66% від плану. У зведенні про стан заготівлі бавовни було наведено дані за 1952 р., згідно яких планувалося заготовити 277275 тон бавовни, а на 16.X.1952 р. було заготовлено 11019 тонн, що

¹² Чесноков Н. Насущные вопросы хлопководства / Н. Чесноков // Хлопководство. – 1953. – №. 1. – С. 4.

¹³ Провести весенние полевые работы на высоком агротехническом уровне // Хлопководство. – 1953. – №. 1. – С. 6.

¹⁴ Отчет об основных итогах научной деятельности учреждений Академии наук Украинской ССР за 1953 год // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3521, арк. 10.

¹⁵ Подозерский С. Задачи УкрНИХИ по селекции хлопчатника в связи с орошением земель на Украине / С. Подозерский // Хлопководство. – 1952. – №. 10. – С. 41-47.

складало лише 3,97% від плану¹⁶. Отже, досвід розвитку бавовництва в УРСР був в цілому негативний.

Проте, у журналі «Хлопководство» ставилося питання лише про погану організацію роботи в сфері бавовництва в УРСР у цей період, а не про недоцільність культивування бавовника у південних районах України і північних районах Криму. Заступник міністра бавовництва СРСР М. Чесноков у статті в №1 журналу за 1953 р. відзначав незадовільну працю підприємств Міністерства бавовництва УРСР¹⁷. І у тій же статті М. Чесноков говорить про успішну роботу Головного управління «Укрводбуд», котрий виконав план 1952 р. на 1 грудня, а на 1953 р. його план робіт мав зрости у півтора рази¹⁸. У тому ж номері журналу «Хлопководство» академік Т. Лисенко позитивно відзивається щодо виведення перспективних сортів бавовника з метою культивування їх у південних районах Європейської частини СРСР, тобто, в південних районах УРСР і в північних районах Криму¹⁹. Ця стаття, очевидно, мала на меті додаткове обґрунтування перспектив розвитку бавовництва в УРСР і в Криму.

Необхідно також звернути увагу, що після смерті Й. Сталіна було припинено реалізацію також низки масштабних проектів, на здійснення котрих в останні роки життя Й. Сталіна виділялися значні ресурси. Серед таких проектів було і будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Доцільність реалізації окремих позицій цього проекту було поставлено під сумнів іще у 1952 р. з ініціативи академіка С. Жука²⁰ і того ж, 1952 р., спостерігалось значне недофінансування цього проекту²¹. Проте, на сторінках наукового журналу Міністерства бавовництва СРСР «Хлопководство» у 1952 р. активно відбувається лобювання

будівництва Південно-Українського каналу, зведення якого було необхідною умовою реалізації самотічного варіанту зрошення південних районів України і північних районів Криму.

Вже у розпал дискусії щодо доцільності будівництва Південно-Українського каналу в номері 12 журналу «Хлопководство» було опубліковано статтю «Глибока вологозарядка в нових районах зрошення». У цій статті обґрунтовується технологія агрокультивування та її застосування у нових районах зрошення, до яких належали південні райони України і північний Крим. Статтю було написано академіком ВАСГНІЛ (Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна) І. Шаровим. Ця стаття була однією із циклу лобістських публікацій на підтримку самотічного варіанту зрошення південних районів УРСР і північних районів Криму і, хоча і не прямо, але обґрунтовувала необхідність саме такого варіанту зрошення спільністю технологічного підходу до агрокультури у цих районах²².

У номері 11 журналу «Хлопководство» за 1952 р. опубліковано статтю кандидата сільськогосподарських наук П. Климовського, співробітника Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації, у якій автором було викладено практичні й інституційні основи запровадження гідротехніки, в онові якої було вологозарядне зрошення. Застосування вологозарядної технології було запропоновано, зокрема, у районах запуску в експлуатацію Верхньо-Інгулецької і Нижньо-Інгулецької систем зрошення. Слід звернути увагу на те, що ці локальні системи зрошення планувалися до експлуатації також і як своєрідні об'єкти для підготовки кадрів для експлуатації систем зрошення в інших районах півдня України і в Криму²³. Тобто, ці райони зрошення мали стати одночасно полігоном для випробування технологій агровиробництва, а

¹⁶ Сводка № 9 О заготовке хлопка-сырца урожая 1954 года от колхозов и совхозов Украинской ССР по состоянию на 16 октября 1954 года // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3577, арк. 34.

¹⁷ Чесноков Н. Насущные вопросы хлопководства / Н. Чесноков // Хлопководство. – 1953. – №. 1. – С. 6.

¹⁸ Там само. – С. 8.

¹⁹ Лисенко Т. О хлопководстве в южных районах Европейской части СССР / Т. Лисенко // Хлопководство. – 1953. – №. 1. – С. 11.

²⁰ Секретарю ЦК КП України Л. Мельникову (від – П. С.) Зав. отделом ЦК КП України по строительству и стройматериалам Мацуй, Зав. сектором отдела ЦК КП України по строительству и стройматериалам Библикова. Не пізніше 21.2.1953 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2893, арк. 38.

²¹ Товарищу Сталіну Й. В. (від – П. С.) Председателя Совета Министров УССР Д. Коротченко, Секретаря ЦК КП України Л. Мельникова. Декабрь 1952 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1774, арк. 232.

²² Шаров И. Глубокая влагозарядка как основа получения высоких урожаев хлопка в новых районах орошения / И. Шаров // Хлопководство. – № 12. – 1952. – С. 13, 21.

²³ Климовский П. Влагозарядное орошение хлопчатника на Украине / П. Климовский // Хлопководство. – № 11. – 1952. – С. 34.

також для підготовки кадрів з впровадження цих технологій в інших районах, котрі мали стати районами зрошування²⁴.

Таким чином, південні райони УРСР, в яких відбувалося формування бази для поширення нової технології зрошеного землеробства, мали стати регіоном поширення технологій та підготовки технічних та інженерних кадрів у тому числі й для Криму. Варто звернути увагу, що Крим потребував значно більшого обсягу робіт з районування для впровадження меліоративних заходів. Відповідний внесок у створення умов для аграрного освоєння здійснювали українські наукові, проектні та господарські організації під час планування й проектування Південно-Українського і Північно-Кримського

каналів та системи зрошування, а також при розробленні технологій вирощування бавовни. Концентрація адміністративним шляхом ресурсів у процесі реалізації програми розвитку бавовництва у південних районах України і в північних районах Криму заклала підвалини формування цілісного господарського комплексу в цьому регіоні із єдиними механізмами управління і підходами щодо його розвитку.

У контексті зміни напрямку розвитку господарства у південних районах України і в північних районах Криму після згортання програми розвитку бавовництва постає перспектива дослідження підходів кривництва УРСР до реалізації аграрних програм у цьому, сформованому в 1950–1954 рр., господарському регіоні.

References

1. Askochenskiy, A. (1951). Velikiy plan orosheniya zemel i sovetское khlopkovodstvo. *Khlopkovodstvo*, 1, 11-16 [in Russian].
2. Tovarishchu Stalinu I. V. (vid – P. S.) Predsedatelya Soveta Ministrov USSR D. Korotchenko. Sekretarya TsK KP Ukrainy L. Melnikova. Dekabr 1952 g. // Tsentralniy derzhavniy arkhiv gromadskikh ob`ednan Ukrainy (TsDAGO Ukrainy). – F. 1. – Op. 24. – Spr. 1774 [in Russian].
3. Sekretaryu TsK KP Ukrainy L. Melnikovu (vid – P. S.) Zav. otdelom TsK KP Ukrainy po stroitelstvu i stroy-materialam Matsuy. Zav. sektorom otdela TsK KP Ukrainy po stroitelstvu i stroy-materialam Bibikova. Ne piznishe 21.2.1953 r. // TsDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 2893 [in Russian].
4. Sharov, I. (1952). Glubokaya vlagozaryadka kak osnova polucheniya vysokikh urozhayev khlopka v novykh rayonakh orosheniya. *Khlopkovodstvo*, 12, 12-21 [in Russian].
5. Klimovskiy, P. (1952). Vlagozaryadnoye orosheniye khlopchatnika na Ukraine. *Khlopkovodstvo*, 11, 30–34 [in Russian].
6. Stenogramma pervogo soveshchaniya partiynokhozyaystvennogo aktiva stroiteley Yuzhno-Ukrainskogo i Severo-Krymskogo kanalov «Ukrvodstroy». Zaporozhye. 9–10 iyunya 1951 g. // TsDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 1358 [in Russian].
7. Solodovnikov, V. & Arkadyev, R. (1951). Degradatsiya khlopkovodstva v SShA. *Khlopkovodstvo*, 1, 71–73 [in Russian].
8. Otchet ob osnovnykh itogakh nauchnoy deyatel'nosti uchrezhdeniy Akademii nauk Ukrainskoy SSR za 1953 god // TsDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 3521 [in Russian].
9. Podozerskiy, S. (1952). Zadachi UkrNIKHI po selektsii khlopchatnika v svyazi s orosheniyem zemel na Ukraine. *Khlopkovodstvo*, 10, 41–47 [in Russian].
10. Svodka № 9 O zagotovke khlopka-syrtsa urozhaya 1954 goda ot kolkhozov i sovkhovov Ukrainskoy SSR po sostoyaniyu na 16 oktyabrya 1954 goda // TsDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 3577 [in Russian].
11. Chesnokov, N. (1953). Nasushchnyye voprosy khlopkovodstva. *Khlopkovodstvo*, 1, 3-9 [in Russian].
12. Lisenko, T. (1953). O khlopkovodstve v yuzhnykh rayonakh Evropeyskoy chasti SSSR. *Khlopkovodstvo*, 1, 10-11 [in Russian].
13. Provesti vesenniye polevyye raboty na vysokom agrotekhnicheskom urovne. (1953). *Khlopkovodstvo*, 1, 6–9 [in Russian].
14. Zasedaniya Verkhovnogo Soveta SSSR (vtoraya sessiya). 6-12 marta 1951 g. *Stenograficheskiy otchet*. 1951. Moskva: Izdatelstvo Verkhovnogo Soveta SSSR [in Russian].
15. Derzhavniy byudzhet Ukrainskoi RSR na 1953 rik // TsDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 2943 [in Ukrainian].
16. Maleva, V. I. (1991). *Ekologicheskiye problemy razvitiya territorialno-khozyaystvennogo kompleksa Krymskoy ASSR : avtoref. dis. ... kand. geogr. nauk : II.00.02*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy universitet [in Russian].
17. Bazhan, O. G. & Bazhan, O. V. & Blashchuk, S. M. & Boryak, G. V. & Vlasneko, S. I. & Makovska, N. V. (Eds.). (2016). «... Uryad Ukrainy podbaje pro dalshiy rozvitok i protsvitannya narodnogo gospodarstva Krymu». In *Krym v umovakh suspilno-politychnykh transformatsiy (1940-2015)*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Druge vydannya. Kyiv: TOV «Vidavnytstvo «Klio»», 83-94 [in Ukrainian].

²⁴ Стенограмма первого совещания партийно-хозяйственного актива строителей Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов «Укрводстрой». Запорожье, 9-10 июня 1951 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1358, арк. 45.

**До 80-річчя
«Великого терору»**

Валерій Левченко (м. Одеса)

Генерації вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв)

У статті здійснюється спроба дослідження відносини комуністичного адміністративно-ідеологічного апарату та наукової інтелігенції в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. відповідно щодо запропонованих автором генерацій одеських вчених-істориків. Виявлено основні форми і методи репресивної політики щодо вчених. Розглянуто найважливіші архівно-слідчі справи проти науковців. Подаються нові досі невідомі історичні факти та документи, повернуто до історичного вжитку забуті імена діячів культури.

Ключові слова: генерації, вчені-історики, політичні репресії, «Великий терор», Одеса, інтелектуальна еліта, більшовики.

Valery Levchenko

Generation of scientist-historians and Great terror: from intellectual vicinity to repressions (on the example of the odessa corporation of humanitarians)

The article attempts to study the relations of the communist administrative-ideological apparatus and the scientific intelligentsia in the conditions of the «Great terror» of 1937–1938 years. Respectively, the generation of Odessa scientists-historians proposed by the author. The main forms and methods of repressive policy regarding scientists. The most important archival and investigative cases against scientists. New facts and documents that have been hitherto unknown, new names of cultural figures have been returned to the historical reference. In 1937–1938 years Indoctrination historians did not stop, and received new touches that differed from previous new motives, methods, intensity, etc. effects. Negative developments became what historians have gradually drawn into the yoke of the official ideology and the party-state control. This situation misled scientists and historians fear the current government, disagreement which led to the restriction of academic freedom, which is manifested in total regulation and standardization of various professional and harassment (of dismissal to the far-fetched criminal liability). This has led to further serious negative consequences for the historical development of education and science in particular, in Odessa in the USSR as a whole, significantly reducing its quality and performance establishments stalled, out of which there has been only after almost sixty years.

Key words: generation, historians, political repressions, the «Great Terror», Odessa, the intellectual elite, the Bolsheviks.

Валерій Левченко

Генерации ученых-историков и «Большой террор»: от интеллектуальной покорности до репрессий (на примере одесской корпорации гуманитариев)

В статье осуществляется попытка исследования отношений коммунистического административно-идеологического аппарата и научной интеллигенции в условиях «Большого террора» 1937–1938 гг. соответственно предложенным автором поколениям одесских ученых-историков. Выявлены основные формы и методы репрессивной политики в отношении ученых. Рассмотрены важнейшие архивно-следственные дела против ученых. Подаются новые доселе неизвестные факты и документы, возвращено в историческое упоминание забытые имена деятелей культуры.

Ключевые слова: генерации, ученые-историки, политические репрессии, «Большой террор», Одесса, интеллектуальная элита, большевики.

У 1920 р. на теренах України відбулося захоплення влади більшовиками та формування нового політичного режиму. Політичний режим як один із типів влади характеризується сукупністю засобів і методів здійснення політичного правління, що відображає характер взаємовідносин громадян і держави. Сутності будь-якого типу (демократичного, авторитарного, тоталітарного) політичного режиму притаманна форма влади, яка зводиться до способів впливу суб'єкта на об'єкт, що веде до підпорядкування останнього волі суб'єкта, у тому числі покорі авторитету, маніпуляціям, примусу тощо. В якості об'єктів можуть виступати як різні політичні інститути, так і окремі сегменти соціуму, зокрема, наприклад, – професійні корпорації. Однією з таких корпорацій є співтовариство вчених-істориків, яке є складовою однієї з соціальних верств – інтелігенції, яка стала одним з об'єктів способів впливу радянської влади, що призвело до їх повного підпорядкування та у значній мірі проявилось під час політичних репресій 1920–1950-х рр. загалом і зокрема у добу «Великого терору».

Трагічний період 1937–1938 рр. увійшов до аналіз історії українського народу як час різкого посилення і доведеного до максимуму своєї інтенсивності політичних репресій, коли було знищено багатьох людей країни, далеких від політичної практики, – лікарів і вчених, вчителів й інженерів, письменників і службовців, священників і робітників. Не виключенням стали й представники наукових корпорацій. Більшовики висловлювали недовіру до вчених з перших днів захоплення влади, що проявлялося у виступах державних і партійних діячів різного забарвлення і гатунку та документах різного характеру. На практиці це призводило до масових чисток кадрів вишів і наукових установ та звільнень багатьох вчених через соціальне походження, політичну позицію, незгоду з проголошеними ідеями, а згодом і до арештів значної їх частини з подальшим фізичним знищенням. Ставала нормою фабрикація існування різних спілок/організацій, створених для проведення контрреволюційної боротьби.

Серед представників наукової інтелігенції особливо неугодними політичним режимам були представники історичної науки, яка ніколи не була «чистою» (незалежною, незаангажованою)

наукою. Історикам вкрай рідко вдавалося працювати в тиші кабінету, не піддаючись пресингу з боку різних ідеологічних і політичних течій. Вони завжди піддавалися тиску і примусу з боку влади та чиновництва, фінансових груп та академічної ієрархії, громадськості та натовпу, засобів масової інформації та системи народної освіти, а в більшості випадків як притаманно природі звичайної людини, самі захоплювалися, а іноді занурювалися у вир політичних пристрастей та мимоволі ставали їх заручниками. У 1937–1938 рр. ідеологічна обробка істориків не припинялася, а отримала нові штрихи, які від попередніх різнилися новими мотивами, методами, інтенсивністю, наслідками тощо. Негативним явищем ставало те, що історики поступово втягувалися у ярмо офіційної ідеології та партійно-державного контролю. Така ситуація підводила вчених-істориків до побоювання діючої влади, непогодження з якою приводило до обмеження академічної свободи, яке проявлялося в тотальній регламентації і стандартизації професійної діяльності та різними утисками (від звільнення з роботи до надуманої кримінальної відповідальності).

Про масові репресії зазначеного періоду написано чимало. Особливий інтерес до цих трагічних сторінок історії пояснюється насамперед прагненням викрити роль політичних режимів у минулому та сьогоденні. У сучасній історіографії увагу до соціальної історії, у тому числі до взаємин вчених і влади поза сформованих стереотипів радянської історіографії, почали більше приділяти місця лише починаючи з кінця 1980-х рр. У цих публікаціях піддавалися критиці державний монополізм і бюрократизм в організації наукових досліджень, увага акцентувалася на ранише замовчуваних трагічних обставинах життя, діяльності та долі вчених. На зламі ХХ–ХХІ ст. з'явилася велика кількість наукових публікацій, присвячених репресованим вченим, представникам різних галузей науки, наукових напрямів і шкіл¹. Всі наявні на сьогодні напрацювання відновлюють маловідому картину взаємин вчених і влади під час подій «Великого терору».

Одеська професійна корпорація вчених-істориків за понад двохсот сторічну історію (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.) пройшла складний шлях еволюції, у різні часи мала свої характерні риси та особливості. Однією з них є наявність

¹ Див.: Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). Бібліогр. покажч. / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир, 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): наук.-допом. бібліогр. покажч. / Нац. парлам. б-ка України; авт.-упор.: Є. К. Бабич, В. В. Патока. – К., 2007. – 519 с. та ін.

умовних періодів розвитку корпорації одеських вчених-істориків у форматі існування умовлених дев'яти генерацій, що хронологічно займають такі рівні: 1) «аматорський»: кінець XVIII ст. – 1817 р.; 2) «ранньоліцейський»: 1817–1837 рр.; 3) «пізньоліцейський»: 1837–1865 рр.; 4) «ранньоуніверситетський» імперських часів: 1865 – кінець XIX ст.; 5) «пізньоуніверситетський» імперських часів: кінець XIX ст. – 1920 р. та 1941–1944 рр.; 6) «ранньорадянський»: 1920–1941 рр.; 7) «середньорадянський»: 1944–1968 рр.; 8) «пізньорадянський»: 1968–1991 рр.; 9) «український»: від 1991 р. – до сучасності².

У вир «Великого терору» потрапили представники двох генерацій одеських вчених-істориків – «пізньоуніверситетської» і «ранньорадянської». Наголосимо, що представників першої генерації умовно можна розділити на два табори – ті, чії професійні навички сформувалися у дореволюційний час і залишалися прихильниками імперського ладу або стояли осторонь від політичних питань та, ті, хто розпочав свою професійну кар'єру також у дореволюційний період, але були заангажовані у лавах різних політичних течій до політичних подій 1917–1920 рр., а після встановлення 1920 р. радянської влади у різних проявах не підтримували її. Станом на 1937 р. майже всі представники «пізньоуніверситетської» і «ранньорадянської» генерацій здійснювали професійну діяльність у багатьох вишах Одеси (Одеський державний університет³ (ОДУ), Одеський педагогічний інститут тощо) та різноманітних за профілями і структурами науково-дослідних установах (бібліотеках, музеях). Процес одержавлення і централізації в управлінні розвитку історичної освіти і науки з боку комуністичної партії наростав. Постановою від 15 травня 1934 р. створювалися уніфіковані шкільні підручники з історії СРСР, всі вчителі історії повинні були відвідати курси перепідготовки, почалося видання журналу «Історія в середній школі», який мав директивний характер

для викладачів історії. Отже, тематика і зміст історичної освіти і наукових досліджень були тісно зв'язані з більшовицькою ідеологією, що супроводжувалося посиленням адміністративного тиску і контролю та відкритим впливом кон'юнктурних політичних реалій на зміст, методологію і лексику проведення наукової діяльності. Соціальне походження і політична благонадійність вчених-істориків ставали визначальними чинниками в оцінці професійної кваліфікації. У такій атмосфері радянське керівництво безжально розправлялося з проявами вільнодумства, що позначилося посиленням політичних репресій. Вбивство С. М. Кірова 1 грудня 1934 р. послужило приводом для нової хвилі політичних репресій, які переросли у масовий терор. 30 липня 1937 р. було видано наказ НКВС СРСР (№ 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів»), згідно з яким визначалися категорії осіб, які підлягали репресіям. Всі репресовані розбивалися на дві категорії. До першої категорії відносили всіх найбільш ворожих елементів, які підлягали негайному арешту, а після розгляду справ трійками – розстрілу. До другої категорії відносили менш активних, але все ж ворожі, елементи. Вони підлягали арешту та ув'язненню в табори на строк від 8 до 10 років, а найбільш злісні та соціально небезпечні із них – ув'язненню на ті ж строки в тюрми за постановою трійки. Наказом НКВС для прискореного розгляду тисяч справ були утворені «оперативні трійки» на рівні республік і областей. Операцію почали 5 серпня 1937 р. і планували завершити в чотирьохмісячний термін. За двома категоріями в Одеській області планувалося заарештувати 4 500 осіб (відповідно за категоріями – 1 000 і 3 500 осіб).

Одеське управління НКВС швидкими темпами почало впроваджувати цей наказ у дію. Восени 1937 р. була сфальсифікована справа «Військово-націоналістичної організації» («ВНО»),

² Детальніше див.: *Левченко В. В.* Ідея української державності в рецепціях представників професійної корпорації одеських істориків першої половини ХХ століття // Проблеми становлення української державності: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції з міжнародною участю (до 25-річчя Незалежності України). – Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2016. – С. 72–81; *Його ж.* Наукове співтовариство одеських істориків першої половини ХХ століття крізь призму генераційних процесів: теоретичний аспект // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.). – Харків: Апостроф, 2016. – С. 220–230; *Його ж.* Генерації одеських вчених-істориків першої половини ХХ століття: періодизація, термінологія, історія // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – № 15. – 2016. – С. 220–223 та ін.

³ Див.: *Петровський Е. П.* Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 13. – К., 2005. – С. 260–273.

⁴ *Файтельберг-Бланк В., Савченко В.* Терор против одесской научной элиты 1937–1938 гг. // Ресурс до ступу: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/terror-protiv-odesskoj-nauchnoj-elity-1937-1938.html>

наслідком якої стало викриття «великої змови у вищій школі Одеси». Нонсенсом цієї справи стало те, що у «військовій організації» не було жодного військового, навіть колишнього, і при ретельних обшуках не було знайдено ніякої зброї⁴. Чекісти стверджували, що українські націоналісти виступають за терористичну боротьбу проти керівництва ВКП (б) і приймають вкрай рішучі заходи у цій боротьбі. Тільки от привести хоч один приклад терористичного акту націоналістів або есерів чекісти так і не змогли. Справу «ВНО» чекісти планували як грандіозний процес над одеською науковою інтелігенцією, в тому числі й істориків, яка б могла об'єднати до 50–60 жертв. Разом з українцями як «українських націоналістів, що мріяли про відділення України від СРСР», планували підвести кілька десятків євреїв, грека, білоруса, двох росіян, німця і француза. Отже, при утвердженні тоталітарних структур влада вдалася до масованої ідеологічної, психологічної та фізичної обробки вчених. Результатом цих дій стали репресії 1937–1938 рр., які не обійшли жодного одеського вченого історика.

Незважаючи на те, що у перші роки реформованої на початку 1930-х рр. мережі вищої школи, партійне керівництво ще не мало можливості обходитись без послуг викладацького складу дорадянської вищої школи, але прагнуло якнайшвидше замінити їх новими пролетарськими кадрами, саме цю частину проімперської когорти викладачів «пізноуніверситетської» генерації оминули події «Великого терору». Усі її представники вижили у цей скрутний час. Шістдесяті трьохрічний⁵ історик античності й театру Б. В. Варнеке (1874–1944) працював у різних вишах Одеси. Шістдесяті восьмирічний історик літератури В. Ф. Лазурський (1869–1947), на відміну від більшості колег, які на той час зазнавали утисків, став організатором і керівником Одеського інституту іноземних мов, відкритого на базі ліквідованого Одеського німецького педагогічного інституту відповідно постанові РНК УРСР від 10 квітня 1938 р.⁶ Шістдесяті однорічний історик античності й мистецтва В. І. Селінов (1876–1946) працював завідувачим відділу феодалізму та торгівельного

капіталізму в Надчорноморських країнах Одеського історико-археологічного музею. П'ятдесятиоднорічний історик античності й мистецтва М. О. Соколов (1886–1953) викладав різні гуманітарні дисципліни відразу в декількох вишах Одеси. П'ятдесятип'ятирічний історик мови, літератури і театру П. Й. Потапов (1882–1945) з відкриттям 1937 р. філологічного факультету ОДУ завідував кафедрою російської мови і слов'янознавства. Він єдиний з плеяди цієї генерації науковців, хто потрапив у поле зору чекістів – проходив у справі «ВНО» як «колишній чорносотенець, монархіст, антисеміт і лиходій», але не зазнав жодних утисків. Навпаки 1940 р. його було обрано депутатом Одеської міської Ради депутатів трудящих. Усі п'ятеро згаданих науковців пережили події «Великого терору». Під час німецько-румунської окупації Одеси залишалися у місті та працювали у відродженому новою владою за дореволюційною структурою університеті, що в ситуації скрутного соціально-економічного становища було обумовлено спробою пристосування до окупаційного режиму заради виживання⁷. Не потрапляння проімперської когорти одеських вчених-істориків «пізноуніверситетської» генерації було пов'язано з тим, що в умовах посилювання тиску, як на немарксистську, так і на марксистську історіографію радянської історичної науки головною ідеєю більшовицької верхівки було придушення політичної опозиції, реальних і уявних політичних супротивників заради встановлення тоталітарного режиму особистої влади Й. В. Сталіна.

Підтвердженням цієї тези є той факт, що усі інші одеські вчені-історики, які потрапили до епіцентру подій «Великого терору» якимось чином мали відношення до політичної ситуації в країні. Науковцям закидалися провини різної класифікації: буржуазне минуле, участь у процесах українізації, належність у 1917–1920 рр. до опозиційних більшовикам політичних течій, навішувались різного забарвлення політичні ярлики та постійно наголошувалося на необхідності слідкувати за їх професійним і особистим життям. Метою втручання комуністичної верхівки у всі сфери життя представників співтовариства вчених-гуманіта-

⁵ У даному варіанті та у подальших випадках вік вчених вказано станом на 1937 р.

⁶ *Борисенко Е. Ю.* Концепции «украинизации» и их реализация в национальной политике в государствах восточноевропейского региона (1918–1941 гг.): Дис. ... док. ист. наук. – М., 2015. – С. 752–753.

⁷ Детальніше див.: *Левченко В. В.* Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) та їх доля // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Мат. III міжн. наук.-практ. конф. Одеса, 15–16 квітня 2011 р. – Одеса, 2011. – С. 233–239.

рив була підготовка до впровадження в історичній науці офіційної концепції радянської влади, утвердження в ній сталінської ідеології. Процес політизації історії як дисципліни і науки супроводжувався свавіллям і насильницькими методами більшовицького впливу.

Різних форм політичних переслідувань з боку більшовицької влади зазнали і представники антирадянської когорти «пізньоуніверситетської» генерації одеських вчених-істориків. Більшість із них були звинувачені у причетності до «ВНО». За сценарієм чекістів «ВНО» була створена 1933 р. завідувачем кабінету історії в Одеському медичному інституті, раніше завідувачим кабінету історії в Одеському педагогічному інституті, колишнім лідером одеських есерів В. О. Арнаутовим (1881–1938). Він дійсно був лідером одеської організації Української партії лівих есерів-синдикалістів у 1920–1921 рр., але згодом під натиском радянської влади вийшов з цієї партії про що повідомив публічно. Першим у справі «ВНО» був заарештований М. М. Петринський (1890–1938) – доцент ОДУ, провина якого полягала у тому, що в 1907–1919 рр. він був есером і до того ж українцем, так що чекістам не складало труднощів звинуватити його в українському буржуазному націоналізмі. Разом з ним за звинуваченням у перебуванні в партії есерів з 1904 р. був заарештований Л. Г. Стрижак (1886–1938) – викладач Одеського педагогічного інституту. Особливою знахідкою чекістів став професор ОДУ М. І. Гордієвський (1885–1938), на якого ще з 1920-х рр. чекісти мали матеріал як на «переконаного українського націоналіста і колишнього лівого есера», але у середині 1920-х рр. він також офіційно оголосив в пресі про вихід з партії боротьбистів і відмовився від попередньої політичної позиції. У жовтні 1938 р. Воєнна колегія Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу⁸. 15 липня 1938 р. за звинуваченням в «антирадянській підривній роботі на ідеологічному фронті, пропаганді антирадянської буржуазно-націоналістичної трактовки у момент читання лекцій» було заарештовано Н. І. Букатеви́ча (1884–1984). Деяких істориків, зокрема професора Є. О. Загоровського (1885–1938), звинувачували у державному злочині. Підставою для цього було відвідування іноземних представництв, які були акредитовані в Одесі, участь в культурних програмах, виступи з лекціями тощо⁹. 22 лютого 1938 р. його було розстрі-

ляно. 26 грудня 1937 р. було заарештовано викладача низки одеських вишів – М. О. Бачинського (1887–1937). Слідчі йому закидали знайомство з одним з керівників Центральної Ради і Директорії В. К. Винниченком та засудженими у справі «СВУ» М. Є. Слабченком і Й. Ю. Гермайзе, членство в партії українських есерів тощо. Після декількох допитів 27 грудня, наступного дня був винесений вирок – «вища міра покарання», який виконали 29 грудня 1937 р. Викладача Одеського німецького педагогічного інституту М. М. Віркау (1892–1937) заарештували 25 грудня 1937 р. як «одного з активних учасників контрреволюційної організації українських націоналістів». Через два дні – 28 грудня 1937 р. його приговорили до розстрілу, а 30 грудня того ж року вирок було виконано. Як «сіоніст, раніше виключений з ВКП (б)» потенційною жертвою став професор Одеського медичного інституту Я. Є. Мерзон (1891–19??). Як «колишнього бундівця» заарештували викладача В. Є. Черняховського (1885–19??). Було заарештовано й декана Одеського педагогічного інституту М. М. Гриценка (1897–19??), який в дорадянські часи входив до складу партії українських есерів-боротьбистів, а 1937 р. був виключений з ВКП (б) «за зв'язок з ворогами народу». Викладача історії Одеського зуболікарського технікуму Л. Г. Гофмана (1896–1938) за соціал-демократичні погляди було заарештовано 27 січня 1938 р., а 20 квітня того ж року – розстріляно. Директор Одеського педагогічного інституту А. О. Луненко (1894–19??), який знаходився в ув'язненні від квітня 1938 р. до січня 1940 р., незважаючи на тортури і випробування, не зважився на обмови себе та колег.

У скорому часі справа «ВНО» повністю розвалилася за відсутністю будь-яких фактів і доказів. Багато заарештованих було випущено на свободу, їх поновили на роботі, деяким навіть повернули партквиток (тим, хто не визнав себе винним). Так, А. О. Луненко був реабілітований 1940 р. і працював в Одеському педагогічному інституті до 1960 р. Отже, багатьох одеських істориків радянська верхівка вважала реальними чи потенційними ворогами комуністичної партії у посиленні тоталітарного режиму, тому нещадно з ними розправлялася.

До молоху «Великого терору» потрапили й представники «ранньорадянської» генерації одеських вчених-істориків, які стали справжнім на-

⁸ Історія Одеси / Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса, 2002. – С. 327.

⁹ Там само. – С. 329.

дбанням впровадження комуністичної ідеології. Ці особи (Г. Й. Герман, С. Ф. Збандуто, Д. Д. Кипарісов, С. М. Ковбасюк, І. І. Погорілий, І. Д. Сероглазов, Г. М. Трачевський, І. П. Шмідт та інші) склали авангард тих, хто галасливо підтримували організовані згори ідеологічні кампанії, виступали з критикою вчених «пізньоуніверситетської» генерації, звинувачених у немарксистському викладанні навчальних дисциплін чи у належності до антипартійних течій тощо¹⁰. «Науковці» радянської порослі опанували марксистську фразеологію, комуністичну ідеологію та намагалися видавати написане за нові підходи у галузі історичної науки відповідно марксистсько-ленінської ідеології сталінського зразка. Більшість з них можна віднести до компартійних висуванців, які в умовах тоталітаризму склали авангард радянських вчених марксистської історіографії. Незважаючи на політичну відповідність у своїй професійній діяльності, перехід на бік та сприйняття правил гри діючого політичного режиму у тій чи іншій мірі також були покалічені долі й цих «вчених». Страх зробити помилку, страх бути звинуваченим за політичні погляди, страх бути засудженим правлячою владою, страх смерті переслідував їх. Нерідко саме страх, а не «наукова» позиція, визначали їхні інтелектуальні погляди та подальшу долю. Серед них заарештованими у роки «Великого терору» були завідувач кафедри історії УРСР ОДУ І. І. Погорілий (1899–1937, заарештовано у серпні 1937 р., розстріляно 28 жовтня 1937 р.) і декан історичного факультету ОДУ Д. Д. Кипарісов (1899–1941, заарештовано 10 квітня 1938 р., розстріляний 28 липня 1941 р.)¹¹.

Поступове перетворення науки в арену ідеологічної боротьби, спрямованої проти вчених, призвело до масової заміни професійних кадрів вишів і науково-дослідних інститутів менш кваліфікованими співробітниками, багато з яких не мали уявлень про науково-дослідницьку роботу. Переважно викладачами (більше десяти чоловік) були особи, які належали до числа партійних висуванців, добре володіли марксистською фразеологією, але не мали класичної історичної освіти і фактично були «безпорадними в істо-

ричній науці»¹². Саме з числа таких істориків обирався декан історичного факультету ОДУ – провідного осередку історичної освіти і науки в Одесі. Наприклад, з 1 вересня 1939 р. керівником історичного факультету став двадцяти дев'ятирічний старший викладач А. М. Литвиненко, з 1937 р. виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії народів СРСР, який ще у 1933–1936 рр. був студентом, а у 1936–1939 рр. – аспірантом¹³. Головними ознаками обрання на посаду декана історичного факультету того часу стали – селянське походження, членство у лавах ВЛКСМ (1925–1939) і ВКП (б) (з 23 вересня 1939 р.). Все це призвело у подальшому до серйозних негативних наслідків для розвитку історичної освіти і науки зокрема в Одесі та у цілому в УРСР, значно знизивши показники її якості та загнання в глухий кут, вихід з якого намітився тільки через майже шістьдесят років.

Отже, у період «Великого терору» 1937–1938 рр. репресії за звинуваченнями різного характеру суттєво вдарили по усім генераціям вчених-істориків Одеси. За радянським законодавством, учених під час судових процесів засуджували за статтями, які стосувалися «контрреволюційних злочинів». У цей час більшовицька фільтрація призвела до фізичного винищення 11 істориків (М. О. Бачинський, М. М. Віркау, М. І. Гордієвський, Л. Г. Гофман, Л. О. Добрицький, Є. О. Загоровський, М. М. Петринський, І. І. Погорілий, Л. Г. Стрижак, Г. М. Трачевський, М. Б. Тункельройт), ще 22 історики (В. О. Арнаутів, В. Д. Баршівський, Н. І. Букатевич, О. Б. Варнеке, Д. Й. Гельфанд, М. М. Гриценко, В. Г. Дельвендаль, Д. Д. Кипарісов, А. П. Ключко, Г. В. Князев, Р. К. Міквіц, А. М. Мерхер, Е. Г. Оксман, Т. Я. Молчадський, Ф. Є. Петрунь, О. О. Рябінін-Скляревський, І. Д. Сіроглазов, Г. І. Таубергер, С. С. Флякс, С. І. Цветко, В. Є. Черняхівський, Г. Д. Штейнванд) були засуджені до різних строків (від 3 до 10 років), а ще десятки колег (О. Л. Грушевська, А. О. Луненок та ін.) у якості заарештованих місяці перебували у тюрмах під слідством і допитами.

У другій половині 1950-х рр. та на зламі 1980–90-х рр. під час процесів з реабілітації

¹⁰ Див.: *Петровський Е. П.* Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – Вип. 13. – К., 2005. – С. 260–273.

¹¹ *Історія Одеси / Голов. ред. В. Н. Станко.* – Одеса, 2002. – С. 328.

¹² *Урсу Д. П., Петровський Е. П.* Відродження історичного факультету в Одеському державному університеті (1934–1941 роки) // *Записки історичного факультету.* – Вип. 19. – 2008. – С. 238–240.

¹³ ДАОО, ф. П-20, оп. 7, спр. 1245, арк. 1, 4, 7.

засуджених у 1930-х рр. науковців, слідчі розбираючи справи, крім сумнівних зізнань, не знайшли достовірних доказів їх провини. Дивує і незграбна робота чекістів, які навіть не дбали про зовнішню правдоподібність справ. Згодом усіх одеських вчених-істориків засуджених за часів «Великого терору» було реабілітовано.

Всі сталінські кампанії у боротьбі з вченими-істориками ламали наукову долю не тільки їх жертв і не тільки викривачів. У тій чи іншій мірі були покалічені всі історики, що опинилися у вирі тих подій. Страх зробити помилку, страх бути звинуваченим у сфабрикованих справах за політичні погляди (переважно у минулому) заразив істориків. Нерідко саме страх, а не вивчення фактів визначав їхні наукові погляди та подальшу долю. У цей же період було ліквідовано відносний організаційний плюралізм наукових установ, зокрема – Українська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів 1936 р. була об'єднана у Відділення суспільних наук АН УРСР. Того ж року створено Інститут історії України АН УРСР. Репресивна політика сталінізму істотно підірвала морально-психологічну здатність вчених до об'єктивної творчості. За визначенням дослідників М. В. Ковалю і О. С. Рубльова, «сталінські ідеологічні справи, супроводжувані масовими політич-

ними репресіями, призвели до остаточної деформації історичної думки в СРСР, підпорядкування її кон'юнктурним ідеологічним вимогам тоталітарного режиму»¹⁴. Таким чином, по мірі формування і дозрівання системи, негативні сторони політики радянської держави відносно наукової інтелігенції висувалися на перший план, під приводом загострення боротьби з класово-чужими елементами знищувався інтелектуальний і культурний потенціал країни.

Репресії 1930-х рр. нанесли непоправну шкоду вітчизняній історичній науці. Крім того, репресії сприяли завершенню процесу уніфікації історичного знання. Чимало цьому сприяли постанови партії і уряду з питань розвитку історичної науки та викладання історії в вузах і школі й організаційна перебудова історичних установ. Кожен з одеських вчених-істориків тих часів опинявся перед дилемою особистого вибору. Наслідком цього стало те, що масштаб репресивних дій, яким були піддані представники наукової інтелігенції Одеси у 1937–1938 рр. охопив десятки вчених-істориків. Внаслідок цього різноманітними методами вони були обмежені у праві займатися науковою діяльністю, спілкуватися з колегами, передавати свої знання наступному поколінню науковців, засуджені, заслані, позбавлені життя.

References

1. Borisenok, E. Yu. (2015). *Koncepcii «ukrainizacii» i ih realizacija v nacional'noj politike v gosudarstvah vostochnoevropejskogo regiona (1918–1941 gg.)* [The concepts of «Ukrainization» and their implementation in national politics in the states of the Eastern European region (1918–1941)] (*Doctor's thesis*). Moscow. [in Russian].
2. Stanko, V. N. (2002). *Istoriya Odesy*. Odesa. [in Ukrainian].
3. Koval, M. V., Rubl'ov, O. S. (1996). Instytut istoriyi Ukrainy` NAN Ukrainy`: pershe dvadcyaty richchya (1936–1956 rr.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 54–68. [in Ukrainian].
4. Levchenko, V. V. (2011). Diyal'nist' vcheny`x-istory`kiv Odesy` v period nimecz`ko-rumuns`koyi okupaciyi (1941–1944 rr.) ta yix dolya. *Pivden`Ukrayiny`: etnoistory`chny`j, movny`j, kul`turny`j ta religijny`j vy`miry*, 233–239. [in Ukrainian].
5. Levchenko, V. V. (2016). Ideya ukrajins`koyi derzhavnosti v recepciyax predstavny`kiv profesijnoyi korporaciyi odes`ky`x istory`kiv pershoyi polovy`ny` XX stolittya. *Problemy` stanovlennya ukrajins`koyi derzhavnosti: Zbirny`k naukovy`x prac` za materialamy` naukovy`chnoyi konferenciyi z mizhnarodnoyu uchastyu*, 72–81. [in Ukrainian].
6. Levchenko, V. V. (2016). Naukove spivtovary`stvo odes`ky`x istory`kiv pershoyi polovy`ny` XX stolittya kriz` pry`zmu generacijny`x procesiv: teorety`chny`j aspekt. *Pozy`ty`vizm: refleksiyyi shhodo klasy`chnoyi modeli istoriopy`sannya: materialy`kruglogo stolu*, 220–230. [in Ukrainian].
7. Levchenko, V. V. (2016). Generaciyi odes`ky`x vcheny`x-istory`kiv pershoyi polovy`ny` XX stolittya: periody`zaciya, terminologiya, istoriya. *Visny`k Odes`kogo istory`ko-krayeznavchogo muzeyu*, 15, 220–223. [in Ukrainian].
8. Petrovs`ky`j, E. P. (2005). Kadrova sy`tuaciya na istory`chnomu fakul`teti Odes`kogo derzhavnogo universy`tetu v 1930-x rokax. *Problemy`istoriyi Ukrainy`: fakty`, sudzhennya, poshuky*, 13, 260–273. [in Ukrainian].
9. Ursu, D. P., Petrovs`ky`j, E. P. (2008). Vidrodzhennya istory`chnogo fakul`tetu v Odes`komu derzhavnomu universy`tetu (1934–1941 roky`). *Zapy`sky`istoriy`chnogo fakul`tetu*, 19, 238–240. [in Ukrainian].

¹⁴ Див.: Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 54–68.

Володимир Маслак, Сергій Сезін, Дмитро Сезін (м. Кременчук)

Поляки Полтавщини у період масових репресій 30-х років ХХ століття

У статті проаналізовано проблему масових репресій у 30-х роках ХХ століття через призму польського питання. Основу дослідження становлять архівні документи в яких розкрито суть антипольських масових репресій в цей період. Вивчено питання про арешти за «польською лінією» на прикладі справи Петра Блажкевича. Досліджувана проблематика наводиться в контексті міста Кременчука Полтавської області. Подано вичерпний аналіз справи засудженого Петра Блажкевича з детальним описом допитів та очних ставок зі свідками його «злочину».

У підсумку автори висувають теорію стосовно того, чому саме Петра Блажкевича було заарештовано та засуджено до страти.

Ключові слова: радянський устрій, репресії, «польська операція», Кременчук, Полтавщина, польська діаспора.

Владимир Маслак, Сергей Сезин, Дмитрий Сезин

Поляки Полтавщины у период массовых репрессий 30-х годов ХХ века

В статье проанализировано проблему массовых репрессий в 30-х годах ХХ века в аспекте польского вопроса. Основу исследования составляют архивные документы в которых раскрыта суть антипольских массовых репрессий в этот период. Изучен вопрос об арестах по «польской линии» на примере дела Петра Блашкевича. Исследуемая проблематика изучается в контексте города Кременчуга Полтавской области. Представлено исчерпывающий анализ дела осужденного Петра Блашкевича с подробным описанием допросов и очных ставок со свидетелями его «преступления». В заключении авторы выдвигают теорию о том, почему Петр Блашкевич был арестован и приговорен к смертной казни.

Ключевые слова: советский строй, репрессии, «польская операция», Кременчуг, Полтавщина, польская диаспора.

Volodymyr Maslak, Sergiy Sezin, Dmytro Sezin

Life of Polish people during mass repression in 30s XXth century

A problem of mass repression due to polish question in 30s XXth century is analyzed in this article. The foundation of the research is made of archival documents, where we can see the matter of nonpoland mass repression during this period. The question about arrests by «polish line» example of Petro Blaschkevich case. This range of problems are investigated in the context of the town Kremenchug Poltava region. In this work there is an exhaustible analysis of the arrested Petro Blaschkevich case with its detailed description of interrogations and face to face meetings with his «crime» bystanders.

As a conclusion the authors present the theory why Blaschkevich was arrested and sentenced to execution. All these because of Petro Blaschkevich way of life. Worked up documents gave an opportunity to confirm the theory that in thirties of twentieth century in Kremenchug operated a special law court the force of «three».

Key words: soviet regime, repression, «polish operation», Kremenchug, Poltava region, polish diaspora.

Однією з найдраматичніших сторінок репресій 30-х років в Україні є доля польської діаспори, яка мешкала на той момент в Полтавській області.

Підставою антипольських масових репресій став наказ № 00485 «Про повну ліквідацію ... особового складу польської агентурної розвідки, діючої в СРСР», затверджений наркомом Єжовим на початку серпня 1937 року. Операція повинна була бути здійснена протягом трьох місяців. У результаті його виконання, «згідно донесенню НКВС від 10 липня 1938 року число осіб польської національності, заарештованих на підставі наказу № 00485, склало 134.519 чоловік (тобто 21,1% від загального числа поляків у країні за переписом 1937 року). З них 71,3 тисячі осіб (53% репресованих) були жителі УРСР і БРСР»¹. Проте у зазначений термін органи НКВС не вклалися, його виконання продовжилося фактично до осені 1938 року.

За дослідженнями Н. В. Петрова і А. Б. Рогінського: «У цілому за «польською операцією», було засуджено майже 140 тисяч осіб. Це приблизно 10% від загального числа всіх засуджених в ході масових політичних репресій 1937-1938 рр. (Під засудженням тут розуміється вирок, винесений судовими органами, в «альбомному порядку», а також «трійками», створеними за наказами № 00447 і № 00606). Якщо ж говорити про заарештованих (не засуджених, а саме заарештованих) поляках, то тут наші уявлення набагато більш приблизні, хоча і базуються на співставленні цілого ряду джерел. Усього за два роки «Великого терору» усіма органами НКВС СРСР (без міліції) було заарештовано дещо більше 1 мільйона 600 тисяч чоловік. Серед них поляків 118-123 тисячі. У тому числі за національними операціями – 96-99 тисяч (з них переважна більшість за «польською операцією»), інші (приблизно порівну) – за наказом № 00447, а також всіма іншими напрямками репресій»². Хоча ті ж дослідники відзначають, що засудження за «польською лінією» не обов'язково означало те, що заарештований був поля-

ком, так як серед них були цигани – 76 осіб, 29 татар, та представники інших національностей.

У Полтавській області з першого червня 1937 року до 10 січня 1938 року заарештовано за «польською лінією» 1312 осіб. Усього за цей період засуджено НКВС СРСР за довідками 797 осіб, з них першої категорії 678 осіб (тобто до розстрілу), другої – 119 (до ув'язнення). Частина поляків засуджено ще й «трійками», але справи понад чотирьохсот осіб ще не були завершені до закінчення цього періоду. Авторам хотілося б розповісти про долю одного з цих 1312 осіб.

У місті Кременчуці у будинку номер один по вулиці Чапаєва (нині вулиця Софіївська) до Другої світової війни розташовувався нічний стаціонар для лікування хворих туберкульозом. У садибі, що колись належала гласному міської думи М. Шапошнікову, з 1925 року проводилося лікування хворих з неактивними формами туберкульозного процесу. Увечері хворі приходили туди, отримували ситну вечерю, лікувальні процедури, спали ніч, вранці отримували сніданок і прямували на роботу або додому. За лікування сплачувала профспілка. Поступово кількість ліжок у ньому зростає з двадцяти до п'ятидесяти, за рік лікування проходило до 350 осіб³.

Улітку 1937 туди на лікування потрапив Блажевич Петро Йосипович, який народився 20 квітня 1902 року уроженець міста Пінська, за національністю поляк, що за походженням з робітників, до революції службовець, і після неї – теж службовець, за посадою бухгалтер, але нині не працюючий, на пенсії по хворобі, з нижчою освітою, який мав дружину – Марію Андріївну, 30 років і доньку Зою 10 років, які проживали в Ромнах; у 1920 році член ВЛКСМ, потім з комсомолу вибув, на військовому обліку нині не перебуває, в білих арміях не служив, судимостей немає⁴. Необхідно додати, що Петро Йосипович погано спав ночами (явище, досить поширене у тих, що довго лікуються в стаціонарах) і надзвичайно любив поговорити. І ось саме ця обставина зіграла з ним злий жарт. Петро Йосипович говорив переважно про політику і любив жарту-

¹ Петров М. Истребленный «советских поляков» [Електронний ресурс] / М. Петров // Секретные исследования. – 2008. – № 8. – Режим доступу : <http://secret-r.net/arkhiv-publikatsij/8-2008/istreblenie-sovetskikh-polyakov>. – Назва з екрана.

² «Польская операция» НКВД 1937–1938 г г. [Електронний ресурс] / Н. В. Петров, А. Б. Рогинский; (НИПЦ «Мемориал»). – Режим доступу : <http://www.memo.ru/history/POLAcu/00485ART.htm>. – Назва з екрана.

³ Лушакова А. М. Улицами старого Кременчуга / А. М. Лушакова, Л. И. Евселевский. – Кременчуг : Издательство «Кременчуг», 2001. – С. 138.

⁴ Архів Управління СБУ в Полтавській області. – Слідча справа № 13482 (початково № 595).

вати про вождів Радянського Союзу, до того ж він встиг утомити розмовами відразу п'ятьох хворих, що лікувалися разом з ним, та так, що вони вирушили в НКВС і написали заяву про його бесіди в нічному стаціонарі.

І життя громадянина Блажевича різко змінилося за якісь п'ять днів.

14 серпня 1937 р. начальник Кременчуцького відділу НКВС Борін складає довідку, що Блажевич займається антирадянською діяльністю, а саме у 1920 році намагався переселитися до Польщі з СРСР, живучи в Кременчуці, проводив систематичну контрреволюційну агітацію, спрямовану на підризу політики партії і радянської влади, окрім того, висловлював терористичні тенденції на адресу вождів СРСР. І додатково – будучи антисемітом, виголошував чорносотенні гасла: «бий жидів, рятуй Росію!». Того ж дня помічник оперуповноваженого (кандидат на отримання спецзвання) Каршенбаум розглянув матеріали на громадянина Блажевича і постановив, що Блажевичу необхідно обрати запобіжний захід – утримання під вартою. Постанову затвердив начальник міськвідділу НКВС Борін та надіслав міському прокурору. Міський прокурор Федоров санкціонував її того ж дня.

Петро Йосипович був заарештований. Під час обшуку у нього було вилучено в основному документи: паспорт, пенсійну книжку, дві трудові довідки і ще 7 різних довідок. Мабуть, більшість з його документів описували результати попередніх етапів лікування. Правда, виявилось, що паспорт у нього «річний» і термін його дії до цього часу закінчився (ще у 1935 році).

Відразу ж його й допитали. Основні анкетні дані наведені вище, в протоколі допиту додана лише служба в Червоній армії рядовим у 1922-1924 роках. Слідчого також цікавив попередній період життя заарештованого.

І той розповів, що до 1915 року він проживав у Польщі, доки разом з сім'єю не був евакуйований до Полтави, де проживав до 1917 року. 1917 року сім'я переїхала до Симбірська, де заарештований жив до 1928 року. Потім він переїхав до Ромен 1931 року, він перебрався до Лохвиці, де працював у Держбанку. Потім з 1935 року – в Кременчуці, де

працював теж в Держбанку. Зараз не працює, на пенсії.

До комсомолу він вступив 1920 чи 1921 року.

Наступне питання слідчого: за що Вас виключили з комсомолу?

Відповідь: ні за що, я механічно вибув.

Запитання слідчого (далі – З.): слідству відомо, що Ви у 1920 році збиралися виїхати до Польщі і саме за це й були виключені з комсомолу. Чи так це?

Відповідь (далі – В.): 1920 року я дійсно збирався переїхати до Польщі, але моя сім'я вирішила залишитися в Україні і я залишився проживати в Україні в місті Ромни, а з комсомолу я вибув механічно.

(Примітка авторів: тут Блажевич сам собі суперечить, бо в цьому році він жив у Симбірську, а не в Ромнах. Слідчий теж виявляється не на висоті, бо цього моменту не помітив, як і того, що більшу частину 1920 року між країнами тривала війна, а тут Блажевич зібрався переїжджати в країну, яка воює з РРФСР).

З.: Слідство має дані, що ви з моменту переїзду на проживання до Кременчука систематично займаєтеся контрреволюційною агітацією. Викладіть слідству, що спонукало вас стати на той шлях?

В.: З моменту мого переїзду до Кременчука я систематичною контрреволюційною діяльністю не займаюся, проте в 1937 році я, дійсно, перебуваючи в санаторії, висловлював контрреволюційні настрої. Так, знаючи мету та призначення машинно-тракторних станцій (МТС – далі), такі називав «могила трудовому селянству». Знаючи мету і призначення «Торгсин», я розшифрував його назву як: «Товарищ, організуйся, рабочий гибнет. Сталин истребляет народ». Відносно СРСР я говорив, що це ніщо інше, як: «Сало Сталіну, соя робочему» і ще в грубій формі з вульгарними словами. У цих висловлюваннях я вважаю, висловлюючи їх групі осіб, я проводив серед них контрреволюційну агітацію.

З.: Слідству відомо, що Ви висловлювали терористичні тенденції, передбачаючи в недалекому майбутньому вбивство вождя партії та народів СРСР?

В.: Так, це з мого боку мало місце, я також говорив, що «Сталін

Титульна сторінка особової справи Блажевича П. Й.

обов'язково буде убитий» для (слово нерозбірливо) використовував назву марки цигарок «Собу» (зміст виразу від розуміння вислизає – автори).

З.: Чи визнаєте себе винним у контрреволюційній агітації та висловлюванні терористичних ідей на адресу вождя партії та народів СРСР?

В.: Я себе визнаю повністю винним у тому, що пропагував контрреволюційні ідеї, зводив наклепи на вождя партії та висловлювався також по відношенню до нього терористичні наміри.

На цьому допит закінчився⁵ (обидва номери записані поруч, без виправлень – автори).

Далі справа пішла вперед стрімкими темпами: 14 серпня проведено допит свідка Коля та очна ставка Блажевича з ним. 15 серпня датовані чотири заяви у міськвідділ НКВС про проведену Блажевичем агітацію та «розшифровках», ще три допити свідків і дві очні ставки. Шістнадцятого серпня ще два допити свідків і дві очні ставки з ними.

16 серпня слідчий визнав справу готовою до передачі особливій трійці НКВС по Харківській області (тоді саме так і було). Характеристика на Блажевича з Держбанку (дата на ній не вказана) і датована 19 серпня заява ще одного свідка про контрреволюційної агітації лише доповнили картину.

14 серпня допитаний Коль Федір Сергійович 1906 року народження, який повідомив, що Блажевич розповів кілька антирадянських анекдотів, які свідок не пам'ятає, і ще, при звістці, що Петровський чотири місяці лежить хворий, сказав, що той «скоро здохне ну і чорт з ним, на одного утриманця менше буде».

Слідчий (в його ролі виступав курсант) запитав, чи не розмовляв Блажевич зі свідком, дізнавшись, що той викликаний до НКВС. Свідок відповів, що так, Блажевич говорив, щоб Коль на питання про антирадянські анекдоти сказав, що він (Блажевич) цим не займається⁶.

У цей день проведена й очна ставка між обвинуваченим і свідком.

Обидва вони повідомили, що знають один одного по нічному санаторію, познайомилися з місяць тому та особистих рахунків один до одного не мають.

Питання до Коля – підтверджує він показання від 14 серпня? Коль підтвердив.

І повідомив, що під час знаходження в лікувальному закладі, перебуваючи в палаті та в присутності інших товаришів, наприклад, Авраменко, Блажевич розшифрував скорочення МТС, розповідав антирадянські анекдоти, що коли помирав Ленін, то заповів Сталіну, щоб той народу хліба не давав, сала не показував (прозовий виклад віршика, який ще спливе на слідстві).

Питання до Блажевич: Чи чули Ви показання Коля?

В.: Так, чув.

Питання наступне до нього ж: Чи підтверджуєте його свідчення?

Блажевич відповів, що не підтверджує, він лише розшифрував МТС, а ні про що інше так не говорив.

На цьому очна ставка закінчилася⁷.

15 серпня був, як уже згадувалося, насичений день.

У справі з'являється свідок Гноєвий Семен Олексійович, який залишає заяву, про те, що Блажевич протягом останнього місяця виголошує різні контрреволюційні висловлювання, а саме:

Ленін говорив Сталіну «Ти їм хліба не давай, сала не показуй».

Розшифровка скорочення СССР: «самі с...лі, самі і розсьорбуйте» (СССР – російською – автори). Інша розшифровка: «Сало Сталіну, сіль робочим».

Уже відома нам розшифровка МТС.

Крім того, Блажевич висловлювався так: «мені нудно, хоч би хто з льотчиків розбився, щоб стало веселіше», а також інше антирадянське, яке Гноєвий не пам'ятає.

Крім того, свідок додав, що Блажевич походить з-за кордону і має там родичів⁸.

Того ж дня проведено його допит як свідка. Семен Олексійович був касиром-секретарем заводу металовиробів, 1900 року народження. одружений, у 1932 році засуджений за розтрату до шести місяців примусових робіт.

У протоколі зафіксовано, що Гноєвий знає Блажевича з 14 липня, коли почав лікування в цьому закладі, і з першого ж дня Блажевич веде ту саму контрреволюційну агітацію, далі свідок навів вищеназвані приклади⁹.

Очна ставка з ним не проводилася.

⁵ Там само. – С. 33-34.

⁶ Там само. – С. 16.

⁷ Там само. – С. 26

⁸ Там само. – С. 1

⁹ Там само. – С. 18

15 серпня залишив заяву громадянин Клячківський, чий свідчення вельми цікаві з точки зору викладу тих же фактів розмов Блажевича. Клячківський розповів про розшифровки поняття СРСР в обох варіантах (і про «самі розсьорбуйте» і про «сало Сталіну»), МТС, «Торгсин». Далі цікавий вислів: «Троцький сидить за кордоном, гвалтує весь народ і навіть Сталіна» (слово в тексті написано з використанням ненормативної лексики). Повторено про бажання Блажевича, щоб хтось із льотчиків розбився, щоб стало веселіше. Згадано, що були ще антирадянські висловлювання і анекдоти, але свідок їх не пам'ятає, і що Блажевич походить з-за кордону. Текст написаний дуже малограмотно¹⁰.

15 серпня він допитаний як свідок. Клячківського звали Ісаак Мордухович, він народився у 1912 році, неодружений, проживає з матір'ю, братами та сестрами. Пенсіонер 2 групи.

У свідченнях він виклав вищевказані факти, але деталі показань про Троцького викладені без непристойностей. Крім того, свідок повідомив, що зі слів хворого Коля Блажевич заявляв «Бий жидів, рятуй Росію» і він же переселенець з Польщі, який приїхав до СРСР¹¹.

15 серпня була проведена очна ставка з Блажевичем, де обидва один одного опізнали. Знайомі вони були по лікувальному закладу, де лікувалися в одній палаті. Особистих рахунків один до одного не мають.

Клячківський виклав всі перераховані вище факти висловлювань Блажевича.

На що Блажевич відповів, що підтверджує їх повністю, він дійсно виказував це¹².

Свідок Литвиненко Н. П. 15 серпня залишає заяву про те, що Блажевич протягом місяця систематично займається контрреволюційною агітацією.

Наприклад, висловлював бажання, щоб хтось із вождів помер, говорив: «Бий жидів, рятуй Росію» (в присутності самого свідка), «хоч би хто з льотчиків розбився, менше б слави було Радянському Союзу». Ще свідок при написанні фрази написав її обірвавши, в результаті вийшло: «він мені з усмішкою сказав: мені нічого за це не

буде» (мабуть, свідок хотів сказати, що він звертався до Блажевич із зазначенням того, що той за такі висловлювання буде покараний)¹³.

Протокол допиту його та протокол очної ставки у справі відсутні.

Заява громадянина Гарагулі М. І., датована 19 серпня, хоча 16 серпня він був допитаний і тоді ж проведена очна ставка з Блажевичем.

Гарагуля згадав сім фактів антирадянських висловлювань Блажевича: розшифровку МТС, «Торгсину», СРСР, «бий жидів», що йому нудно від того, що ніхто з льотчиків і керівництва СРСР не вбився, що гасло Сталіна «жити стало краще, жити стало веселіше» невірне, і що хоча Сталін ходить під охороною, його можна вбити.

Почерк у заявника кращий, ніж у всіх інших, включаючи і частину слідчих, але в тексті є виправлення, помилково нараховано вісім пунктів висловлювань, але наведено лише сім, текст написаний суржилом, частина російських слів написана українським алфавітом¹⁴.

16 серпня Гарагуля повідомив, що звать його Михайло Іванович, він 1919 року народження, родом із села Горішні Плавні, навчається в системі фабзавучу при Крюківському вагонобудівному заводі.

Походить з родини куркулів, але всі його рідні живі та працюють, тобто висилки не зазнали.

У свідченнях Гарагуля повідомляв, що Блажевич у присутності свідка Авраменка говорив, що Сталін серед народу не з'являється, так як боїться, але все одно його вб'ють, і взагалі нудно, що ніхто з вождів не помер. Далі повторено про нудьгу Блажевича тому, що ніхто з льотчиків не розбився, про невірність виразу про те, що «жити стало краще», з поясненнями, що Гарагуля ще молодий, і не знав, як жилося раніше, тому гасло слід читати так: «жити стало гірше, жити стало важче». Зазначено про розшифровку СРСР, МТС, «Торгсину» і багато іншого антирадянського, але свідок все не запам'ятав.

До протоколу дописано, що при свідку Блажевич сказав про «бий жидів»¹⁵.

16 серпня проведена й очна ставка Блажевича з Гарагулею. Гарагуля дав ті ж свідчення. Блажевич їх частково підтвердив¹⁶.

¹⁰ Там само. – С. 2

¹¹ Там само. – С. 14.

¹² Там само. – С. 25.

¹³ Там само. – С. 3.

¹⁴ Там само. – С. 4.

¹⁵ Там само. – С. 9.

¹⁶ Там само. – С. 22.

15 серпня допитаний Нектовенко Федір Семенович 1898 року народження, слюсар артілі «Червоний металіст», який служив у 1919-1921 роках у Червоній армії, 1933 року притягувався до відповідальності за підозрою в спекуляції, але був виправданий судом.

Свідок розповів про систематичну контрреволюційну агітацію з боку Блажевича, в основному все вище зазначене, але, крім того, ще про те, що Троцький є організатором Червоної Армії, зараз знаходиться за кордоном, далі свідок згадав про «нехороше слово на адресу народів СРСР і вождя партії»¹⁷.

15 серпня на очній ставці з Блажевичем Нектовенко підтвердив все вище перераховане.

Блажевич зазначив, що свідчення Нектовенко він чув, і їх повністю підтверджує¹⁸.

16 серпня допитаний свідок Авраменко Костянтин Йосипович 1917 року народження, токар центральних майстерень при мажорковій фабриці.

Він згадав найбільш одіозні висловлювання Блажевича та дещо зміг додати. За Блажевичем: «Микола Другий не боявся серед народу показуватися, а Сталін не показується, так як боїться, щоб його не вбили. Але все одно, не сьогодні-завтра його вб'ють і по радіо передаватимуть про це. Ось Кірова шльопнули, а тепер дійде черга і до інших. Як би дожити до цього».

Ще свідку поставили питання, звідки походить Блажевич, на що той відповів, що Блажевич говорив особисто йому, що родом з Польщі, куди виїжджав, а потім повернувся до СРСР¹⁹.

На очній ставці Авраменко виклав подробиці про висловлювання Блажевича.

Блажевич їх підтвердив частково, заявивши, що про вбивства Сталіна та смерть льотчиків він категорично заперечує²⁰.

У ході слідства отримана виробнича характеристика на Блажевича, в якій керуючий контролюю повідомив, що заарештований працював в

їхньому відділенні з 1935 року до листопада 1936 року, звільнений у зв'язку з переведенням на інвалідність. За час роботи працював погано, більшу частину часу перебував у нетверезому стані, в політичному житті колективу участі не брав, «більшість часу був відсутній через хворобу»²¹. Характеристика складена суперечливо, бо виходить, що Блажевич більшу частину часу і пиячив, і був відсутній через хворобу, що не зовсім сумісне в даному випадку.

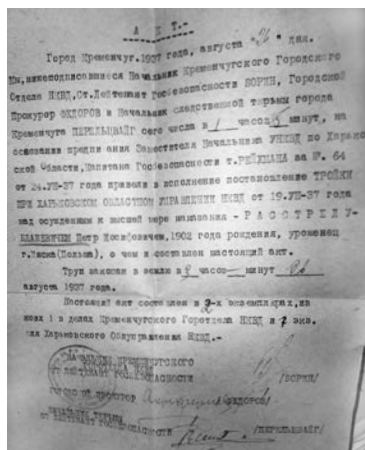
17 серпня був підготовлений обвинувачувальний вирок про Блажевича, де були перераховані його висловлювання та терористичні настрої. У зв'язку з чим справа направляється на «трійку» УНКВС по Харківській області за першою категорією²².

Природно, Петро Йосипович не здогадувався про те, що він потрапляє під польську операцію НКВС, і що таке перша категорія за рішенням «трійки». А означало це, що він не доживе до того моменту, коли «черга дійде до інших».

19 серпня 1937 року Особлива трійка НКВС по Харківській області у пункті 22 свого рішення винесла вирок: Блажевича П. І. – розстріляти²³.

24 серпня 1937 було отримано припис заступника начальника УНКВС по Харківській області капітана держбезпеки Рехтмана за номером 64 про виконання вироку. Документ цей у справі відсутній, але на нього посилаються у наступному документі.

26 серпня 1937 року о 1 годині 45 хвилин вирок був приведений у виконання, а о 3 годині труп розстріляного був похований [Акт вклядений у вклеєний до справи конверт]. Документ про виконання вироку та поховання у місті Кременчуці має деяку краєзнавчу цінність, оскільки раніше не було документальних підтверджень про проведення розстрілів і поховань страчених саме у Кременчуці. У той же час є документ про розстріл одного з засуджених у 1938 році в урочищі Триби під Полтавою.

Акт про виконання вироку Блажевича П. Й.

¹⁷ Там само. – С. 11.

¹⁸ Там само. – С. 25

¹⁹ Там само. – С. 7.

²⁰ Там само. – С. 20.

²¹ Там само. – С. 27.

²² Там само. – С. 36.

²³ Там само. – С. 37.

У 1938 році боротьба з польською контрреволюційною та шпигунською діяльністю була продовжена, і в період з 01.01. 1938 року по 01.08. 1938 року за цим звинуваченням було заарештовано 1152 людини, але з них поляків за національністю – 183²⁴. 1 серпня для НКВС УРСР закінчився багаторазово продовжуваний термін дії наказу № 00485, а потім новий нарком Л. П. Берія скасував дію ряду наказів попереднього керівництва, зокрема і цього.

Після чого про справу Блажевича не згадували багато років, доки 20.06.1989 року Прокуратурою Полтавської області він не був реабілітований.

У травні 1999 року дочка Блажевича, Зоя Петрівна, яка проживала в місті Мінську, звернулася до Управління Служби Безпеки України в Полтавській області з проханням вислати свідоцтво про смерть батька. Її також цікавили можливі пільги як дочки реабілітованого. З тексту її листа зрозуміло, що дружина Блажевича померла у 1994 році. Управлінням СБУ була дана відповідь про те, що за довідкою слід звернутися до органів РАЦС міста Кременчука. У відповіді припущено помилки, що в справі немає відомостей про місце смерті Блажевича, так як в ньому є акт про виконання вироку і про місце поховання.

Заради справедливості варто було б з'ясувати, чому пенсіонер за інвалідністю, нічим особисто радянською владою не ображений, працюючий на досить непоганій роботі, який отримував тривале і безкоштовне лікування від туберкульозу, став прямо фонтанувати антира-

дянськими «жартами», та так, що набрид більшості хворих у палаті? Чи були це його дійсні переконання? Скоріш за все, ні. Тим більше розповідь його про те, що Микола Другий з'являвся серед людей і не боявся, а Сталін нібито переховувався від народу, бо боявся, не відповідає реальному стану справ, та й житель провінції про це не міг об'єктивно стверджувати. Скоріше всього справа в алкоголі. Серед зловживаючих алкоголем поширена саме така поведінка: безцільне проведення часу, порожня балаканина, тривалі перекури тощо. У стані інтоксикації регулярне смакування «смажених» жартів, розповідей про чужі погані вчинки, особливо по відношенню до оповідача, копролаплія теж досить характерна. Додатковий імпульс зниженню фону його настрою могла дати і туберкульозна інтоксикація і якісь можливі сімейні негаразди (варто нагадати, що дружина і дитина проживають в Ромнах, а наш герой у Кременчуці, тобто між ними більше двохсот кілометрів). Він занадто пізно зрозумів, що сталося, хоча і намагався відвернути небезпеку від себе.

Тексти архівної справи авторами наведені з невеликими змінами, що не впливають на зміст викладу. Наприклад, на той час слово «контрреволюційні» записувалося як «контр-революційні», а авторами подано в сучасній редакції, для полегшення сприйняття. виправлено частину орфографічних помилок.

Автори висловлюють щире подяку співробітникам архіву Управління СБУ в Полтавській області за неоціненну допомогу в роботі з архівними матеріалами.

References

1. Petrov M. Ystreblenyu «sovet-skykh polyakov» [Elektronnyy resurs] / M. Petrov // Sekretnye yssledovaniya. – 2008. – # 8. – Rezhym dostupu: <http://secret-r.net/arkhiv-publikatsij/8-2008/istreblenie-sovet-skikh-polyakov>. – Nazva z ekrana.

2. Loshyts'kyu O. «Laboratoriya – 2»: Poltava. Dokumental'ni materialy pro masovi represiyi v Poltavs'kiy oblasti 1937-1938 rr. [Elektronnyy resurs] / O. Loshyts'kyu. – Rezhym dostupu: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog%5Cdocument?id=42130>. – Nazva z ekrana. – dok. 23.

3. Lushakova A. M. Ulytsamy staroho Kremenчуha / A. M. Lushakova, L. Y. Evselevskyu. – Kremenчуh : Yzdatel'stvo «Kremenчуh», 2001. – S. 138.

4. «Pol'skaya operatsyya» NKVD 1937–1938 h h. [Elektronnyy resurs] / N. V. Petrov, A. B. Rohynskyu; (NYPTs «Memoryal»). – Rezhym dostupu: <http://www.memo.ru/history/POLAcu/00485ART.htm>. — Nazva z ekrana.

²⁴ Лошицький О. «Лабораторія – 2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області 1937-1938 рр. [Електронний ресурс] / О. Лошицький. – Режим доступу : <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog%5Cdocument?id=42130>. – Назва з екрана. – док. 23.

Вадим Золотарьов (м. Харків), Олег Бажан (м. Київ)

«Обліковець» масових убивств у добу «Великого терору» (Соломон Абрамович Альтзіцер)

На основі архівних документів висвітлюється біографія та діяльність секретаря особливої трійки при Київському управлінні НКВС в 1937-1938 роках Соломона Альтзіцера.

Ключові слова: Соломон Альтзіцер, «Великий терор», обліково-статистичний відділ НКВС, особлива трійка НКВС.

Vadim Zolotariov, Oleh Bazhan

The «meter» massacre in the era of «Great Terror» (Solomon Abramovich Altsitser)

On the basis of archival documents, the biography and activities of the secretary of the special troika under the Kyiv NKVD administration in 1937-1938, Solomon Altsitser, are covered. An attempt is made to disclose the principles of the registration and statistical departments of the Main Department of State Security of the NKVD of the USSR during the Great Terror. The biography of the heads of the accounting and statistical department of the State Security Department of the NKVD of the UkrSSR from the end of the 1920s-1930s is presented in the essay. A significant place in the article is given to the clarification of the extrajudicial powers of the NKVD, especially the functioning of extrajudicial sentencing bodies that existed in 1937-1938. It is concluded that the three NKVD guided by the simplified procedure of legal proceedings, not adhering to most of the normative requirements of the then Code of Criminal Procedure of the USSR, resulting in massive loss of innocent people.

Key words: Solomon Altsitser, «Great Terror», accounting and statistical department of the NKVD, special three NKVD.

Вадим Золотарев, Олег Бажан

«Учетчик» массовых убивств во времена «Большого террора» (Соломон Абрамович Альтзицер)

На основании архивных документов воссоздана биография и деятельность секретаря особой тройки при Киевском управлении НКВД в 1937-1938 годах Соломона Альтзицера.

Ключевые слова: Соломон Альтзицер, «Большой террор», учетно-статистический отдел НКВД, особая тройка НКВД.

Ім'я Соломона Альтзіцера стало уособленням «Великого терору» на Київщині та нерозривно пов'язане з найбільшим в Україні місцем поховання жертв сталінських репресій у Биківнянському лісі. Його персону неодноразово згадується на сторінках видань, присвячених масовим політичним репресіям 1937-1938 роках в столиці УРСР¹. Проте у таємному «Списку осіб, які входили до складу позасудових органів ДПУ-НКВС УРСР» (налічує 196 осіб), підготовленому у червні 1989 р. КДБ УРСР, його прізвище відсутнє². Ким же насправді був цей сумнозвісний київський чекіст, і який його «особистий внесок» у винищення власного народу? Чим займався підрозділ НКВС, яким він керував? На ці питання ми спробуємо відповісти у нашому нарисі.

¹ Амонс А.І. Биківнянська трагедія. Документи та матеріали. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2006. – 559 с., Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К: Київське наукове товариство ім. Петра Могили, 1999. – 446 с.; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. У 2-х частинах / Упоряд. С.Кокін, М.Юнге. – К: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч II. – 598 с.; Органи державної безпеки Київщини (1917 – 2008) у фотографіях та документах. – К.: «Друкарня Діапринт», 2008. – 504 с.; Сосни замістьobeliskів. Білоцерківський мартиролог/ Упоряд. В.О.Коломієць. – Біла Церква: Білоцерківське добровільне товариство незаконно репресованих, ТОВ Білоцерківдрук, 2015. – 712 с.

² Україна в добу «Великого терору»: 1936-1938 роки / авт. упоряд. С.Богунов, В.Золотарьов, Т.Рафальська, О.Радзивілл, Ю.Шаповал - Київ: Либідь, 2009. – С. 504-527.

С. А. Альтзіцер

Соломон Абрамович Альтзіцер народився 26 грудня 1898 р. у м. Олександрівську (нині – Запоріжжя) Катеринославської губернії у багатодітній єврейській міщанській родині. Батько мав вугільний склад з пропускною здатністю 7-8 вагонів вугілля та деревини на місяць, після ліквідації якого у 1915 р.

влаштувався на завод сільськогосподарських машин, де працював завідувачем двору³. За відсутності коштів у родині (за борги у 1919 році батько змушений був продати сімейний будинок) Соломон в 1915 році припинив навчання (закінчив 5 класів 6-ти класного училища, що дало йому змогу визначати свою освіту як «незакінчену початкову»⁴) і в тому році розпочав трудову кар'єру в якості продавця в аптекарському магазині. Наприкінці 1916 р., побоюючись призову до царської армії, поїхав на станцію Лисичанськ та влаштувався агентом з приймання вугілля, оскільки шахти прирівнювалися до оборонних підприємств та давали відстрочку від військової служби. Після Лютневої революції 1917 р. Соломон повернувся до Олександрівська та знову став працювати продавцем в аптеці. У серпні 1920 р. добровільно вступив до відділу постачання 21-ї кавалерійської дивізії 2-ї кінної армії РСЧА⁵. Це військове з'єднання у той час протистояло військам барона П.М.Врангеля у Північній Таврії; у вересні – жовтні 1920 р. вело боротьбу з повстанськими отаманами у Придніпровських плавнях та в районі Нікополя; у жовтні – листопаді 1920 р. брало участь в контрнаступі Південного фронту в Північній Таврії та Перекопсько-Чонгарській операції, захоплювало Бахчисарай, Сімферополь та Севастополь; у грудні воювало з махновцями на Катеринославщині; у січні – лютому 1921 р. ліквідувало «політичний бандитизм» на Північному Кавказі в районі

станцій Шкуринська, Кушівська, Новодерев'янківська, Новоминська. У березні 1921 р. дивізію перекинули на Закавказзя⁶. Соломон Альтзіцер «безпосередньо участі в боях не брав», про що чесно писав у численних анкетах⁷. На Кавказі він був переведений до польового армійського постачання XI армії РСЧА, яка згодом була перейменована в Окрему Кавказьку армію. Потім працював діловодом окремих складів і майстерень, планово-контрольного та обозно-речового відділів. Після демобілізації у березні 1923 р. С. Альтзіцер повернувся до рідного міста та влаштувався продавцем у галантерейний магазин, в якому працював до вересня 1925 р., за винятком 6 тижнів 1924 р. коли служив помічником начальника господарської команди 90-го Уральського полку РСЧА. Упродовж вересня 1925 р. – травня 1928 р. – продавцем галантерейно-бакалійного магазину у с. Біленьке Запорізької округи, потім два місяці був безробітним, після чого як сам стверджував «у липні місяці, маючи рекомендації працівників Запорізького окрвідділу ДПУ поїхав до Харкова та був прийнятий до Харківського окрвідділу діловодом»⁸. З'ясувати прізвища поручителів, які посприяли Альтзіцеру переходу на роботу до силових структур авторам даного нариса поки що не вдалося. Варто зауважити, що сам факт залучення С. Альтзіцера до лав чекістів здається досить дивним. Адже Соломон Абрамович був на той час безпартійним, мав непролетарське походження та професію продавця, не міг похизуватися бойовим минулим. Ба більше, Альтзіцер не був навіть таємним співробітником або інформатором органів держбезпеки, інакше про це був би відповідний запис в особовій справі. Ймовірно Соломон Абрамович постачав дефіцитні товари комусь із запорізьких чекістів, за що і отримав рекомендацію. На користь цієї версії говорить і той факт, що кар'єру в ДПУ Альтзіцер розпочав у Харкові, адже у рідному місті багато у кого виникло б цілком слушне запитання – за які такі заслуги скромний продавець харчів став чекістом? Втім, вивчивши біографію не однієї сотні працівників ДПУ-НКВС УРСР, ми можемо стверджувати, що випадок з Альтзіцером був досить типовим як на той час.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф.12, спр. 2774, арк. 1.

⁴ Там само, арк. 6 зв.

⁵ Там само, арк. 29.

⁶ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С.160.

⁷ ГДА СБУ, ф.12, спр. 2774, арк. 33.

⁸ Там само, арк. 29-30.

Саме здатність без вагань виконувати будь-яку волю партії і стала на довгі роки головною вимогою до співробітників радянської держбезпеки, яких у той час влучно називали «мечоносцями партії». Тому на роботу до ДПУ і стали набирати осіб на кшталт С.А. Альтзіцера, яким потрібно було постійно доводити відданість керівництву, боротися за членство в правлячій партії та плекати свою майбутню кар'єру.

Професійний шлях до успіху по службових сходах, до престижного соціального статусу і становища у суспільстві Альтзіцер розпочав у Харківському окружному відділі ДПУ у статусі діловода (липень 1928 – січень 1929 року), згодом уповноваженого реєстраційно-статистичної групи (з липня 1930 року). В одній з його атестацій на початку 1930-х років відзначалося: «по роду служби, працюючи в Харківському окрвідділі брав участь у 1929 році в ліквідації волинок, виселенні куркульства та в ліквідації крупних повстанських організацій»⁹. Восени 1930 року Альт-

зіцер опинився на Поділлі. 1 жовтня 1930 р. він отримав посаду уповноваженого обліково-статистичного відділу (ОСВ) 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону ОДПУ і вже через три місяці на честь десятиріччя прикордонної охорони був нагороджений грамотою та шкiряною курткою. Таким чином можна стверджувати що Альтзіцер відмінно справлявся з обов'язками покладеними на співробітників ОСВ ОДПУ: облік агентури і агентурних розробок; облік конфіскованого майна та зберігання речей заарештованих; накладання та зняття арешту з майна і житлової площі заарештованих; облік слідчих справ і заарештованих; виконання рішень у справах центрального апарата; виконання рішень Особливої наради і контроль за обліком засланих і засуджених; облік неблагонадійних громадян. Начальниками ОСВ ДПУ – УДБ НКВС УРСР (з 2 січня 1937 р. цей підрозділ став називатися 8-м (обліково-реєстраційним) відділом були: з 25 жовтня 1929 р. до 7 червня 1931 р. – Я.В.Письменний¹⁰;

⁹ Там само, арк. 11.

¹⁰ *Письменний Яків Вульфівич* (12.04.1902 – 07.09.1937). Народився у с. Цибульово Олександрійського повіту Херсонської губернії в родині торговця швейними машинками. Єврей. Освіта вища: закінчив вечірні загально-освітні курси в обсязі 6 класів на станції Знам'янка Херсонської губернії у 1919 р. та правовий факультет Харківського інституту народного господарства у 1924 р. Член ВКП(б) з травня 1928 р. (кандидат у члени РКП(б) у червні 1920 р. – серпні 1921 р. – виключений «як чужий елемент»). З січня 1915 р. – учень фотографа Гровського, ст. Знам'янка. З грудня 1915 р. – експедитор з відправлення вантажів, ст. Знам'янка. У квітні 1919 р. – червні 1920 р. – робітник – пресувальник на маслоробному заводі в Єлисаветграді та в Кулово. У червні – вересні 1920 р. – контролер і секретар Миколаївської губернської робітничо-селянської інспекції. Служив в особливому відділі (ОВ) 13-ї армії (з вересня 1920 р. – помічник військового слідчого 3-го особливого пункту, з 7 жовтня 1920 р. – співробітник пропускового пункту, з 13 жовтня 1920 р. – діловод загальної канцелярії, з 27 січня 1921 р. – діловод активної частини). Служив в ОВ ВЧК 14-ї армії (з 6 березня 1921 р. – співробітник резерву, з 14 березня 1921 р. – письмоводитель організаційно-інструкторського відділку, з 29 березня 1921 р. – діловод організаційно-інструкторського відділку). Служив в ОВ ВУЧК / ДПУ УСРР (з 20 травня 1921 р. – редактор відділу з обробки матеріалів, з 21 жовтня 1921 р. – уповноважений 1-го відділку, з 14 травня 1922 р. – т.в.о. начальника 1-го та 2-го відділків, з 6 вересня 1922 р. – т.в.о. заступника начальника відділу, з 1 листопада 1922 р. – заступник начальника відділу). Служив у контррозвідальному відділі ДПУ УСРР (з 20 грудня 1922 р. – начальник відділку з боротьби з бандитизмом і начальник відділку з охорони кордонів, з 1 березня 1923 р. – уповноважений). З 1 серпня 1923 р. до 1 грудня 1924 р. перебував у резерві призначень ДПУ УСРР, навчався на правовому факультеті Харківського інституту народного господарства. У 1923 р. – лектор ДПУ УСРР за фахом «прикордонні відділки». З 1 листопада 1924 р. – помічник секретаря Колегії ДПУ УСРР. З 16 березня 1925 р. – секретар президії ДПУ УСРР. З 1 квітня 1925 р. – т.в.о. секретаря Колегії ДПУ УСРР. З 1 жовтня 1925 р. до 7 червня 1931 р. – секретар Колегії ДПУ УСРР. З 25 жовтня 1929 р. до 7 червня 1931 р. – начальник обліково-статистичного відділу ДПУ УСРР. 07.06.1931 – відряджений до ОДПУ СРСР. З 1 вересня 1931 р. – начальник відділу центральної реєстрації ОДПУ СРСР. З 10 лютого 1932 р. – начальник обліково-статистичного відділу ОДПУ СРСР. З 21 лютого 1933 р. – керуючий справами ДПУ УСРР. З 11 липня 1934 р. – начальник адміністративно-господарського управління НКВС УСРР. З 20 серпня 1934 р. – начальник відділу кадрів НКВС УСРР. З 9 березня 1936 р. – начальник транспортного відділу УДБ НКВС УСРР. З 2 січня 1937 р. – начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований 24 червня 1937 р. в Одесі. 7 вересня 1937 р. засуджений на смерть за ст. 54-1 «б» КК УСРР та розстріляний в Києві. Посмертно реабілітований у 1957 р. Звання: капітан державної безпеки (13 грудня 1935 р.), майор державної безпеки (19 січня 1937 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (8 січня 1936 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (20 грудня 1932 р.), почесною зброєю від ВУЦВК (28 грудня 1927 р.), почесним знаком «Переліт Київ – Памір-Москва-Київ» (1936 р.)

з 1931 р. до 16 березня 1936 р. – М. М. Букшпан¹¹; з 16 березня 1936 р. до 26 липня 1937 р. – І. А. Умов¹²; з 26 липня 1937 р. до 4 квітня 1938 р. – Л. Г. Мунвез¹³; з 4 квітня до 14 серпня 1938 р. – А. Г. Назаренко¹⁴.

Я. В. Письменний

М. М. Букшпан

А. Г. Назаренко

¹¹ *Букшпан Михайло Маркович* (09.1896 – 31.10.1937). Народився у Могильові (тепер Могильов-Подільський) у родині службовця. Єврей. Освіта середня. Кандидат у члени ВКП(б) з 1930 р. (був членом РКП(б) у 1920 – 1921 рр. – виключений за «неучасть у революційному русі в 1917 – 1918 рр»). До 1914 р. навчався, потім працював конторником Азовсько-Донського комерційного банку у Житомирі. У 1915 р. – листопаді 1917 р. – рядовий російської армії на фронті. У 1918–1920 рр. працював у приватній транспортній конторі в Києві. Служив в особливому відділі (ОВ) ВЧК 12-ї армії (з квітня 1920 р. – уповноважений з інформації, з травня 1920 р. – начальник інформації військово-контрольного пункту № 3, з червня 1920 р. – помічник начальника військово-контрольного пункту, з червня 1920 р. – уповноважений інформаційного відділку, з червня 1920 р. – секретар інформаційного відділу, з липня 1920 р. – помічник начальника інформаційного відділку, з вересня 1920 р. – інспектор). Служив в ОВ ВЧК Київського військового округу (з грудня 1920 р. – інспектор, з квітня 1921 р. – старший інспектор і заступник начальника оргвідділу, з липня 1921 р. – начальник інспекторського відділку та т. в. о. начальника адміністративно-організаційного відділку, з вересня 1921 р. – заступник начальника організаційно-інспекторського відділку, з грудня 1921 р. – т. в. о. начальника адміністративно-організаційної частини, з січня 1922 р. – особливоуповноважений, з квітня 1922 р. – начальник організаційно – інспекторського відділку, з травня 1922 р. – заступник начальника адміністративно-організаційного відділку). З серпня 1922 р. – секретар економічного відділу ДПУ УСРР. У жовтні 1922 р. звільнений з ДПУ УСРР за власним бажанням. У грудні 1922 р. – травні 1924 р. – працював в конторі акціонерного товариства «Транспорт» у Києві. У червні-вересні 1924 р. – працював у київському дорожньо-транспортному відділі. У вересні 1924 р. – вересні 1927 р. – працював у київському відділі спілки транспортних робітників і на різних профспілкових посадах. У травні 1926 р. – жовтні 1927 р. – працював в редакції газети «Київський пролетарій» (секретар бюро робітничих кореспондентів, інструктор). У 1923–1927 рр. – перебував на виборній профспілковій роботі у Києві. З жовтня 1927 р. – секретар Економічного управління ДПУ УСРР. З січня 1930 р. – старший уповноважений ЕКУ ДПУ УСРР. З 1931 р. – начальник ОСВ ДПУ УСРР. З 11 липня 1934 р. по 16 березня 1936 р. – начальник ОСВ УДБ НКВС УСРР. З 28 січня 1935 р. до 16 березня 1936 р. – начальник відділу актів громадянського стану НКВС УСРР. З 16 березня 1936 р. – начальник відділу резервів НКВС УСРР. 19 липня 1937 р. заарештований. 31 жовтня 1937 р. засуджений на смерть за ст. 54 – 1 «б» КК УСРР і розстріляний у Києві. Посмертно реабілітований у 1957 р. Звання: старший лейтенант державної безпеки (8 січня 1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (8 квітня 1934 р.), срібним годинником (1920 р.).

¹² *Умов Ілля Абрамович* (1899 – ?). Народився у Мінську у родині робітника тютюнової фабрики. Єврей. Освіта середня. Член ВКП(б) з 1925 р. (член РКП(б) у 1917–1921 рр., виключений за міщанство). У 1916–1919 рр. навчався та давав уроки в Одесі. У 1917–1918 рр. – рядовий червоногвардійського загону (м. Одеса). У 1919 р. – секретар Червоноармійського райкому РКП(б) (м. Одеса). У 1919 р. – начальник освітнього відділу політуправління Одеського військового округу. У 1919–1920 рр. – навчався та давав уроки (м. Одеса). У 1920 р. – начальник політвідділу військомату Одеської губернії. У 1920 р. – інспектор політуправління Київського військового округу. У 1920–1921 рр. – начальник шкільного відділку політвідділу 1-го кавалерійського корпусу, Київський військовий округ. У 1921 р. – секретар реєстраційного відділу Командування військ України та Криму. У 1921 р. – завідувач агітпунктом, Вознесенськ Одеської губернії. З вересня 1921 р. – секретар Вознесенського міськвиконкому. З травня 1922 р. – завідувач відділом Одеського повітового виконкому. З січня 1923 р. – член Одеського губернського ревтрибуналу. З травня 1924 р. – член Вінницького губернського суду. З червня 1925 р. – заступник голови Ніжинського окружного суду. З квітня 1928 р. – член Дніпропетровського окружного суду. З вересня 1929 р. – старший уповноважений економічного відділку (ЕКВ) Дніпропетровського окрвідділу ДПУ. З вересня 1930 р. – старший уповноважений ЕКВ Дніпропетровського оперсектору ДПУ. З січня 1932 р. – відповідальний секретар відділу кадрів (ВК) ДПУ УСРР. З 1933 р. – начальник 3-го відділку ОВ Харківського облвідділу ДПУ. З 1933 р. – помічник начальника ОВ 23-ї стрілецької дивізії. З 10 травня

1934 р. – начальник ОВ 23 -ї стрілецької дивізії. 3 січня 1935 р. – помічник начальника ВК НКВС УСРР. 3 16 березня 1936 р. – начальник ОСВ УДБ НКВС УРСР. 3 2 січня 1937 р. – начальник 8 відділу УДБ НКВС УРСР. 3 26 липня 1937 р. – начальник Краматорського міськвідділу НКВС (Донецька область). 17 травня 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР. 3 травня 1938 р. – заступник начальника Райчиханського табору НКВС (Амурська область). 3 1 травня 1939 р. – заступник начальника Управління будівництва НКВС № 204 (Кунцево, Московська область). У 1941 р. – начальник Ликовського табору НКВС (Московська область). 3 1 вересня 1941 р. – начальник польового будівництва головного управління оборонних споруд НКВС (Карелія). 3 5 лютого 1942 р. – заступник начальника Північно-Двинського табору НКВС. 3 1943 р. до 1 грудня 1945 р. – начальник Північно-Двинського табору НКВС. 8 лютого 1946 р. подав у відставку. Подальша доля невідома. Звання: лейтенант державної безпеки (9 січня 1936 р.), старший лейтенант державної безпеки (29 червня 1942 р.), майор державної безпеки (11 лютого 1943 р.), підполковник державної безпеки (16 серпня 1945 р.). Нагороджений орденом Знак Пошани (29 листопада 1941 р.).

¹³ *Мунвез Лазар Григорович* (01.07.1895 – 25.09.1938). Народився в Варшаві в родині службовця. Єврей. Член ВКП(б) з 1932 р. Закінчив 6 класів реального училища в Мінську. У 1913 – 1914 рр. навчався в технікумі Мітвейд (Саксонія, Німеччина). У 1917 – 1918 рр. – практикант техніко-хімічної лабораторії у Петрограді. У 1919 – 1920 рр. – завідувач резервом київської міліції. У 1920 – 1921 рр. – старший секретар, секретар президії Київського губернського ревтрибуналу. У серпні 1921 р. – серпні 1922 р. працював в Київській губ. ЧК (секретар і уповноважений секретно-оперативного відділу, співробітник економічного відділку). У 1923 р. – грудні 1924 р. – народний слідчий 3-ї дільниці Київського губернського суду. У січні 1925 р. – липні 1926 р. – хімік, завідувач лабораторією заводу «Пролетарій» (м. Київ). У серпні 1926 р. – лютому 1927 р. – лаборант київського заводу імені Свердлова. 3 1 січня 1928 р. – секретар Глухівського окрвідділу ДПУ. 3 26 лютого 1930 р. – секретар Конотопського окрвідділу ДПУ. 3 1 вересня 1930 р. – інспектор адміністративного відділу ДПУ УСРР. 3 1 січня 1931 р. – помічник начальника організаційно-інструкторського відділу фельд'єгерського корпусу ДПУ УСРР. 3 26 грудня 1931 р. – начальник організаційно-інструкторського відділу зв'язку ДПУ УСРР. 3 19 квітня 1933 р. – начальник ОСВ Харківського облвідділу ДПУ. 3 22 березня 1934 р. до 10 липня 1934 р. – начальник 2 відділку та помічник начальника ОСВ ДПУ УСРР. 3 11 липня 1934 р. до 2 січня 1937 р. – начальник 2 відділку та помічник начальника ОСВ УДБ НКВС УСРР. 3 2 січня 1937 р. до 25 жовтня 1937 р. – начальник 2 відділку та помічник начальника 8 відділу УДБ НКВС УРСР. 3 26 липня 1937 р. до 25 жовтня 1937 р. – т.в.о. начальника 8 відділу УДБ НКВС УРСР. 3 25 жовтня 1937 р. – начальник 8 відділу УДБ НКВС УРСР. 3 8 квітня 1938 р. – начальник відділу фельд'єгерського зв'язку НКВС УРСР. 29 травня 1938 р. заарештований. 25 вересня 1938 р. засуджений на смерть за статтями 54-1«б», 54-8, 54-11 КК УРСР та розстріляний у Києві. Посмертно реабілітований у 1957 р. Звання: лейтенант державної безпеки (9 січня 1936 р.).

¹⁴ *Назаренко Андрій Григорович* (01.07.1903 - ?). Народився у селі Малий Самбір Конотопського повіту Чернігівської губернії в родині селянина-бідняка. Українець. Освіта вища. Член ВКП(б) з 1927 р. До 1921 р. працював у господарстві батька, Малий Самбір. У 1921 р. навчався 9 місяців в телеграфній школі в Конотопі. У 1921–1924 рр. працював у господарстві батька, Малий Самбір (у 1923 р. – організатор комсомолу в селі). У 1924–1926 рр. навчався в агрономічній школі Бахмацького району Чернігівської губернії, закінчив за спеціальністю агроном-полевод. У 1926–1930 рр. навчався на соціально-економічному факультеті Чернігівського інституту народної освіти. У 1930 р. навчався 1,5 місяця на курсах при Інституті педагогіки у Харкові. У 1930–1931 рр. працював у Олевську районним інспектором народної освіти, агрономом і культурним пропагандистом, членом бюро райкому КП(б)У. 3 осені 1931 р. – служив в 7-му корпусному артилерійському полку курсантом однорічником. 3 1 грудня 1932 р. – понадштатний уповноважений ОВ Дніпропетровського облвідділу ДПУ, з 1 березня 1933 р. – помічник уповноваженого ОВ 30-ї стрілецької дивізії, Дніпропетровська область. 3 1 травня 1933 р. – уповноважений 1-го відділку ОВ Дніпропетровського облвідділу ДПУ. 3 9 квітня 1934 р. – уповноважений ОВ Мелітопольського райвідділу ДПУ (Дніпропетровська область). 3 01.04.1935 р. – уповноважений особливого відділу 7-го стрілецького корпусу (Дніпропетровська область). 3 1 грудня 1935 р. – оперуповноважений 2-го відділку ОВ УДБ УНКВС Дніпропетровської області. 3 1 квітня 1937 р. – помічник начальника 7-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. 3 11 вересня 1937 р. – начальник 8-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. 3 4 квітня 1938 р. до 14 серпня 1938 р. – начальник 8-го відділу УДБ НКВС УРСР. 3 4 червня 1938 р. до 29 серпня 1938 р. – в.о. особливоуповноваженого НКВС УРСР. 3 14 серпня 1938 р. до 15 вересня 1938 р. – начальник 1-го спецвідділу НКВС УРСР. 3 15 серпня 1938 р. – в.о. начальника 7-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР. 20 лютого 1939 р. звільнений з роботи «як виключений з ВКП(б)». Заарештований 26 лютого 1939 р. 23 травня 1941 р. засуджений до 10 років позбавлення волі. Подальша доля невідома. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (23 березня 1936 р.), старший лейтенант державної безпеки (20 травня 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.).

Після реорганізації ОСВ у 1-й спецвідділ НКВС УРСР його очолювали: з 14 серпня 1938 р. до 15 вересня 1938 р. – А.Г.Назаренко, з 15 вересня 1938 р. до січня 1939 р. – А.Д.Славін¹⁵.

На Поділлі С. Альтзіцер пропрацював недовго і невдовзі повернувся до Харкова, але вже в центральний апарат ДПУ УСРР: з 23 квітня 1931 р. він помічник уповноваженого, а з 1 грудня того ж року – уповноважений судової групи особово-статистичного відділу. Окрім стандартного набору чеснот в атестації відзначалася недостатня грамотність, невитриманість у стосунках з керівництвом та відсутність навичок роботи в центральному апараті¹⁶.

Мабуть через ці вади 2 травня 1932 р. Альтзіцера призначили оперуповноваженим ОСВ Київського облвідділу ДПУ. В його атестації за 1933 р. зазначалося: «Роботу ОСВ знає дуже

добре по всім галузям. Є керівником 1 групи та заступником начальника ОСВ. До роботи, що виконує, відноситься з любов'ю та вимагає цього і від підлеглих, вміє підтримувати чекістську дисципліну та вимагати виконання роботи. Кмітливий, вміє орієнтуватися в обстановці. Виявляє ініціативу. Точний і швидкий у виконанні. Здатен навчати нові кадри по освовській (так в документі – Авт.) роботі. Має схильність до оперативної роботи, на яку бажає перейти»¹⁷.

Втім стати оперативником Альтзіцеру не вдалося, оскільки в 1935 р. вийшов наказ наркома внутрішніх справ СРСР Г.Г.Ягоди про заборону працювати в Головному управлінні державної безпеки безпартійним працівникам. 1 грудня 1935 р. Соломона Абрамовича перевели на посаду старшого інспектора ОСВ УДБ УНКВС Київської області без присвоєння йому спеціального

¹⁵ Славін Андрій Дмитрович (18.05.1904 – ?). Народився у м. Хвалинськ Саратовської губернії у родині священика. Росіянин. Освіта нижча: у 1914–1917 рр. навчався у 2-й чоловічій гімназії, м. Пенза; у 1917 – 1918 рр. – навчався в Олександрівській гімназії, Царицин – вийшов з 4-го класу; закінчив школу 2-го ступеню у 1922 р. Член ВКП(б) з 1926 р. У липні – серпні 1917 р. – ремонтний робітник на станції Кузнецьк, Саратовська губернія. З 1918 р. – доброволець 1-го об'єднаного революційного партизанського загону Черняка. У жовтні – грудні 1918 р. – лікувався після поранення в 5-му лазареті Царицина, 2-му Тульському лазареті, 7-му лазареті Саратова. У грудні 1918 р. – лютому 1919 р. – лікувався від висипного тифу та запалення легенів у залізничній лікарні міста Саратова. У червні 1919 р. – чорнороб на ст. Кавказька Владикавказької залізниці. У 1919–1920 рр. проживав з батьками у м. Олександрівськ Ставропольської губернії. Працював у повітовому комітеті КСМ м. Олександрівська (у червні 1920 р. – квітні 1921 р. – інструктор, у листопаді 1921 р. – червні 1923 р. – інструктор і секретар ударного осередку). У 1923–1924 рр. – завідувач політпросвіти Ставропольського міського КСМ. У лютому 1924 р. – листопаді 1925 р. – відповідальний секретар райкому КСМ, с. Виноділля Ставропольської округи. У 1920 – 1925 рр. у складі частин особливого призначення брав участь у придушенні антирадянських формувань. У 1925 р. – член правління комуни, с. Виноділля Ставропольської округи. У 1925–1928 рр. – викладач суспільних наук і заступник завідувача школи 2-го ступеню, с. Благодарне. У 1928–1929 рр. – завідувач школою, с. Паніно Шереметьєвського району Нижньогородської губернії. Працював у повпредстві ОДПУ по Нижньогородському краю (з 1 липня 1929 р. – практикант Секретного відділу (СВ), з 11 жовтня 1929 р. – помічник уповноваженого СВ, з 2 квітня 1930 р. – уповноважений 4-ї групи СВ, з 13 січня 1931 р. – уповноважений 1-го відділу ЕКУ, з 1 квітня 1931 р. – уповноважений 4-го відділу ЕКУ, з 1932 р. – начальник учбової частини 7-ї школи міліції та начальник стола начальницького складу, з 1 липня 1933 р. – старший інспектор ВК, з 1 березня 1933 р. – т.в.о. начальника 4-го відділку секретно-політичного відділу (СПВ), з 19 січня 1934 р. – начальник 4-го відділку СПВ). Працював в УНКВС Кіровського краю (з 17 грудня 1934 р. – співробітник для доручень, з 1 червня 1935 р. – оперативний секретар на правах начальника відділку, з 1 серпня 1935 р. – т.в.о. старшого інспектора керівного складу на правах начальника відділу, з 1 жовтня 1935 р. – інспектор інспекторської групи на правах начальника відділу). 1 травня 1937 р. відраджений до НКВС УРСР. З 25 травня 1937 р. – т.в.о. начальника 9-го (церковного) відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 1 жовтня 1937 р. – начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Полтавської області. 26 лютого 1938 р. відраджений до НКВС УРСР. З 27 березня 1938 р. – помічник начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 14 серпня 1938 р. до 31 грудня 1938 р. – в.о. заступника начальника 1-го Спецвідділу НКВС УРСР (з 15 вересня 1938 р. до 31 грудня 1938 р. – керував роботою відділу). З 31 грудня 1938 р. заступник начальника 4-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР. 20 лютого 1939 р. звільнений з НКВС «як виключений з партії». У 1940 р. викладав історію та конституцію в середній школі водників № 5 у місті Новоросійську. 15 серпня 1941 р. засуджений до 10 років позбавлення волі. Звання: лейтенант державної безпеки (7 квітня 1936 р.).

¹⁶ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2774, арк. 24

¹⁷ Там само, арк. 14.

звання ГУДБ. Тим дивнішим здається його призначення 1 червня 1936 р. тимчасово виконуючим обов'язки начальника ОСВ УДБ УНКВС Київської області, на якій він і пропрацював майже 3 роки, проте приставки «т.в.о.» так і не позбувся.

Одним з перших завдань, яке довелося розв'язувати С.А.Альтзіцеру на посаді начальника оперативно-статистичного відділку була реорганізація архівної роботи. Згідно до «Положення про порядок зберігання архівних матеріалів Головного Управління Державної Безпеки НКВС СРСР», затвердженому 27 липня 1936 р., на ОСВ поклалися наступні функції: організація зберігання архівних матеріалів у відділах ГУДБ НКВС за єдиним принципом зберігання архівних матеріалів; приймання та зберігання архівних матеріалів ГУДБ НКВС в архівах відділу; систематизація та технічне оформлення справ і документів; оперативно-технічна розробка архівних матеріалів і організація спеціальних кабінетів; організація особливого архіву з оброблених найважливіших у політичному та історичному відношенні документів; облік та виокремлення історичних документів; облік антирадянських і контрреволюційних документів і творів, що знаходяться в архівних справах; видавання архівних справ і довідок; керівництво роботою з систематизації і зберігання матеріалів у місцевих органах ГУДБ НКВС. Для прикладу діловодство ОСВ ГУДБ НКВС нараховувало 12 фондів: фонд № 1 – слідчі справи; фонд № 2 – агентурні справи; фонд № 3 – справи-формуляри; фонд № 4 – облікові матеріали (копії обвинувальних висновків по справам, переданих в інші органи, матеріали по обліку колишніх офіцерів, перебіжчиків і т.п.); фонд № 5 – особові справи колишніх таємних співробітників; фонд № 6 – особові справи колишніх співробітників ВЧК – ОДПУ – ГУДБ НКВС; фонд № 7 – накази, циркуляри та інструкції ВЧК – ОДПУ – ГУДБ НКВС; фонд № 8 – багатонакладні та друковані видання ВЧК – ОДПУ – ГУДБ НКВС (обвинувальні висновки, збірники слідчих матеріалів, оперативні зведення, довідки і т.п.); фонд № 9 – антирадянські друковані видання та рукописи (книги, журнали, газети, рукописи, листівки і т.п.); фонд № 10 – оперативне ді-

ловодство управлінь та відділів ВЧК – ОДПУ – ГУДБ НКВС (літерні справи, агентурне листування, контрольні-спостережні справи, справи по загальному керівництву (директиви, циркуляри, окремі вказівки), матеріали, що характеризують роботу підлеглих органів (доповіді з місць, акти обстеження), організаційні справи (плани робіт, протоколи оперативних нарад, акти про приймання та здавання справ), справи з оригіналами протоколів різних нарад і комісій); фонд № 11 – канцелярські справи відділів ГУДБ, які не містять оперативних матеріалів; фонд № 12 – цілком таємні і чекістські матеріали інших управлінь та відділів ГУДБ НКВС СРСР¹⁸. Відзначимо, що фонди №№ 1, 2, 3, 5, 6 знаходилися на персональному обліку, тобто агент проходив по картотечі під своїм власним прізвищем і під псевдо і т. п.

Наказом НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 р. була проведена суттєва реорганізація ГУДБ, зокрема обліково-статистичний відділ став називатися обліково-реєстраційним¹⁹. 25 грудня 1936 р. наказом НКВС СРСР № 00411 відділам ГУДБ НКВС з метою конспірації були надані номери, зокрема обліково-реєстраційний відділ отримав восьмий номер²⁰. У наркоматі внутрішніх справ УРСР відповідна нумерація була введена наказом НКВС УРСР № 001 від 2 січня 1937 р.²¹.

Саме співробітники 8-х відділів УДБ УНКВС і стали під час «Великого терору» своєрідними «обліковцями» масових убивств так званих ворогів народу, а їхні начальники були секретарями сумнозвісних особливих трійок НКВС. Незмінним секретарем судової трійки УНКВС по Київській області у 1937 – 1938 рр. і був С.А.Альтзіцер.

Масові операції передбачали проведення слідства у прискореному та спрощеному порядку. Особлива увага зверталась на необхідність виявлення всіх злочинних зв'язків арештованого. По закінченню слідства справа надсилалася на розгляд судової трійки при УНКВС. Перелік матеріалів, який надавався для додавання до справи, був стислий: «Ордер на арешт; протокол обшуку; вилучені під час обшуку матеріали, особисті документи, анкета арештованого, агентурно-обліковий матеріал, протокол допиту та

¹⁸ История формирования архива ВЧК // Архив ВЧК. Сборник документов / Отв. ред. В.Виноградов, А.Литвин, В.Христофоров. Сост. В.Виноградов, Н.Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – С. 35-36.

¹⁹ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник. Авторы сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 63.

²⁰ Там само. – С. 63–64.

²¹ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 2, арк. 2–3.

стислий обвинувальний вирок». Робота органу позасудового винесення вироків здійснювалася в будівлі обласного УНКВС (вул. Рози Люксембург), вироки оформлювалися в протоколах засідань, а потім надсилалися начальникам міжрайонних оперативних груп для виконання. До слідчих справ додавалися витяги з протоколів на кожного засудженого. Розстрілювали лише за вказівкою голови трійки, тобто начальника Управління НКВС Київської області. Підставою для розстрілу був завірений витяг з викладенням вироку у відношенні кожного засудженого та розпорядження голови трійки. Ці документи вручали особі, яка керувала розстрілами. В обласному УНКВС це були коменданти, в центрах так званих «кущів», де базувалися міжрайонні оперативні слідчі групи, – спеціально призначені співробітники НКВС²².

Про механізм роботи органу позасудового винесення вироку на Київщині в 1937-1938 роках дізнаємося з вуст самого Соломона Альтзіцера, який у якості свідка брав участь у судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського округу 24 лютого 1941 року у справі колишнього начальника УНКВС Київської області Олександра Долгушева: «Я являлся секретарем тройки. Отпечатанные протоколы заседаний тройки я сверял с повестками, на которых имелись резолюции председателя, т.е. начальника УНКВД. После этого протоколы сверялись прокурором и представителем обкома партии со своими отметками на повестках. Для чего повестки и протоколы мы относили им. Представитель обкома обычно проверку производил редко, а видя на протоколе подписи начальника УНКВД и прокурора, подписывал и сам.

Предписания коменданту на исполнение приговоров тройки писались после подписания протоколов членами тройки. Протоколы я подписывал, как секретарь тройки, на заседаниях присутствовал очень редко и фактически протокол там не вели, а печатали потом с повесток. В среднем на каждом заседании тройки рассматривали по 40-50 дел»²³.

Під час проведення так званої «куркульської операції» (з серпня 1937 року) в областях від міжрайонних оперативно-слідчих груп до 8-го відділу УДБ УНКВС повинна була надходити інформація про облік заарештованих у наступ-

ному порядку: слідчим справам надавалися обкладинки з централізованими номерами обласного УНКВС; у кожній оперативно-слідчій групі створювалася так звана «група техніки обліку» з 2-3 чоловік технічних працівників, на яких покладалася оформлення облікових матеріалів, абеткових карток – форма № 1 і карток справи – форма № 2. Відразу після проведення арешту оперативний співробітник УНКВС заповнював анкету заарештованого і визначав «забарвлення» справи. Після цього анкету передавали до групи техніки обліку, де видавалася обкладинка справи з наданим номером та заповнювалися облікові картки – абеткова картка форма № 1 у 3-х примірниках і картка справи форма № 2 в одному примірнику. У правому верхньому куті картки форма № 2 робився надпис: «Наказ НКВС СРСР № 00447» (або інші накази по проведенню масових операцій). Заповнені облікові картки терміново надходили до 8-го відділу УДБ УНКВС серією «К» з надписом: «Вручити негайно». Щоденно до 12 години дня оперативно-слідчі групи мали передавати до 8-го відділу УДБ УНКВС по телефону свідчення про кількість заарештованих за минулу добу з поділом на забарвлення, а також про кількість завершених справ для надання на особливу трійку НКВС. Для повного та точного обліку всіх заарештованих по операції - облікові матеріали у 8-ий відділок УДБ УНКВС повинні були висилатися не пізніше ніж у 24 години з часу проведеного арешту²⁴.

Чекістські підрозділи були не в змозі «переварити» величезну кількість арештованих. Незважаючи на суворі накази керівництва, співробітники відділів УДБ УНКВС під час проведення масових операцій не приділяли достатньої уваги питанням своєчасної реєстрації слідчих справ і обліку обвинувачуваних, а деякі з них встановили собі за правило реєструвати справи на обвинувачених через два – три тижні після арешту. Крім того, чекісти не встигали своєчасно здавати до комендатури і фінансового відділу вилучені під час обшуку коштовності і зброю, без чого справи на реєстрацію не приймалися. Все це призводило до того, що співробітники 8-го відділу часто не встигали належним чином оформлювати справи заарештованих. Так під час перевірки, здійсненої 15 серпня в

²² Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі 1919–1941. – Х.: Фоліо, 2003. – С. 245-246.

²³ ГДА СБУ, ф.5, спр. 38810, т. 6, арк. 516 зв.

²⁴ Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі 1919–1941. – Х.: Фоліо, 2003. – С. 274-275.

УНКВС по Харківській області було виявлено 243 заарештованих, справи яких не реєструвалися у 8-му відділі протягом 1–20 днів. Із них: по 3-му відділу – 174 заарештованих, по 4-му відділу – 44 заарештованих, по 5-му відділу УДБ – 8 заарештованих, по 6-му відділу – 14 заарештованих, і по апарату особливоуповноваженого – 3 заарештованих. Крім того, у процесі проведення слідства співробітники УНКВС по Харківській області самостійно об'єднували одиночні справи у групові, виокремлювали одинаків із групових справ, не повідомляючи про це 8-й відділ. Такі дії викликали надмірну плутанину в обліку, яка позбавляла можливості вести чіткий контроль за рухом справ і заарештованих²⁵. Схожа ситуація була по іншим областям УРСР.

До речі у травні 1937 р. С.А.Альтзіцер отримав 10 діб арешту «за незаконне утримання арештованого під вартою»²⁶. Однак це не завадило керівництву УНКВС по Київській області порушити восени 1937 р. клопотання про присвоєння Соломону Абрамовичу спеціального звання – лейтенанта державної безпеки. В його атестації, зокрема відзначалося: «Тов. Альтзіцер відданий, сумлінний працівник. Відмінно за своєю обліково-статистичну роботу. Бере найактивнішу участь в оперативно-слідчій роботі з розгрому контрреволюційного правого та шпигунсько-диверсійного підпілля. Провів величезну роботу з оформлення репресованих учасників різних контрреволюційних організацій»²⁷.

17 листопада 1937 р. великій групі співробітників НКВС УРСР були присвоєні спеціальні звання ГУДБ НКВС, втім прізвища Альтзіцера серед них не було²⁸. Слабкою втіхою стала нагорода від наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу І.М.Леплевського – фотоапарат «ФЕД» на честь XX роковин органів ВЧК-ДПУ-НКВС²⁹. Чергову спробу домогтися для Альтзіцера спецзвання здійснив навесні 1938 р. новий начальник УНКВС по Київській області Микола Федоров. Правда на від-

міну від попередника Миколи Шарова він пропонував присвоїти Альтзіцеру лише «молодшого лейтенанта державної безпеки»³⁰, але й ця спроба виявилася марною.

9 червня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 00362 була оголошена нова структура наркомату, згідно до якої 8-й (обліково-реєстраційний) відділ був виведений із управління державної безпеки та став самостійним оперативно-чекістським підрозділом – так званим 1-м спецвідділом³¹. В НКВС УРСР відповідна реорганізація фактично відбулася у серпні 1938 р.

10 грудня 1938 р. новий нарком внутрішніх справ СРСР Л.П.Берія підписав наказ про результати перевірки роботи 1-го Спецвідділу НКВС СРСР, в якому назвав основні прорахунки в його роботі. Ці недоліки за висловлюваннями дослідників Р.Ю.Подкура і В.В.Ченцова «показували основні напрямки роботи» 1-го спецвідділу в умовах «Великого терору»³² та були притаманні всім периферійним підрозділам:

– Зміни в контингентах агентури не вносилися до картотеки, через що вона лише на 70% заповнена архівним матеріалом і не можливо встановити кількість нині діючої агентури;

– Картотека з обліку агентурних розробок і справ формулярів знаходиться в хаотичному стані, внаслідок чого значна кількість контрреволюційних і шпигунських елементів не потрапляла на облік 1-го спецвідділу та оперативних відділів;

– Облік арештованих і контроль за строками ведення слідства знаходиться у повному безладі, справи значної кількості давно засуджених знаходяться в картотеці арештованих, реєстрація арештованих відбувається з великим запізненням;

– Статистика велася за застарілими статистичними формами, без достатньої політичної характеристики арештованих і репресованих, що дезорієнтувало подальший напрямок оперативної роботи;

²⁵ Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС... – С.256-257.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2774, арк. 54

²⁷ Там само, арк. 51.

²⁸ Наказ НКВС СРСР № 2226.

²⁹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2774, арк. 59.

³⁰ Там само, арк. 155.

³¹ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ.1917–1991. Справочник. / авт. сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М.: МФД, 2003 – С.66-69.

³² Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – С.32.

– Фактично була відсутня робота з оперативного розшуку, і по цій лінії 1-й Спецвідділ не керував і не контролював роботу органів НКВС і міліції на периферії;

– Провалена робота з розгляду заяв і скарг по справам засуджених, не взята на облік значна кількість заяв і листів, частина з яких втрачена;

– Не приділялася потрібна увага оперативно-тематичній розробці великих політичних справ, через що цінні в оперативному відношенні матеріали лежали на полицях;

– В хаотичному стані знаходився архів³³.

Нове керівництво НКВС СРСР приділило багато уваги налагодженню роботи 1-го спецвідділу, і в одному з листів нарком внутрішніх справ СРСР Л.П.Берія та його перший заступник В.М.Меркулов звітували Й.В.Сталіну: «нами в ряді органів НКВС спеціально виділеними бригадами була проведена перевірка постановки обліку заарештованих, засуджених, розстріляних, осіб, що проходять за свідченнями і т.п. За матеріалами обстеження нами прийняті

заходи для виправлення виявлених недоліків та налагодженню обліково-статистичної роботи в усіх Управліннях, відділах та органах НКВС»³⁴.

Відповідна перевірка пройшла і в УНКВС по Київській області. Наказом начальника УНКВС по Київській області капітана державної безпеки М.Д. Романчука³⁵ була створена спеціальна комісія для перегляду слідчих справ, які розглядалися на засіданнях особливої трійки УНКВС з метою виявлення тих слідчих справ, які згідно до циркуляру НКВС СРСР за № 189 від 21 вересня 1938 р. не підлягали розгляду на особливої трійці. Другий пункт цього циркуляру забороняв розглядати на засіданнях особливої трійки та виносити вироки по справам: а) фахівців високої кваліфікації – інженерів, професорів, лікарів; б) співробітників НКВС та військовослужбовців військ НКВС; в) військовослужбовців РСЧА та ВМФ моряків, яким були надані спеціальні звання (справи на військовослужбовців, які не мали спеціальних звань, розглядалися на трійках у звичайному порядку)³⁶.

³³ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / авт.-упоряд. С.Богунів, В.Золотарьов, Т.Рафальська, О.Радзивілл, Ю.Шаповал, – Київ: Либідь, 2009. – С.307–308.

³⁴ Осипов В.О. Тайная жизнь Михаила Шолохова. Документальная хроника без легенд. – М.: «Либерия» «Раритет», 1995. – С. 218–219.

³⁵ Романчук Микола Данилович (1908–1974). Народився у Києві. Українець. 3 квітня 1925 р. – чорнороб Київського коммунгоспу. 3 січня 1926 р. – кондуктор–вагоновожатий трамвайного парку у місті Києві. 3 вересня 1931 р. навчався на робітничому факультеті при Київському енергетичному інституті. 3 березня 1932 р. – технік-інструктор тресту «Всепромунілізація» (м. Київ). 3 січня 1933 р. – завідувач базою Укркоммунзбуту (м. Київ). 3 квітня 1933 р. – завідувач відділом постачання Розваніівського райвиконкому Київської області. 3 грудня 1933 р. – авіамоторист авіаційної частини № 2132. 3 грудня 1935 р. – завідувач відділом культури Київського обкому спілки початкової та середньої школи. 3 грудня 1936 р. – референт відділу постачання тресту, Київ. 3 жовтня 1937 р. – начальник політвідділу бурякорадгоспу Гребенківського району Київської області. 3 15 січня 1939 р. до 28 березня 1941 р. – начальник УНКВС Київської області. 3 червня 1941 р. – начальник загороджувального загону військ НКВС з охорони тилу Південно-Західного фронту. 3 вересня 1941 р. – начальник 40-го батальйону 5-ї саперної армії Південно-Західного фронту. 3 грудня 1941 р. – співробітник НКВС УРСР (м. Ворошиловград). 3 лютого 1942 р. – начальник оперативної групи ОВ НКВС 37-ї армії. 3 серпня 1942 р. – заступник начальника по кадрам Норильського комбінату НКВС. 3 29 листопада 1945 р. – заступник начальника по табору Управління будівництва № 2 НКВС. 3 лютого 1948 р. – начальник табірної відділку для військовополонених № 62 (м. Київ). 3 лютого 1951 р. – начальник промислової виправно-трудова колонії № 35 Управління виправно-трудова таборів і колоній УМВС Київської області. 3 квітня 1951 р. – начальник відділу кадрів Управління міліції УМДБ Київської області. 3 серпня 1951 р. – начальник відділу УМДБ Київської області. 3 березня 1953 р. – заступник начальника відділу УМВС Київської області. 3 травня 1954 р. – начальник господарського відділу УКДБ Київської області. 3 січня 1960 р. – пенсіонер. 3 червня 1960 р. – старший інспектор з кадрів поштової скриньки № 34 (м. Київ). 3 квітня 1961 р. – начальник відділу Київелектроприборопостзбуту. 3 серпня 1961 р. – пенсіонер. 3 листопада 1961 р. – старший інженер Київелектроприборопостзбуту. 3 липня 1963 р. – заступник начальника відділу Київського РНГ. 3 січня 1965 р. – старший інженер Київелектроприборопостзбуту. 3 червня 1966 р. – заступник начальника господарсько-розрахункового відділення мобілізації внутрішніх ресурсів. 3 травня 1967 р. – начальник відділу контори «Київспецмобтрестпостачання». 3 жовтня 1969 р. – пенсіонер. 3 лютого 1971 р. – агент інспекції Держстраху (м. Київ). 3 червня 1971 р. – інспектор в НДІ радіоелектроніки (м. Київ). 3 березня 1973 р. – пенсіонер у Києві. Звання: капітан державної безпеки (17.01.1939), підполковник державної безпеки (11.02.1943), полковник державної безпеки (24.03.1946). Нагороджений орденом Червоної Зірки (16.05.1945).

³⁶ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2774, т.1, арк. 12.

Головою комісії був призначений начальник 11-го (водного) відділу УНКВС старший лейтенант державної безпеки М.А.Ламекін³⁷, членами – т.в.о. начальника економічного відділу молодший лейтенант державної безпеки Корофелов і інспектор при начальнику УНКВС молодший лейтенант державної безпеки Купирін³⁸. Комісія перевірила всі протоколи та повістки засідань трійки, порівняла їх зі слідчими справами та встановила, що колишнім начальником УНКВС по Київській області О.Р. Долгушевим всупереч циркуляру була пропущена через засідання трійки велика група спеціалістів. Ми подаємо список цих спеціалістів, згрупувавши їх по співробітникам НКВС, які доповідали їхні справи на засіданнях трійки.

Заступник начальника 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Київської області лейтенант державної безпеки Мирон Маркович Акимов-Егидес³⁹ доповідав справу Льва Яковича Машкевича – керівника групи планування при Держплані УРСР з вищою освітою;

М. М. Акимов-Егидес

³⁷ Ламекін Микола Андрійович (1894 - ?). Народився у селищі Калинівка Кадіївського району Донецької області. Росіянин. Член ВКП(б) з 1930 р. Освіта середня: закінчив гімназію, 1 курс інституту, вищу прикордонну школу ОДПУ. У 1909–1918 рр. давав приватні уроки (м. Бахмут). У 1918 р. – студент і продавець кооперації (м.Одеса). У 1919 р. – агітатор і організатор комуністичних осередків на підприємствах Слобідського районного партійного комітету. У 1919 р. потрапив у полон до махновців, проте втік через два тижні. У 1919–1920 рр. – учасник Одеського підпілля. Два тижні перебував у одеській в'язниці за агітацію. Працював сторожем одеських автомобільних майстерень. У 1920 р. – комісар продовольчого загону в Одеській губернії; комісар загону Одеської губ. ЧК по боротьбі з бандитизмом у Вознесенському та інших повітах губернії. У 1920–1921 рр. – секретар районного парткому ВКП(б) (м. Одеса). У 1921–1922 рр. – оперативний звідник, уповноважений по боротьбі з бандитизмом, уповноважений з контрреволюції Подільської губ. ЧК. У 1922–1923 рр. – уповноважений контррозвідувального відділку та т.в.о. начальника Ольгопільського повітового відділку ДПУ. У 1923 р. – начальник Ямпільського повітового відділку ДПУ. У 1923 р. – уповноважений контррозвідувального відділку та заступник начальника Тульчинського окружного відділку ДПУ. У 1923–1924 рр. – начальник прикордонної частини Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ (Гусятин, Сатанів). У 1924–1926 рр. – комендант прикордонної частини та уповноважений з прикордонної роботи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ. У 1926–1929 рр. – уповноважений та старший уповноважений Прилуцького окрвідділу ДПУ. У 1928 – 1929 рр. – уповноважений секретного та контррозвідувального відділків Криворізького окрвідділу ДПУ. У 1929–1930 рр. – курсант вищої школи ОДПУ у Москві. У 1930–1934 рр. – уповноважений і оперуповноважений повпредства ОДПУ Східно-Сибірського краю (м. Іркутськ). З 1934 р. – оперуповноважений особливого відділу ГУДБ НКВС 6-го корпусу (м. Одеса). З 1936 р. – оперуповноважений транспортного відділу УДБ УНКВС Одеської області. З 27 вересня 1937 р. – помічник начальника портового відділку XI-го (водного) відділу УДБ УНКВС Одеської області. З 07.05.1938 – помічник начальника особливого відділу ГУДБ НКВС 51-ї стрілецької дивізії (м. Одеса). З 28.08.1938 р. – начальник XI (водного) відділу УДБ УНКВС Київської області. З 1939 р. – начальник слідчої частини УНКВС Київської області. Подальша доля невідома. Звання: старший лейтенант державної безпеки (22.03.1936). Член ВКП(б) з 1918 р.

³⁸ Купирін Костянтин Дмитрович (1906 – ?). Народився у с. Леніно Хворостянського району Воронежської області. Росіянин. З робітників. Освіта нижча. У 1921 – 1922 рр. служив у РСЧА. У 1935-1938 рр. – співробітник в УНКВС Курської області. У 1939 – інспектор при начальнику УНКВС по Київській області. У 07.1939 – 12.1939 рр. – начальник 1-го спецвідділу УНКВС Київської області. Молодший лейтенант державної безпеки (23.02.1936). Подальша доля невідома.

³⁹ Акимов-Егидес Мирон Маркович (1903 – 01.10.1941). Народився у м. Біла Церква Київської губернії в родині службовця. Єврей. Член ВКП(б) з 1924 р. В ЧК з 1921 р. У 1924 – 1932 рр. працював у Подільському губвідділі ДПУ – Вінницькому окрвідділі ДПУ – Вінницькому оперсекторі ДПУ помічником уповноваженого контррозвідувального та особливого відділів. У 1932 – 1934 рр. – уповноважений секретно-політичного відділу Київського облвідділу ДПУ. З 16 липня 1934 р. – уповноважений 2-го відділку СПВ УДБ НКВС УРСР. До 29 червня 1938 р. – помічник начальника відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. 29 червня 1938 р. відряджений до УНКВС Полтавської області. З осені 1938 р. співробітник 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області. У 1939 р. – начальник 2-го відділу УНКВС Київської області. У 1941 р. – заступник начальника 3-го відділу УНКВС Київської області. Загинув в бою біля хутора Кулябівка Яготинського району Київської області. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (09.01.1936), лейтенант державної безпеки (17.11.1937), старший лейтенант державної безпеки (19.05.1939).

Співробітник Дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці Алексеев доповідав справу головного лікаря сухотного санаторію у м. Трипілля Обухівського району);

Начальник відділку 3-го (контррозвідувального) відділу молодший лейтенант державної безпеки Іван Миколайович Жутів доповідав дві справи: Альфреда Алузіовича Грейжи – наукового співробітника дослідної сільськогосподарської станції та Теодора Христофоровича Жарова – стоматолога-протезиста 2-го сухотного санаторію Києва;

Співробітник 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області Кагарний доповідав справу Миколи Нестеровича Кочнева-Кравця – консультанта радіоклубу з вищою освітою;

Начальник 2-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області сержант державної безпеки Ілля Наумович Клейман⁴⁰ доповів чотири справи: Василя Павловича Капіноса – інженера-будівельника з вищою освітою (в повісті «технік – будівельник без повного роду занять»; Володимира Олександровича Кикеця – доцента індустріального інституту; Августа Варфоломійовича Пилекойса – співробітника

планового відділу Держплану УРСР з незакінченою вищою освітою, Олександра Костянтиновича Пирошкова – геолога-маркшейдера розвідувального тресту;

Співробітник річкового відділу НКВС УРСР молодший лейтенант державної безпеки Іван Миколайович Князев доповів дві справи: Миколи Гавриловича Макаренка – начальника пошукової партії служби шляху з незакінченою вищою освітою та Фроїма Шмулевича Туровецького – економіста обласної просвіти з вищою освітою;

Оперуповноважений ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці на ст. Київ сержант державної безпеки Іван Сидорович Корнюшков доповідав дві справи: Григорія Федоровича Гриця – архітектора Київського Радтранспроєкту та Анатолія Адамовича Кукчинського – інженера-будівельника тресту «Укрбудшлях»;

І. Н. Клейман

⁴⁰ Клейман Ілля Наумович (22.01.1907 – 09.1941). Народився у с. Кирносівка Брацлавського повіту Подільської губернії. Єврей. Член ВКП(б) з травня 1926 р. В ДПУ з травня 1931 р. 3 лютого 1931 р. – помічник уповноваженого Грушківського райапарату Вінницької оперсектора ДПУ. 3 липня 1932 р. – уповноважений економічного відділку Грушківського райапарату ДПУ (Вінницька область). 3 квітня 1933 р. – заступник начальника політвідділу у роботі ДПУ Березанської МТС (Київська область). 3 лютого 1934 р. – начальник Березанського райвідділка ДПУ. Працював в особливому відділі УНКВС Київської області (уповноважений, оперуповноважений, помічник начальника відділку, до 19 червня 1938 р. – т.в.о. начальника відділку). Працював в 3-му відділі УНКВС Київської області (з 19 червня 1938 р. – начальник 2-го відділку, до вересня 1941 р. – заступник начальника відділу) Загинув в бою біля села Нова Басань Чернігівської області. Звання: сержант державної безпеки (09.02.1936), лейтенант державної безпеки.

⁴¹ Лосев Євген Дмитрович (24.12.1904 – ?). Народився у передмісті Києва Слободка у родині каменяра (батько помер у 1905 р., мати у 1920 р.). Росіянин. Член ВКП(б) з липня 1931 р. У 1916 р. закінчив 2-х класне міське училище у Києві. 3 серпня 1917 р. – учень слюсаря на фабриці медичних інструментів у місті Києві. 3 вересня 1918 р. безробітний. У листопаді 1918 р. – грудні 1924 р. – продармієць, червоноармієць, помічник командира взводу 42-го кавалерійського полку 7 кавалерійської дивізії. У січні 1925 р. – серпні 1926 р. – стрілець, командир відділку загону особливого призначення ДПУ у Києві. 3 вересня 1926 р. – фельд'єгер Київського окрвідділу ДПУ. 3 жовтня 1929 р. – районний уповноважений Київського окрвідділу ДПУ у м. Бровари. 3 09.1930 р. – оперуповноважений Київського оперсектора ДПУ у Бородянському районі. 3 1 січня 1933 р. – районний уповноважений Київського облвідділу ДПУ у Бородянському районі. 3 22 липня 1933 р. – начальник райвідділу НКВС району імені Петровського Київської області. 3 25 травня 1935 р. – начальник Радомишльського райвідділу НКВС Київської області. 3 липня 1937 р. – т.в.о. начальника 4-го відділку 4 відділу УДБ УНКВС Київської області. 3 16 червня 1938 р. – начальник відділку 4 відділу УДБ УНКВС Київської області. 3 1 травня 1937 р. – заступник начальника 2 відділу УДБ УНКВС Київської області. 3 січня 1940 р. – заступник начальника слідчої частини УНКВС Рівненської області. 3 28 квітня 1941 р. – т.в.о. начальника УНКДБ Рівненської області. 14 серпня 1942 р. виключений зі списків особового складу як такий, що зник безвісти на фронті. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (09.02.1936), лейтенант державної безпеки, старший лейтенант державної безпеки (28.04.1941). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14.08.1938), медаллю XX років РСЧА (1939).

Начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області молодший лейтенант державної безпеки Євген Дмитрович Лосєв⁴¹ доповів справу Петра Івановича Дицяка – дільничного агронома Броварського району з вищою освітою;

О. Н. Немировський

Помічник начальника 2-го відділку 3 відділу УДБ УНКВС Київської області лейтенант державної безпеки Олександр Наумович Немировський⁴² доповідав шість справ: Станіслава Антоновича Закржевського – агронома Наркомзему УРСР Білоцерківської сортової дільниці, Михайла Івановича Карського – викладача медичного інституту, Михайла Гавриловича Кузьменка – інженера заводу млинарських машин імені Дзержинського; Гаврила Петровича Пичугіна – стоматолога з вищою освітою (в повістці «без певних занять»), Станіслава Йосифовича Прабія – капітана РСЧА начальника військово-

навчальної частини Київського індустріального інституту, Олександра Йосифовича Прошковського – хіміка-фармацевта Уманської аналітичної лабораторії з вищою освітою;

Співробітник 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області сержант державної безпеки Олексій Борисович Максютенко доповідав 3 справи: Михайла Максимовича Жебруна – викладач математики педагогічного інституту, Олександра Васильовича Смирнова – завідувача учбовою частиною медичного училища з вищою освітою, Володимир Вікторовича Чирвинського – завідувача учбовою частиною Київського обласного інституту масового заочного навчання при ЦК КП(б)У з вищою освітою;

Співробітник ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці Михєєв доповів справу Василя Максимовича Груля – інженера-технолога планового відділу Південно-Західної залізниці;

Начальник відділку 3-го відділу 3-го (транспортного) Управління НКВС УРСР Костянтин Тимофійович Положинський⁴³ доповів справу Василя Миколайовича Комарова – інженера цивільного повітряного флоту;

Співробітник 6-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР сержант державної безпеки Семен

⁴² Немировський Олександр Наумович (1896 – ?). Народився у Херсоні в родині службовця. Єврей. Кандидат у члени ВКП(б) з 1932 р. В ЧК-ДПУ у 1919–1923 рр. У ДПУ з 1928 р. У 15 лютого 1931 р. – 23 квітня 1934 р. – уповноважений секретно-політичних відділків Волноваського, Краснолиманського, Лисичанського райвідділів ДПУ УСРР. 22 червня 1939 р. звільнений з посади помічника начальника 2-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області. Лейтенант державної безпеки (23.03.1936).

⁴³ Положинський Костянтин Тимофійович (1905 – 12.1976). Народився у Миколаєві в родині робітника. Українець. Член ВКП(б) з лютого 1939 р. Закінчив 2 класи чоловічої гімназії у Миколаєві. 3 січня 1921 р. – чорнороб місцевого складу коммунгоспу у м. Олешки Одеської губернії. 3 квітня 1923 р. – чорнороб на млині сільськогосподарського товариства, Станіслав Херсонської округи. 3 січня 1924 р. – завідувач політпросвітою ЛКСМУ в Херсоні. 3 липня 1924 р. – тракторист ради «Чорний маяк» у м. Бериславі Херсонської округи. 3 вересня 1926 р. – помічник уповноваженого Херсонського окрвідділу ДПУ. У вересні 1927 р. – квітні 1934 р. – червоноармієць, помічник уповноваженого, уповноважений 26-го Одеського прикордонного загону. У квітні 1934 р. – серпні 1938 р. – уповноважений, старший уповноважений 21-го Ямпільського прикордонного загону ДПУ. 3 серпня 1938 р. – в.о. начальника відділку 3 відділу 3 Управління НКВС УРСР. 3 жовтня 1938 р. – в.о. начальника 3 відділку Транспортного управління НКВС УРСР. 3 11 квітня 1939 р. – начальник 3 відділку Транспортного управління НКВС УРСР. 3 28 березня 1941 р. – начальник УНКВС Ворошиловградської області. 3 26 серпня 1941 р. по березень 1946 р. – начальник Транспортного відділу НКВС Південно-Донецької залізниці (Грозний, Баку, Москва, Червоний Лиман, Старобельськ). 3 квітня 1946 р. – співробітник МДБ УРСР. 14 березня 1953 р. звільнений з посади начальника 3 відділу 5 управління МДБ УРСР. Звільнений з органів держбезпеки 14 березня 1952 р. 3 жовтня 1952 р. – пенсіонер, Проживав у Києві. Звання: старший лейтенант, старший лейтенант державної безпеки (23.04.1939), майор державної безпеки (11.02.1943), підполковник державної безпеки, полковник державної безпеки (06.07.1945). Нагороджений: орден Леніна (23.05.1952), орден Червоного Прапора (06.11.1946), орден Вітчизняної війни 1-го ступеню (10.04.1945), орден Вітчизняної війни 1-го ступеню (29.07.1945), орден Червоної Зірки (08.03.1944), орден Червоної Зірки (03.11.1944), 7 медалей, знак «Заслужений працівник НКВС» (04.02.1942).

Борисович Ратнер⁴⁴ доповів справу Георгія Мартирмеровича Бروفельда – викладача математики Київського військового училища з вищою освітою;

Співробітник 6 відділу УДБ УНКВС Київської області Піня Шулимович Табакман⁴⁵ доповідав 7 справ: Михайла Семеновича Брантмана – лектора обласного будинку агітації та пропаганди з вищою освітою, Володимира Антоновича Бриля – зоотехніка тваринного господарства з вищою освітою (в повістці «завідувач племінним господарством»), Олександра Георгійовича Булубака – економіста-плановика Укрпромсоюзкону з вищою освітою, Василя Семеновича Дорогого – інженера заводу імені Артема, Миколи Степановича Милоповського – інженера-референта Головної металеві промисловості, Івана Карповича Уса – старшого агронома радгоспу «XIII років Жовтня» Буцького району з вищою освітою, Миколи Вільгельмовича Шульца – референта Київського облметалтресту з вищою освітою;

Помічник оперуповноваженого 4-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР Михайло Абрамович Точилкін⁴⁶ доповів справу Юрія Миколайо-

вича Масютіна – наукового співробітника Академії Наук УРСР;

Співробітник 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області сержант державної безпеки Леонід Никанорович Трешов доповів три справи: Володимира Оскаровича Безина – інженера цукрового заводу, Адольфа Васильовича Кречмера – інженера заводу «Більшовик»; Сергія Марковича Погребинського – старшого інженера будівельного управління Київської міськради;

Начальник відділку 3 відділу УДБ УНКВС Київської області сержант державної безпеки Максим Абрамович Храпинський⁴⁷ доповів справу Михайла Івановича Лисовського – завідувача шкіряного-венеричного диспансеру імені Петровського;

М. А. Храпинський

⁴⁴ *Ратнер Семен Борисович* (1908 - 1946). Народився в Полтаві в робітничій родині. Єврей. Освіта нижча. Член ВКП (б) з 1939 р. В ДПУ з 1932 р. У серпні 1937 р. – липні 1938 рр. – помічник оперуповноваженого та оперуповноваженого 4-го відділу УДБ УНКВС Харківської області. З липня 1938 р. – прикомандирований до 6-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР. З 1939 р. – начальник 2 відділку 3 відділу Економічного управління УНКВС Харківської області. У 1941 р. – начальник Валківського РВ НКВС Харківської області. У 1941 р. потрапив у полон і став співпрацювати з гестапо. 17 вересня 1945 р. заарештований. 29 червня 1946 р. ВТ військ НКВС по Харківській області по ст. 54-16 КК УРСР засуджений на смерть. Страчений. Звання: сержант державної безпеки (23.02.1936), молодший лейтенант державної безпеки. Член ВКП(б) з 1939 р.

⁴⁵ *Табакман Піня Шулимович* (09.04.1913 - ?). Народився у м. Станіславчик Подільської губернії. Єврей. У 1938 – 1939 рр. – співробітник 6 відділу УНКВС Київської області. Старший уповноважений особливого відділу НКВС 3-ї дивізії протиповітряної оборони Південно-Західного фронту. Пропає безвісти на фронті 1 жовтня 1941 р. Сержант державної безпеки (31.05.1939).

⁴⁶ *Точилкін Михайло Абрамович* (1914 - ?). Народився в колонії Ново-Вітебськ Херсонського повіту Херсонської губернії. Єврей. Член ВКП(б) з 1942 р. У вересні 1936 р. закінчив 2 курси Гірничого інституту, у м. Кривий Ріг. З вересня 1936 р. - співробітник Криворізького міськвідділу НКВС. З січня 1937 р. – курсант школи ГУДБ НКВС, Київ. З жовтня 1937 р. – помічник оперуповноваженого 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ НКВС УРСР. З травня 1939 р. – слідчий, а з березня 1941 р. – помічник начальника Слідчої частини НКВС УРСР. З вересня 1941 р. - помічник начальника особливої інспекції НКВС УРСР. З вересня 1943 р. – начальник відділку Слідчого відділу УНКДБ по Сталінській області. У 1944–1951 рр. – заступник начальника і начальник слідчого відділу УНКДБ – УМДБ Запорізької області. З лютого 1951 р. заступник начальника Управління міліції по Запорізькій області (працював у червні 1955 р.). Звання: сержант державної безпеки (21.02.1938). Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки (10.04.1945), медаллю «За відвагу».

⁴⁷ *Храпинський Максим Абрамович* (23.11.1906 – 10.01.1942). Народився у м. Липовець Київської губернії. Єврей. До 19 вересня 1938 р. – начальник Лисянського райвідділу НКВС Київської області. З 19 вересня 1938 р. – начальник відділку 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС Київської області. У 1942 р. – начальник особливого відділу НКВС 1-ї лижної бригади Карельського фронту. Загинув під м. Лісова Біржа Медвежегорського району Карельської АРСР. Звання: сержант державної безпеки (09.02.1936), молодший лейтенант державної безпеки.

Співробітник ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці молодший лейтенант державної безпеки Ципіс доповів справу Ігната Францовича Шостаківського – механіка-відновлювача. Співробітник 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС Київської області сержант державної безпеки Михайло Якович Шатохін доповів дві справи: Андрія Івановича Довгалюка – завідувача терапевтичним відділком районної лікарні та Ричарда Генріховича Страха – агронома Пустоварівського цукрового заводу з вищою освітою;

Начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області молодший лейтенант державної безпеки Рафаїл Пінхусович Шехман⁴⁸ доповів справу Миколи Трохимовича Бурлакова – інженера цукрового заводу (в повістці «старший виробничий майстер»)⁴⁹.

В іншому висновку члени комісії обвинувачили О.Р.Долгушева в тому, що він «засудив за першою категорією співробітників НКВС – 25 чоловік і спеціалістів різних категорій – 5 чоловік... Характерно, що в повістках за якими Долгушевим виносилися рішення – по першій категорії, його же рукою викреслені з повісток слова, в яких указувалася робота в органах НКВС арештованих»⁵⁰. Слід відзначити, що у

вище згаданому акті немає жодної згадки про службу засуджених в НКВС. Отже незрозуміло чи мова йде про ще один акт, чи вище згадані засуджені мали якесь відношення до НКВС. Як би там не було, але цапом-відбувайлом зробили виключно Долгушева.

У квітні 1939 р. Альтзіцера нарешті прийняли кандидатом у члени ВКП(б). Втім омріяний партійний квиток кар'єрного росту йому не приніс – спецзвання він не отримав і на посаді не затвердили. 1 травня 1939 р. новим начальником 1-го спецвідділу призначили Г.С.Шлепченка⁵¹. Соломона Абрамовича 1 червня 1939 р. перевели на посаду начальника 1-го відділку 1-го спецвідділу УНКВС по Київській області, а 4 липня 1939 р. звільнили з органів взагалі «через неможливість подальшого використання».

Г. С. Шлепченко

⁴⁸ *Шехтман (Шехман) Рафаїл Пінхусович* (1904 -?). Народився в Сімферополі. Єврей. Освіта середня. В ЧК з 1920. У 1935–1936 рр. служив в УДБ НКВС УСРР. 09.12.1938 р. призначений т.в.о. начальника відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС по Київській області з посади помічника начальника відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС по Київській області. З 15.08.1942 р. – начальник Особливого відділу НКВС 35-ї дивізії військ НКВС. На 01.1943 р. на Південному фронті. На 01.1946 р. – начальник ВКР СМЕРШ 35-ї конвойної дивізії військ НКВС. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (09.01.1936), підполковник державної безпеки (на 10.1944). Член ВКП(б) з 1932 р. Нагороджений: орденом Леніна (10.12.1945), орденом Червоного Прапора (15.01.1945), орденом Червоної Зірки (28.01.1943), орденом Червоної Зірки (20.10.1944).

⁴⁹ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2774, т. 2, арк. 4-8.

⁵⁰Там само, арк. 12-13.

⁵¹*Шлепченко Георгій Семенович* (1898 – ?). Народився в с. Олександрівка (нині Кадіївський район Донецької області) в родині торговця. Єврей. Освіта нижча (брав приватні уроки у єврейського вчителя). З 15 січня 1927 р. – таємний помічник уповноваженого Луганського окрвідділу ДПУ. З 1 квітня 1928 р. – таємний уповноважений Луганського окрвідділу ДПУ. З 15 вересня 1930 р. – уповноважений Луганського міськвідділу ДПУ. З 25 лютого 1932 р. – уповноважений ОВ Житомирського міськвідділу ДПУ. З 15 червня 1935 р. – оперуповноважений ОВ УДБ Коростенського окрвідділу НКВС. З 1935 р. – оперуповноважений ОВ ГУДБ НКВС 45-ї авіаційної бригади Житомирського окрвідділу НКВС. З 26 листопада 1936 р. – оперуповноважений ОВ ГУДБ НКВС 2-го кавалерійського корпусу Житомирського окрвідділу НКВС. З 1 квітня 1937 р. – помічник начальника ОВ ГУДБ НКВС 2 кавалерійського корпусу. З 1 червня 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області. З 1 травня 1939 р. – начальник 1-го спецвідділу УНКВС Київської області. З 1 червня 1940 р. – т.в.о. заступника начальника 2-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Київської області. З 1 серпня 1940 р. – начальник секретаріату УНКВС Київської області. З 12 квітня 1941 р. – начальник секретаріату УНКДБ Київської області. 28 квітня 1942 р. прибув з НКВС Казахської РСР та зарахований у резерв по посаді начальника секретаріату УНКВС з прикомандируванням до опергрупи УНКВС Дніпропетровської області. Подальша доля невідома. Звання: лейтенант державної безпеки (9 лютого 1936 р.); старший лейтенант державної безпеки (7 січня 1940 р.).

Головною причиною звільнення Альтзіцера були зовсім не службові порушення, а родинні зв'язки, яких він, до речі, ніколи не приховував, під час проведення численних перевірок. По-перше, згадали про померлого у 1935 р. батька, точніше про його вугільний склад та про зв'язки з громадянами США. «Американську допомогу» Соломон Альтзіцер пояснював так: «У продовольчо-кризовий період 1933 р., коли ми не мали достатньої можливості допомагати батьку, оскільки всі ми жили у Харкові, а він у м. Запоріжжі (зі слів батька) він кілька разів отримував матеріальну допомогу з Америки, від його сина (нам він не рідний брат, від першої дружини батька), як продовольчими посилками так і невеликими грошовими переводами. З 1934 р., коли стан відновився, він, отримуючи від нас підтримку, з Америки більше нічого не отримував»⁵².

Закидали Соломону Абрамовичу і численних родичів, які виїхали до США ще перед Першою світовою війною і про існування яких він завжди повідомляв в документах і тому обурювався: «Вважаю за необхідне додати, що нас проживає в СРСР братів і сестер, як рідних так і двоюрідних, понад 20 чоловік. Ніхто не репресований. Серед нас члени і кандидати партії, комсомольці, лікарі та інженери та інші фахівці, і ні на кому не відбився стан батьків»⁵³. Слід зауважити, що молодший брат Альтзіцера, Мойсей Абрамович⁵⁴, продовжував роботу в НКВС незважаючи на «сімейний компромат».

Дуже хотілося повернутися до роботи в органах держбезпеки і Соломону Абрамовичу, і кінець-кінцем в апараті НКВС йому заявили, що справжня причина не в родичах, а в причетності до фальсифікації протоколів трійки. В своєму черговому листі до начальника УНКВС по Київській області М. Романчука Альтзіцер писав: «Когда мне об этом было объявлено, я буквально окаменел. Как можно фиксировать то, чего не было и не могло быть. Категорически отрицаю это обвинение, я считаю, что Вас, товарищ КАПИТАН, неверно и нечестно информировали. Как я мог фальсифицировать повестки, когда я их не писал. Больше того – протокола с повесток я не писал. Повестки писались работниками, которые вели эти дела или же докладчиками, которые докладывали дела на заседаниях Тройки. Эти повестки утверждались соответствующими начальниками отделов. Кроме того, дела на сотрудников докладывались исключительно Наркоматом и повестки писались в Наркомате. Все дела Наркомата без исключения представлялись на Тройку при списке, утверждённом Наркомом. Моя работа заключалась в том, что я созывал на указанный мне час заседание, после заседания давал повестки и дела дикторам / специально выделенным работникам Облуправления, которые диктовали машинисткам протокол, на основе материалов повестки и дела/. После отпечатывания протокола я проверял меру наказания и выписывал документы на реализацию решений Тройки. Никаких

⁵²ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2774, арк. 96.

⁵³Там само, арк. 97.

⁵⁴*Альтзіцер Мойсей Абрамович* (1905 - ?). Народився в Олександрівську Катеринославської губернії в родині міщанина. Єврей. В ДПУ з 1933 р. У 1933–1935 рр. – помічник оперуповноваженого ДТВ ДПУ / ГУДБ НКВС Південної залізниці, станція Харків. З 1935 р. – оперуповноважений Транспортного відділу УДБ УНКВС Харківської області. З вересня 1937 р. – оперуповноважений ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці, Харків. У 1938–1939 рр. – старший інспектор, начальник групи Дорожньо-транспортного відділу приймання та звільнення Управління Південної залізниці, Харків. У вересні – листопаді 1939 р. – старший оперуповноважений Особливого відділу НКВС табору військовополонених поляків, Путивль, Сумської області. У 1939–1941 рр. – заступник начальника 3-го відділку 2-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС / УНКДБ по Харківській області. У 1941–1942 рр. – заступник начальника 2-го відділку секретно-політичного відділу УДБ УНКВС по Харківській області, Куп'янськ. У 1942–1943 рр. – в резерві Відділу кадрів НКВС УРСР, Грозний. У лютому-березні 1943 р. – в резерві Відділу кадрів НКВС УРСР, м. Калач Воронезької області. У квітні-жовтні 1943 р. – заступник начальника відділку секретно-політичного відділу УНКВС по Харківській області. У 1943–1945 рр. – начальник 3-го відділку 2-го відділу УНКВС по Харківській області. У 1945–1946 рр. – начальник 5-го відділку 2-го відділу УНКДБ по Харківській області. У 1946–1947 рр. – начальник 7-го відділку 2-го відділу УНКДБ по Харківській області. У 1947–1948 рр. – заступник начальника інспекції УМДБ Харківської області. У 1948–1949 рр. – заступник начальника 2-го відділку 5-го відділу УНКДБ по Харківській області. 18 липня 1950 р. – звільнений з органів. Подальша доля невідома.

исправлений я лично не делал ни в протоколе, ни в повестках. Кроме того, ведь никто никогда не говорил со мной по этому вопросу, ведь повестки по этим делам имеются и можно убедиться, кто их писал... Я заверяю Вас словом коммуниста, что я не заслужил такого решения в отношении себя, что подтверждается моей долголетней работой честного и преданного работника»⁵⁵.

Як довго боровся за своє «чесне ім'я» секретар особливої трійки при Київському управлінні НКВС Соломон Альтзіцер, який не лише справно готував документи для позасудового

репресивного органу, а й безпосередньо брав участь у страті «контрреволюційного елементу» і особистим підписом «констатував смерть» ворогів народу, з'ясувати важко. Останній документ в особовій справі С. А. Альтзіцера датований 10 грудням 1939 року.

«Мавр виконав свою роботу, мавр може йти» – крилатий вислів німецького поета Фрідріха Шиллера, як найкраще підсумовує службову кар'єру Соломона Альтзіцера в радянських органах державної безпеки доби «Великого терору».

References

1. Amons A.I. Bykivnyans'ka trahediya. Dokumenty ta materialy. – K.: Ukr. Tsentr dukhovnoyi kul'tury, 2006. – 559 s.
2. Bilokin' S.I. Masovyy teror yak zasib derzhavnogo upravlinnya v SRSR (1917 – 1941 rr.). Dzhereloznavche doslidzhennya. – K., Kyivsk'e naukove tovarystvo im. Petra Mohyly, 1999. – 446 s.
3. Velykyy teror v Ukraini. «Kurkul'ska operatsiya» 1937 -1938 rr. U 2-kh chastynakh / Uporyad. S.Kokin, M.Yunhe. – K., Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2010. – Ch II. – 598 s.;
4. Orhany derzhavnoyi bezpeky Kyivshchyny (1917 – 2008) u fotohrafyakh ta dokumentakh. – K.: «Drukarnya Diaprynt», 2008. – 504 s.;
5. Sosny zamist' obeliskiv. Bilotserkivs'kyi martyroloh/ Uporyad. V.O.Kolomiyets'. – Bila Tserkva, Bilotserkivs'ke dobrovil'ne tovarystvo nezakonno represovanykh, TOV Bilotserkivdruk, 2015. – 712 s.
6. Ukraina v dobu «Velykoho teroru»: 1936-1938 roky / avt. uporyad. S.Bohunov, V.Zolotar'ov, T.Rafal's'ka, O.Radzyvill, Yu.Shapoval - Kyiv: Lybid', 2009. – S. 504-527.
7. Hrazhdanskaya voyna y voennaya ynterventsyya v SSSR: Entsyklopedyya. – M.: Sov. Entsyklopedyya, 1983. - S.160.
8. Ystoryya formirovaniya arkhyva VChK // Arkhyv VChK. Sbornyk dokumentov / Otv. red. V.Vynohradov, A.Lytvyn, V.Khrystoforov. Sost. V.Vynohradov, N.Peremyslennykova. – M.: Kuchkovo pole, 2007. - S. 35-36.
9. Lubyanka: Orhany VChK-OHPU-NKVD-NK·NB-MHB-MVD-K·NB. 1917–1991. Spravochnyk. Avtory sost. A.Y.Kokuryin, N.V.Petrov. – M.: MFD, 2003. – S. 63.
10. Zolotar'ov V.A. ChK-DPU-NKVS na Kharkivshchyni: lyudy ta doli 1919 – 1941. – Kh.: Folio, 2003. – S. 245-246.
11. Podkur R., Chentsov V. Dokumenty orhanov hosudarstvennoy bezopasnosty USSR 1920 – 1930-kh hodov: ystochnykovedcheskyi analiz. – Ternopol', 2010. - S.32.
12. Osypov V.O. Taynaya zhyzn' Mykhayla Sholokhova. Dokumental'naya khronyka bez lehend. - M.: «Lyberya» «Rarytet», 1995. - S. 218 - 219.

⁵⁵ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2774, т. 2, арк. 24-26.

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Олександр Гончаров (м. Київ)

«Другі киевознавчі читання» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

29 березня 2017 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура», присвячена 100-річчю Української революції 1917–1921 рр.

Організували конференцію Київський національний університет імені Тараса Шевченка (історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства), Національна спілка краєзнавців України (Київська міська організація) та Софійський університет «Св. Климент Охридський» (історичний факультет, кафедра етнології). Проведення другої конференції (перша відбулася 27 березня 2014 р., інформація про конференцію публікувалася в журналі «Краєзнавство», 2014, № 2. За результатами заходу видано збірник матеріалів: *«Киевознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського (Київ, 27 березня 2014 р.)»*/ Редкол. О.П. Реснт (голова), В.П. Капелюшній,

О.П. Гончаров, Н.В. Терес. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – 476 с.»), є свідченням започаткування традиції проводити «Киевознавчі читання» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

На конференцію було представлено 111 доповідей, всього ж у заході взяли участь 125 осіб, серед яких – відомі вчені, співробітники наукових установ, викладачі вищих навчальних закладів, аспіранти, працівники бібліотек та музеїв, краєзнавці, студенти. Крім того, учасниками конференції були науковці з Болгарії, Білорусі, Грузії, США, Фінляндії. Серед учасників конференції близько третини – члени Національної спілки краєзнавців України. Науковий форум розглянув широку киевознавчу тематику, але в центрі уваги були події Української революції 1917–1921 рр.

Президія конференції:
О. Гончаров, В. Лободаєв, В. Бугров, С. Русинова, В. Тепавічаров, О. Реснт

Пленарне засідання відкрив і вів завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України *Валерій Капелюшний*. З вітальним словом до учасників конференції звернувся проректор з науково-педагогічної роботи університету, кандидат філософських наук, професор *Володимир Бугров*. Учасників заходу також привітав заступник декана історичного факультету, кандидат історичних наук *Володимир Лободаєв*.

В. Капелюшний

В. Бугров

В. Лободаєв

Радник посольства Республіки Болгарія в Україні *Стояна Русинова* зачитала вітальний лист учасникам конференції від Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Болгарія в Україні *Красіміра Неделчева Мінчева*. У листі було окреслено історичні зв'язки між Болгарією і Україною, зазначено, що проведення подібних заходів свідчить про плідні й дружні стосунки між науково-освітніми закладами України і Болгарії. Від науковців Софійського університету «Св. Климент Охридський» учасників конференції привітав *Веселин*

С. Русинова

Тепавічаров – доцент кафедри етнології історичного факультету. *Ярослав Шибанов* (начальник відділу з суспільно-політичних питань управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Департаменту суспільних комунікацій Київської міської державної адміністрації) у вітальному слові наголосив, що викладачі історичного факультету мають активну громадянську позицію й відзначив, зокрема, діяльність заступника голови правління Київської міської організації НСКУ, доцента *Наталію Терес*, яка активно працює в комісії з найменувань при Київському міському голові.

В. Тепавічаров

Я. Шибанов

Учасників конференції привітав *Олександр Реєнт* – заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова Національної спілки краєзнавців України. Він відзначив активну діяльність Київської міської організації НСКУ, яку очолює доцент історичного факультету університету *Олександр Гончаров* і до складу якої входить значна частина викладачів факультету. *О. Реєнт* зазначив, що пропозиції КМО НСКУ, які стосувалися розвитку культури та виховання історичної пам'яті й передбачали здійснення комплексу заходів, спрямованих на активізацію досліджень і популяризацію киевознавчої тематики, увійшли до концептуальних документів Київради (КМДА), котрі регламентують розробку міських цільових програм. Голова

О.Реєнт

Національної спілки краєзнавців України вручив відзнаки (грамоти і подяки НСКУ) викладачам історичного факультету – членам Київської міської організації НСКУ, активним учасникам краєзнавчого руху.

О. Реснт також розпочав наукову частину пленарного засідання, виступивши з доповіддю «Національно-державницький вимір українського народу у 1917-1920-х рр.», що відобразила провідну тематику конференції. Про сучасні тенденції розвитку музейного простору Києва доповіла *Руслана Маньковська* – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України, заступник голови НСКУ, фахівець з музейної тематики. Про київські путівники, історію їх створення та роль у розвитку киевознавства розповів *Михайло Кальницький* – відомий киевознавець, автор низки книг і путівників, член Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Літописній річці Почайні, що історично відіграла важливу роль у житті наших предків ще з дохристиянських часів і де відбулося хрещення киян, проблемам її відродження й збереження, облаштування ландшафтного парку присвячений виступ *Аннабелли Моріної* – керівника ГО «Громадський рух «Почайна» та *Сергія Гусовського* – депутата Київради. Доповідачі відзначили безпрецедентний випадок зміни містобудівних планів заради відродження й облаштування річки. Департаментом містобудування та архітектури виконав-

Р. Маньковська

чого органу Київської міської ради готується проведення Всеукраїнського архітектурного закритого конкурсу на ескізний проект відродження Почайни з благоустроєм території «Парк Почайна». Цього вдалося досягти завдяки активним зусиллям громадськості, адже навколо суспільно-значимої ідеї об'єдналися представники наукових, творчих, освітянських кіл країни, духовенство, депутати, місцеві жителі.

Цікавою й актуальною була також доповідь кандидата історичних наук, доцента Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, учасника бойових дій на Сході України *Сергія Горохова* – про добровольчий рух в зоні АТО у 2014-2015 рр. на прикладі батальйону «Київська Русь», сформованого переважно з киян і жителів Київської області. Доповідач повідав історію формування батальйону, розповів про його бойовий шлях, провів паралелі сучасних подій з подіями столітньої давності.

Ніна Волошінська – завідувачка сектору історичного краєзнавства науково-методичного відділу Національної історичної бібліотеки України та *Інна Чеховська* – головний бібліограф науково-методичного відділу бібліотеки виступили з повідомленням про документи з історії Києва у краєзнавчому ресурсі «Історія міст і сіл України» на сайті НІБУ.

Закінчилось пленарне засідання інформацією щодо виконання рекомендацій Міжнародної науково-практичної конференції «Киевознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» (2014 р.), яку оприлюднив *Олександр Гончаров* – відповідальний секретар оргкомітету конференції, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації НСКУ.

Учасники конференції

Учасники конференції

Розгляд киевознавчої тематики учасники конференції продовжили на п'яти секційних засіданнях: «Події Української революції 1917-1921 рр. у Києві. Видатні особи в історії революції»; «Дослідники історії Києва. Діяльність наукових установ та товариств, навчальних закладів у галузі киевознавства»; «Маловідомі сторінки історії Києва. Дослідження адміністративно-територіального устрою, топонімії та соціально-економічного розвитку»; «Наука, освіта, культура та мистецтво Києва»; «Антропологія міста: духовність, етнічність, повсякдення».

У перерві між пленарним та секційними засіданнями учасники наукового форуму відвідали Музей історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ознайомилися з експозицією міжфакультетської фольклорно-етнографічної лабораторії кафедри етнології та краєзнавства.

На заключному пленарному засіданні учасники конференції заслухали звіти керівників секцій, які, зокрема, зазначили, що більшість доповідей відзначалася науковою новизною, базувалася на архівному матеріалі. На основі висловлених учасниками конференції пропозицій були сформульовані *рекомендації* щодо подальшого розвитку киевознавства, охорони історико-культурної спадщини столиці, увічнення пам'яті видатних учених та громадських діячів:

1. Підтримати ініціативу Президії правління Національної спілки краєзнавців України щодо розробки та затвердження регіональних (обласних) програм розвитку краєзнавства до 2025 р., в тому числі у місті Києві. З цією метою:

– Київській міській організації Національної спілки краєзнавців України організувати «круглий стіл» на тему: «Програма розвитку киевознавства до 2025 року: концепція, зміст, реалізація»;

– розглянути та затвердити «Програму розвитку киевознавства до 2025 року» на пленумі Київської міської організації НСКУ;

– звернутися з офіційним листом-поданням до Київського міського голови з пропозицією прийняти «Програму розвитку киевознавства до 2025 року» як цільову міську програму.

2. З метою подальшого розвитку киевознавства привернути увагу науковців, краєзнавців до дослідження та втілення в життя практичних аспектів актуальної тематики:

– продовжити дослідження подій Української революції 1917–1921 рр., діяльності її видатних осіб у зв'язку зі 100-річчям початку революції та зважаючи на актуальність її уроків для сьогодення;

– організувати в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка тимчасову виставку, присвячену 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. ;

– продовжити дослідження біографій киян – учасників обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані;

– активізувати дослідження подій Євромайдану, участі киян та іноземних громадян у волонтерському та добровольчому рухах в зоні АТО, пошукових загонах;

– вивчати та здійснювати заходи зі збереження культурної та мистецької спадщини, наукового доробку видатних киян;

– досліджувати історичні ландшафти, сприяти ініціативам громадськості та брати участь у науковому обґрунтуванні й реалізації суспільно-значимих проектів, що стосуються збереження та облаштування об'єктів природи, зокрема, проекту відродження річки Почайна з благоустроєм території «Парк Почайна».

3. З метою розвитку наукового киевознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, відповідно до «Концепції розвитку української мови, культури та виховання історичної пам'яті у жителів міста Києва на 2015–2020 роки» (прийнятої III сесією VII скликання Київської міської ради від 28 травня 2015 року № 517/1435), що передбачає «практикувати проведення науково-практичних конференцій «Киевознавчі читання» за різними напрямками киевознавства», рекомендувати:

– розширити тематику «Киевознавчих читань» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, зокрема, проводити такі читання не лише на історичну та етнологічну тематику, а й природознавчу, екологічну тощо, визначивши базовими для цих читань природничі факультети університету;

– у зв'язку з тим, що «Читання» стають традиційними, надати оргкомітету конференції «Киевознавчі читання: історія та етнокультура» статус постійно діючого (з певною ротацією його членів) та заслуховувати на конференціях інформацію (звіт) про виконання рекомендацій, що буде сприяти реалізації пропозицій, які артикулюються учасниками цих наукових форумів;

– редакційним колегіям фахових видань, що виходять на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, започаткувати рубрики з історії Києва;

– кафедрам гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, інших ВНЗ Києва, запропонувати для студентів-істориків, етнологів, туризмознавців дослідження тематики, пов'язаної з історією Києва в зарубіжній україністиці.

4. Здійснити комплекс заходів щодо увічнення пам'яті видатних учених та громадських діячів:

М.Ф. Біляшівського (1867–1926) – археолога, етнографа, мистецтвознавця, громадського діяча

– провести на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка науково-практичну конференцію з пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної тематики, присвячену 150-річчю від дня народження академіка М.Ф. Біляшівського (жовтень-листопад 2017 р.);

– організувати в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка тимчасову виставку, присвячену ювілею вченого.

К.І. Чурюмова (1937–2016) – видатного астронома, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка

– найменувати в Києві вулицю на честь вченого та заснувати музей;

– заснувати премію або стипендію імені Кліма Чурюмова для молодих учених університету.

М.В. Левитського (1859–1936) – громадського діяча, організатора артільного і кооперативного руху, публіциста

– долучитися до підготовчої роботи щодо вшанування пам'яті М.В. Левитського (у 2019 р. 160 років від дня народження), яку проводить Національна спілка краєзнавців України за участю Інституту історії України, Інституту національної пам'яті України та ін.

5. З метою підтримки національних та культурних традицій, сучасних тенденцій культурного та мистецького розвитку, рекомендувати:

– сприяти запровадженню культурологічного проекту «Київ у 1920–1930-х рр. Мистецький альбом». Залучити до проекту напрацювання учасників «Киевознавчих читань», зокрема, С.І. Берегового – кандидата історичних наук, доцента кафедри українознавства Національного університету харчових технологій;

– українській культурній та мистецькій спільноті створити свій культурний наратив для «передачі» (трансляції) культурних досягнень у глобальному просторі, активніше брати участь в культурних проектах, що сприяють формуванню оновленого іміджу України.

Доповіді та повідомлення учасників форуму будуть опубліковані у збірнику матеріалів науково-практичної конференції.

Краєзнавство у подунайському співробітництві: VI Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 28-29 квітня 2017 р.)

28–29 квітня 2017 р. у Одеському національному морському університеті відбулася VI Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Конференція організована кафедрою українознавства, історико-правових та мовних дисциплін ОНМУ. Співорганізаторами роботи наукового заходу стали провідні вчені Інституту історії НАН України, Науково-дослідного інституту українознавства, Національної спілки краєзнавців України. У рамках міжнародного наукового співробітництва свої зусилля об'єднали історики та філологи ОНМУ, кафедра історії, філософії та теології Університету «Нижній Дунай» (м. Галац, Румунія), Національна рада із вивчення архівів спецслужб та Інститут із розслідування злочинів комунізму і пам'яті румунської еміграції (м. Бухарест, Румунія), Державний університет Молдови (м. Кишинів, Республіка Молдова).

Відкриття конференції відбулося 28 квітня у Актовій залі Одеського національного морського університету. У вітальному слові ректор ОНМУ доктор технічних наук, професор Руденко Сергій Васильович подякував іноземним гостям-учасникам конференції, міській адміністрації, українським вченим, які з'їхалися з різних регіонів України та висловив переконання, що чергова зустріч науковців різних країн сприятиме подальшій інтеграції нашої держави у європейську спільноту.

Представник Міністерства закордонних справ України в Одесі Ржепішевський Костянтин Іванович висловив переконання, що ініціатива проведення міжнародного наукового форуму стане вагомим внеском у розвиток дружніх відносин між Україною, Румунією та Республікою Молдова.

Наступне слово було надано Генеральному консулу Румунії в Одесі, доктору економічних наук Емілу Рапчі, який відмітив важливість проведення міжнародної наукової конференції в Україні на шляху до європейського майбутнього країни, подоланню історичних міфів та непорозумінь у стосунках між нашими народами.

Представник Управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації Різнікова Ярослава Олексіївна зазначила, що колектив кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін морського університету проводить науковому конференцію не перший рік, а за славною традицією, яка починалась майже 12 років тому. За цей час, підкреслила пані Ярослава, наукове дійство стало широко відомим для науковців не лише в Україні, а й за її межами, за що одеська адміністрація дякує її організаторів, а особливо заступника голови оргкомітету доктора історичних наук, професора Михайлуцу Миколу Івановича, за його вклад у популяризацію історичної науки в Одесі та за її межами. Урочисте відкриття конференції завершив музичний супровід студентського ансамблю ОНМУ, виконана ними пісня «Україна – це ми» зібрала щирі та емоційні овації присутніх.

Після завершення урочистої частини конференції науковці та гості перейшли до першого етапу практичної роботи – круглого столу на ак-

туальну тему сьогодення: «Декомунізаційні процеси в країнах євро регіону Нижній Дунай: засоби, досвід, наслідки...». До участі у ньому були запрошені провідні фахівці з Інституту історії НАН України, Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна), Інституту із розслідування злочинів комунізму і пам'яті румунської еміграції (м. Бухарест, Румунія), Національної ради із вивчення архівів спецслужб (м. Бухарест, Румунія), Інституту соціальної історії «ПроМеморія» (м. Кишинів, Республіка Молдова) наукових установ та громадських організацій України, фахівці з вивчення соціальної історії та історичної пам'яті народу. Модератори круглого столу були представлені з боку України – доктор історичних наук, професор Михайлуца М. І. (м. Одеса) та з боку запрошених – доктор історичних наук, професор Петренку Анатоль (м. Кишинів, Республіка Молдова).

З вітальним словом до науковців звернувся професор Михайлуца М. І., який зазначив, що проблематика обговорення вибрана марно, оскільки в Україні процеси декомунізації незавершені, а надалі продовжуються. Прихильники декомунізації наштовхуються на опір чиновників, які не бажають змін у країні. Це актуалізує науковий форум українських та зарубіжних вчених та робить досвід корисним для наших спільнот.

Розпочати дискурс про декомунізацію в Україні було надано доктору історичних наук, професору, заслуженому діячу науки і техніки України Киридон Аллі Миколаївні (Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» м. Київ). Професорка зазначила, що українське суспільство від часу проголошення незалежності переживає кардинальні зміни, увесь цей час доводиться шукати відповіді на базові питання: як перейти від уламків Радянського Союзу до сучасної європейської держави в умовах слабкої державницької традиції та слабкості політичних еліти, як органічно поєднати ефективно українське державотворення та поліетнічний та полікультурний характер суспільства і забезпечити справжню інтеграцію.

Наступним доповідачем став директор Інституту із розслідування злочинів комунізму і пам'яті румунської еміграції, професор Раду Преда (м. Бухарест, Румунія), який підняв питання про залишки комуністичної культури в пам'яті румунського народу та можливі шляхи їхнього подолання.

Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ (м. Київ), д.і.н., професор Лисенко О.Є. відмітив, що проблема пам'яті про Другу світову війну в сучасній Україні дуже не проста і постає у двох площинах. Перша – пов'язана з пам'яттєвими практиками, так би мовити «знизу», й органічно детермінована реаліями воєнної доби. Друга, яка формує політику і державу, пропонує суспільству згори офіційні мнемонічні ритуали і церемонії, що, як правило, віддзеркалюють ідеологію тих політико-олігархічних груп, перебуваючих при владі. Доповідач звернув увагу учасників обговорення на необхідність дуже виваженого підходу до зазначеної проблеми у реаліях сьогодення.

Питання реалізації політики декомунізації в Республіці Молдова було піднято д.і.н., професором А. Петренку. У виступі зазначувалось, що на пострадянському просторі різних країн є свої історичні особливості та специфіка проходження суспільством цього складного процесу, але досвід кожної з них може бути корисним для інших.

Старший науковий співробітник Інституту із розслідування злочинів комунізму і пам'яті румунської еміграції (м. Бухарест, Румунія) Космін Будеанке розповів, що упродовж існування установи було проведено археологічні розкопки місць можливих поховань жертв комуністичного режиму, унаслідок чого знайдені безсумнівні докази масовості жертв тоталітарної системи. Це дає можливість родинам постраждалих відшукати історичну правду та зруйнувати стереотипні догми про комуністичне минуле в Румунії, що безумовно, полегшує процеси декомунізації.

Наступне слово було надано к.і.н., старшому науковому співробітнику Інституту історії України НАНУ (м. Київ) Пастушенко Т. В., яка, розвиваючи думку професора Лисенка О. Є., зазначила, що День перемоги в Україні нині поєднує в собі складний багатшаровий вузол конфліктів між різними версіями та інтерпретаціями пам'яті про Другу світову (Велику Вітчизняну) війну, різними способами святкування і конкуруючими групами учасників та свідків війни. Дослідження історії формування традиції цього свята, вивчення соціального портрету його учасників, їх ставлення до меморіальних місць і пам'ятних практик може допомогти формуванню консенсусу в суспільстві.

Жваву зацікавленість викликала доповідь д.і.н., професора Михайлуци М. І., присвячена проблемам декомунізації по-одеськи в історії й сьогодні. Професор провів паралелі між перейменуванням вулиць в Одесі під час румунської окупації в часи Другої світової війни та теперішнім часом, зосередивши увагу на необхідності пропаганди історичної правди та історичних знань серед населення.

Дослідниця історії Народного Руху України, к.і.н. Шипотілова О. розповіла про громадсько-політичну діяльність рухівських осередків на Півдні України наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., яка була своєрідним прологом декомунізаційної політики сьогодні.

Представник Українського інституту національної пам'яті (м. Київ) Б. Короленко проаналізував діяльність державних установ різного рівня у перейменуванні населених пунктів у 2016 р. в контексті Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів в Україні і заборони пропаганди їх символіки» та державної політики у сфері національної пам'яті.

Усі доповіді жваво обговорювалися. Ефективному спілкуванню україномовних учасників та іноземних гостей сприяли лінгафонні пристрої, які люб'язно надало для конференції румунське консульство в Одесі.

Після круглого столу учасники розійшлися працювати по секціях: «Історія народів та етносів Півдня України у часи імперій, тоталітаризму, демократії» (модератори – Бачинська Олена Анатоліївна, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова; Сінкевич Євген Григорович, д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили; Тарнавський Ігор Станіславович, д.і.н., професор кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»).

«Проблеми української та іноземної термінології і термінографії, мовні взаємовпливи» (модератори – Варинська Алла Михайлівна, к.філол.н., доцент, завідувачка кафедри українознавства Національного університету «Одеська морська академія»; Нахапетова Ольга Віталіївна – старший викладач кафедри українознавства, історико-правових та мовних

дисциплін ОНМУ); «Духовність, традиції та обрядовість української та «сусідніх» етнокультур» (модератори – Петренко Ірина Миколаївна, д.і.н., професор кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»; Бонь Олександр Іванович, к.і.н., доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка). «Історія християнської церкви та доля інших конфесій у регіоні» (модератори – Діанова Наталя Миколаївна, д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова; Котляр Юрій Вадимович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили); «Роль архівних установ, музеїв та виставок у збереженні та популяризації культурно-історичної спадщини» (модератори – Тюрменко Ірина Іванівна, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету; Вінцовський Тарас Степанович, д.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова).

Загалом до участі у круглому столі та секційних засіданнях долучилися представники наукової спільноти від 30 вишів різних регіонів України (від Ужгорода до Харкова і від Києва до Ізмаїла) та провідних університетів і наукових інститутів Румунії, Республіки Молдова. У конференції взяли участь дослідники дев'яти вишів та коледжів міста Одеси, а також співробітники Одеського, Миколаївського обласних державних архівів.

29 квітня була реалізована широка культурна програма конференції з відвідуванням міст історичної та бойової слави Одеси.

Слід зазначити витриманий міжнародний статус та високий науковий рівень конференції. Вона залучила та об'єднала інтереси істориків, релігієзнавців, культурологів, етнологів, мовознавців, краєзнавців, бібліографів, архівознавців, журналістів. Продовжуючи ще з 2007 року вірно обраний напрям у тематиці конференції, в умовах непростой економічної ситуації країни, оргкомітет конференції і редакційна колегія традиційно до відкриття заходу забезпечили видання збірки наукових праць (доповідей на круглому столі та секційних повідомлень), яку отримав кожний учасник наукового форуму та

наукові бібліотеки України. Цього разу збірка вийшла друком у національному стилі, з обкладинкою, художньо прикрашеною стрічкою з національного орнаменту України та прапорів Євросоюзу, України, Республіки Молдови та Румунії. (див.: Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 6 / відп. ред. М.І. Михайлуца. – Херсон: Гринь Д.С., 2017. – 460, [1] с.).

До збірки увійшло: 84 наукові статті, поданих 95 науковцями, з них 22 докторів наук, 3 докторантів, 40 кандидатів наук, 20 викладачів, 4 аспірантів та 1 студента.

Організатори висловили вдячність учасникам форуму та одеським меценатам – Народному депутату України III, VI, VII скликань, Почесному громадянину Одеської області Сергію Рафаїловичу Гриневецькому, а також директору ТОВ «Південний сенат» Ксандінову Н. Т., директору ТОВ «ПЕТРЕЛ ПОРТ СОЛЮШН» Назарку В. М., колишнім випускникам «Водного» – ОНМУ В'ячеславу Гергієву та Дмитру Плісюку.

**Південь України:
етноісторичний,
мовний, культурний
та релігійний
виміри**

Володимир Дмитрук (м. Київ)

Науково-краєзнавча експедиція НСКУ «Козацька доба Переяславщини»

29 травня 2017 р. відбулася науково-краєзнавча експедиція НСКУ «Козацька доба Переяславщини». Програма заходу передбачала екскурсію до сіл Єрковці та Циблі Київської області, проведення у конференц-залі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» виїзного засідання Президії Національної спілки краєзнавців України, відвідування місцевого Музею «Заповіту» Т. Г. Шевченка. Експедиція за участі представників керівних органів НСКУ, голів декількох регіональних організацій (Житомирської, Вінницької, Київської обласної та міської тощо) та ін., була приурочена Всеукраїнському дню краєзнавства (28 травня), святкування якого ініційоване Спілкою.

Її метою стало привернення уваги громадськості до вивчення місцевої історії, зокрема до проблеми зниклих сіл, висвітлення вагомого

внеску краєзнавців Переяславщини у дослідженні краю та розвиток українського краєзнавства.

Виконання програми експедиції розпочалося з відвідування школи (її історія починається ще з 1863 р.) та музею історії села Єрковці, що на Київщині. Спілка вдячна керівництву навчального закладу та місцевому краєзнавцю і меценату Гичу Михайлу Миколайовичу за пізнавальну екскурсію. На завершення цього візиту голова НСКУ Олександр Реєнт вручив педагогічному колективу спілчанські відзнаки і презентував літературу, видану Спілкою.

Далі краєзнавці вирушили до Переяслава-Хмельницького, де в місцевому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди відбулося виїзне засідання Президії Національної спілки краєзнавців України.

На ньому розглянули низку питань, зокрема про:

— виконання рішень VI з'їзду та підсумки роботи НСКУ в січні–травні 2017 р. (заслухано інформацію голови Спілки Реєнта О. П. про діяльність протягом вказаного періоду: реєстрація в Департаменті державної реєстрації змін до відомостей про НСКУ та нової редакції Статуту НСКУ, участь у циклі радіо- та телепередач, організації й проведенні низки науково-практичних конференцій, співпраця з Малою академією наук України, вихід тиражу підручника «Основи краєзнавства» тощо);

— відзначення Всеукраїнського дня краєзнавства та 90-річчя журналу «Краєзнавство» (у цій частині присутні: 1) ознайомилися із заходами, які провели і запланували до проведення Спілка та її регіональні організації (зокрема, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська міська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська); 2) ухвалили рішення про проведення 12 липня 2017 р. наступного засідання Правління з нагоди 90-річчя журналу «Краєзнавство»);

— співпрацю з Українською академією історичних наук (Президія рекомендувала заступнику голови НСКУ, проф. Удоду О. А. розробити напрями співпраці та виголосити з цього питання доповідь на черговому засіданні);

— затвердження лауреатів Премії імені академіка Петра Тронька 2017 р. (вручення традиційно заплановано провести 12 липня цього року);

— рекомендацію до друку декількох видань (зокрема матеріалів і документів VI з'їзду НСКУ, чергового випуску журналу «Краєзнавство» (№1/2 за 2017 р.), збірників матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура» та XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності»);

— вступ нових членів, відзначення краєзнавців нагородами НСКУ;

— різне: 1) присутні підтримали пропозицію члена Президії, проф. Телячого Ю.В. створити на базі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. С. Сковороди» музею П. І. Холодного — відомого українського державного та культурного діяча; 2) відповідальний секретар НСКУ Дмитрук В.І. вказав на необхідність затвердження «Положень» обласних організацій в новій редакції; 3) було заслухано промову голови Фонду імені Ю. Бойка-Блохіна, проф. Тетеріної-Блохіної Д.Д. та підтримано її звернення про вступ до Спілки).

Доповідачами по цих питаннях порядку денного виступили Олександр Реєнт, Олександр Удод, Руслана Маньковська, Володимир Дмитрук, Олександр Гончаров, Юрій Телячий.

У заході, крім членів Президії НСКУ, взяли участь краєзнавчий актив та професорсько-викладацький склад Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г. С. Сковороди. Спілка щиро дякує ректору університету, заступнику голови НСКУ Віктору Петровичу Коцуру за допомогу в організації проведення цього виїзного засідання.

Завершальною частиною програми науково-краєзнавчої експедиції стало відвідування музею «Заповіту» Тараса Шевченка в місті Переяслав-Хмельницький (пізнавальну екскурсію провів заступник генерального директора НІЕЗ «Переяслав» канд. іст. наук Колибенко О.В.) та поїздка до узбережжя Дніпра поблизу села Циблі, навпроти півострова Трахтемирів. Під час огляду місць історії українського козацтва краєзнавці обговорили проблему зниклих сіл.

Зокрема, член Президії, проф. Гуржій О.І. розповів про село Худяки, де народився його

батько, в якому встановлено пам'ятник затопленим селам Кременчуцького водосховища.

**Наукова
інформація**

Сластьонівські школи – зразок українського архітектурного модерну

Весна 2017 року у Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного (ДНАББ ім. В. Г. Заболотного) розпочалася під знаком гуманітарного проекту «Школи Лохвицького земства».

Задум гуманітарного проекту «Школи Лохвицького земства» з'явився декілька років назад, коли було виявлено 53 будівлі шкіл Лохвицького земства Полтавської губернії. Питанням їхнього збереження та відновлення перейнялися журналістка, громадська діячка, перший заступник Голови Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення Ольга Герасим'юк та фотограф і дослідник Максим Іванов. За ці роки вони згуртували навколо проекту команду небайдужих активних людей і фахівців-архітекторів Майстерні архітектора Бикова. Толоки, зустрічі, презентації, поїздки, а між ними обміри, фотофіксація, підготовка проектної документації й публікацій, а також багато кропіткої волонтерської праці у вільний від роботи час.

Земські шкільні будинки було збудовано у 1909–1910 рр. на території Лохвицького земства (нині територія Полтавської, Сумської та Чернігівської областей) за проектами відомого українського живописця, графіка, етнографа, архітектора і педагога Опанаса Сластьона. Він створив і залишив для нащадків унікальний національний архітектурний стиль – український модерн.

Український архітектурний модерн і школи Лохвицького земства вперше дослідив відомий український історик архітектури, академік В. В. Чепелик. У своїй монографії «Український архітектурний модерн» він писав: «О. Г. Сластьон виступає новатором, котрий збагачує композицію шкільного будинку і стає провідником прогресивного принципу в сільському будівництві. Зовнішній вигляд шкіл відзначають органічні, оригінальні та мальовничі форми, які правдиво відбивають на фасадах внутрішню розпланування й функціональне призначення приміщень. Декоративні прикраси шкіл були

створені на основі глибокого розуміння пластичних можливостей дерев'яної конструкції та цегляного облицювання, що характеризувалося підкреслено декоративним характером орнаменталізації. Декор будівель було створено на підставі народних вишивок й традицій цегляного мурування»¹.

Ідея щодо розробки і будівництва українських шкіл виникла у письменниці, громадської та культурної діячки Олени Пчілки. Про цей факт пише у своєму дослідженні В. В. Чепелик: «Ще під час революції 1905–1907 рр., коли взагалі у суспільстві посилюються демократичні тенденції, Олена Пчілка подала думку щодо необхідності споруджувати сільські школи в архітектурних формах народного стилю».

Прошло 100 років і надзвичайно актуальним сьогодні є проведення заходів із збереження архітектурного спадку Опанаса Сластьона.

ДНАББ ім. В. Г. Заболотного в межах власного соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України» вже майже 10 років проводить дослідження інформаційних ресурсів про історико-архітектурні, природно-географічні особливості малих міст України, особистості видатних митців (архітекторів, художників, скульпторів, археологів, діячів культури, краєзнавців та ін.), життя або діяльність яких пов'язані з досліджуваними малими містами.

Розуміючи нагальність збереження унікальних будівель земських шкіл, фахівці бібліотеки долучилися до проекту «Школи Лохвицького земства». Впродовж березня користувачі та гості бібліотеки мали можливість ознайомитись із виставкою, експозиція якої складалася із 2-х частин: сучасних світлин одного з ініціаторів проекту, фотографа Мак-

¹ Чепелик В. В. Український архітектурний модерн / В. В. Чепелик; упоряд. З. В. Мойсеєнко-Чепелик; Всеукр. фонд відтвор. видат. пам'яток іст.-архіт. спадщини ім. О. Гончара, Київ. нац. ун-т буд-ва і архітектури. – К. : КНУБА, 2000. – С. 102.

Фотовиставка “Школи Лохвицького земства” дослідника й фотографа Максима Іванова

сима Іванова, де зображені всі збережені будівлі комплексу, та експозиції підготовлених спеціалістами Майстерні архітектора Бикова матеріалів, зокрема обмірні креслення, фасади пам'яток архітектури в кольоровій обшивці, креслення Опанаса Сластьона та архівні зображення шкіл.

Зліва направо: архітектори Світлана Зайцева, Іван Биков і Аліна Мигидюк

11 березня 2017 року в ДНАББ ім. В. Г. Заболотного відбулося відкриття виставки і презентація архітектурно-реставраційної частини проекту. Про перші результати роботи над гуманітарним проектом звітували в бібліотеці Ольга Герасим'юк разом з спеціалістами Майстерні архітектора Бикова.

Ольга Герасим'юк, яка сама родом із Платавщини, розповіла, що зацікавилася постаттю О. Сластьона ще в 2009 році, коли прочитала статтю свого земляка, В. Ханка. Пані Ольга відзначила, що в нашій історії залишилося багато руїн, які потребують уваги, зокрема необхідно дослідити біографію самого Опанаса Сластьона. Зацікавившись будівлями шкіл Лохвицького земства, вона звернулась до архітекторів за фаховою консультацією, 2чи достойні ці об'єкти уваги», й дізналася про їх особливість і приналежність до українського архітектурного модерну.

Ольга Герасим'юк під час презентації поділилася своїми намірами й підкреслила, що сьогодні подібні справи зміцнюють українське коріння, повертають українцям свою культуру, архітектуру, традиції, імена видатних земляків.

Архітектурно-реставраційну частину проекту презентував разом із колегами Іван Биков, керівник Майстерні архітектора Бикова. Він визначив український модерн, як унікальне явище

Учасники презентації архітектурно-реставраційної частини проекту
“Школи Лохвицького земства”

в архітектурі, що виникло як виключно народний стиль в період невеликого спаду диктату Російської імперії. О. Сластьон розробив абсолютно етнічний національний стиль і цікавий декор будівель, що відображають приналежність до України.

Іван Биков відзначив особливий задум О. Сластьона щодо найкращого місця розташування шкіл. Він проектував школи з баштами на самому високому й красивому місці в селі, щоб було видно здалеку, як храм. Архітектор звернув увагу, що робота з проектування і будівництва

Гості презентації під час заходу

Книжкова виставка видань про Опанаса Сластьона із фонду Бібліотеки Заболотного

велася в 3 етапи та мала свої відмінності. Він також виокремив архітектурні особливості шкіл Лохвицького земства: башти, фігурну кладку, шестигранні вікна, розсувні перегородки та вигнуту цеглою орнамент. Далі всі перераховані особливості Іван Биков детально охарактеризував на найбільш цікавих прикладах, демонструючи їх на слайдах і представлених в експозиції кресленнях і фото.

Керівник архітектурної майстерні прозвітував головним результатом плідної праці – 19 земських шкіл стали щойно виявленими об'єктами архітектурної спадщини.

Архітектор Аліна Мигидюк продовжила презентацію архітектурно-реставраційної частини. Вона розповіла про те, що для замовлення Лохвицького земства Опанас Сластьон розробив 8 типових проектів земських училищ (саме так в той час називалися школи), куди увійшли проекти одно-, дво-, три- і чотирикомплектних шкіл, розширеного і зменшеного типу. Зменшений тип відрізнявся відсутністю кімнат сторожа, сільської бібліотеки, меншими габаритами кімнат. Щодо планувань нам відомо, що трикомплектні школи мали П-подібну форму і дві башточки, двокомплектні – Т- або Г-подібну форму і одну башточку, а планування однокомплектної виконано на дві сторони і з однією башточкою.

Крім того, пані Аліна звернула увагу, що О. Сластьон «розробив комплект схем цегляного декору для фасадів, дерев'яні декоративні елементи (карнизи, люкарни) та кілька видів башточок. У всіх школах ним було закладено один планувальний принцип, на всіх школах використаний один дерев'яний карниз і один з декількох розроблених орнаментів. Саме тому проекти шкіл Лохвицького земства вважаються типовими. При цьому, в обмірювальних експедиціях не було виявлено двох ідентичних шкіл. Виходячи з цього, було зроблено висновок, що кожен з проектів індивідуально доопрацьовувався і

Експозиція, підготовлена спеціалістами Майстерні архітектора Бикова

обговорювався за місцем». Також Аліна Мигидюк детально розповіла про декор, матеріали та ризики архітектури шкіл, спроектованих О. Сластьоном.

У заході взяли участь архітектори, краєзнавці, педагоги, художники, представники ЗМІ та небайдужі до української культури громадяни. Тому було багато бажаючих висловити свою підтримку й вдячність команді проекту. В обговоренні взяли участь директор Педагогічного Інституту Київського університету імені Бориса Грінченка Віктор Юрченко, заступник декана архітектурного факультету Київського національного університету будівництва та архітектури Людмила Бачинська, начальник

відділу Національного Києво-Печерського заповідника Олександр Романченко, художник-живописець Олександр Піддубник та ін.

Подорожуючи українськими селами, учасники проекту «Школи Лохвицького земства» спілкувались із місцевими жителями, запрошували їх на спільні толоки. Вони спостерігали, як у людей розвивається і з'являється інтерес до історії своїх сіл і архітектурної спадщини. Сьогодні із впевненістю можна говорити про те, що проект покликаний не тільки зберегти сластьонівські школи, але й відродити українську архітектуру, повернути українцям свою автентичну історію та культуру.

IV міжнародна науково-практична конференція «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку»

9–10 вересня 2016 р., в рамках святкування 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського, 615-ї річниці першої документальної згадки про місто Ров, 475-ї річниці з часу надання місту Бар магдебурзького права, на базі Барської міської ради та Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, відбулася IV Міжнародна науково-практична міждисциплінарна конференція «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку».

Організаторами такого представницького форуму виступили голова Вінницької обласної ради, голова оргкомітету *А.Д. Олійник*, автор проекту, організатор конференції, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського НПУ ім. О. Довженка, здобувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії НАН України, член НСКУ *О.А. Бакалець*, Барський міський голова *А.А. Цицюрський*, керівник Центру соціокультурного проектування МТПЛ, член-кореспондент УАННП, академік УАНУ, співавтор проекту *М. М. Мосунов*, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському НУ ім. І. Огієнка, академік УАНУ, доктор історичних наук, професор *Л.В. Баженов*.

У конференції взяли активну участь 56 учасників з наукових установ та вишів України і Республіки Польща – історики, краєзнавці, мистецтвознавці, бібліотечні, музейні працівники, філософи, політологи, біологи, екологи, архітектори, представники депутатського корпусу та місцевого самоврядування, серед них 4 академіки (*Л.В. Баженов, М.Ф. Дмитрієнко, Ф.М. Медвідь, М.М. Мосунов*), 14 докторів наук, професорів (*Ю.А. Мицик, В. М. Скляр, О. Я. Пилипчук, В. В. Тельвак, Ф. М. Кирилюк, В. В. Гоцуляк, В.О. Доценко, О.І. Курок, І. М. Романюк, Ю.А. Зінько, Г.В. Дефорж, М.В. Йолтуховський, В.О. Шапринський, С. Д. Гальчак*), 15 докторантів і кандидатів наук, 3 магістри, 2 студенти, 4 наукових співробітників музеїв, 3 – бібліотек, 20 викладачів історії коледжів та ЗОШ I-III рівнів акредитації Барського району Вінницької області.

Захід відбувся за сприяння МОН України, Міністерства регіон. розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Центру соціокультурного проектування МТПЛ, Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, Вінницького обласної ради, Глухівського НПУ ім. О. Довженка, Київського НУ будівництва і архітектури, Київського університету ім. Б. Грінченка, Інституту історії, етнології і права Вінницького ДПУ ім. М. Коцюбинського, Вінницької обласної наукової універсальної бібліотеки ім. К. Тимірязєва, Барської міської ради, Барської районної державної адміністрації, Барської районної ради, Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Михайла Грушевського, Барської районної бібліотеки, Польського Дому.

Перед початком пленарного засідання учасники переглянули виставку наукової літератури, відеоматеріали попередніх трьох міжнародних конференцій, фотовиставку Є. Меснянкіна «Бар історичний», взяли участь у презентації ілюстрованих путівників «Барський районний історичний музей» *О.А. Бакальця*, путівника для дітей «Старовинні фото міста» *С.В. Мірчука*, бібліографічного покажчика «Михайло Грушевський і Вінниччина (до 150-річчя від дня народження (29.09.1866-24.11.1934))» *Г.М. Авраменко, О. Ю. Антонюк*; вст. ст.: *І.М. Романюк, О.А. Бакалець*; від. за вип. *Н. І. Морозова* (2016).

З вітальним словом до учасників та гостей конференції звернулися: голова Вінницької обласної ради, голова оргкомітету *А. Д. Олійник*, заступник глави Барської райдержадміністрації *Н.В. Мельник*, Барський міський голова *А.А. Цицюрський*, голова Барської районної ради *М.І. Піддубний*, кандидат історичних наук, доцент *О.А. Бакалець*, канд. пед. наук, директор Барського ГПК ім. М. Грушевського *П.Н. Савчук*.

Великий інтерес в учасників пленарного засідання викликали доповіді: керівника Центру соціокультурного проектування МТПЛ *М. М. Мосунова (м. Київ)* – «Європейська культурна спадщина як ресурс сталого розвитку Барської землі Поділля»; д-ра історичних наук, професора, академіка УАНУ, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, заслуженого діяча науки і техніки України *М.Ф. Дмитрієнко (м. Київ)*, доктора медичних наук, професора Вінницького національного медичного університету ім. М. Пирогова *М. В. Йолтуховської (м. Вінниця)* – «Від теоретичного осмислення до практичного втілення в життя проекту «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку»; академіка *Л.В. Баженова (Кам'янець-Подільський)* – «Європейське магдебурзьке право XIV–XVII ст. на Поділлі – традиція сучасного міського самоврядування». Доповідач розкрив історію поширення магдебурзького права на території Поділля як основи сучасного міського самоврядування.

Ф.М. Медвідь (м. Київ), професор кафедри історії та теорії держави і права МАУП, доктор наук в галузі політології, академік Міжнародної академії безпеки життєдіяльності Інституту права ім. князя Володимира зупинився у своїй доповіді «Михайло Грушевський як голова НТШ: організатор української національної науки» на осмисленні діяльності М. Грушевського на посаді голови НТШ у Львові, з'ясував підходи до розуміння бібліографії про діяльність вченого як організатора української науки; Барський міський голова *А.А. Цицюрський* проаналізував різнопланову творчу діяльність в Барі на початку XX ст. міського голови *В. М. Шпаковича*.

У своїй доповіді «Екологія як основа сталого розвитку Барського району Поділля» д-р біол. наук, професор, завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності Державного економіко-технологічного університету транспорту МОНУ *О.Я. Пилипчик (м. Київ)* розкрив проблеми екологічної політики держави та зокрема у Подільському регіоні.

У доповіді «Етномовна структура населення Барського району Вінницької області» доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії науки і техніки НТУ «Харківська політехніка» *В.М. Скляр (м. Харків)* розкрив особливості етнічного складу та мовну структуру насе-

лення Барського р-ну та м. Бара за статистичними матеріалами Всеукраїнського перепису населення, встановлено, що абсолютну більшість серед населення регіону становили українці та україномовне населення, констатував той факт, що в середовищі етнічних меншин значного розповсюдження набули природні процеси мовної українізації.

Канд. архітектури, доц. кафедри інформаційних технологій в архітектурі Київського університету будівництва та архітектури *Н.А. Лещенко (м. Київ)* в ході стендової доповіді з використанням мультимедійної апаратури «Ревалоризація історичного середовища як умова сталого розвитку малого міста» визначила сучасний напрямок розвитку міста Бар як соціокультурного та рекреаційного центру, запропонувала рекомендації місцевій владі щодо створення привабливого міського середовища та розглянула на основі власного проекту ревалоризацію історичного центру Бара.

Жвавий інтерес у присутніх викликала доповідь директора Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені К. Тімірязєва, заслуженого працівника культури України *Н.І. Морозової (Вінниця)* «Прижиттєві видання творів М. С. Грушевського у фонді Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва», у якій представлено характеристику прижиттєвих видань М. Грушевського, які зберігаються у фондах рідкісних і цінних видань бібліотеки.

Д-р філос. наук, проф. кафедри політології Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка *Ф.М. Кирилюк (м. Київ)* та стипендіат Інституту міжнародних відносин факультету соціальних наук Вроцлавського університету (*Республіка Польща*) *В.М. Мельник* у своєму виступі «Політична антропологія магдебурзького права» зупинилися на особливостях формування специфічної української традиції міського та місцевого самоврядування.

У доповіді доктора історичних наук, професора, головного наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України *Ю.А. Мицика*, кандидата історичних наук, наукового співробітника *І.Ю. Тарасенко (м. Київ)* «Місто Бар в роки гетьманату Петра Дорошенка» розглянута історія Бару в роки гетьманування Петра Дорошенка, коли Бар перебував у центрі боротьби між Гетьманщиною, Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством, а канд.

іст. наук, ст. наук. сп. Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НСКУ *С.М. Єсюнін (м. Хмельницький)* зупинився на особливостях розвитку промисловості у заштатних містах Подільської губернії у другій пол. XIX ст.

Завершила пленарне засідання доповідь канд. архітектури, доц., директора Київського науково-дослідного Інституту пам'яток охоронних досліджень, історика архітектури *О.А. Пламеницької (м. Київ)* «Проблематика історико-містобудівних досліджень м. Бара в аспекті зображення культурної спадщини».

У подальшому учасники конференції взяли активну участь у роботі чотирьох секцій. На першій (Голова – *В. М. Скляр*, секретар – *І. А. Зелененька*), розглядалися питання Барської землі Поділля як об'єкту міждисциплінарних досліджень та суб'єкту інтеграції у євроатлантичний простір. Д-р іст. наук *Г.В. Дефорж (м. Кропивницький)* висвітлила внесок *М.В. Павлової* в дослідження викопних ссавців третинного періоду півдня і заходу України, в тому числі і Барської землі Поділля, проаналізувала наукові праці вченої, які засвідчили багату палітру викопних форм у Подільській, Волинській та Херсонській губерніях; д-р іст. наук, проф. кафедри теорії права та держави Університету державної фіскальної служби України *В.О. Доценко (м. Ірпінь)* здійснив соціально-економічний аналіз особливостей розвитку єврейських міст Поділля в першій чверті XX ст.

Цікавим були виступи, кандидата історичних наук, доц. НТУ «Харківський політехнічний інституту» *М.В. Гутник (м. Харків)* про уродженця м. Бар, видатного математика *В. Я. Буняковського*; кан. іст. наук., доц. Глухівського НПУ ім. О. Довженка *О.Б. Бакальця (Глухів)*, викладач вищої категорії Барського ГПК ім. М. Грушевського *Н. О. Бакалець (м. Бар)* – «Штрихи біографії науковців-земляків з с. Явтухи Деражнянського р-ну Хмельницької області». Заслужують на увагу виступи інших членів секції: *М. П. Йолтуховського*, *І. А. Зелененької*, *В. А. Медведєва* з м. Бара.

Друга секція (Голова – *Ф. М. Кирилюк*, секретар – *Н. І. Стрельбіцька*) зосередила свою увагу на ролі міста Ров в соціокультурному розвитку Великого князівства Литовського і Королівства Польського, історичній пам'яті сучасної Барської землі Поділля, особливостях надання міській громаді Бару магдебурзького права. Зокрема були виголошені та обговорені доповіді:

В. А. Захар`єва (м. Хмельницький) «Захисні укріплення пізнього середньовіччя вздовж Кучманського шляху західніше «Східних воріт Поділля» – м. Бар»; *О. А. Пламеницької (м. Київ)* «Барська фортеця»; *В.М. Мельника (Вроцлав)* «Община як прообраз міста: концепція еволюції германського права Георга Людвіга Маузера»; *О.О. Пилипчук (м. Київ)*, *З.С. Савчук (м. Вінниця)* «В.Д. Отамановський про історію становлення міського ладу в Україні у XIV–XVIII ст. і про роль магдебурзького права»; *Н.І. Стрельбіцької (м. Хмельницький)* «Діяльність представників органів міського самоврядування міста Бара – міських голів та гласних думи і управи наприкінці XIX – на початку XX ст.»; *Г.Г. Вишневської та Т.І. Гаєвської (м. Київ)* «Традиційні обряди звичаєвого права у контексті збереження та популяризації історико-культурної спадщини Поділля»; *А.К. Лисого (м. Вінниця)* та *Ю.Л. Маліновського (м. Бар)* «До питання про барську поліцію зразка 1843 року»; *О.А. Бакальця (м. Глухів)*, *О.В. Пінкашевича (м. Дунаївці)*, *В. О. Шапринського (м. Вінниця)* «Монети Подільського князівства кінця XIV ст. часу правління Костянтина Коріатовича: топографія знахідок»; *Ж. А. Карбовської (м. Кам'янець-Подільський)* «Монети та банкноти Угорщини XIX–XXI ст. колекції Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника».

На третій секції (Голова – *Ф.М. Медвідь*, секретар – *П.Н. Савчук*) учасники розглянули доповіді про Михайла Грушевського як державного, політичного і громадського діяча, організатора української науки – дослідника історії і культури України та Барської землі Поділля, зокрема. Засідання пройшло в музеї Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М. Грушевського. Д-р іст. наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького *В. В. Гоцуляк (м. Черкаси)* виступив з доповіддю «М.С. Грушевський – ключова постать української історії», наголосивши на великій історичній спадщині, яка в час відзначення 150-річчя з дня народження Великого Українця та 25-річчя української незалежності, є досить вагомою і актуальною. Доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького ДПУ ім. І. Франка *В.В. Тельвак (м. Дрогобич)* і студентка-магістр філос. ф-ту Прикарпатського НУ імені В. Стефаника *В.В. Педич (м. Івано-Франківськ)* виступили з допо-

віддю «Соціально-філософський дискурс Михайла Грушевського: проблема суб`єкта», яка викликала жваве обговорення.

Досить глибоким за змістом та широким за практичним спрямуванням був виступ доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії Інституту історії, етнології і права Вінницького ДПУ імені Михайла Коцюбинського І.М. Романюка (*м. Вінниця*) на тему «Вінниччина в житті і діяльності Михайла Грушевського». *О. В. Пластун (м. Глухів)*, студент IV курсу спеціальності «Історія» Глухівського НПУ ім. О. Довженка (наук. кер. к.і.н., доцент *О. А. Бакалець*) розкрив роль М. С. Грушевського як організатора освіти в добу УЦР (березень 1917–1918 рр.). *В. В. Тельвак (м. Дрогобич)*, доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та СІД Дрогобицького ДПУ І. Франка, *В.П. Педич (м. Івано-Франківськ)*, кандидат історичних наук, доцент Івано-Франківського ТУ нафти і газу зупинилися на темі початків української козаччини у дослідженнях львівських учнів М. Грушевського (на прикладі І. Крип`якевича). Завершив роботу третьої секції виступ канд. мистецтвознавства, доцента, заступника директора з наук роботи та міжрегіональних зв`язків Барського ГПК ім. М. Грушевського *А. І. Сторожук* на тему «Наукова робота в Барському гуманітарно-педагогічному коледжі імені Михайла Грушевського: здобутки та перспективи».

Четверта секція проходила в приміщенні Польського Дому (Голова – *М. М. Мосунов*, секретар – *О. А. Крижанівський*). Її тематика «Королева Бона Сфорца д`Арагона – нащадок досягнень італійської міської культури епохи Ренесансу та стратег утворення територіально-адміністративних об`єднань. Європейські практики демократизації суспільства та децентралізації влади для формування усталених спроможних територіальних об`єднань Барського краю Поділля».

Присутні заслухали та обговорили доповіді: *В.В. Барова (м. Ніжин)*, студента Ніжинського ДУ імені М. Гоголя (науковий кер. д.і.н., проф. *Є. М. Луняк*) («Впровадження Боною Сфорца західноєвропейських принципів у формування територіальних утворень та управління міськими та сільськими поселеннями Поділля»); *О.А. Кри-*

жанівського (м. Київ), канд. архітектури, доцента кафедри дизайну Інституту Мистецтв Київського університету ім. Б. Грінченка, *А. О. Білецької*, бакалавра цього ж вишу «Проектна пропозиція щодо увіковічення постаті Бони Сфорца на Барській землі Поділля»); *С. Ю. Величко (м. Київ)*, магістра архітектури, аспіранта Київського НУБА («Формування «відчуття місця» в історичному середовищі малого міста в умовах реконструкції та сталого просторового розвитку»); *Я.Ю. Медведєвої (м. Лодзь)* студентки Лодзинського гуманітарного університету (Республіка Польща), *М. Д. Медведєвої (м. Бар)*, директора Польського Дому в м. Бар. «Відкриття та діяльність Польського Дому в Барі»; *І. Меснянкиної (м. Бар)*, студентки Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського «Мистецькі грані родини Меснянкіних»; *С.С. Павича (м. Бар)*, старшого викладача Барського коледжу транспорту та будівництва КНУ, викладача вищої категорії. Після підсумкового засідання, вироблення рекомендацій, учасники конференції переглянули експозиції музею Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського та Барського районного історичного музею.

За підсумками форуму вийшов збірник матеріалів конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (248с.) /*М.Ф. Дмитрієнко*, д-р іст. наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, заслужений діяч науки і техніки України (*науковий редактор*), *О.А. Бакалець*, канд. іст. наук, доцент кафедри історії, права і методики навчання Глухівського НУ ім.О. Довженка, здобувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії НАН України, член НСКУ (*відповідальний редактор*), *Сторожук А.І.*, канд. мистецтвознавства, доцент Барського ГПК ім. М. Грушевського (*відповідальний секретар*). 10 вересня гості відвідали музеї і фортецю історико-архітектурного заповідника «Кам`янець-Подільський» та музей «Миньковецької держави» *І.С. Мархоцького (директор – В. А. Захар`єв)*.

Олексій Попович (м. Львів)

Висвітлення українського визвольного руху в період Другої світової війни в документальних та художніх фільмах незалежної України (2005–2014)

У статті проаналізовано специфіку подачі літопису українського визвольного руху періоду Другої світової війни в документальних та художніх фільмах, зокрема вказано жанрові особливості та структуру медіаконтексту, який можна використовувати в навчально-освітній та краєзнавчій роботі. Особлива увага приділяється аналізу поданої фактів, термінів, загальної історії про ОУН та УПА у фільмах.

Метою статті є аналіз рівня об'єктивності медіа-інформації у подачі діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни; визначення впливу документальних та художніх фільмів на процес формування образу в жителів України про літопис українського визвольного руху періоду Другої світової війни; виявлення чинників, які впливають сприйняття медіа-інформації про перебіг та значення діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни.

Наукова новизна статті полягає в обґрунтуванні впливу історичних та художніх фільмів на формування оціночних суджень про літопис ОУН та УПА. Уточнено зміст формування образу ворога представників – нацистського та сталінського тоталітарних режимі в українській кінодокументалістиці; спростовано міфологізовані моменти українського визвольного руху на прикладі окремих фільмів.

Теоретичні і практичні результати статті розширили концептуальні та методологічні принципи теорії аналізу формування образу/уявлення про український визвольний рух середини ХХ ст. як не від'ємної частини національної/історичної пам'яті.

Ключові слова: ЗМІ, ОУН, УПА, АК, колабораціонізм, український визвольний рух.

Alex Popovic

Illumination of the Ukrainian resistance movement during the Second War of screen-mesh documentaries and feature films of independent Ukraine(2005-2014)

The article analyzes the specific supply chronicle of the Ukrainian resistance movement during the Second World War dokumentalynyh and feature films, including the specified genre features and mediakontektu structure that can be used in teaching and educational and local history work. Particular weight is given to the analysis of the submitted facts, terms, general history of the OUN and UPA in films.

The goal is gender analysis of media objectivity of information in the supply of OUN and UPA in World War II; determine the impact of documentaries and feature films to process the image of the inhabitants of Ukraine Chronicle of the Ukrainian resistance movement during the Second World War; identify factors that influence the perception of the media information about the events and significance of the OUN and the UPA during the Second World War.

Scientific novelty article is to substantiate the impact of historical films and the formation of value judgments chronicle of OUN and UPA. Specifies the content of the image of enemy representatives - Nazi and Stalinist totalitarian regime in the Ukrainian kinodokumentalistytsi; refuted mythologized moments Ukrainian liberation movement in the case of some films.

Theoretical and practical results article expanded conceptual and methodological principles of the theory analysis forming the image / picture of the Ukrainian liberation movement of the mid-twentieth century. if not negative part of the national / historical memory.

Key words: media, OUN, UPA, AK, collaboration, Ukrainian liberation movement.

Алексей Попович

Освещение украинского освободительного движения в период Второй мировой войны в документальных и художественных фильмах независимой Украины (2005-2014)

В статье проанализирована специфика подачи летописи украинского освободительного движения периода Второй мировой войны в документальных и художественных фильмах, в частности указано жанровые особенности и структуру медиаконтексту, который можно использовать в учебно-образовательный и краеведческой работе. Особое внимание уделяется анализу представленной фактов, терминов, общей истории об ОУН и УПА в фильмах.

Целью статьи является анализ уровня объективности медиа-информации в подаче деятельности ОУН и УПА в годы Второй мировой войны; определение влияния документальных и художественных фильмов на процесс формирования образа у жителей Украины о летописи украинского освободительного движения периода Второй мировой войны; выявление факторов, влияющих на восприятие медиа-информации о ходе и значении деятельности ОУН и УПА в годы Второй мировой войны.

Научная новизна статьи заключается в обосновании влияния исторических и художественных фильмов на формирование оценочных суждений о летописи ОУН и УПА. Уточнено содержание формирования образа врага представителей – нацистского и сталинского тоталитарного режима в украинском кинодокументалистике; опровергнуто мифологизированные моменты украинского освободительного движения на примере отдельных фильмов.

Теоретические и практические результаты статьи расширили концептуальные и методологические принципы теории анализа формирования образа / представления об украинском освободительном движении середины XX в. как отрицательной части национальной / исторической памяти.

Ключевые слова: СМИ, ОУН, УПА, АК, коллаборационизм, украинское освободительное движение.

Постановка проблеми. В період незалежності України мас-медіа регулярно експлуатують, однак не завжди об'єктивно, проблематику українського визвольного руху періоду Другої світової війни, відомого за абрєвіатурами Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА). Зокрема спорадично продовжують поширювати міфи та стереотипи про Провідника ОУН С. Бандеру, загалом «бандерівський рух». Особливо активно цей процес відбувається на Сході України, де частина суспільства продовжує жити в полоні стереотипів «Великої Вітчизняної війни», привнесених

радянською історією і активно пропагованою ЗМІ. Тому дуже важливою є експертиза тематики ОУН та УПА у засобах масової інформації, що впливають на формування суспільної думки та національної пам'яті. Важливо також для розкриття проблематики залучати молодь, організовуючи краєзнавчі походи, документуючи спогади учасників та очевидців тогочасних подій.

Стан наукового дослідження проблеми. Серед українських науковців вказана проблема лише частково проаналізована, зокрема у студіях Б. Бахтєєва¹, О. Гаврилова², С. Грабовського³, Р. Дубасевича⁴, Ю. Луканова⁵, Ю. Шаповала⁶.

¹ Бахтєєв Б. «А віз і нині там...» [Електронний ресурс] / Б. Бахтєєв // Телекритика. 2006. – 21 жовтня. – Режим доступу : http://telekritika.kiev.ua/articles/129/0/7959/a_viz_i_nini_tam%E2%80%A6/.

² Гаврилов О. Табловіди називають Шухевича зрадником, а поважні видання пишуть про «УПА-УНСО» [Електронний ресурс] / О. Гаврилов // Телекритика. 2007 – 7 листопада. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/media-regions/drukovani-zmi/2007-11-07/34766>.

³ Грабовський С. Про що мовчать українські ЗМІ. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://telekritika.kiev.ua/articles/124/0/7921/pro_%D1%89o_movchatimut_ukrainski_zmi/.

⁴ Дубасевич Р. Україна або смерть / Р. Дубасевич // Страсті за Бандерою: статті та есеї / упор. : Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К., 2010. – С. 17–36.

⁵ Луканов Ю. УПА наступає [Електронний ресурс] / Ю. Луканов // Телекритика. 2008. – 16 січня. – Режим доступу : <http://www.telekritika.ua/telekino/2008-01-16/35971>.

⁶ Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 59–84.

Характеристику художніх та документальних фільмів, які присвячені українсько-польському протистоянню в роки Другої світової війни, подала О. Калішук⁷ та автори колективної монографії під загальною редакцією В. Солдатенка⁸. Їхній доробок, у цілому, характеризує український медіаконтекст у дуже загальних рисах. Тому автор статті поставив за мету узагальнити та доповнити емпіричні знання про сучасну кінодокументалістику українського визвольного руху, визначити основні її тенденції та з'ясувати вплив ЗМІ на формування образу українського повстанця в пересічного мешканця держави.

Основний зміст. XXI ст. справедливо можна вважати століттям технологій та інформації. За даними Центру соціальних та маркетингових досліджень SOCIS та Київського міжнародного інституту соціології (далі – КМІС) на початку 2014 р. українці значну частку інформації отримували від загальнонаціонального телебачення – 94,6%, тоді як від родичів, друзів, знайомих тільки 42,2%⁹. ЗМІ мають значний вплив на формування образу оціночних суджень про передумови, перебіг та наслідки Другої світової війни, її героїв та ворогів. Навіть за президенства В. Ющенка лише 37,3% населення України сприймали діяльність ОУН і УПА як національно-визвольну боротьбу українців, 25,0% – як опір тоталітарним режимам, 23,1% – як партизансько-повстанський рух, 25,2% – як союзників фашистської Німеччини. Водночас чітко прослідковувалася

негативний тиск російських ЗМІ, під впливом яким 60,7% опитаних вважали ОУН УПА союзниками фашистської Німеччини¹⁰.

Значно менше вказана тема експлуатується телебаченням. Популярність його програм пояснюється тим, що телевізор нерідко виступає джерелом безкорисливої радості. За даними соціологічної групи «Рейтинг» у 2011 р. перегляд телевізора потрапив до першої п'ятірки «Рейтингу радості» (27%) після родини (66%), дітей (53%) та друзів (41%), грошей (31%), він випередив такі джерела радості, як роботу, перебування на природі, подорожі, музику, святкування дня народження, дарування й отримання подарунків. Абсолютними лідерами за відчуттям радості від перегляду телевізора стали мешканці Південного регіону України¹¹.

Слід зазначити, що телебачення як джерело радості не значно поступається родині, дітям, друзям. Більше того, згідно з іншими даними, телевізор привертає увагу дорослих більше навіть, ніж власні діти: майже три з чотирьох українських сімей (72,5%) не можуть знайти більше години для спілкування з дітьми в будні дні, а кожна друга (55,5%) приділяє дітям не більше години у вихідні¹², натомість телеперегляд у період 2003–2011 рр. становив понад чотири години¹³. Ці зацікавлення підтверджують висновок КМІС, датований 2010 р.: «Телебачення виконує для більшості... інформаційну та розважальну функції»¹⁴. Можна беззаперечно

⁷ Калішук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси / О. М. Калішук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 510 с.

⁸ Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів : Монографія / Редкол.: В. Ф. Солдатенко (голова) та ін.; авторський колектив : Я. М. Антонюк, Д. В. Веденєєв та ін. – К. : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 292 с.

⁹ Опитування «Настрої України» (січень 2014). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sli-deshare.net/victorkylymar/prezent-socis-kiispress>.

¹⁰ Рух самостійників-державників як фактор впливу на формування загальноукраїнської та регіональної моделі пам'яті (аналітична доповідь). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1653.htm>.

¹¹ Рейтинг радості: динаміка : результати особистого формалізованого інтерв'ю соціологічної групи «Рейтинг» (17–27 вересня 2011). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/13973/>.

¹² Українські батьки приділяють своїм дітям не більше години на день. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://shlapak.com/ukrayinski-batki-pridilyayut-svoyim-dityam-ne-bilshe-godini-naden/>.

¹³ Телеперегляд (2003–2011) : дані Індустріального телевізійного комітету. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://itk.ua/ua/page/maintrends/>.

¹⁴ Ставлення громадян до ролі ЗМІ. Оцінка якості місцевих ЗМІ та рівень довіри до них: звіт КМІС про медіадослідження (драфтова версія). На правах рукопису. – К., 2010. – С. 36.

стверджувати, що трансляція будь-якого телевізійного контенту через ЗМІ виступає потужним засобом формування образу про його учасників та оціночних суджень в пересічного українця.

Зупинимось на знакових фільмах, в яких висвітлюється літопис українського визвольного руху періоду Другої світової війни (далі – ДСВ). Перші фільми з цієї проблематики з'явилися ще в перше десятиліття незалежності України («Нескорений», «Залізна сотня», «Останній бункер» та ін.) і значно більше у наступне п'ятнадцятиліття.

Український художній фільм «Далекий постріл» (2005 р., Україна Телерадіокомпанія «Прем'єр», режисер Валерій Шалига)¹⁵, який з'явився після першого Майдану, подає долю двох солдатів – червоноармійця та українського повстанця, які потрапили до німецького полону. Кожен із них, за задумом режисера, боровся за власну Україну, населення якої сповідувало протилежні ідеології – радянську/комуністичну та українську державницьку. Лейтмотивом фільму є спроба показати, як обидва солдати-українці цінують свободу і лише разом можуть вибратися з полону та побороти ворога. У фільмі також побіжно згадано відносини між українськими та радянськими партизанами (щоправда незрозуміло які радянські партизани діяли влітку 1941 р.). Українців, які служили в німецькій поліції, змальовано виключно з негативного боку. Актуальним на 2005 р. можна вважати полеміку двох солдатів в німецькому полоні, де кожен апелює до кривавого історичного минулого народу, який тривалий час відчував гніт чужинської влади. Загалом фільм змальовує трагічну долю двох людей, які загинули від рук радянських силовиків.

Складна історія ОУН та УПА порушується також у документальну фільмі «Між Гітлером і Сталінін: Україна у Другій світовій війні» (2005 р., Україна, Канада; Студія: Дослідно-Документальний Центр, режисер Святослав Новицький)¹⁶, у якому на широкому фактичному матеріалі, коментарях істориків та політиків (Збігнев Бжезінський, Норман Дейвіс, Роберт

Конквест, Джон Армстронг) показано роль українського народу у трагедіях та перемогах ДСВ. У фільмі наголошується, що українці добре пам'ятали події 1932–1933-х рр., масові репресії радянської влади та розстріли українських політичних в'язнів у тюрмах НКВС 1941 р. (наводиться цифра 22 тис. вбитих українських політв'язнів) тому, мали всі підстави боротися проти злочинної влади та захищати своє життя та загалом знедоленого українського народу. ОУН і УПА розглядаються як самостійні військово-політичні структури, які боролися за незалежну Україну і не були колаборантами, оскільки не мали національних держав чи маріонеткових урядів, які би підтримували нацисти. У фільмі стверджується: УПА воювала проти двох агресорів (Гітлера і Сталіна) і мала підтримку усього народу України, передовсім молоді. В своїй тактиці українські націоналісти розраховували на підтримку Заходу у боротьбі із Сталінін (що, як виявилось в подальшому, було помилковим), тому створювали свої збройні формування під егідою гітлерівської Німеччини. Саме під таким кутом зору, на думку творців фільму, слід розглядати створення німецької дивізії СС «Галичина», в якій служили на протибільшовицькому фронті тисячі українців. Щодо єврейського питання, то у фільмі побіжно згадується причетність окремих українців до служби в концтаборах та їх участь в облавах на євреїв. Відразу, щоправда, наголошується: багато українців, в тому числі і митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький, переховували євреїв та всіляко їм допомагали.

Фільм отримав схвальні відгуки перш за все через залучення до коментарів західних учених, загалом об'єктивного викладу матеріалу, який ґрунтується на маловідомих секретних архівних документах, спогадах очевидців¹⁷. За словами кореспондентів «Української правди» документальні фільми С. Новицького є важливими кроками у створенні для України саме україноцентристської концепції історії Другої світової

¹⁵ «Далекий постріл» (2005р., Україна, Телерадіокомпанія «Прем'єр», режисер Валерій Шалига). – [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://worldua.com/load/filmi_onlajn/istorichni/dalekij_postril_2005_ukrajinska_ozvuchka_divitsija_ukrajinskoju_movoju_bezkoshtovno_bez_reestraciji/11-1-0-3175.

¹⁶ «Між Гітлером і Сталінін: Україна у Другій світовій війні» (2005 р., Україна, Канада; Студія: Дослідно-Документальний Центр, режисер Святослав Новицький). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=gktacG1VfE>.

¹⁷ Веретельник Р. Між Гітлером і Сталінін [Електронний ресурс] / Р. Веретельник. – Режим доступу: http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=245.

війни, тобто концепції, де події тих років розглядалися б саме з української точки зору, а не з точки зору нав'язаних радянських міфів¹⁸.

Особливу увагу слід звернути на документальний фільм «ОУН–УПА: війна на два фронти» (2006 р. Україна, т/к НТН, режисер Андрій Санченко)¹⁹ в якому ретельно підібрано конкретно-історичну інформацію. Загалом за короткий час (15 хв. 58 с.) автори фільму вказали не лише на геополітичні причини війни, але й зуміли ретельно відтворити основний перебіг боротьби ОУН та УПА із сталінським тоталітарним режимом. У фільмі стверджується, що українські націоналісти мали моральне та міжнародне право захищати своє життя від окупаційної радянської влади й ставили за мету об'єднати всі українські етнічні території в незалежній соборній державі. Основну роль в цьому протиборстві відгравало УПА як збройне крило ОУН. Щодо українсько-польського військово-політичного конфлікту на Волині, то у фільмі стверджується: основна його фаза розпочалася після корінного перелому у ДСВ (1943), і він був спричинений польським еміграційним урядом, який не уявляв майбутньої Польської держави без Волині та Галичини. Радянсько-українське протистояння показано в суперечливому контексті, бо як такого протистояння не було, оскільки після завершення ДСВ як українські, так і російсько-радянські військовослужбовці (скеровані після війни боротися проти націоналістичного підпілля) нерідко знаходили спільну мову. Водночас у фільмі наголошується на жорстокості боїв, а також місцевих «перевертнях», які налаштували мирне населення проти своїх повстанців.

Відзначимо український документальний фільм «Собор на крові» (2006 р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин), який складається із десяти серій (п'яти годин), і створений під патронатом Українського інституту національної пам'яті. Основна концепція фільму полягає у представленні літопису українського національного-визвольного руху в період з 1919 по 1949 рр. як частини загальноєвропейської історії. На думку телекритиків, такий підхід дозволяє зрозуміти і осмислити підґрунтя подій і вчинків у загальнолюдському/цивілізаційному розумінні, а не за різними політичними стереотипами²⁰. Фільм динамічний, кожна загалом невелика серія (приблизно 30 хв.) розкаже про відомих людей та структури, які боролися за соборну Українську Державу (Євген Коновалець, УВО, ОУН, Августин Волошин, Карпатська Україна, Андрій Мельник, Степан Бандера, Тарас Бульба-Боровець, УПА–ОУН, Роман Шухевич, Андрей Шептицький). В першій серії «Народження великого блефу»²¹ автори фільму послідовно з'ясовують процес формування організованої структури національно-визвольного руху та його контакти з Німеччиною. В другій серії «Цукерки для командарма»²² розкриваються важливість ОУН як політичної структури, показано підґрунтя вбивство Євгена Коновальця через небезпеку поширення націоналістичних ідей на радянську Україну. В третій «Одна доба незалежності»²³ та четвертій «Галицьке марево»²⁴ серіях автори фільму описують велич і трагедію Карпатської України, яка в їхній інтерпретації є «жагучим прагнення українсь-

¹⁸ Шара Л. Між Гітлером і Сталіним: Документальний фільм про Другу світову війну в Україні [Електронний ресурс] / Л. Шара. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2003/11/14/2996477/>.

¹⁹ «ОУН–УПА: війна на два фронти» (2006 р. Україна, т/к НТН, режисер Андрій Санченко. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dailymotion.com/video/x2y98me>.

²⁰ Кіномистецтво в політичній культурі сучасної України. – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://nonnaaska27.livejournal.com/34141.html>.

²¹ «Собор на крові». Перша серія: Народження великого блефу. (2006р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=XIgo6bvAuc&index=5&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_.

²² «Собор на крові». Друга серія: Цукерки для коменданта. (2006р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=9Dc3co2q9IM&index=2&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_.

²³ «Собор на крові». Третя серія: Одна доба незалежності. (2006р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=qYyZn-XaTn9E&index=3&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_.

²⁴ «Собор на крові». Четверта серія: Галицьке марево. (2006р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=Y747cTWq-qE&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_&index=4.

кого народу до незалежності». При цьому характеризують плани Гітлера та Сталіна щодо західноукраїнських земель напередодні та в ході вибуху війни. В п'ятій серії «Фальшиве золото вересня»²⁵ творці фільму зупиняються на політиці радянзації, описі становища західних областей після їх «возз'єднання» з радянською Україною. В наступних п'яти серіях «Політика доконаних фактів»²⁶, «Армія без держави»²⁷, «Боротьба за народ»²⁸, «Альянс над прірвою»²⁹, «Тріумф великого блефу»³⁰ автори фільму послідовно описують перебіг бойових дій на території України, місце в ньому ОУН та УПА після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Ці сили опору постають справжньою загрозою для нацистів уже 1941 р., що, на думку творців фільму, підтверджують репресії. Не оминаються у фільмі факти протистояння українських націоналістів з Т. Бульбою-Боровцем за місце першості у регіоні та у творенні єдиної сили, яка буде представляти український народ у боротьбі з окупантами. В цілому, на думку творців фільму, ОУН та УПА недостатньо протистояли як гітлерівцям, так і радянській владі через брак ресурсів та не чіткої підтримки Заходу в українському питанні. У критичних зауваженнях на фільм дослідники вказують на неможливість охопити та повністю описати, навіть

в такому великому фільмі, наповнений тридцятилітній історії боротьби українців. На думку кіносценариста Євгена Шафранського, найпозитивнішим у фільмі є те, що глядачам не нав'язуються власні оцінки. Щодо ототожнення націоналістів як з нацистами, так і з фашистами то це, на думку Є. Шафранського, потрібно розглядати у процесі еволюції ідеологічних засад ОУН та УПА³¹. В цілому позитивно оцінює фільм академік НАН України Мирослав Попович. На переконання відомого філософа фільм спростовує міфи про колабораціонізм націоналістів та бандерівців як єдиної сили українського визвольного руху. Єдиним недоліком фільму, на думку М. Поповича, є те, що автори фільму не зовсім обгрунтовано вказують на те, що нібито керівництво ОУН очолило боротьбу проти обох загарбників – і коричневого, і червоного. Адже скоріше йшлося про тактичну вигоду, ніж стратегічні плани³².

Характеризує людський рівень УПА документально-історичний фільм із циклу «Відкрита зона». «Воля або смерть!» (2006 р. Україна, т/к Перший телеканал/Відкрита зона, режисери Наталка Фіщич, Сергій Цимбал)³³. Сюжет фільму включає три частини про життя трьох вояків УПА: зв'язкової головного командира УПАР. Шухевича, яка розповідає про те, як насправді

²⁵ «Собор на крові». П'ята серія: Фальшиве золото вересня. (2006р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=XIgo6bvAuc&index=5&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_.

²⁶ «Собор на крові». Шоста серія: Політика доконаних фактів. (2006р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=ip5mB47Coxk&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_&index=6.

²⁷ «Собор на крові». Сьома серія: Армія без держави. (2006р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=o30EmB55evo&index=7&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_.

²⁸ «Собор на крові». Восьма серія: Боротьба за народ. (2006 р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=REBYp_OexkY&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_&index=8.

²⁹ «Собор на крові». Дев'ята серія: Альянс над прірвою. (2006 р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=u3d-wd-pf0w&index=9&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_.

³⁰ «Собор на крові». Десята серія: Тріумф великого блефу. (2006р. Україна, «Телекон», Телеканал «1+1», режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=VhL9BzFLfMk&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaK15xgTZ2Tux0EJj_&index=10.

³¹ Шафранський Є. Два шляхи – дві логіки націоналізму [Електронний ресурс] / Є. Шафранський. – Режим доступу : <http://www.telekritika.ua/view/2007-08-10/9338>.

³² Попович М. «Взяти з минулого краще і вічне» [Електронний ресурс] / М. Попович. – Режим доступу: <http://www.telecon.kiev.ua/ukr/a/popovich.html>.

³³ «Воля або смерть!» (2006 р. Україна, т/к Перший телеканал / Відкрита зона, режисери Наталка Фіщич, Сергій Цимбал). – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://ptaha.info/catalogue/films/volya-abo-smert/>.

була налагоджена робота в лавах УПА; двох братів-упівців, один із яких досі береже довірену йому під час війни таємницю, та романтична історія кохання вояка УПА і сільської вчительки, яка переховувала свого коханого сорок років. Загалом за короткий час (28 хв. 39 с.) у фільмі показано основні віхи звитяги УПА, тактику та методи боротьби націоналістів. Наведені цифри ймовірної кількості вояків УПА (40 тис.), приблизну кількість агентури, що була завербована радянськими силовиками.

Особливості протиборство трьох воюючих сторін (радянської, німецької та польської армій) на українських землях та місце в ньому УПА відтворено у фільмі «УПА. Тактика боротьби» (2007 р. Україна, т/к Перший Національний, режисери Сергій Братішко, Віталій Загоруйко)³⁴. Особливістю фільму є, що він побудований за принципом теза-антитеза. Це свого роду полеміка з міфами про УПА, вигаданими радянською пропагандою і до сьогодні актуальними для «УПА-ненависників»³⁵. За словами режисера фільму В. Загоруйка (до речі, уродженця Донбасу) головне у фільмі було не підтасовувати факти, а подати дві точки зору: винних та потерпілих³⁶. Режисери фільму розвінчують міфи про причетність УПА до масових вбивств євреїв чи інших національностей. Залученні до зйомок фільму історики (В. В'ятрович, В. Мороз, О. Вовк, Р. Забілий) у своїх коментарях героїзують УПА, розповідаючи про її структуру, діяльність та масову підтримку населення. У фільмі підкреслюється: УПА контролювала територію понад 150 тис. км² і мала широку підтримку українського населення, що дозволило УПА воювати ще принаймні десятиліття після закінчення ДСВ. Щодо питання колабораціонізму, то його, на думку авторів фільму, слід розглядати з тактичного боку – через призму побудови незалежної України всіма доступними

заходами. Натомість формування груп «стрибків» з українців, які мали переслідувати УПА, то ці люди були залякані й малоефективні.

Розкрити сутність та роль українців у Другій світовій війні покликаний цикл документальних фільмів «Ціна перемоги» (2007 р., Україна, т/к «ТОНІС», режисери Сергій Братішко, Віталій Загоруйко)³⁷. 26 грудня 2007 р. цикл цих фільмів отримав нагороду Міжнародного рейтингового конкурсу ЗМІ «Золоте перо» як найкращі пізнавальні програми. Безпосередньо діяльність ОУН та УПА режисери фільму розкривають в п'ятій серії «УПА. Третя сила» Лейтмотивом серії виступає УПА як третя самостійна організована сила, яку створено як адекватний захист на дії двох (німецького та радянського) тоталітарних режимів. На основі спогадів безпосередніх учасників цих подій (деяких з них залучали і до вище згаданих фільмів) та коментарях істориків діяльність УПА трактується як безкомпромісна війна з радянським режимом до початку 1960-х років. Далі стверджується, що націоналістичний рух не закінчився, а переріс у рух шістдесятників (В. Кук). Щодо ключових подій історії ОУН та УПА, то повідомляється наступне. Націоналісти на початку війни пішли на співпрацю з Гітлером через підтримку вождя Третього Рейху українців (Гітлер, як відомо, визнавав Голодомор). До того ж не було більше на кого робити ставку, тому націоналісти виходили з чистої доктрини розрахунку (В. Сергійчук, історик). «Польсько-українська різня» на Волині була первісно спричинена винищенням українців на Холмщині. Автори фільму трактують С. Бандеру символом визвольного руху, а не реальним організатором УПА.

Фільм «Уроки патріотизму» (2007 р., Україна, ТОВ VitaNova, Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, режисер – Олександр Муратов)³⁸ розказує про життя і бо-

³⁴ «УПА. Тактика боротьби» (2007р.Україна, т/к Перший Національний, режисери Сергій Братішко, Віталій Загоруйко). – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=HeGKW-YlIQc>.

³⁵ Луканов Ю. УПА наступає: [Електронний ресурс] / Ю. Луканов // «Телекритика». 2008. – 16 січня. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/telekino/2008-01-16/35971>.

³⁶ Записала Мар'яна Голуб'я. Якщо ти донецький, то це не означає, що ти не патріот – режисер Віталій Загоруйко. – [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zik.ua/ua/analytics/2014/12/04/yakshcho_ty_donetskyu_to_tse_ne_oznachaie_shcho_ty_ne_patriot_rezhyser_vitaliy_zagorulko_546257.

³⁷ «Ціна перемоги» (2007р.,Україна,т/к «ТОНІС», режисери Сергій Братішко, Віталій Загоруйко). – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://toloka.hurtom.com/viewtopic.php?t=46016>.

³⁸ «Уроки патріотизму» (2007 р., Україна, ТОВ VitaNova, Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, режисер – Олександр Муратов). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=hIhXD1s405A>.

ротьбу генерал-хорунжого, головнокомандувача УПА Василя Кука. Цей фільм вийшов у світ незадовго до смерті останнього Головного командира УПА і містить одне з його останніх інтерв'ю. В прес-релізі до фільму зазначається, що стрічка відповідає на багато запитань щодо історії УПА й визвольного руху. Пояснює, чому люди з УПА організовано і без вказівки згори виступили проти тих, хто прийшов порядкувати їх землю³⁹. Уважний перегляд фільму дає можливість говорити про об'єктивність оцінок В. Кука. У фільмі також наводиться загальна кон'юнктура діяльності радянської влади та приблизна кількість загиблих націоналістів, які були в лавах ОУН та УПА: 150 тис. убитих, 80 тис. за-суджено, 200 тис. депортовано, хоча і не наводяться документальні підтвердження згаданих цифр.

Документально-історичний фільм «Українські Державники: Роман Шухевич» (2007 р. Україна, студія/канал: ЛОДТРК, режисер Тарас Каляндрук)⁴⁰ розповідає про головнокомандуючого УПА Романа Шухевича. Творці фільму залучили до зйомок сина Р. Шухевича та фахових істориків. Композиція фільму побудована навколо громадсько-політичної історії Р. Шухевича, через призму котрої висвітлюється історія УПА. Суттєвим недоліком фільму можна вважати некритичний підхід до викладу матеріалу. Так, виникають сумніви щодо термінології (коли йде мова про Карпатську Україну), питання впливу УПА на голод 1946–1947 рр. (йдеться мова, що завдяки УПА голод було мінімізовано, а в районах підконтрольних упівцям його взагалі не було), не перевірено свідчення (у фільмі мова зводиться до одного твердження) факту спалення тіла Р. Шухевича та розвіяння його останків над р. Збруч.

Художньо-документальний фільм «Бандерівці» (2008 р., Україна, Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», Львівська обласна організація Всеукраїнського об'єднання «Свобода», режи-

сер Любомир Горбач)⁴¹ висвітлює визвольну боротьбу у Західній Україні в період 1918–1950 рр. Лейтмотивом фільму виступає споконвічне прагнення українців до побудови власної самостійної держави. Назва фільму «Бандерівці» відображає збірне поняття, популярне означення усіх націоналістів, які в роки ДСВ боролися проти гітлерівців та радянської влади. Фільм насичений фактологічним матеріалом та документальними кадрами періоду ДСВ. Особливу увагу приділяється діяльності одного із націоналістів – Антіна Горбача. Не завжди обґрунтованими є тези щодо дивізії СС «Галичина», яку нібито створила «молодь», яка вбачала не лише у сталінській системі, але й у нацистах ворогів, бачила неминучу поразку Німеччини. Відомо, що дивізію СС «Галичина» було створено за сприяння Українського центрального комітету на чолі професором географії В. Кубійовичем (аж ніяк вже не молодим чоловіком, на той час йому було 43 роки). Особливо у фільмі наголошується на трагізмі долі жінок та необхідності пам'ятати власну історію.

Документально-історичний фільм «Бандерівська столиця» (2008 р., Україна, т/к Перший телеканал/Відкрита зона, режисер Сергій Цимбал)⁴² розповідає про боротьбу УПА через призму історії березівської сотні Мирослава Симчича («Кривоноса»), що входила до складу Карпатського куреня. В цілому наповненому фактами фільмі є неправдоподібний початок. Шарль де Голль очевидно ніколи не говорив про потребу мати таку грізну армію як УПА, а тим паче генерал французької армії не заявляв про глорифікацію вояків УПА. Композиція фільму більш нагадує художній фільм із вкрапленнями коротеньких довідок із трагічного літопису війни. В цілому фільм є пізнавальним через свідчення очевидців, але аж ніяк не документально-історичний як його рекламують в окремих ЗМІ.

Документально-історичний фільм «Степан Бандера. Ціна свободи» (2008 р., Україна, т/к

³⁹ Діжка. Світ українського кіно. Документальні фільми. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dizhka.tv/?showforum=10>.

⁴⁰ «Українські Державники: Роман Шухевич» (2007 р., Україна, студія/канал: ЛОДТРК, режисер Тарас Каляндрук). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Im1QjnfahaI>.

⁴¹ «Бандерівці» (2008р., Україна, Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», Львівська обласна організація Всеукраїнського об'єднання «Свобода», режисер Любомир Горбач). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=em-534bbJpc>.

⁴² «Бандерівська столиця» (2008 р., Україна, т/к Перший телеканал/Відкрита зона, режисер Сергій Цимбал). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=IjqWdD58zAs>.

«Перший канал» Україна, режисери Сергій Сотниченко, Тарас Ткаченко, Олена Ножечкіна)⁴³ знято за підтримки народного депутата України Віктора Швеця. Його творці фахово підійшли до реконструювання подій: фільм знімали там, де перебував головний герой, зокрема на Стрийщині (Львівська область), звідки походить родина Бандери. До створення картини було залучено українських істориків Ярослава Грицака, Івана Патриляка, Ярослава Сватка, закордонних – Тимоті Снайдера, Тараса Гунчака (США), Гжегожа Мотику (Польща), Олександра Гогуна (Росія-Німеччина). При цьому використано цитати із праць Головного провідника ОУН, маловідомі кінофотоматеріали. Своїми думками про життя і діяльність С. Бандери у фільмі поділилися Голова проводу ОУНР (2001–2009) Андрій Гайдамаха, президент благодійного фонду «Літопис УПА» Микола Посівнич, син Головного командира УПА Р. Шухевича Юрій Шухевич, рідна сестра провідника ОУН Оксана Бандера, його онук Степан Бандера. Основна композиція фільму побудована на висвітленні життєпису С. Бандери в роки ДСВ. У фільмі детально розглянуто мотиви та дій провідника ОУН, вказано на їх причини, вказано на осіб з його середовища. Фільм не висвітлює дискусійні моменти в історії ОУН та УПА (зокрема причепить чи непричетність до вбивств євреїв), але детально показує загальну кон'юнктуру суспільно-політичних подій в Україні в роки ДСВ. Позитив фільму засвідчує неодноразовий показ його на найрейтинговіших каналах України.

Побіжну інформацію про діяльність ОУН та УПА можна почерпнути із фільму «1377 спалених заживо» (2009 р. Україна, т/к «ІНТЕР», режисер Іван Кравчишин)⁴⁴, в якому актуалізовано

трагізм тисяч українських сіл та їх мешканців, які загинули від рук окупантів в роки Другої світової війни. На основі розповідей очевидців тих подій та коментарів істориків НАН України, характеризується повстанський рух, який інколи теж відзначаюся жорстокістю. Щоправда, остання теза у фільмі обійдена.

Спогади вояків УПА Івана Терлецького та Степана Бабія стали основою двох фільмів кіностудії Благодійна ініціатива «Героїка». В першому фільмі «Спогади стрільця УПА Івана Терлецького-Вовка» (2011 р. Україна, Кіностудія / кінокомпанія: Благодійна ініціатива «Героїка», режисер Павло Подобед)⁴⁵ розповідається про бойові дії УПА на території Львівської області, арешт головного героя у 1946 р. та його перебування радянському концтаборі. У другому фільмі «Спогади стрільця УПА Степана Бабія-Голуба» (2011 р., Україна, Кіностудія / кінокомпанія: Благодійна ініціатива «Героїка», режисер Павло Подобед)⁴⁶ основний акцент робиться на характеристиці злочинних дій радянської влади на території Західної України. Головний герой фільму С. Бабій детально розповідає про вбивство офіцера Вермахту, доручене йому Організацією Українських Націоналістів (революційною). Обидва фільми не мають на меті охарактеризувати історію визвольного руху, виклад в них короткий та змістовний, що зумовлено жанром.

Пізнавальним є документально-історичний фільм «Служба безпеки ОУН. Зачинені двері» (2012 р., України, Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», режисер Віталій Загоруйко)⁴⁷, в якому, у загалом невеликий час (55 хв.), подані унікальні інтерв'ю колишнього співробітника Служба безпеки ОУН «Дуба», особистого охоронця Романа Шухевича Любомира Полюги,

⁴³ «Степан Бандера. Ціна свободи» (2008 р., Україна, т/к «Перший канал» Україна, режисери Сергій Сотниченко, Тарас Ткаченко, Олена Ножечкіна). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=13PzICwYJc>.

⁴⁴ «1377 спалених заживо» (2009 р. Україна, т/к «ІНТЕР», режисер Іван Кравчишин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://inter.ua/uk/video/program/documentary/2010/02/19/1337>.

⁴⁵ Спогади стрільця УПА Івана Терлецького-Вовка (2011р., Україна, Кіностудія / кінокомпанія: Благодійна ініціатива «Героїка», режисер Павло Подобед). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ch5fnypfu0M>.

⁴⁶ Спогади стрільця УПА Степана Бабія-Голуба (2011р., Україна, Кіностудія / кінокомпанія: Благодійна ініціатива «Героїка», режисер Павло Подобед). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=c4LAcwL_ol4.

⁴⁷ «Служба безпеки ОУН. Зачинені двері» (2012р., України, Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», режисер Віталій Загоруйко). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=kpHE7AYz5iw>.

зв'язкової УПА «Наталки». СБ ОУН у фільмі показана як потужна засекречена структура, яка створена у 1940 р. для протидії НКВС та гестапо, охорони членів ОУН, для розвідки, контррозвідки, розслідування кримінальних злочинів, скоєних членами ОУН. Недоліком фільму можна вважати зосередження уваги на загальній кон'юнктурі і бажанні авторів фільму та головного консультанта фільму В. В'ятровича представити СБ ОУН як аналогію до подібних спецслужб західних країн, адже не наводиться інформація про конфлікти в середині ОУН та місце в цих конфліктах СБ ОУН. Зрештою, творці фільму так і не дали цілісної картини СБ ОУН, чому підтверджує обговорення сюжету фільму на каналі ТБі (ТОВ «Інфо24»)⁴⁸.

Цікавий за своїм фактичним матеріалом український п'ятисерійний документальний фільм «1941. Заборонена правда» (2013 р. Україна, студія «Телекон», режисер Ігор Кобрин)⁴⁹. В його п'ятій серії зокрема, на основі свідчень та унікальних архівних документів, розвінчано міф Сталіна про те, що на стороні німців воювала «жалюгідна кількість заколотників». Насправді, за експертизою науковців лише росіян на боці Вермахту воювало 400 тис., а українців – більше 250 тис. І це, не враховуючи статистику щодо інших національностей в СРСР. Загалом у тогочасних німецьких військових формуваннях служило близько мільйона вихідці із Радянського Союзу (див. працю А. Боляновського)⁵⁰. Причина переходу на німецьку службу була у діях

сталінської тоталітарної влади, яка насамперед берегла себе, а не власний народ.

Про створення криївки та боротьбу вояків УПА з енкаведистами розповідає документально-художній фільм «Історія однієї криївки» (2013 р. Україна, Відеостудія Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», режисер Любомир Горбач)⁵¹. Стрічка приурочена 71-й річниці створення Української Повстанської Армії та Дня Українського козацтва⁵². За словами автора ідеї, метою документально-художнього фільму «Криївка» є відтворення яскравого героїчного періоду боротьби українців за відновлення державності під знаменами УПА у 40–50-х роках минулого століття⁵³. Десяту частину фільму складає хроніка подій, а решту – художні реконструкції на основі історичних джерел. Лейтмотивом фільму виступає бажання захистити себе та власні родити від жахів війни, наголошується на жорстокості «світського» (радянського) режиму та необхідності боротьби з ним. У фільмі є свідчення учасника побудови справжньої криївки, а також декілька діалогів.

Передумови формування та самодіяльність відділів УПА актуалізує документальний фільм у двох частинах «Хроніка Української Повстанської Армії 1942–1945» (2014 р., Україна, ГО Українська Галицька Асамблея, режисер Тарас Химич)⁵⁴. Фільм особливий тим, що розповідає про звитягу УПА (1942–1953) крізь призму свідчень тридцяти чотирьох очевидців та безпосередніх учасників подій (з понад сто опитаних).

⁴⁸ Обговорення фільму «Служба безпеки ОУН. Зачинені двері». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://worldtv.com/voo_sou/video/%D0%BE%D0%B1%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%84%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D1%83-%D1%81%D0%B1-%D0%BE%D1%83%D0%BD.-%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%96-%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%96.

⁴⁹ «1941. Заборонена правда» (2013 р. Україна, студія «Телекон» режисер Ігор Кобрин). – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.telecon.kiev.ua/ukr/projects/1941.html>.

⁵⁰ Боляновський А. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.): монографія / А. В. Боляновський; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. Івана Крип'якевича. – Л.: Вид-во Львів. політехніки, 2013. – 878 с.

⁵¹ «Історія однієї криївки» (2013р., Україна, Відеостудія Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», режисер Любомир Горбач). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.telecon.kiev.ua/ukr/projects/1941.html> <http://linkis.com/wqFi7>.

⁵² Нині львів'янам презентують «Історію однієї криївки». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lvivexpres.com/news/2013/10/11/52835-nyini-lvivyanam-prezentuyut-istoriyu-odniyeyi-kryuyivku>.

⁵³ У Львові презентують фільм «Історія однієї Криївки». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pohlyad.com/news/n/6777>.

⁵⁴ «Хроніка Української Повстанської Армії 1942–1945» (2014 р., Україна, ГО Українська Галицька Асамблея, режисер Тарас Химич). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.documentary.org.ua/uk/upa/>.

Львівські документалісти пропонують подивитися на український повстанський рух з перспективи «простих людей», без пафосу, містифікацій та пропагандистських кліше. Вже у першій частині УПА постає як самостійна організована, із чітким завданням та структурою армія, яка боролася за незалежну Україну. Причиною створення цієї національно-державницької сили вказано жорстокі окупаційні дії нацистського режиму проти мирного населення, які були вмотивовані нібито завершенням війни та утвердженням окупаційного режиму на всій території України. Оскільки аналогічну політику проводило командування Червоної армії, то це стало причиною переходу до лав УПА і багатьох червоноармійців, людей інших національностей – росіян, білорусів, грузин та ін. В другій частині фільму зображено літопис повоєнного протистояння відділів та лоївок УПА з радянськими силовими структурами. Побіжно згадується військово-політичний конфлікт на Волині, який, за характеристикою творців фільму, був спричинений провокаціями та політикою третьої сторони – німецької окупаційної влади (використовується, зокрема, широковідома цитата Еріха Коха про особливість українсько-польського протистояння). Окрім цього не оминається і питання співпраці польського та радянського уряду і їх спільної політики щодо придушення відділів УПА через позбавлення соціальної бази (селян) на Закарпатті шляхом масових переселень західних українців у 1944–1951 рр.; особливо брутальна була польська військова акція «Вісла» 1947 р., у ході якої близько 150 тис. українського населення депортовано на панічно-західні землі Польщі.

Фільм активно обговорювалася у соцмережах. На думку І. Ольховського, автори фільму недолуго та навмисне приховали висвітлення історії подій 1942 р. та місце в них ОУН (Б), не охарактеризували взаємозв'язки з Т. Бульбою-Боровцем (приховали факти протистояння з ним). У фільмі також не підтверджено, а взято навмання, дані про здійснення ОУН (Б) 2500 антинімецьких акцій та 12000 знищених гітлерів-

ців. Упередженість творців фільму також можна прослідкувати і в підборі зацікавлених очевидців та не зовсім достовірного свідчення про те, що Акт відновлення незалежності України проголосили не оунівці під проводом С. Бандери, а «українські активісти»⁵⁵.

Окремо слід наголосити на фільмах, які висвітлюють військово-політичний конфлікт між українцями та поляками на Волині у 1943 р. Найперше тут виділяється документально-публіцистичний чотирисерійний фільм «Синдром пам'яті» – спільний проект тижневика «2000» і студії «KINOART. ELproduction» (режисер Сергей Іушин)⁵⁶. У фільмі зроблено спробу подати причини та основний перебіг українсько-польського конфлікту 1940-х років. Творці фільму наголошують, що географія українсько-польського протистояння не обмежувалася Волиню, а основні його причини лежали глибоко в релігійному, політичному гнобленні українського населення, діяльності Армії Крайової. Чотирисерійний фільм також насичений коментарями відомих людей та політиків (Олег Тягнибок, Андрій Мохник, Юрій Киричук, Андрій Ілленко, Володимир Середа, Анатолій Вітів, Олег Панькевич) та свідків тих подій. Автор сценарію Максим Шапка зазначив, що фільм є шокуючою сповіддю останніх свідків трагедії (використані ексклюзивні інтерв'ю Юрія Шухевича, ветеранів АК та УПА, колишніх в'язнів концтаборів)⁵⁷. Фільм викликав неоднозначну реакцію та дискусію стосовно своєї об'єктивності в профільному виданні про телебачення «Телекритика». Попри насичений матеріал критики фільму відзначили абсолютну упередженість творці фільму у поданні інформації про Греко-католицьку церкву, яку звинувачують у потуранні вбивствам на Волині у 1943 р. Представлена у фільмі думка Д. Табачника про греко-католиків як екстремістів, які дали основу для формування агресивної ідеології на українських землях, нічим неаргументована. Коментарі історика-медієвіста Наталії Яковенко подані в короткому (обрізаному) вигляді, і мали, за задумом сценаристів, фактично

⁵⁵ *Ольховський І.* Хроніка УПА в містифікаційно-пропагандистських тенетах. [Електронний ресурс] / І. Ольховський. – Режим доступу: <http://poliskasich.org.ua/?p=532>.

⁵⁶ «Синдром пам'яті» (2009 р., Україна, Газетний комплекс «Інтернет-медіа – тижневик 2000», студія KINOART.EL production, режисер Сергей Іушин. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ex.ua/4919696?r=82476>.

⁵⁷ У Києві презентовано документальний фільм, присвячений україно-польським конфліктам на Волині (25 вересня 2011 р.). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://news.bigmir.net/ukraine/177054>.

легімізувати слова Д. Табачника. Вважаємо також, що окремі сюжети фільму мають емоційний характер і подають непідтверджені фактами⁵⁸.

Під час прес-конференції у Луцьку, з критикою фільму виступив тогочасний директор Українського інститут національної пам'яті Валерій Солдатенко. За словами історика у фільмі був використаний «компенсаційний механізм»: «От була Волинська трагедія – мала у відповідь бути операція «Вісла». Є й інші підходи. Скажімо, протиставлення однієї операції іншій – Волинська трагедія – то етнічна чистка, а акція «Вісла» – то гуманітарна акція, яка пішла тільки на користь українцям»⁵⁹.

2011 р. вийшов документальний фільм «Волинянин» (2011 р., Україна, режисер Микола Солянюк) за мотивами автобіографічної повісті народного депутата від партії «Батьківщина» Ярослава Федорчука. Події конфлікту зображені в ньому через призму життєвих історій зокрема, й подій Другої світової війни мешканців конкретного волинського села⁶⁰.

Об'ємним та наповненим фактами за своєю структурою можна вважати український документальний фільм «Волинська трагедія: пам'ять, скорбота, примирення» (2013 р., Україна, режисери: Юлія Савчук, Микола Кушнірук)⁶¹. Сюжет фільму побудований на основі відеозаписів свідчень очевидців конфлікту з обох сторін та їх нащадків⁶². Коментарі до фільму здійснювали відомі історики, філософи та політики: Володимир В'ятрович, Леонід Зашкільняк, Іван Патриляк, Володимир Сергійчук, Микола Кучерепа,

Ярослав Царук, Євген Свертюк, Леонід Кравчук, Борис Клімчук (Україна), Леон Попик, Анжей Кунерт (Польща). У фільмі наголошується, що кожен із ідейних супротивників протистояння (українці та поляки) мали свою правду і виходили із реалій війни. На думку торців фільму, основною причиною конфлікту було байдуже ставлення європейських держав та окупантів до українсько-польського протистояння (порозуміння). Щодо існування наказу на фізичне знищення поляків від проводу ОУН (Б), то у фільмі робиться припущення, що такий наказ міг бути усний, але конкретних підтверджень цьому немає. Щодо масовості вбивств поляків в липні 1943 р., то українські історики зауважують (І. Патриляк), що в ОУН (Б) просто бракувало людей на таке фізичне знищення десятків тисяч (за польським даними поляків було вбито до 200 тис.) поляків. Нині в Інституті національної пам'яті Польщі вважають, що за участю УПА там було вбито «понад 100 тис. дітей, жінок і чоловіків»⁶³.

Існують і спільні проекти українських та іноземних кінематографістів. Зокрема навесні 2010 р. в Каннах було представлено документальний фільм «Три історії Галичини» (режисери Сара Фаргат та Ольгою Онишко, Кінокомпанія виробник «SenseFilm»)⁶⁴, сюжетну лінію якого побудовано навколо свідчень українки (переховувала Головного командира УПА Романа Шухевича), єврея (врятований українською родиною) та поляка (ксьондза Бармінського). Як зазначили режисери фільму, його головною метою було показати, що «герой живе в кожному з нас»⁶⁵.

⁵⁸ Процьків Р. «Синдром пам'яті» чи склероз на держзамовлення?. [Електронний ресурс] / Р. Процьків. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/telekino/2010-10-13/56571>.

⁵⁹ У Луцьку Солдатенко розкритикував документальний фільм. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravda.lotik.ua/ukr/news/40797/>.

⁶⁰ «Волинянин» (2011 р., Україна, режисер Микола Солянюк). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=391128234318295&id=359818970783415.

⁶¹ «Волинська трагедія: пам'ять, скорбота, примирення» (2013р., Україна, режисери: Юлія Савчук, Микола Кушнірук). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=fBpz7_Cu720.

⁶² У Луцьку презентували фільм про Волинську трагедію та роздумували чи вибачать українці та поляки одні одним (11 липня 2013 р.) – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravda.lotik.ua/ukr/news/52517/>.

⁶³ Польща – нарис історії / за ред.: В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника. – Варшава, 2015. – С. 281.

⁶⁴ «Три історії Галичини» (2010 р., Україна, США, Кінокомпанія виробник «Sense Film», режисери Сара Фаргатта Ольгою Онишко). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Nws4Yqf-Lzg>.

⁶⁵ Грищук Х. «Три історії Галичини» став першим українським фільмом, який подорожує континентами (12 липня 2013 р.) [Електронний ресурс] / Х. Грищук. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/culture/_tristoriji-galichinistv-pershim-ukrajinskim-filmom-yakij-podorozhue-kontinen/506634.

Висновки. Як бачимо, в документальні та художні фільми є важливим чинником формування національної пам'яті, яку впродовж радянських десятиліть було деформовано тоталітарною/авторитарною владою. У першому десятилітті української незалежності була фактично вимазана та амбівалентності. Проаналізовані у статті два десятки фільмів загалом об'єктивно формують образ про український визвольний рух середини ХХ ст., однак він не дуже систематизований і неструктурований, а часто випадає з контексту європейського антинацистського руху опору. Представлений образ про ОУН та УПА позначений певною тенденційністю як в негативному так, позитивному сенсах. У фільмах відсутній баланс експертної оцінки, а позакадровий текст поданий апріорі й не рідко з фактографічними помилками.

Більшість фільмів має не достатню документальну базу, яка за президенства В. Ющенка почала активно розсекречуватися і легалізуватися у книжкових виданнях, соціальній мережі. Дещо схематично подається й образ ворога представників – нацистського та сталінського тоталітарних режимі. В окремих фільмах домінують міфологізовані моменти українського визвольного руху, однак це робиться маргінально без залучення широкого кола фахівців – істориків, архівістів, військових спеціалістів. Українська кінодокументалістика потребує також державної підтримки – фінансування та реклами свого медійного продукту за кордоном. Бажано аби регіональні медіа підготували якісний продукт про українських повстанців на Київщині, Уманщині, Житомирщині, Поділлі, Донбасі та інших регіонів.

References

1. “Banderivs’ka stolytsia” (2008). Ukraine, t/k Pershyj telekanal/Vidkryta zona, rezhysler Serhij Tsymbal. Retrieved from <https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=IjkVdD58zAs> [in Ukrainian].
2. “Banderivtsi” (2008). Ukraine, Tovarystvo poshuku zhertv vinyjny “Pam’iat’”, L’vivs’ka oblasna orhanizatsiia Vseukrains’koho ob’iednannia “Svoboda”, rezhysler Liubomyr Horbach. Retrieved from <https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=em-534bbJpts> [in Ukrainian].
3. Bakhtiev, B. (2006). “A viz i nini tam...” Telekrytyka.– 21 zhovtnia. Retrieved from http://telekritika.kiev.ua/artistsles/129/0/7959/a_viz_i_nini_tam%E80%A6/ [in Ukrainian].
4. Bolianovs’kyj, A. (2013). Inozemni vijs’kovi formuvannia u Zbrojnykh sylakh Nimechchyny (1939–1945 rr. L’viv: Vyd-vo L’viv. Politekhniky. [in Ukrainian].
5. Veretel’nyk, R. (n. d.). Mizh Hitlerom i Staliny. Retrieved from http://vvy.ktm.ukma.edu.ua/show_tsontent.php?id=245 [in Ukrainian].
6. Soldatenko, V. F. (Ed.). (2013). Vidhomin Volyns’koi trahedii v istorychnij pam’iati pol’s’koho j ukrains’koho narodiv. Kyiv: DP NVTs “Priorityety”. [in Ukrainian].
7. “Volyns’ka trahediia: pam’iat’, skorбота, prymyrennia” (2013). Ukraine, rezhysery: Yuliia Savchuk, Mykola Kushniruk. Retrieved from https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=fBpz7_Tsu720 [in Ukrainian].
8. “Volynianyn” (2011). Ukraine, rezhysler Mykola Solianko. Retrieved from https://vvy.fatsebook.tsom/permalink.php?story_fbid=391128234318295&id=359818970783415 [in Ukrainian].
9. “Volia abo smert’!” (2006). Ukraine, t/k Pershyj telekanal/Vidkryta zona, rezhysery Natalka Fitsych, Serhij Tsymbal. Retrieved from <http://ptaha.info/tsatalogue/films/volia-abo-smert/> [in Ukrainian].
10. Havrylov, O. (2007). Tabloidy nazyvaiut’ Shukhevycha zradnykom, a povazhni vydannia pyshut’ pro “UPA-UNSO” Telekrytyka, 7 lystopada. Retrieved from <http://vvy.telekritika.ua/media-regions/drukovanizmi/2007-11-07/34766> [in Ukrainian].
11. Hrabovs’kyj, S. (n. d.). Pro scho movchat’ ukrains’ki ZMI. Retrieved from http://telekritika.kiev.ua/artistsles/124/0/7921/pro_%D1%89o_movchatimut_ukrainski_zmi/ [in Ukrainian].
12. Hryshchuk, Kh. (2013). “Try istorii Halychyny” stav pershym ukrains’kym fil’mom, iakyj podorozhuie kontynentamy. Retrieved from http://gazeta.ua/artistsles/tsulture/_tri-istorii-galichinistv-pershim-ukrainskim-filmom-iakij-podorozhue-kontinen/506634 [in Ukrainian].
13. “Dalekij postril” (2005). Ukraine, Teleradio-kompaniia “Prem’ier”, rezhysler Valerij Shalyha. Retrieved from http://vorldua.tsom/load/filmi_onlajn/istorichni/dalekij_postril_2005_ukrainska_ozvuchka_divitsiia_ukrainskoiu_movoiu_bezkoshtovno_bez_reestratsii/11-1-0-3175 [in Ukrainian].
14. Dizhka. (n. d.). Svit ukrains’koho kino. Dokumental’ni fil’my. Retrieved from http://dizhka.tv/?show_forum=10 [in Ukrainian].
15. Dubasevych, R. (2010). Ukraine abo smert’ Strasti za Banderoiu: staty ta ese. Kyiv, 17–36 [in Ukrainian].
16. Zapysala Mar’iana Holub’ia. “Yakscho ty donets’kyj, to tse ne oznachaie, scho ty ne patriot – rezhysler Vitalij Zahorul’ko”. Retrieved from http://zik.ua/ua/analytiss/2014/12/04/iakshcho_ty_donetskyj_to_tse_ne

_oznachaie_scho_ty_ne_patriot_rezhyser_vitaliy_zagorulko_546257 [in Ukrainian].

17. "Istoriia odniiei kryivky" (2013). Ukraina, Videostudiia Tovarystvo poshuku zhertv vijny "Pam'iat'", rezhyser Liubomyr Horbach. Retrieved from <http://vvv.teletson.kiev.ua/ukr/projetsts/1941.html> <http://linkis.tsom/vkFi7> [in Ukrainian].

18. Kalischuk, O. (2013). Ukrains'ko-pol's'ke protstoiannia na Volyni ta v Halychyni u roky Druhoi svitovoi vijny: naukovyj ta suspil'nyj dyskursy. L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

19. Kinomystetstvo v politychnij kul'turi suchasnoi Ukrainy. (n. d.). Retrieved from <http://nonnaaska27.livejournal.tsom/34141.html> [in Ukrainian].

20. Lukanov, Yu. (2008). UPA nastupaie. Telekrytyka, 16 sichnia. Retrieved from <http://vvv.telekritika.ua/telekino/2008-01-16/35971> [in Ukrainian].

21. "Mizh Hitlerom i Stalynym: Ukraina u Druhij svitovij vijni" (2005). Ukraina, Kanada; Studiia: Doslidno-Dokumental'nyj Tsentr, rezhyser Sviatoslav Novyts'kyj. Retrieved from <https://vvv.youtube.tsom/vatch?v=gktatsG1VifE> [in Ukrainian].

22. Nyni l'viv'ianam prezentuiut "Istoriuu odniiei kryivky". (n. d.). Retrieved from <http://lvivekhpres.tsom/nevs/2013/10/11/52835-nyni-lvivianam-prezentuiut-istoriui-odniieyi-kryivky> [in Ukrainian].

23. Obhovorennia fil'mu "Sluzhba bezpeky OUN. Zachyneni dveri". (n. d.). Retrieved from http://worldtv.tsom/voo_sou/video/%D0%BE%D0%B1%D0%B3%0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%D%0%BD%D1%8F-%D1%84%D1%96%D0%BB%D1%8Ts%D0%Bts%D1%83-%D1%81%D0%B1-%D0%BE%D1%83%D0%BD.-%D0%B7%D0%B0%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%96-%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%96 [in Ukrainian].

24. Ol'khovs'kyj, I. (n. d.). Khronika UPA v mistyfikatsijno-propahandysts'kykh tenetakh. Retrieved from <http://poliskasich.org.ua/?p=532> [in Ukrainian].

25. Opytuvannia "Nastroi Ukrainy" (2014). Retrieved from <http://vvv.slideshare.net/vitstorkylymar/present-sotsis-kiispress> [in Ukrainian].

26. "OUN-UPA: vijna na dva fronty" (2006). Ukraina, t/k NTN, rezhyser Andrij Sanchenko. Retrieved from <http://vvv.dailymotion.tsom/video/kh2y98me> [in Ukrainian].

27. Svarnyka, I. (Ed.). (2015). Pol'scha – narys istorii. Varshava. [in English].

28. Popovych, M. "Vziaty z mynuloho krasche i vichne" Retrieved from <http://vvv.teletson.kiev.ua/ukr/a/popovych.html> [in Ukrainian].

29. Protskiv,R. (n. d.). "Syndrom pam'iaty" chy skle- roz na derzhzhamovlennia ?. Retrieved from <http://vvv.telekritika.ua/telekino/2010-10-13/56571> [in Ukrainian].

30. Rejtynh radosti: dynamika : rezul'taty osobysto- toho formalizovanoho interv'iu sotsiolohichnoi hrupy "Rejtynh" (17–27 veresnia 2011). Retrieved from <http://ratinggroup.tsom.ua/productsts/politits/data/entry/13973/> [in Ukrainian].

31. Rukh samostijnykiv-derzhavnykiv iak faktor vplyvu na formuvannia zahal'noukrains'koi ta rehio- nal'noi modeli pam'iaty (analitychna dopovid'). (n. d.). Retrieved from <http://vvv.memory.gov.ua:8080/ua/pub- lisation/tsontent/1653.htm> [in Ukrainian].

32. "Syndrom pam'iaty" (2009). Ukraina, Hazetnyj kompleks "Internet-media – tyzhnevnyk 2000", studiia KINOART.EL produtstion, rezhyser Serhej Iushyn. Retrieved from <http://vvv.ekh.ua/4919696?r=82476> [in Ukrainian].

33. "Sluzhba bezpeky OUN. Zachyneni dveri" (2012). Ukrainy, Tovarystvo poshuku zhertv vijny "Pam'iat'", rezhyser Vitalij Zahorujko. Retrieved from <https://vvv.youtube.tsom/vatch?v=kpHE7AYz5iv> [in Ukrainian].

34. "Sobor na krovi". P'iata seriia: Fal'shyve zoloto veresnia. (2006). Ukraina, "Telekon", Telekanal "1+1", rezhyser Ihor Kobryn. Retrieved from https://vvv.youtube.tsom/vatch?v=KhIgo6bvAuts&indekh=5&list=PLhtsYfZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_ [in Ukrainian].

35. "Sobor na krovi". S'oma seriia: Armiia bez der- zhavy. (2006). Ukraina, "Telekon", Telekanal "1+1", rezhyser Ihor Kobryn. Retrieved from https://vvv.youtube.tsom/vatch?v=o30EmB55evo&indekh=7&list=PLhtsYfZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_ [in Ukrainian].

36. "Sobor na krovi". Tretia seriia: Onda doba neza- lezhnosti. (2006). Ukraina, "Telekon", Telekanal "1+1", rezhyser Ihor Kobryn. Retrieved from https://vvv.youtube.tsom/vatch?v=kYyZnKhaTn9E&indekh=3&list=PLhtsYfZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_ [in Ukrainian].

37. "Sobor na krovi". Shosta seriia: Polityka doko- nanykh faktiv. (2006). Ukraina, "Telekon", Telekanal "1+1", rezhyser Ihor Kobryn. Retrieved from https://vvv.youtube.tsom/vatch?v=ip5mB47Tsokhk&list=PLhtsYfZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_&indekh=6 [in Ukrainian].

38. "Sobor na krovi". Vos'ma seriia: Borot'ba za narod. (2006). Ukraina, "Telekon", Telekanal "1+1", rez- hyser Ihor Kobryn. Retrieved from https://vvv.youtube.tsom/vatch?v=REBYp_OekhkY&list=PLhtsYf- ZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_&indekh=8 [in Ukrainian].

39. "Sobor na krovi". Dev'iata seriia: Al'ians nad pririvoiu. (2006) Ukraina, "Telekon", Telekanal "1+1", rez- hyser Ihor Kobryn. Retrieved from <https://vvv.youtube>.

tsom/vatch?v=u3d-vd-pf0v&indekh= 9&list= PLhtsYfZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_ [in Ukrainian].

40. “Sobor na krovi”. Desiata seriia: Triumf velykoho blefu. (2006) Ukraina, “Telekon”, Telekanal “1+1”, rezhysler Ihor Kobryn). Retrieved from https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=VhL9BzFLfMk&list=PLhtsYfZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_&indekh=10 [in Ukrainian].

41. “Sobor na krovi”. Druha seriia: Tsukerky dlia komendanta. (2006). Ukraina, “Telekon”, Telekanal “1+1”, rezhysler Ihor Kobryn). Retrieved from https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=9Dts3tso2k9IM&indekh=2&list=PLhtsYfZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_ [in Ukrainian].

42. “Sobor na krovi”. Persha seriia: Narodzhennia velykoho blefu. (2006). Ukraina, “Telekon”, Telekanal “1+1”, rezhysler Ihor Kobryn). Retrieved from https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=-KhIgo6bvAuts&indekh=5&list=PLhtsYfZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_ [in Ukrainian].

43. “Sobor na krovi”. Chetverta seriia: Halyts’ke marevo. (2006). Ukraina, “Telekon”, Telekanal “1+1”, rezhysler Ihor Kobryn). Retrieved from https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=Y747tsTVk-kE&list=PLhtsYfZkUVkhIzbukeaK15khgTZ2Tukh0EJj_&indekh=4 [in Ukrainian].

44. Spohady stril’tsia UPA Ivana Terlets’kohovovka (2011). Ukraina, Kinostudiia / kinokompaniia: Blahodijna initsiatyva “Heroika”, rezhysler Pavlo Podobied). Retrieved from <https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=ch5fnypfu0M> [in Ukrainian].

45. Spohady stril’tsia UPA Stepana Babiiia-Holuba (2011). Ukraina, Kinostudiia / kinokompaniia: Blahodijna initsiatyva «Heroika», rezhysler Pavlo Podobied). Retrieved from https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=ts4LAtsvL_ol4 [in Ukrainian].

46. Stavlennia hromadian do roli ZMI. Otsinka iakosti mistsevykh ZMI ta riven’ doviry do nykh: zvit KMIS pro mediiadoslidzhennia (draftova versiia). Na pravakh rukopysu (2010). Kyiv. [in Ukrainian].

47. “Stepan Bandera. Tsina svobody” (2008). Ukraina, t/k “Pershyj kanal” Ukraina, rezhysery Serhij Sotnychenko, Taras Tkachenko, Olena Nozhechkina). Retrieved from <https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=13PzITsvrYJts> [in Ukrainian].

48. “1377 spalenykh zazhyvo” (2009). Ukraina, t/k “INTER”, rezhysler Ivan Kravchyslyn. Retrieved from <http://inter.ua/uk/video/program/dotsumentary/2010/02/19/1337> [in Ukrainian].

49. “1941. Zaboronena pravda” (2013). Ukraina, studiia “Telekon” rezhysler Ihor Kobryn). Retrieved from <http://vvy.teletson.kiev.ua/ukr/projetsts/1941.html> [in Ukrainian].

50. “Try istorii Halychyny” (2010). Ukraina, SShA, Kinokompaniia vyrobnyk “Sense Film”, rezhysery Sara

Farhat ta Ol’hoiu Onyshko). Retrieved from <https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=Nvs4Ykf-Lzj> [in Ukrainian].

51. “Ukrains’ki Derzhavnyky: Roman Shukhevych” (2007). Ukraina, studiia/kanal: LODTRK, rezhysler Taras Kaliandruk). Retrieved from <https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=Im1KjnfahaI> [in Ukrainian].

52. “UPA. Takyka borot’by” (2007). Ukraina, t/k Pershyj Natsional’nyj, rezhysery Serhij Bratishko, Vitalij Zahorujko. Retrieved from <https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=HeGKV-YJIKts> [in Ukrainian].

53. “Uroky patriotyzmu” (2007). Ukraina, TOV VitaNova, Natsional’na kinostudiia khudozhnikh fil’miv im. O. Dovzhenka, rezhysler – Oleksandr Muratov. Retrieved from <https://vvy.youtube.tsom/vatch?v=hIhKhD1s405A> [in Ukrainian].

54. “Khronika Ukrains’koi Povstans’koi Armii 1942–1945” (2014). Ukraina, HO Ukrains’ka Halyts’ka Asambleia, rezhysler Taras Khymych. Retrieved from <http://vvy.dotsumentary.org.ua/uk/upa/> [in Ukrainian].

55. “Tsina peremohy” (2007). Ukraina, t/k TONIS, rezhysery Serhij Bratishko, Vitalij Zahorujko. Retrieved from <http://toloka.hurtom.tsom/vievtopits.php?t=46016> [in Ukrainian].

56. Teleperehliad (2003–2011): dani Industrial’noho televiziynoho komitetu. Retrieved from <http://itk.ua/ua/page/maintrends/> [in Ukrainian].

57. U Kyievi prezentovano dokumental’nyj fil’m, prysviachenyj ukraino-pol’s’kym konfliktam na Volyni (2011). Retrieved from <http://nevs.bigmir.net/ukraine/177054> [in Ukrainian].

58. U Luts’ku prezentuvaly fil’m pro Volyns’ku trahediiu ta rozdumuvaly chy vybachat’ ukraintsi ta poliaky odni odnym (2013). Retrieved from <http://vvypravda.lotik.ua/ukr/nevs/52517/> [in Ukrainian].

59. U Luts’ku Soldatenko rozkrytykuvav dokumental’nyj fil’m. (n. d.). Retrieved from <http://vvypravda.lotik.ua/ukr/nevs/40797/> [in Ukrainian].

60. U L’vovi prezentuiut’ fil’m “Istoriia odniiei Kryivky”. (n. d.). Retrieved from <http://vvy.pohliad.tsom/nevs/n/6777> [in Ukrainian].

61. Ukrains’ki bat’ky prydiliaiut’ svoim ditiam ne bil’she hodyny na den’. (n. d.). Retrieved from <http://shlapak.tsom/ukrayynski-batki-pridiliaiut-svoyim-ditiam-ne-bilshe-godini-naden/> [in Ukrainian].

62. Shapoval, Yu. (2002). Vijna pislia vijny. Voiena istoriia, 5–6, 59–84. [in Ukrainian].

63. Shara, L. (n. d.). Mizh Hitlerom i Stalinym: Dokumental’nyj fil’m pro Druhu svitovu vijnu v Ukraini. Retrieved from <http://vvypravda.tsom.ua/articles/2003/11/14/2996477/> [in Ukrainian].

64. Shafrans’kyj, Ye. (n. d.). Dva shliakhy – dvi lohiky natsionalizmu. Retrieved from <http://vvy.telekritika.ua/viev/2007-08-10/9338> [in Ukrainian].

Відвідання Чернівців «королем гри на фортепіано»

Рец. на: Залуцький О. Музичні товариства Буковини. Довідник Чернівецького обласного відділення Національної всеукраїнської музичної спілки (до 25 річчя від дня заснування). – Чернівці, Друк Арт, 2016. – 304 с.: іл.

Підготовлена книга відомим буковинським музикознавцем, головою обласного осередку НВМС, доцентом кафедри музики ЧНУ імені Юрія Федьковича, членом Національних спілок краєзнавців і журналістів України, лауреатом мистецької премії імені Сидора Воробкевича та краєзнавчої премії імені Олекси Романця Олександром Залуцьким. Рецензентами книги стали заслужений працівник культури України, секретар НВМС, професор КНУКіМ Петро Андрійчук, заслужений працівник культури України, начальник управління культури Чернівецької ОДА Віра Китайгородська, заслужений діяч мистецтв України, художній керівник Чернівецької обласної філармонії Остап Савчук.

Присвячена вона 25-річчю від дня заснування Чернівецького обласного відділення Національної всеукраїнської музичної спілки. Хоча перше музичне творче товариство було утворено у 60-х роках ХІХ ст., а перший концерт з нагоди утворення товариства відбувся у готелі «Молдавія» у 1860 році, але власне Чернівецьке обласне відділення Національної всеукраїнської музичної спілки було створено тільки у 1991 році.

У Чернівцях у ХІХ ст. виступали, відомі світові музиканти, Леопольд фон Майєр, Ігнатій Тадешко, Франц Кольберг, Мішка Гаузер, Карл Ліпінський та ін.

Відвідав Чернівці і дав два концерти у 1847 році Ференц Ліст, якого називають королем гри на фортепіано. Він здійснив триумфальні гастролі по всій Європі, відвідав Галичину, а потім і Буковину. Його відвідання і концерти стали непересічною подією для буковинців.

Читачі книги можуть дізнатися, що 23 жовтня 2015 року на площі Філармонії у Чернівцях відбувалось відкриття інтерактивного пам'ятника великому угорському композитору, піаністу, педагогу, музично-громадському діячеві, класику світової музики Ференцу Лісту на знак поваги, шанування його творчості, вдячності за відвідання Чернівців і концерти у великому залі

готелю «Молдавія» у 40-х роках ХІХ століття.

У книзі зазначається, що тридцять років очолював перше музичне товариство у Чернівцях відомий нам чеський композитор, диригент, скрипаль, піаніст, педагог, музичний критик, громадський діяч Адальберт Гржималі. Він опублікував свої спогади про життя і працю у Чернівцях у книзі «Тридцять років музиці на Буковині».

Завдяки діяльності А. Гржималі, як голови музичного товариства, було прискорене будівництво концертного приміщення (нині Чернівецька обласна філармонія), яке у грудні 1877 року передано Товариству у користування. До дня відкриття А. Гржималі написав кантату «Хвала музиці» на вірші чернівецького поета Е. Нойбауєра.

Досить повчальні слова належать А. Гржималі, які характеризують стан краю і народи, які проживали у той час на терені Буковини, та актуальні і для нашого часу: «Якби сьогодні усі нації, котрі тут проживають об'єднати навколо музики, то на Буковині ми мали б інтернаціональне суспільство. З іншого боку, музичного інтернаціоналізму варто остерігатися, оскільки у ньому губиться своє рідне мистецтво, властиве лише тому чи іншому народові. Інтернаціоналізм усе перемішує, нищить дух народу, вирощує загал, а не індивідуальність».

Популяризаторами українсько-пісенної культури на Буковині були Модест Левицький, Сидір Воробкевич. Останній, як зазначається у книзі, написав тільки для хору 400 творів, з яких 250 на власні тексти, 26 музично-драматичних творів. Йому належать багато творів духовної музики. Зокрема, Сидір Воробкевич написав 8 літургій, близько 40 пісень, багато псалмів, молитов і ін.

Зазначається у книзі і те, що С. Воробкевич був одним із найактивніших громадських діячів першого просвітницького товариства на Буковині «Руська бесіда», яке виникло у 1869 році.

У довіднику наявний матеріал про приїзд на Буковину (двічі) на початку ХХ століття україн-

ського композитора, одного з засновників української музичної культури в Україні Миколи Лисенка. Зазначається, що після його приїздів музичне життя краю значно активізувалося.

Йдеться у книзі також про Євсевія Мандичевського, який ще у юнацькому віці написав кантату «Сила гармонії» для хору, солістів та оркестру. Ця кантата у Лейпцигу на музичному конкурсі була удостоєна премії. Зазначено, що Є.Мандичевський був музикантом зі світовим іменем, користувався винятковим авторитетом у мистецьких колах багатьох країн.

У довіднику зазначається, що важливу роль у мистецькому житті Буковини відіграв видатний композитор, скрипаль, диригент, культурно-громадський діяч, основоположник румунської класичної музики Чіпріан Порумбеску (Голембіовський), виходець з Буковинської Гуцульщини. За своє життя він написав понад 250 творів. Серед них: церковні твори, пісні, хори, романси, балади, камерні та інструментальні твори.

У музичному житті Буковини залишили помітний слід Гнат Хоткевич, Філомена Лопатинська, Соломія Крушельницька, Йозеф Шмідт, Костянтин Томоруг, Олександр Садагурський, Микола Бойченко, Василь Дячук, Александру Зіра, Богдан Крижанівський, Григорій Шевчук та інші.

Йдеться у довіднику і про розвиток музичної культури у міжвоєнний період у Наддніпрянській Україні, про виданих діячів української культури Кирила Стеценка, Пилина Козицького, Михайла Вериківського, Левка Ревуцького, Бориса Лятошинського, Григорія Верьовку, Миколу Грінченка та ін.

Окремо у довіднику подано матеріал про Іллю Міського, організатора і керівника оркестру народних інструментів при Буковинському ансамблі пісні і танцю, талановитого музиканта, диригента, композитора, скрипаля, фольклориста.

Подано також матеріал про Георгія (Юрія) Блещука, Дмитра Гнатюка, Петра Ончула, Степана Сабадаша, Анатолія Сорокоумова, Андрія Кушніренка і ін.

Окремо у книзі виділено період створення Музичного товариства (1975), Всеукраїнської музичної спілки УРСР (1990), Всеукраїнської музичної спілки (1998), Національної всеукраїнської музичної спілки (2000).

Подано також матеріал про роль успішного функціонування Національної всеукраїнської музичної спілки під керівництвом Євгена Савчука (голова), Петра Заїки (перший заступник), Секретаріату Спілки: Петра Андрійчука, Анато-

лія Баженова, Віктора Гуцала, Ольги Кузнецової, Юрія Новікова, Володимира Рожка, Володимира Рунчака, Анатолія Семешка, Володимира Суховерського, Валерія Титаренка, Олену Драгомирецьку, Марину Панову та інших.

Багато уваги у довіднику приділено періоду 1989-2013 років, коли Чернівецьке обласне відділення Музичної спілки очолював художній керівник заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю, народний артист України, лауреат національної премії імені Тараса Шевченка, професор Андрій Кушніренко. Відзначено розгортання ним діяльності осередку по всіх творчих напрямках як професійного, так і аматорського художнього мистецтва. Вказано, що під його керівництвом Товариство активно працювало щодо поживлення мистецького життя в місті Чернівцях і в усьому буковинського краї.

У книзі йдеться про внесок у музичне мистецтво краю начальників Чернівецького обласного управління культури різних каденцій Корнелія Саїнчука, Івана Петрусяка, Остапа Савчука, народних артистів України Юрія Гіни, Ярослава Солтиса, заслужених діячів мистецтва України Йосипа Ельгісера, Леоніда, Затуловського, Йосипа Созанського, заслужених артистів України Марії Мельничук, Ніни Каплієнко, Івана Дерди, Леоніда Сидорчука, Олександра Жукова, Василя Бобика та ін.

У книзі є відомості про: А.Т. Авдієвського, Е.І. Алексєєва, П.О. Андрійчука, С.В. Бардаус, В.В. Бобика, Л.І. Богославця, І.І. Бойчук, В.В. Бондаренка, О.М. Бродовінського, Н.С. Бурденюк, О.В. Буришина, Я.М. Вишпінської, Р.М. Ганіної, І.Г. Гатрича, Г. (Юрія) М. Гіни, І.І. Гончара, В.П. Грищука, В.О. Гуцала, І.М. Дерди, Й.М. Ельгісера, О.П. Жукова, О.В. Залуцького, Л.Б. Затуловського, А.І. Зубчук, П.І. Казимирчука, Н.Г. Каплієнко, Ю.В. Каплієнко-Ілюк, Б.В. Катамая, В.К. Ковальова, Д.І. Козьмака, В.В. Колова та ін.

У довіднику представлені фотоілюстрації відомих митців, пов'язаних з Буковиною, професійних і аматорських колективів краю, книг членів музичної спілки, звітно-виборної конференції обласного відділення музичної спілки, конференції імені Андрія Кушніренка та громадського життя членів спілки.

Довідник буде корисним для фахівців у галузі музикознавства, мистецтвознавства, етнології, фольклористики, для працівників засобів масової інформації, музеїв, бібліотек, викладачів музичного мистецтва, шанувальників музичного мистецтва буковинського краю.

Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.

Рец. на: Мельниченко Василь. Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр. : навчальний посібник / В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, 2017. – 200 с. : [фото]

Рік 2017 ознаменований доволі вагомою датою сьогоденного українського календаря – 100-річчям від дня початку Української революції 1917–1921 рр. Ця одна із найголовніших подій вітчизняної історії ХХ ст. буквально сколихнула не лише Україну, але й мало чи не всю Європу і явила справді унікальний досвід державотворення. Відтак, справою честі й обов'язку науковців-істориків України є посилення дослідницької уваги до вивчення історії цього суспільно-політичного феномену з метою об'єктивної й усебічної реконструкції подій тих буремних і славних років. Саме на це націлює й Указ Президента України від 16 січня 2016 р. «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 рр.».

Акцентуємо увагу на тому, що попри на перший погляд розлогий і багатожанровий доробок вітчизняних вчених у царині вивчення революційних подій 100-річної давнини залишається ще й чимале гносеологічне поле. Адже й на сьогодні бракує фундаментальних досліджень комплексного характеру в усій хронологічній тягlostі цієї знакової сторінки української історії. Що ж стосується регіонального аспекту означеної проблеми, то є вагомі підстави говорити про початковий і спорадичний характер її осягнення. Особливо занедбаним у висвітленні революційних подій 1917–1921 рр. залишається навчально-методичний жанр історієписання.

У зв'язку із зазначеним вихід у світ навчального посібника «Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.» є дуже своєчасним і украй необхідним для вирішення як дослідницьких, так і освітніх завдань. Його автором є відомий фахівець-історик, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені

Богдана Хмельницького, викладач з майже 30-річним педагогічним стажем, автор понад 200 праць (серед них 5 навчальних посібників), очільник однієї з найуспішніших обласних організацій Національної спілки краєзнавців України В. М. Мельниченко. Вказане вище вже аргіогі забезпечило доволі високий рівень реалізації цього науково-навчального проекту.

Враховуючи те, що наявні матеріали про революційні події на Черкащині носять фрагментарний і переважно публіцистич-

ний характер, автор поставив перед собою амбітну мету: систематизувати емпіричний матеріал, надавши йому достатньої завершеності й цілісності та адаптувати текст до сприйняття тими, хто навчається й навчає. При цьому переважна більшість історичних фактів почерпнута із фондів Черкаського держархіву, оприлюднених документів, синхронної подіям періодики, що позитивно вплинуло на якість видання в сенсі об'єктивності та всеохопності висвітлення тих суспільно значимих подій.

Цілком можна погодитися і з мотиваційною аргументацією автора, що під час революційних подій 1917–1921 рр. Черкащина стала одним із ключових регіонів розгортання національно-визвольної боротьби за відновлення української державності, а її населення особливо активно включилося у державотворчі процеси. Не викликає жодних зауваг і вбачається цілком вмотивованою й методично доцільною обрана автором структура навчального посібника. Він складається з передмови, п'яти розділів, що своєю чергою поділяються на вісімнадцять підрозділів. На основі проблемно-хронологічного принципу висвітлюються події Української революції 1917–1921 років, які відбувалися на Черкащині, розкривається участь жителів краю в боротьбі за незалежність і соборність України.

Зокрема, перший розділ присвячено подіям багато в чому доленосного 1917 року – початковому етапу Української революції. Окремим сюжетом виділено тему формування Вільного козацтва на теренах краю (у жовтні 1917 р. саме в Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва), загони якого згодом набули поширення всією Україною. У другому розділі йдеться про відродження державності, австро-німецьку військову присутність у краї та добу Гетьманату.

Своїм вражаючим змістовим наповненням виділяється третій розділ з хронологічним охопленням подій 1919–1921 рр. Він має досить промовисту назву: «Черкащина в епіцентрі революційних подій». На основі історичних фактів автор переконливо доводить лідерство Черкащини в багатьох революційних подіях. Зокрема, в їх епіцентрі – осередок боротьби за державність України та антирадянського руху – Холодний Яр, де повстанські загони під гаслом «Воля або смерть» у 1918–1922 рр. утримували незалежність значної самоврядної території.

У окремий розділ виділені питання господарського становища краю в революційну добу. З використанням аналітичних та історико-статистичних методів дослідження в цій структурній частині глибоко аналізується перебіг як промислових, так і аграрних процесів.

Завершальний розділ присвячено культурно-освітньому життю краю, де подається маловідомий матеріал про діяльність закладів освіти, осередків «Просвіти», преси, характеризується книговидавнича та музейна справа, робота з вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка в добу революції тощо.

Враховуючи сьогоденну практику відновлення антропологічних традицій історичної науки, В. Мельниченко підкреслює, що Черкащина – батьківщина багатьох видатних державних і військових діячів Української революції 1917–1921 рр., а відтак подає цілу галерею їх словесних портретів. Зокрема, серед уродженців краю – міністр закордонних справ, голова уряду УНР, заступник голови Директорії, президент УНР в екзилі А. М. Лівіцький, міністр морських справ УНР контр-адмірал М. І. Білинський, Генеральний суддя і міністр юстиції С. П. Шелухін, посол УНР у Греції Ф. П. Матушевський, заступник головнокомандувача Армії

УНР О. О. Загородський, генерали Ю. Й. Тютюнник, А. М. Вовк, Г. М. Базильський та багато інших визначних постатей революції.

Зміст посібника органічно доповнюють вміщені в ньому фрагменти історичних документів та додатки. Останні містять хронологічну таблицю подій та перелік історичних місць доби революції. Науково-довідковий апарат видання представлений іменним та географічним покажчиками. Ілюстративні матеріали, які сприяють більш образному засвоєнню тексту, репрезентують історичні світлини як портретного, так і сюжетного плану.

Поряд зі своєю науковою самодостатністю рецензоване видання виконує насамперед навчально-методичну функцію. Подача матеріалу навчальної книги відповідає чинним вимогам до видань такого ґатунку. Зокрема, автор дотримується найголовніших принципів класичної дидактики: науковості, доступності, наочності, зв'язку із життям тощо. Текст посібника викладено живою, доступною й високолітературною мовою. Моніторингу компетентностей студентів та учнів сприятимуть вміщені після кожного розділу запитання та завдання для самоперевірки й контролю засвоєння знань, що носять як репродуктивний, так і логічний характер. Зміст і виклад матеріалу відповідають вимогам програми з історії України для навчальних закладів усіх типів, передусім загальноосвітніх. Цінно, що основні положення посібника пройшли апробацію при викладанні автором курсу «Історія рідного краю» для студентів Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького у 2001–2016 рр.

До переваг видання слід віднести й те, що воно рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького та президією правління Черкаської обласної організації НСКУ. Книга також дістала схвальну оцінку високоповажних рецензентів: докторів історичних наук О. П. Рєнта (член-кореспондент НАН України, голова НСКУ), С. В. Корновенка (професор, проректор ЧНУ ім. Б. Хмельницького), Н. І. Земзюліної (професор, директор ННІ історії і філософії ЧНУ).

Видання відзначається високим поліграфічним рівнем та привабливим і функціональним дизайном обкладинки, що є досить важливим для навчальної книги. Високу якість

оформлення забезпечили працівники знаного на Черкащині видавництва «Вертикаль» (директор – С. Г. Кандич).

На наше переконання рецензований посібник значно б виграв, аби на його сторінках був вміщений перелік умовних скорочень та аббревіатур, якими рясніє його текст. Утім вказане не впливає на однозначно високу оцінку навчальної книги, в якій з позицій сучасної методології ґрунтовно охарактеризовані основні періоди революційних подій в регіоні, а матеріал адаптований для навчальних цілей. Очевидною є й беззаперечна новизна та оригі-

нальність видання, його теоретичне та практичне значення.

Не зайвим буде також зазначити, що видання посібника уможливилось завдяки суттєвій фінансовій підтримці Черкаської обласної державної адміністрації. Це свідчить про розуміння обласною владою важливості реалізації суспільно значимих видавничих проектів.

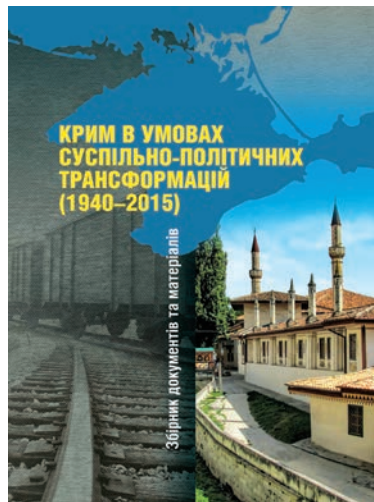
Запропонований посібник може бути корисним науковцям, педагогам, студентам, учням, краєзнавцям, а також широкому читацькому загалу, кого цікавить історія рідного краю в її знакові періоди.

Тисяча сторінок про Крим

Рец. на кн.: Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): збірник документів і матеріалів / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк (заст. голови), В. М. Бірчак, Я. В. Верменич, В. М. В'ятрович, В. М. Даниленко, І. М. Кулик, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко, В. М. Литвин, О. П. Реснт, О. С. Рубльов, Л. Д. Якубова; Упорядн.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Вид. 2-ге. – Київ: Кліо, 2016. – 1092 с.

Події 2014 року стали справжнім випробуванням для української гуманітаристики, адже теми, що раніше перебували на маргінесах, набули актуальності, і, слід зазначити, не з волі українських дослідників. Аж ніяк не буде перебільшенням сказати, що усі попередні роки Крим не був належним чином вписаний в український історичний наратив. Дослідження місцевих науковців або мали характерний дилетантства, або друкувалися мізерним накладом. Натомість історики з центральних наукових установ, у своїй більшості, оминали чужі їм, та, подекуди, незрозумілі теми, пов'язані із кримським півостровом. Власне, імена тих, хто зробив свій внесок, добре відомі обізнаному читачеві.

Отже, із боєм, маємо визнати, що хвиля зацікавленості Кримом та кримськими татарами, як-то поява низки дослідницьких проєктів, наукових видань, публічних заходів, була спричинена саме анексією кримського півострова у 2014 році. В той самий час видання, про яке далі піде мова, хоча й вийшло друком у 2016 році, коріння має в середині 1990-х. У 1995 р. виходить друком збірка статей, документів і спогадів під назвою «Кримські татари, 1944-1994»¹, упорядниками якої виступив Олег Бажан та Юрій Данилюк. Окрім статей та свідчень очевидців,

видання містило у собі 101 документ, частина з яких була унікальними. Якщо відкинути поодинокі неспішливі, а подекуди і не фахові, розвідки часів зародження незалежної української історіографії, саме ця збірка актуалізувала на академічному рівні тему депортації та репатріації кримськотатарського народу на свою історичну батьківщину. У 2004 році виходить друком у двох частинах збірник «Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга

половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб»². Добре відомий дослідникам кримськотатарського руху за повернення збірник вмістив у собі 179 документів, частина з яких публікувалася вперше.

Власне, «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів», був виданий друком у 2016 році колективом упорядників з Інституту історії України під керівництвом кандидата історичних наук Олега Бажана. Окрім співробітників Інституту історії, у підготовці цього видання взяли участь Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центральний державний архів громадських об'єднань України і Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). Саме це, а

¹ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців / НАН України; Ін-т історії України; Хмельницький ін-т регіонального управління та права; редкол.: П.Т. Тронько (відповід. ред.) та ін.; упоряд.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. – Київ: Рідний край, 1995. – 364 с.

² Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Зб. док. та матеріалів / Інститут історії України НАНУ. Державний архів Служби безпеки України. – Упоряд.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк, С.А. Кокін, О.А. Лошицький. – К., 2004. – Ч.1. – 362 с.; Ч.2. – 395 с.

також великий архівний досвід колективу упорядників у поєднанні з обізнаністю в темі зробили можливим появу збірки такого рівня.

Видання містить у собі 309 документів, 230 з яких публікуються вперше. Серед них не тільки добре відомі дослідникам матеріали, але й унікальні, як наприклад справи з ГДА СБУ та Державного архіву Автономної Республіки Крим. Слід зауважити, і автори зазначають в передмові, що збірка не містить у собі усі можливі та відомі наразі документи з означених збіркою тем. На відміну від попередніх видань документів, тут ми не бачимо передруків матеріалів із «*Отечественных записок*» та «*Истории СССР*», що раніше було продиктовано потребою більш широкого охоплення контексту.

Збірник побудовано відповідно до хронології подій, але документи об'єднанні у чотири частини за тематичним принципом: депортації народів Криму під час Другої світової війни; входження Криму до складу УРСР; кримськотатарський національний рух за повернення на історичну батьківщину; проблеми адаптації та інтеграції репатріантів в українське суспільство.

Кожній частині передують передмова, що уможливає інтерес до збірки серед широкого загалу читачів. Адже блискучо написані тексти не тільки знайомлять з контекстом необхідним для прочитання оригінальних документів та матеріалів, але й створюють власний, авторський наратив.

То що ж ми можемо віднайти в цих чотирьох частинах збірки?

Для дослідників з теми не є таємницею, що тема депортації населення Криму під час Другої світової війни досі є білою плямою української історіографії. Власне, загальновідомою є лише депортація кримських татар у травні 1944 року. Натомість, про переселення, наприклад, німецького населення на початку війни, ще до окупації Криму, відомо набагато менше. Про це ми і дізнаємося з першого розділу з відповідною назвою «*Депортації народів Криму у період Другої світової війни*». Наприклад документ №3 «*Доповідна записка наркома внутрішніх справ Кримської АРСР Г.Т. Караназде секретарю*

Кримського обкому ВКП(б) В.С. Булатову про хід евакуації німецького населення з Криму»³ не лише є унікальним документом, що вперше друкується і знайомить читача із механізмом «евакуації», але й містить у собі реакцію власне німців, а також іншого місцевого населення на ці події серпня 1941 року. Документи №11-14⁴ наочно демонструють, що відбувалося в Криму вже за місяць після депортації кримських татар і якими були обсяги грабунку цього народу. Слід зауважити, що масові переселення не припинилися із завершенням війни. Завдяки документу №23⁵ фіксуємо реалізацію операції «Хвиля», черговий акт виселення, на цей раз спрямований проти турків Причорномор'я, коли до вагонів потрапили й ті кримські татари, яким вдалося уникнути спецпоселень у 1944 році.

Друга частина збірки, що має назву «*Входження Криму до складу УРСР*» займає більшу частину видання та пропонує 176 документів на 636 сторінках. На нашу думку таке співвідношення матеріалу доцільне з точки зору сьогодення, в умовах спекуляцій щодо механізмів входження Кримської області до складу УРСР. Документи дають можливість детальніше ознайомитися із переселенням колгоспників до Криму та їх втечу, будівництво Каховської ГЕС та Північно-Кримського каналу, стан сільського господарства Криму та реакцію населення на приєднання області до УРСР. Цікаво, що документи розкривають не лише політичні та економічні, але й ідеологічні аспекти входження розореного півострова до складу УРСР. Так наприклад з документу №37 «*З виступу першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного на XXV-й Кримській обласній партійній конференції про порядок впровадження української мови на півострові*»⁶ дізнаємося, що «будь-які розмови про українізацію Криму безпідставні». В той самий час за документами збірки бачимо постанову про створення в Криму Українського музично-драматичного театру, а також про недоцільність переселення до Криму колгоспників з територій РСФСР. Варто зазначити, що друга частина виконує покладене на неї завдання:

³ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): збірник документів і матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блашук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. – Київ: Кліо, 2016. – С. 21.

⁴ Там само. – С. 36-45.

⁵ Там само. – С. 58.

⁶ Там само. – С. 175.

наочно, за допомогою офіційних даних, демонструє економічний стан Кримського півострову на момент його входження до складу УРСР.

Наступна частина – «*Кримськотатарський національний рух*» – містить 70 документів та охоплює період 1950-х – 1980х років. Підібрані матеріали частково дають відповідь на питання чому кримські татари, на відміну від інших «покараних» народів, не отримали право повернення на власну історичну батьківщину після смерті Сталіна, а також висвітлюють основні механізми, практики та віхи боротьби національного руху кримських татар. Окремо варто відзначити низку документів, що розкривають радянську політику щодо повернення кримських татар після оприлюднення *Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму»*⁷ від 5 вересня 1967 та механізми обмеження цього процесу. Слід бути свідомим того, що українські архіви не в змозі сповна відповісти на кримськотатарське питання, бо частина цих документів залишалася в архівах Узбекистану, лєвова ж частка опинялася у Москві.

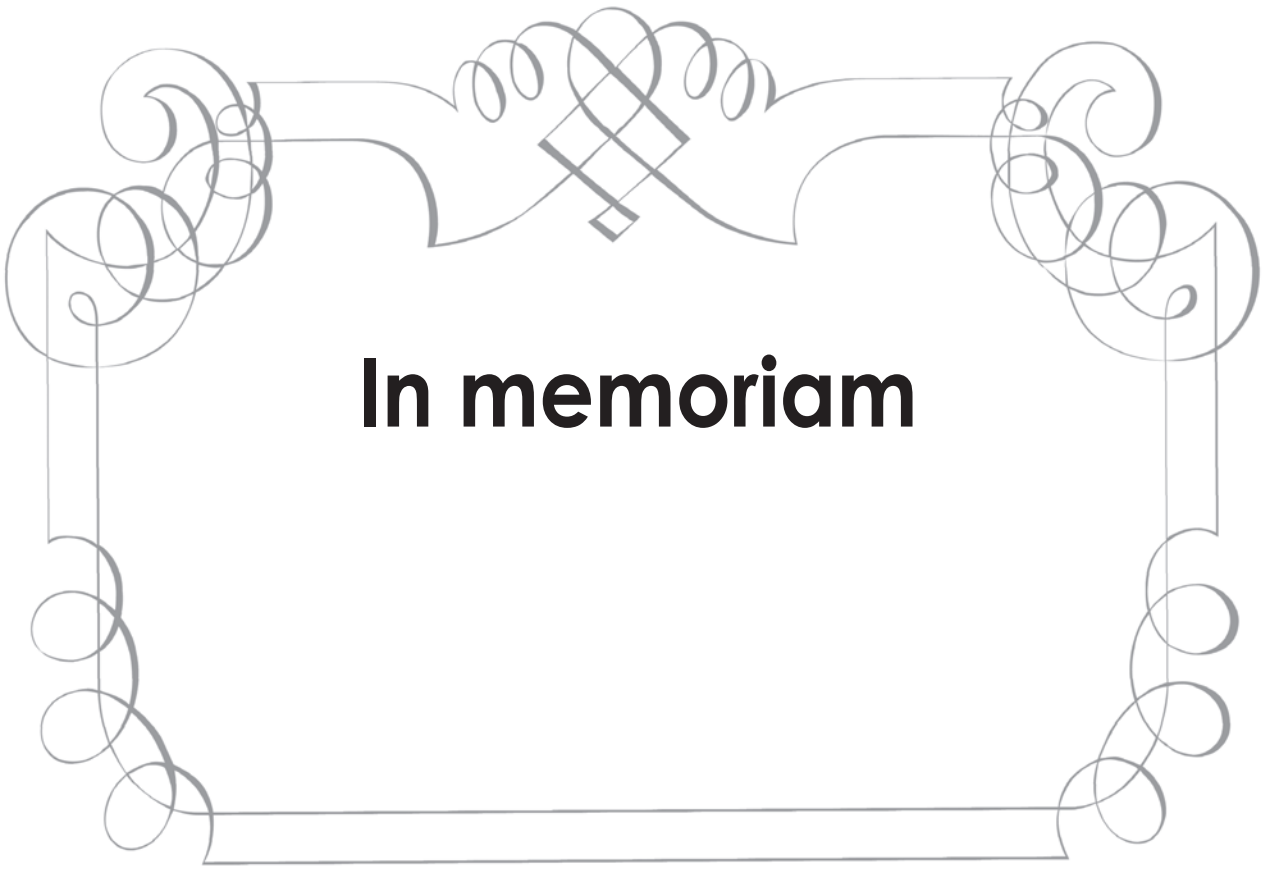
Остання, четверта частина «*Проблеми адаптації та інтеграції репатріантів в українське суспільство*» на основі 35 документів знайомить нас із джерельною інтерпретацією подій останніх 25 років. Слід мати на увазі, аби випередити можливі питання, і упорядник нагадує про це в передмові до розділу, що публікуються документи лише вищих органів влади України. Наприклад, тут вперше використані матеріали з фонду першого президента України Леоніда Кравчука, що зберігається у ЦДАВО України. Тим не менш, з повагою до логіки упорядників, вважаємо за необхідне зазначити, що такий підбір документів не відображає реальну ситуацію в Криму у 1992–2015 рр. Урядові та парламентські постанови, доповіді, інформації та листи високопосадовців знайомлять читача лише з частиною проблем, що постали перед кримськими татарами після повернення до Криму. Не висвітлено штурм Верховної Ради Криму кримськими татарами у 1992 році; події між 23 та 25 червня 1995 року, коли в результаті міжетнічного конфлікту співробітниками спецпідрозділу міліції «Беркут» з вогнепальної зброї було вбито двоє та поранено семеро кримських татар; різанина в

барі «Коттон» у 2004 році, спричинена міжетнічним конфліктом; конфлікт довкола ринку, що знаходився на місці мусульманського кладовища у Бахчисараї в 2006 році; зіткнення із спецпризначенцями на плато Ай-Петрі у 2007 році із застосуванням бронетехніки. Це лише невелика частина того, що відбувалося в Криму 1992–2015 роках, та залишилося поза увагою українців.

Враховуючи характер опублікованих матеріалів (а це в першу чергу офіційні документи, навіть у випадку із КДБ), а також беручи до уваги амбітну мету упорядників продовжити публікацію матеріалів з «кримського питання», хотілося б нагадати, що досі належним чином не опубліковані спогади депортованих кримських татар, їхніх дітей, народжених вже в Узбекистані та змушених боротися із советизацією власного народу та за право повернутися на власну батьківщину, і тих, хто пройшов через пекло інтеграції в українське суспільство після повернення. Надзвичайно складним та кропітким, але важливим, буде археографічний проект з пошуку та опрацювання архіву кримськотатарського національного руху, який вцілів лише частково, до того ж значно розпорошений. Вже зараз відчувається значний інтерес широкого загалу до подій останніх років та їхніх причин. Спекуляції публіцистів, що намагаються оперувати «анатомію зради» не повинні залишати байдужими фахових дослідників. Власне, і упорядники збірника, безумовно, свідомі цього, обсяг подальших досліджень документів та матеріалів з «кримського питання» є великим.

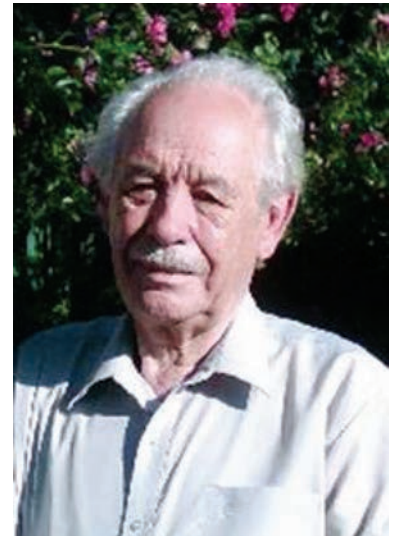
Наостанок хотілося б зазначити, що попри фахову природу та академічне походження, збірник є вартим уваги не лише дослідникам політичної чи ба економічної історії, але й краєзнавцям. Адже знайомить із докорінним змінами, що відбулися у Криму в післявоєнний період. Яка історія тролейбусного маршруту Сімферополь-Ялта? Як в Сімферополі з'явився український музично-драматичний театр? Чому занепала тютюнова промисловість? Як колгоспники-переселенці змінили традиційну сільську архітектуру Криму? Куди поділися старі кримські топоніми? На ці та інші питання відповіді можна знайти у збірнику «*Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)*».

⁷ Там само. – С. 804.

Василь Васильович Пагіря: краєзнавець і журналіст

Першого січня 2017 року Василю Пагірі виповнилося б 94 роки. Але незадовго до цієї солідної дати краєзнавці Срібної Землі понесли важку втрату: 24 жовтня 2016 року в місті над Латорицею відійшов у вічність Василь Васильович Пагіря, добре знаний в області й за її межами краєзнавець, дослідник, публіцист, громадський діяч, лауреат літературно-мистецької премії імені В. Гренджі-Донського, журналістської премії імені Й. Терелі, краєзнавчої імені М. Зубрицького, почесний громадянином міста Мукачева автор близько 80-ти книг про відомих і маловідомих діячів та історичні події і явища Карпатського краю. Перестало битися серце особистості, літописця минулого та сучасності Закарпаття, упорядника ряду поетичних збірок, перекладача.

Народився Василь Васильович Пагіря 1 січня 1923 року в гірському селі Щербовець Воловецького району Закарпатської області¹. Сім'я Пагірі була, як і більшість багатодітних сімей горян, бідною, а боротьба за виживання в умовах масового безробіття та безземелля стала надважкою. Василь з ранніх літ мав вроджений потяг до навчання, літератури, поезії й театрального мистецтва. Після закінчення восьми класів народної школи і нетривалої роботи лісорубом у фірмі «Латориця» юнак постав перед вибором: обрати духовну чи театральну освіту. В результаті у 1943 році він пройшов відбірковий конкурс і став артистом Руського народного театру в Ужгороді.

Як неблагонадійного, наприкінці Другої світової війни, активного хлопця угорсько-фашистський окупаційний режим відправив до концентраційних таборів Гельсінгер, Гурре, Гіллерод дислокованих на території Данії². Повернувся Василь додому у переможному 1945 році.

У важкі й голодні повоєнні роки працював у лісовій галузі, заробляючи важкою працею на хліб – майстром лісозаготівель, керівником з

технічних видів роботи Підполозького і Перехрестянького лісопунктів Свалявського ліспромгоспу, помічником лісничого Пашківського лісництва Жденіївського лісгоспу³.

У 1955 році разом з батьками Василь переїхав до міста над Латорицею – Мукачева, де й прожив більшу частину свого тривалого земного шляху. Спочатку він влаштувався на роботу товарознавцем Закарпатської торгово-закупочної бази. Згодом його обрали головою районного комітету профспілки працівників торгівлі.

Середню спеціальну освіту здобув у Хустському лісотехнічному й Мукачівському кооперативному технікумах. У 1968 році успішно закінчив (заочно) філологічний факультет Ужгородського державного (нині – національний) університету. Десять років на громадських засадах працював ректором університету правових знань у місті над Латорицею⁴.

Цілеспрямованість, працьовитість, палке бажання оволодівати знаннями, душевна щедрість, безкорисливість, внутрішня культура – це ті риси, що засвідчують сутність життя й творчості В.В. Пагірі.

¹ Анкета члена Національної спілки краєзнавців України В. В. Пагірі. Особова справа В. В. Пагірі // Поточний архів Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (ЗОО НСКУ).

² Дочинець Мирослав. Про автора // Пагіря Василь. Я світ узрів під Бескидом...: Сторінки історії. – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 225.

³ Хланта Іван. Його життя – приклад для наслідування. До 90-річчя від дня народження // Календар «Просвіти» на 2013 рік. - Ужгород, 2013. – С. 18.

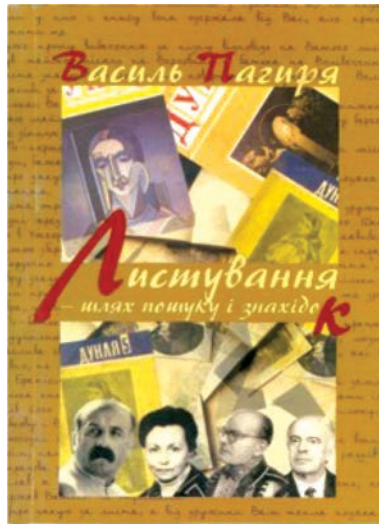
⁴ Дочинець Мирослав. Пагіря Василь // Енциклопедія Мукачева в іменах. – Мукачево: «Карпатська вежа», 2006. – С. 166.

На пенсію Василь Васильович вийшов з посади голови Мукачівського районного комітету профспілки працівників державної торгівлі й споживчої кооперації. В. В. Пагиря удостоєний звання лауреата літературно-мистецької премії імені В. Гренджі-Донського, журналістської премії імені Й. Терелі, краєзнавчої імені М. Зубрицького. Член Спілки письменників Бойківщини. Був обраний почесним громадянином міста Мукачева.

У галузі літератури Василь Пагиря заявив про себе у нелегкі воєнні роки, опублікувавши перший вірш у 1941 році в місцевій газеті «Карпаторусский голос». Твори письменника-початківця згодом друкувалися у збірниках «Віщий вогонь», «Перша зустріч», «Новоліття», «Відлуння» й «Сміховинки». Поезії В. В. Пагирі друкувалися в районних, обласних та республіканських газетах і журналах, зокрема, – «Перець», «Україна», а також журналах «Дружно вперед», «Дукля», альманахах «Карпати», «Народний календар», що виходили в Пряшеві (Чехословаччина).

В. В. Пагиря відомий і як новеліст. Багато новел було опубліковано ним у «Літературній газеті», газеті «Літературна Україна», журналах «Вітчизна», «Україна» та за кордоном: у канадських газетах «Українське життя», «Життя і Слово», в журналі «Наш голос», у США – в газетах «Америка» і «Свобода», у лондонському журналі «Визвольний шлях», в угорській газеті «Непсобошг» і журналі «Будапешт». Він є автором книг: «Я світ узрів під Beskidom...», «Відлуння Карпат», «Монастирі Закарпаття» та ін. У вступному слові до книги «Я світ узрів під Beskidom...», автор, зокрема, писав: «Пропоновані читачеві сторінки історії – це не тільки нариси про визначних культурних діячів Закарпаття. Це і матеріали про музей Легоцького, про Підгорянський обеліск, про «Верховинську акцію Егана», про фільм «Корятович». Не оминаємо ми і призабутих художників – наших земляків, які теж залишили по собі добру пам'ять. Про великих душею людей ця книга»⁵.

Крім близько 80 книг, у покажчику, підготовленому І. В. Хлантою, що вийшов у 2006 році під назвою «Пошуки та знахідки Василя Пагирі», зазначено 1 596 статей, нарисів та рецензій, що належать перу В. В. Пагирі. Звичайно, за десять років, що минули після видання покажчика, кількість його публікацій суттєво збільшилася, а тому було б доцільно укласти повний покажчик.

Велику, основну групу творчої спадщини Василя Васильовича Пагирі становлять праці, присвячені історії Закарпаття: «Боржавське відлуння», «Верхні Ворота», «Історія міста над Латорицею», «Мукачево», «Село під Beskidom». До другої групи належать книги релігійно-церковної тематики: «Архімандрит о. Василій Пронін», «Єрусалимська трагедія», «Монастирі Закарпаття», «Світочі Карпатського краю». До третьої групи віднесемо нариси про видатних діячів Закарпаття: «Енциклопедія Мукачева в іменах», «Закарпатці у діаспорі: нариси про закарпатських емігрантів», «Літописець рідного краю», «Співець Закарпаття», «Синевирський партизан», «Тернистий шлях поета» та ін. Нариси «Закарпатці в діаспорі» розповідають про земляків, які проживають на чужині, а «Закарпатці в Києві» та «Від Карпат – до Дніпра» про столичних закарпатців. Окремо слід назвати нариси про старійшин міста Мукачева, об'єднаних в книзі «Старійшини» (2001). Нариси розповідають про визначних мукачівців, їх життєвий і творчий шлях. Четверта група включає збірники статей, нарисів, рецензій і есе, що публікувалися в пресі: «Відлуння минулого й сучасного», «Народжені для творення історії», «Оглядаючись на пройдене», «Я син Карпат і України» та ін. П'ята група – поезії й романи: «Де шумлять смереки», «Лісові троянди» та ін.

3 1981 року В. В. Пагиря досліджував і публікував матеріали про долю великого угорського поета Шандора Петефі, доводячи, що він у 1849 році потрапив у російський полон і був вивезений до Сибіру. Там, на думку, В. В. Пагирі, поет жив і помер у місті Баргузині у 1856 році. Важ-

ливі матеріали про долю великого угорського поета Шандора Петефі, доводячи, що він у 1849 році потрапив у російський полон і був вивезений до Сибіру. Там, на думку, В. В. Пагирі, поет жив і помер у місті Баргузині у 1856 році. Важ-

⁵ Пагиря Василь. Я світ узрів під Beskidom. ...: Сторінки історії. – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 6.

ливо зазначити, що автор був учасником міжнародної антропологічної експедиції, яка стверджує, що 17 липня 1989 року знайшла на старому Баргузинському кладовищі останки Ш. Петефі. У 1990 році в обласній молодіжній газеті «Молодь Закарпаття» В. В. Пагіря опублікував уривки рукопису документальної повісті про пошук останків угорського поета під назвою «Таємна людина», а в 1998 році документальна повість вийшла окремою книгою у двох томах під назвою «Загадковий Петрович».

За влучним висловом письменника М. Дочинця В. Пагіря був «зв'язковим культур» – перекладав Олександра Блока, Бориса Пастернака, Анну Ахматову, Марину Цветаєву, Яна Неруду, Кайсина Кулієва.

Феноменальну працездатність цієї людини важко збагнути. Так, незадовго до відходу у вічність, у липні 2016 року, Василь Васильович Пагіря у співавторстві з поетом, головою літературного об'єднання «Рідне слово», лауреатом літературної премії ім. Ю. Мейгеша Михайлом Шушкевичем виступив упорядником книги

«Мукачево. Ліричний портрет». колективної збірки творів поетів міста над Латорицею. У збірці представлено 139 творів 41 поета різного віку.

Уся творчість Василя Васильовича відзначається глибокими знаннями, шаною й любов'ю до рідного краю. Його книги активно використовуються науковцями, викладачами вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, вчителями, студентами і школярами. Більше 20 віршів автора покладено на музику композиторами Закарпаття, Львова, Києва

Незважаючи на вік, продовжував готувати до видання книжку нарисів про 500 відомих закарпатців. На жаль, задум реалізувати не встиг.

У ході декількох зустрічей з Василем Васильовичем автор цих рядків обговорював питання щодо створення і передачу на зберігання до Державного архіву Закарпатської області його особистого фонду. Ця домовленість має буде виконана задля якнайліпшого збереження пам'яті про письменника, відомого краєзнавця Закарпаття.

Микола Михайлуца (м. Одеса)

Петро Микитович Тригуб – краєзнавець з Миколаївської «Могилянки»

У статті йдеться про відомого українського вченого-історика Тригуба Петра Микитовича, про його плідну наукову та краєзнавчу діяльність на Миколаївщині у творчий, плідний і, на жаль, в останній період його життя.

У центрі уваги біографічного нарису перебуває людина, яка усе життя «йшла» по освітянській ниві, творила слово про край, багатий на краєзнавчу тематику, про край, який здавна зветься Причорноморським степом. Через особисті спогади та меморії професора Тригуба П.М. простежується копійка й важлива робота краєзнавця, який від 1980-го року долучився до важливої справи історичного краєзнавства. Від того часу й до останньої хвилини свого життя проф. Тригуб П.М. не переставав уболювати за справу, якій був відданий десятиліття.

У статті йдеться і про творчий внесок у краєзнавчу науку, і про миколаївську школу історичного краєзнавства, яку створив і виплекав вчений упродовж десятиліть у стінах відомих вишів – Миколаївському національному університеті імені В.О. Сухомлинського і Чорноморському національному університеті імені Петра Могили.

Ключові слова: історичне краєзнавство, Петро Тригуб, Миколаївщина.

Mykola Myhailutsa

Peter N. Trygub – ethnographer from Mykolayiv «Mohyla»

The article refers to the famous Ukrainian scientist, historian Peter N. Trigub, his significant scientific and local history activities in Mykolayiv region in creative, fruitful and, unfortunately, the last period of his life.

There is the man in the spotlight of the biographical sketch who all his life “walked” through the field of education, created the word about land, rich in local history topics, about land, that has been called the Black Sea steppe long since.

Through personal memories of professor Trigub P. M. is traced painstaking and important work of local historian, who from 1980 contributed to important thing of historical study of local lore. From that time and until the last moments of his life prof. Trygub P.M. never ceased to worry about idea, which was brought decade.

The article tells also about the creative contribution to the local history of science, and the Nikolaev School of historic study that was created by the scientist and nurtured for decades in the walls of the famous universities – National Nikolaev V.O. Sukhomlynsky University and Black Sea National University of Petro Mohyla.

Key words: historical study of local lore, Petro Trygub, Nikolaev region.

Николай Михайлуца

Петр Никитич Тригуб – краевед из Николаевской «Могилянки»

В статье идет речь об известном украинском ученом-историке Тригубе Петре Никитовиче, о его значительной научной и краеведческой деятельности на Николаевщине в творческий, плодотворный и, к сожалению, в последний период его жизни.

В центре внимания очерка пребывает человек, который всю свою жизнь «шел» по просветительской ниве, творил слово о крае, который неисчерпаемо богат на краеведческую тематику, о крае, который издавна именовался Причерноморской степью.

Через личностные воспоминания профессора Тригуба П.Н. прослеживается очень кропотливая и важная работа краеведа, который с 1980-го года присоединился к нужному делу исторического краеведения. С того времени и до своей последней минуты жизни проф. Тригуб П.Н. не прекращал болеть за дело, которому отдавался десятилетиями.

В статье повествуется и о творческом вкладе в краеведческую науку, и о николаевской школе исторического краеведения, которую создал и взращивал ученый в течении десятилетий в стенах известных вузов – Николаевского национального университета имени В.О. Сухомлинского и Черноморского национального университета имени Петра Могилы.

*Життя, можна вважати,
я прожив не даремно!*

П.М. Тригуб,
«Стежками власної долі. Епілог».

Так вербально невигадиво й, водночас, по-філософськи мудро (*лат.* – *O sanctasimplicitas!*) схарактеризував своє життя у післямові до свого власного ювілейного видання «Стежками власної долі»¹ (2005) український вчений-краєзнавець, доктор історичних наук, професор, академік Української Академії історичних наук Петро Микитович Тригуб. Тоді, 2005-го року, святкуючи 70-річчя, Петро Микитович тільки окреслив, проте аж ніяк не намагався підбити підсумок надважливій справі свого життя – освітянському промислу. За понад десять років потому його внесок на цій ділянці тільки зростав і примножувався. Проте, нам би хотілося пом'янути Петра Микитовича «тихим словом» саме про його краєзнавчу діяльність на Миколаївщині, якою він дорожив і якою довгі роки опікувався.

Народжений на Слобожанщині 27 червня 1935 р., у старовинному селищі Коломак Харківської області, яке у козацько-гетьманські часи було сотенним містечком Охтирського слобідського козацького полку, Петро Микитович увібрив у себе увесь дух того степу, бо «степ та воля, козацька доля!». Любов до рідного краю, Малої-Великої Батьківщини з дитинства й до останку він зберігав у серці своєму. Недарма професор П.М. Тригуб, вже мешкаючи багато років на Миколаївщині, у неменш вільнолюбивих степах Причорномор'я, під свій 80-річний ювілей видав чудову книгу, яка водночас розійшлася серед краєзнавців: «Коломак – селище старовинне, козацьке...: Нариси історії з найдавніших часів до початку 70-х рр. ХХ ст.»² (2014).

П.М. Тригуб читає лекцію у Полтавському педінституті (1970-ті роки)

Складні кружляння долі – навчання на історичному факультеті Харківського державного університету, вчителювання та директорство у школах Донеччини та Харківщини, аспірантура, наукова й деканська робота у Полтавському педагогічному університеті імені В.Г. Короленка – усе це ніби лише миттєвості життя, однак вони були наповнені історичним часом, сенсом буття та великою відповідальністю перед собою, родиною, людьми та, власне, його призначенням.

До краєзнавчого руху у глибокому сенсі Петро Микитович долучився ще у жовтні 1980 р., коли у Полтаві була проведена всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства, ініційована «батьком краєзнавчого руху», Героєм України, академіком НАН України Петром Тимофійовичем Троньком. Саме він фактично відновив широкі та масштабні краєзнавчі дослідження в Україні, організувавши видання унікальної у своєму концептуальному рішенні та реалізації, багатомної праці «Історія міст і сіл Української РСР». Цей рік і став моментом знайомства та тісної співпраці проф. П.М. Тригуба з унікальною людиною академіком П.М. Троньком.

¹ Тригуб П.М. Стежками власної долі / Петро Тригуб. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 88.

² Тригуб П. Коломак – селище старовинне, козацьке...: Нариси історії з найдавніших часів до початку 70-х рр. ХХ ст.: монографія / Петро Тригуб. – Миколаїв: Іліон, 2014. – 356 с.

Миколаївський період діяльності Петра Микитовича у краєзнавчому клубі розпочався з вересня 1982 року, саме тоді, коли він був обраний за конкурсом на посаду завідувача кафедри історії СРСР і УРСР Миколаївського педагогічного інституту³. Одночасно працюючи над дисертацією та розбудовуючи краєзнавчий рух, П.М. Тригуб ініціює та вдало проводить низку всеукраїнських, регіональних і міжвузівських конференцій, у тому числі і з краєзнавчої тематики. Проголошена М. Горбачовим перебудова середини 1980-х, обережна демократизація та напівгласність актуалізували табувану партійно-ідеологічними органами тематику, що власне не могло не вплинути і на краєзнавців. Динаміка поглядів і «подолання власної історії», відхід від гіперболізації історичних особистостей, поширилася по всій країні, у республіках і докотилося до Миколаївщини. Приділяючи серйозну увагу науковій роботі на кафедрі, Петро Микитович разом з Іваном Семеновичем Павликом, одноступцем і натхненником-реалізатором (за словами П.М. Тригуба – «людиною великої пробивної сили») багатьох задумів спільних з Інститутом історії АН УРСР.

Перша такого роду конференція відбулася 1988 року з соціально-історичної проблематики, присвяченої здебільшого історичній біографістичі, робітникам-революціонерам тощо. У процесі підготовки до цього краєзнавчого заходу П.М. Тригуб особливо зблизився з доктором історичних наук, професором Віталієм Григоровичем Сарбеем, який на той час очолював відділ Інституту історії АН УРСР. Попри певні перепони з боку партійно-ідеологічного керівництва області та міста, а відтак і ректорату, Петро Микитович спромігся організувати та вдало провести цю конференцію, що приємно здивувало навіть відомих московських вчених. У роботі форуму брали участь також фахівці із союзних республік, зокрема відомий історик, академік АН Вірменської РСР Геворг Гарібджанян. Перлиною заходу була культурна програма, яка передбачала відвідини античного міста-полісу Ольвії та історичних місць Очаківщини.

Удруге талант організатора краєзнавчого спрямування П.М. Тригуба проявився наступного, 1989 року, коли колектив кафедри на якій він працював, провів конференцію приурочену

до 200-річчя міста Миколаєва. Ця подія настільки актуалізувала проблематику історичного краєзнавства, що викликала значний інтерес як у фахових істориків, так і у літераторів, музеєзнавців, бібліотекарів і працівників туристичних агенцій, архітекторів тощо. Проте, як завжди бувало у радянському минулому, коли усе, а особливо історична наука, перебувало під ідеологічним контролем, партійні «чинуші-перестраховщики», не бажаючи створювати собі яких-небудь проблем, знайшли причину відмови у підтримці такого серйозного науково-краєзнавчого заходу: ніби у Миколаєві не було закладу громадського харчування, де б можливо було нагодувати аж 300 учасників конференції (!).

Ситуацію було виправлено після втручання академіка П.Т. Тронька, який особисто, переймаючись 200-літнім ювілеєм міста, приїхав до Миколаєва, зустрівся з усіма учасниками своєрідного протистояння. Оскільки академік на той час був ще й депутатом Верховної Ради УРСР, справа активізувалася у позитивному напрямку і в жовтні 1989 р. у стінах Будинку політосвіти, при вщент заповненій учасниками залі, відбулося відкриття та пленарне засідання конференції. Про підсумки та перспективи краєзнавчої роботи на Миколаївщині наголошував у своїй доповіді і Петро Микитович Тригуб.

Цей захід отримав широкого розголосу не тільки у науковому середовищі, серед розмаїтої краєзнавчої спільноти, але й у засобах масової інформації – на телебаченні, радіо та на шпальтах газет. Цікавою та корисною для пересічного миколаївського містянина, водночас, була і бесіда у студії обласного телебачення про результати конференції, в якій брали участь відомі краєзнавці: Петро Тронько, Олена Апанович, Петро Тригуб та інші. За результатами конференції, за великого старання організаторів, було видано солідну збірку тез і шість випусків Пам'яток історії та культури Української РСР. Автором кількох статей і науковим редактором випуску був Петро Микитович⁴.

Якісно новий період у краєзнавчій діяльності професора П.М. Тригуба розпочав 1991 рік, коли академік П.Т. Тронько зініціював створення Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК). Саме Петру Микитовичу було доручено створити й

³ Вовчук Л. 30 років на краєзнавчій ниві Миколаївщини (нарис до біографії Петра Микитовича Тригуба) / Людмила Вовчук // Краєзнавство / НСКУ; Ін-т історії НАНУ. – 2011. – №3. – С. 128-132.

⁴ Пронь С.В., Пронь Т.М. Слово про вченого (до 75-річного ювілею професора Петра Микитовича Тригуба) / С.В. Пронь, Т.М. Пронь // Рідне Прибужжя (Миколаїв). – 2010. – 26 червня. – С. 2.

Всеукраїнська краєзнавча конференція у Чигорині (1991 р.)

очолити Миколаївське відділення ВСК⁵. У травні відбулися підготовчі заходи й 11 червня 1991 р. відбулася установча конференція, на якій було обрано правління та голову. В інституційному процесі взяли участь 56 краєзнавців із обласного та районних центрів, до правління увійшло 5 осіб⁶. Очільником обласної філії став професор Петро Микитович Тригуб. Активістами спілки стали переважно науковці історичного факультету Миколаївського педагогічного інституту (декан О. Білюк) та Державного архіву Миколаївської області (директор К. Восьмірко).

Серед перших краєзнавчих кроків виділяються наступні дії: підготовлено та видано навчальний посібник з історії Миколаївщини для учнів 7-11 класів (автори І. Павлик, П. Тригуб, О. Білюк), нариси з історії розвитку освіти на Миколаївщині (колектив авторів). Серйозним внеском у розвиток історичного краєзнавства стала праця М. Мельника та В. Шкварця «Мико-

лаївщина: погляд крізь століття» (1993). Значна увага науковцями краю приділялася написанню історії населених пунктів, промислових та аграрних підприємств, культурно-освітніх установ. Так, О. Дмитренко, В. Кондрашовим, Н. Рижовою, І. Павликом, П. Тригубом, О. Хаєцьким, В. Шевельовим було підготовлено нариси історії 15 сіл, колективних сільськогосподарських підприємств та установ загальним обсягом понад 150 друкованих аркушів.

Ідеї відродження Української незалежної держави 1990-х років загострили й актуалізували потребу у дослідженнях її наріжних основ, процесів і подій, що формували ідеї та практики українського демократизму від персоніфікації історичного минулого до препарування досвіду й уроків. У 1992 році у співпраці з Інститутом історії за безпосередньої участі В.Г. Сарбея миколаївський осередок на чолі з П.М. Тригубом zorganizував конференцію з актуальних проблем

⁵ Даниленко О. Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довідник / Серія «Українські історики». – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – Вип. 2. – С. 320-321.

⁶ Вовчук Л. До ювілею Петра Микитовича Тригуба / Людмила Вовчук // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Вип. 251. Т. 264. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2015. – С. 112-114; Вовчук Л.А. Тригуб Петро Микитович / Людмила Вовчук // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. – К., 2016. – Т. 2. – С. 406-410.

національно-визвольного руху в Україні, зосередивши проблемне поле на процесах, у верхній межі обмежених 1917 роком.

Потому, як один з провідних краєзнавців країни Петро Микитович брав участь у низці краєзнавчих конференцій: у Кам'янці-Подільському (1991 р.), Луцьку (1993 р.), Черкасах (1995 р.), Харкові (1997 р.), Дніпропетровську (1999 р.), Донецьку (2001 р.), Хмельницькому (2004 р.). Тільки за 15 років він опублікував біля 70 робіт, присвячених краєзнавчій тематиці Миколаївщини й інших регіонів. Водночас професор П.М. Тригуб керував Миколаївським регіональним центром Інституту історії України НАН України з проблем Нижнього Подніпров'я та Побужжя.

Перейшовши у 1997 р. до Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (зараз – Чорноморський національний університет імені Петра Могили), Петро Микитович очолив кафедру історії та філософії, згодом переформатовану у кафедру міжнародних відносин і зовнішньої політики. Тут, приділяючи значної уваги науково-дослідній роботі, проф. П.М. Тригуб творив школу історичного краєзнавства на Півдні України, до якої мають безпосереднє відношення: к.і.н. Ф. Кокошко – дослідник культурно-освітніх процесів на Півдні України у 20-pp. XX ст.; д.і.н.,

доц. В. Пархоменко – дослідник історії українських національних збройних формувань періоду національно-визвольних змагань 1917-1919 рр. на Півдні України; к.і.н., доц. В. Стремецька – дослідні інтереси якої були зосереджені на проблемах українізації у південному регіоні; д.і.н., доц. І. Миронова, дослідниця історії культури національних меншин Півдня України, історії пошти, зв'язку тощо; д.і.н., доц. Л.Л. Левченко – директор Державного архіву Миколаївської області, дослідниця військової історії, архівної справи; к.і.н., доц. О.С. Морозова – дослідниця боротьби за впровадження української мови у навчальних закладах наприкінці XIX – початку XX ст., історії українсько-польських відносин тощо. Загалом понад двох десятків фахівців вищої наукової кваліфікації Миколаївщини були вихованцями школи історичного краєзнавства.

Померла прекрасна Людина, науковець, колега і товариш, Почесний краєзнавець України Петро Микитович Тригуб 26 грудня 2016 року⁷. Вічна йому пам'ять і шана.

Гордість професора П.М. Тригуба за його життя, та наша надія на те, що справа вченого продовжиться на десятиліття – його син Олександр Тригуб, доктор історичних наук, професор, який з 2011 р. опікується краєзнавчою справою, очолюючи Миколаївську обласну організацію Національної спілки краєзнавців України.

References:

1. Danylenko O. *Ukrayins'kii story'ky' XX stolit'ya: Bibliografichny'j dovidny'k / Seriya «Ukrayins'ki story'ky'»*. – K.: Instytut istoriyi NAN Ukrayiny', 2004. – Vy'p. 2. – S. 320-321.
2. Vovchuk L. 30 rokiv na krayeznavchij ny'vi My'kolayivshhy'ny' (nary's do biografiyi Petra My'ky'tovy'cha Try'guba) / Lyudmy'laVovchuk // *Krayeznavstvo / NSKU; In-t istoriyi NANU*. – 2011. – # 3. – S.128-132.
3. Vovchuk L. *Doyuvileyu Petra My'ky'tovy'cha Try'guba / Lyudmy'laVovchuk // Naukovipraci: naukovometody'chny'jzhurnal*. – Vy'p.251. T.264. Istoriya. – My'kolayiv: Vy'd-voChDUimeniPetraMogy'ly', 2015. – S. 112-114.
4. Vovchuk L.A. *Try'gubPetromy'ky'tovy'ch / Lyudmy'laVovchuk // Doslidny'ky' istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny': biobibliografichny'j dovidny'k / uporyad. Igor Ly'man*. – K., 2016. – T. 2. – S. 406-410.
5. Pishovizzhy't tya vidomy'j my'kolayivs'ky'j naukovecz' Petro Try'gub [Elektronny'jresurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.nikpravda.com.ua/pishov-iz-zhittya-vidomij-mikolayivskij-naukovets-petro-trigub/>
6. Pron` S.V., Pron` T.M. *Slovopro vchenogo (do 75-richnogo yuvileyu profesora Petra My'ky'tovy'cha Try'guba) / S.V. Pron`, T.M. Pron` // Ridne Pry'buzhzhya (My'kolayiv)*. – 2010. – 26 chervnya. – S. 2.
7. Try'gub P.M. *Stezhkamy' vlasnoyidoli*. – My'kolayiv: Vy'd-vo MDGU im. PetraMogy'ly', 2005 / Petro Try'gub. – 136 s.
8. Try'gub P. *Kolomak – sely'shshestarov'ne, kozacz'ke...: Nary'sy' istoriyi z najdavnishy'xchasivdopochatku 70-x rr. XX st.: monografiya / PetroTry'gub*. – My'kolayiv : Ilion, 2014. – 356 s.

⁷ Пішов із життя відомий миколаївський науковець Петро Тригуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nikpravda.com.ua/pishov-iz-zhittya-vidomij-mikolayivskij-naukovets-petro-trigub/>

Поет і громадянин Борис Ілліч ОЛІЙНИК

Після тяжкої й тривалої хвороби на 82-му році життя зупинилося серце видатного українського поета і громадського діяча Бориса Олійника.

Постать Бориса Олійника в українській культурі, політиці та соціумі унікальна. Сьогодні його по праву можна назвати совістю українського народу. За останні десятиліття про Бориса Ілліча написано чимало досліджень, нарисів, у нього вийшло друком чимало книжок, його твори у перекладах різними мовами світу знайшли нових прихильників у багатьох кутках нашої планети. Популярність видатного українського поета здобула всесвітнього масштабу. У світовому контексті уявити сьогодні українську літературу без постаті поета-академіка Бориса Олійника неможливо. А сучасну українську культуру і взагалі без її багаторічного повпреда, голови Українського Фонду культури за межами нашої країни ніхто не уявляє. Ім'я Бориса Олійника стало символом української культури другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Борис Ілліч Олійник автор понад півсотні книг віршів, поем, есе, публіцистики, що виходили друком в Україні, в усіх республіках колишнього СРСР, перекладалися російською, чеською, словацькою, сербською, румунською, болгарською, польською, італійською та іншими мовами світу. Він один із фундаторів Українського фонду культури, який упродовж трьох десятиліть, починаючи з квітня 1987 року і до останніх хвилин життя очолював на громадських засадах. З 2010 й до 2016 року Борис Олійник працював Головою Комітету з Національних премій імені Т.Г.Шевченка.

Борис Ілліч Олійник був дійсним членом Національної Академії Наук України та Міжнародної Слов'янської академії, почесним головою Полтавського земляцтва, Почесним громадянином Києва, Канева і рідних Нових Санжар, Героєм України.

Борис Олійник – лауреат Державної премії СРСР (1975), державної премії України імені Т.Г.Шевченка (1983), республіканської премії імені М.Островського (1964), міжнародних

премій імені Г.Сковороди (1994), «Дружба» (1997), Югославської премії «Рицарське перо» (1998), міжнародної премії імені М.Шолохова (2001).

При всіх своїх високих регаліях Борис Ілліч Олійник не втратив людяності і доброзичливості, глибокої шани до простих співвітчизників, залишаючись мудрою і доступною в побуті людиною. Він працював на повну потужність дарованого Богом і особисто заявленого таланту до останнього подиху, аналізуючи все, що діється в суспільстві і в душі народу. Багато хто його боготворив і глибоко шанував, багато хто йому заздрило, а то й побоювався його. Але всі на нього оглядалися. І, зрозуміло, адже упродовж усього життя поет і громадянин Борис Олійник не зробив жодної серйозної помилки. З якимось особливим даром бачення він ішов попереду, за ним звіряли свій вибір багато молодших і старших побратимів. Воістину життя цієї людини було своєрідним прологом для суспільства. Він побував в усіх гарячих точках колишнього СРСР, вів репортажі по центральному телебаченні з аварійного Чорнобиля у перші дні катастрофи, не ховався у Югославії під час шалених бомбардувань балканської війни...

Коли йдеться про великого поета, ми, звичайно ж, розуміємо, що стати великим поетом неможливо, не ставши великою людиною. І так само зрозуміло, що стати великою особистістю, просто надумавшись на певному перегоні життя, неможливо теж. Усе закладається батьком-матір'ю у таїнах генетичного коду. Але, одержавши генетичні можливості, не кожна, далеко не кожна особа реалізує їх у короткому часовому відтинку, іменованому людським життям, де зваба зробити помилку – відхилитися від основи – чатує на кожному кроці.

У Бориса Олійника генетичний код, закладений батьком-матір'ю і самим Богом, дивовижно узгоджений з його щоденним вибором дії

і вчинку, що й виграло таку постать видатного Українця й видатного Поета. *«Перед людьми і честю звітувати за кожне слово з власного пера...»* – Ці життєві рядки Бориса Олійника стали творчим кредо його безсмертного таланту. У кожній людині на величезній землі є своя мала батьківщина, є село, будинок у селі, або є міська вулиця, де людина росла. Для кожного з нас ті найдорожчі місця освячені любов'ю і теплотою материнського серця. Тому серед багатьох, так би мовити, вічних в літературі тем, тема матері, тема праці на землі залишалася найдорожчою для митця. Особливо яскраво це відчувалося в слові Бориса Олійника, в його почуттях, у його безперервному спілкуванні через слово з мільйонами читачів, які вірять поетові. Поетичне слово Бориса Олійника визріло з національних коренів почуттям великої синівської любові до рідної землі й піднялося з материнської колиски до висот материнської душі. Зверніть увагу, багато письменників, особливо чоловіків, про матір говорять лаконічно, окресливши усі людські почуття кількома душевними словами. Що це? Чоловіча стриманість? Але ж можна говорити про святу людину усіма барвами даної тобі з дитинства мови, усім життям, не тільки твоїм, а й життям твого народу. Як говорив про матір у своєму поетичному слові Борис Олійник: «І я впевнений, навіть і

тоді неможливо передати усе, що переповнює й бентежить твою душу, твої незабутні синівські почуття». Просто дивно, яка ніжна, багаторушна акустика охоплює інтимні твори Бориса Олійника: від інтимної соціальної лірики до високохудожньої соціальної балади. І безумовно, виміром поетичної довершеності інтимних творів митця, зрештою постає висока духовність і висока мораль простої людини. В творчості Бориса Олійника немає надуманої поезії. У його слові привалює близька до народних джерел поезія художніх образів і мудрих висловлювань. Олійник напрочуд тонко відчував серцем глибину поетичної думки і мислив так, як відчував. Треба віддати належне філософській ліриці поета, яка віддзеркалює його духовний світ, піднімає до життєвих висот справжні почуття і вічні теми нашого існування. І тут не можна не згадати численні ліричні твори митця, переповнені почуттями закоханих сердець, твори, оптимістично-піднесені на вічну тему продовження життя. Проте, рівнозначною до любовної лірики у творчості Бориса Ілліча виступає і громадянська лірика, яка має свій неповторний голос. Адже Борис Олійник – народний поет і головним для нього завжди була і залишилася поезія в усіх її ритмах і жанрових спектрах...

Вічна пам'ять Вам, дорогий Вчителю...

**Український фонд культури,
Національна спілка краєзнавців України**

Пішов від нас Петро Арсенич

19 березня на 84-ому році життя відійшов у вічність відомий прикарпатський історик, культурно-освітній діяч, краєзнавець, музеєзнавець, етнограф та колекціонер, доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Арсенич Петро Іванович.

Народився Петро Іванович 24 січня 1934 року в селі Нижньому Березові, тепер Косівського району Івано-Франківської області в селянській родині Івана і Параски Арсеничів. Навчаючись у школі в 1949 році став членом підпільної юнацької ОУН. Закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Т. Шевченка (1958). В останні роки працював науковим співробітником Музею «Освіта Прикарпаття» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

*І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо склу, роздробимо граніт:
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.*

Слова з пророчого вірша Івана Франка спадають на гадку, коли знайомимось з життєписом краєзнавця. Він теж був Каменярем і гунав молотом у кам'яні груди громадської байдужості, страху, без вітцівщини. Коли не тисячі, а сотні, а подекуди тільки одиниці підняли Франковий молот і гримали ним у скелю, а молот відлітав від моноліту і бив у чола каменярів. В час, коли голос патріота був «гласом вопіючого в пустелі», коли виступи на захист національної культури свого народу, його справжньої історії трактувалися як ворожі існуючому ладові, а людей, які намагалися це робити, навіть «патріоти» вважали божевільними, Петро Арсенич з маніакальною впертістю працює над збереженням історико-культурної спадщини свого народу. «Проскрибований» радянською владою як український буржуазний націоналіст, серед нерозуміння, страху і байдужості робить велику справу, по крупинах збираючи і фіксуючи нашу непросту історію, виступаючи за збереження наших історичних пам'яток. Його не слухають, бояться, насміхаються, а він продовжує свою роботу, знаючи, що ні «слави, ні пам'яті» в людей за це не буде.

Надзвичайно енергійний, з великим бажанням працювати над історико-культурною спадщиною рідного краю він після закінчення університету приступив до роботи в Івано-Франківському краєзнавчому музеї і невдовзі став старшим науковим працівником, одним з організаторів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в області, їздить по селах, збирає матеріали з історії краю, записує пам'ятки фольклору та етнографії, спогади очевидців історичних подій, бере участь в археологічних розкопках, у написанні книги «Івано-Франківська область» 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР», є учасником VII Міжнародного конгресу антропологічних і історичних наук у Москві в 1964 році. У 1962-1966 роках викладає археологію та етнографію в Івано-Франківському педагогічному інституті, готує до захисту кандидатську дисертацію. Та в 1966 році виникає справа антирадянської діяльності викладача педінституту Валентина Мороза. Як його однодумця Петра Арсенича виключають з КПРС і звільняють з посади викладача. Продовжує працювати на посаді наукового працівника Івано-Франківського краєзнавчого музею, згодом очолює там відділ дорадянської історії. Продовжує збирати матеріали з історії Прикарпаття, керує гуртком юних істориків при обласній станції юних туристів, є головою секції пам'яток фольклору та етнографії при правлінні обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, публікує статті з історії та етнографії краю в союзних та республіканських наукових журналах. Але в 1973 році його звільняють з посади завідувача відділу музею «за прояв українського буржуазного націоналізму». Його дисертацію «Володимир Шухевич – дослідник Гуцульщини» на ступінь кандидата історичних наук не допускають до захисту. В грудні 1981 року на квартирі в

Арсеничів органи КДБ проводять обшук, конфіскують «націоналістичну» літературу. Краєзнавець, діяльність якого відома далеко за межами України, не може видати в рідному краї навіть брошури. Виступає на захист пам'яток історії та культури, проти руйнування храмів, нищення цвинтарів, хрестів, історичних пам'яток. Першим виступив у 1988 році з ініціативою створення в обласному центрі музею пам'яті Т. Г. Шевченка і тільки до 200-річного ювілею Кобзаря ціною великих зусиль йому це вдалося зробити. Один із засновників і член правління обласного ТУМ ім. Т. Шевченка «Просвіта», певний час його голова, організатор установчої конференції Товариства «Меморіал», Народного Руху України. У 1990 році на обласній конференції Всеукраїнської спілки краєзнавців обраний заступником голови обласної організації Спілки, до кінця був членом правління. Член Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, Республіканської асоціації українознавців. Один з ініціаторів створення Клубу української інтелігенції імені Богдана Лепкого, Конгресу української інтелігенції, Івано-Франківського міського товариства Гуцульщина, член Всеукраїнського товариства політ'язнів і репресованих. Як депутат міської та обласної рад першого демократичного скликання (1990-1994) працював у комісіях з питань культури і національного відродження та збору матеріалів про злочинну діяльність КПРС-КПУ на Івано-Франківщині.

Петро Арсенич був ініціатором та організатором багатьох музеїв в області, зокрема в селах Голови, Красноїлля Верховинського, Нижньому Березові Косівського, Стецевій Снятинського районів. Як пристрасний колекціонер матеріалів з історії рідного краю зібрав велику колекцію рідкісних видань минулих років, документів, світлин, які постійно демонстрував на виставках як на Прикарпатті, так і за його межами. Майже

200 виставок поштових листівок, світлин, документів, книг, часописів минулих років організував Арсенич у Києві, Львові, Івано-Франківську, Коломиї та інших містах. Він автор і співавтор 30 книг, майже 1000 статей у газетах і журналах – як вітчизняних так і закордонних. Сотні лекцій прочитав Арсенич перед населенням Прикарпаття. Понад 40 тем з історичного та літературного краєзнавства охоплювала його лекційна діяльність. Він учасник понад 100 наукових конференцій, частину з них був ініціатором й організатором.

Своєю невтомною діяльністю чи не найбільше спричинився до національного відродження в краї. За заслуги в боротьбі з тоталітарним комуністичним режимом йому було доручено 15 квітня 1990 року підняти на міській ратуші синьо-жовтий прапор. Керував науково-редакційним відділом ТУМ імені Т. Шевченка, працював викладачем, доцентом Прикарпатського університету імені В. Стефаника та Івано-Франківського теолого-катехитичного духовного інституту, співробітником різних підрозділів Прикарпатського університету, продовжуючи там викладати.

Петро Арсенич – заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України, лауреат республіканських краєзнавчих премій імені П. Чубинського, Д. Яворницького та П. Тронька, обласних – імені І. Вагилевича, Марійки Підгір'янки, В. Полека, Є. Паранюка. Він кавалер орденів «За заслуги» 2-го і 3-го ступенів, нагороджений медалями «Будівничий України», відзнакою за подвижництво культури в Прикарпатті, багатьма іншими відзнаками та грамотами.

Про наукову і громадсько-культурну діяльність Петра Івановича Арсенича та її значення написано в багатьох книгах і часописах.

Пішла з життя Людина великого серця, щирий Патріот, невтомний Дослідник історії рідного краю.

Національна спілка краєзнавців України

Про авторів

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhancio@ukr.net

Бакалець Олексій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського НПУ ім. О. Довженка, здобувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії НАН України, експерт Центру соціокультурного проектування МТПЛ. E-mail: bakalec_alex@mail.ru

Ведмідь Людмила Анатоліївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України. E-mail: vedmedik@ukr.net

Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, викладач кафедри міжнародних відносин Воєнно-дипломатичної академії ім. Є. Березняка. E-mail: vronska_tamara@ukr.net

Голиш Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Почесний краєзнавець України. E-mail: krz_crk@ukr.net

Делеган Михайло Васильович – кандидат історичних наук, голова правління Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: mykhaylo.delegan@gmail.com

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: dmytruk_v@ukr.net

Добржанський Сергій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: dobrserg2128@gmail.com

Забарний Олександр Вадимович – кандидат педагогічних наук, доцент, декан філологічного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. E-mail: zabarniy07@mail.ru

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Кириї Світлана Василівна – завідувач відділу соціокультурної діяльності Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного (м. Київ). E-mail: socio_dnabb@ukr.net

Кислий Мартін-Олександр Олександрович – науковий співробітник Українського центру досліджень Голодомору Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Козак Ганна Григорівна – магістр, асистент кафедри охорони навколишнього середовища та ландшафту Люблінського католицького університету імені Іоана Павла II. E-mail: hannakozak@kul.lublin.pl

Козак Ігор Іванович – доктор біологічних наук, професор кафедри ландшафтної екології Люблінського католицького університету імені Іоана Павла II. E-mail: modeliho@kul.lublin.pl

Кожолянко Георгій Костянтинівич – доктор історичних наук, професор, голова Буковинського етнографічного товариства. E-mail: G_kogolianko@ukr.net

Костенко Антон Віталійович – кандидат історичних наук, бібліотекар-координатор Херсонської централізованої бібліотечної системи. E-mail: archaeosector@gmail.com

Кязимова Галина Хадирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету.

Левицький Віталій Орестович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. E-mail: levior@ukr.net

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського національного морського університету. E-mail: levchenko_lav@ukr.net

Ляковська Світлана Петрівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії Навчально-наукового інституту контррозвідувальної діяльності Національної академії Служби безпеки України. E-mail: spgnit@i.ua

Маслак Володимир Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. E-mail: v.i.maslak.63@yandex.ru

Машкевич Стефан Володимирович – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут теоретичної фізики ім. Боголюбова НАН України. E-mail: mash@mashke.org

Мех Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України. E-mail: mno_logos@ukr.net

Милько Володимир Іванович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України, прес-секретар НСКУ. E-mail: mylko_v@ukr.net

Москалюк Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. E-mail: moskalyuk.mykola@gmail.com

Ольшовська Павліна Петрівна – магістр кафедри ландшафтної екології Люблінського католицького університету імені Іоана Павла II. E-mail: p.olszowska@gmail.com

Осипенко Олександр Валентинович – асистент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. E-mail: OsupenkoOleksandr@ukr.net

Пекарська Людмила В'ячеславівна – доктор філософії, завідувача Бібліотеки й Архіву ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії (Лондон). E-mail: ludmila pekarska@augb.co.uk

Попович Олексій Анатолійович – аспірант Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). E-mail: OleksijPopowych@ online.ua

Ралдугіна Тетяна Павлівна – Заслужений працівник культури України. E-mail: raldugina.tatiana@gmail.com

Решет Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Романцов Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: o.romantsov@gmail.com

Сацький Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». E-mail: ravangard@i.ua

Сидорович Єгор Сергійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму Херсонського державного університету. E-mail: eg.sidorovitch@yandex.ua

---

Сезін Дмитро Сергійович – аспірант кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. E-mail: sakura_18_90@mail.ru

Сезін Сергій Юрійович – здобувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. E-mail: dimasezin@mail.ru

Силка Оксана Захарівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій (м. Київ). E-mail: omedalieva@ukr.net

Синявська Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. E-mail: logas@meta.ua

Скороход Ольга Володимирівна – здобувач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». E-mail: skorokhod_ol@ukr.net

Шевченко Анастасія Віталіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії Факультету психології, історії і соціології Херсонського державного університету.

Щербина Надія Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету. E-mail: NadinF@ukr.net

Шипотілова Олена Павлівна – кандидат історичних наук, завідувач навчально-методичного кабінету кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету.

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовження чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...») (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг – не більше 250 слів (до 1500 знаків із пробілами; приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кириличних цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею!

У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по 2 см**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзацні відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – 0 см, відступ зліва – 0 см, інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати поспідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл. ...», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., ст.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*; **; ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3, ...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити *наступні елементи*:

- прізвище та ініціали автора (авторів);
- заголовок документа;
- відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);
- відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);
- відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);
- вихідні дані (місце, видавець, рік видання);
- відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);
- сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Ї ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Idem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, 1624 г., кн. 35, л. 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**. Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ оформлення списку літератури та опублікованих джерел

ЛІТЕРАТУРА	REFERENCES
Відповідно до вимог ВАК згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»	Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)
КНИГИ	
Шаблон оформлення за стилем APA:	
Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].	
В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (")	
Один автор:	
Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / І. Чорновол; наук ред. Л. Зашкільняк. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут критики; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – К.: Критика, 2015. – 376 с.	Chornovol, I. (2015). <i>Komparatyvni frontyry: svitovuj i vitchyzniansyj vymir</i> . Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / Александр де Рибас. – Одесса, 1913. – 379 с.	De Ribas, A. (1913). <i>Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya</i> . Odessa. [in Russian].

Два автори:	
Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.	Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:	
Гроші України / Р. М. Шуст, А. Л. Крижанівський, О. П. Целуйко, В. Є. Швець, О. Д. Вовчак, З. М. Комаринська; Національний банк України. – К.: УБС НБУ; Х.: ТОВ «Видавництво “Фоліо”», 2011. – 502 с.	Shust, R. M., Kryzhanivskyy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>	
Багатотомне видання:	
Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011.	Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> . (Vols. 1–2). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Т.1 / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 696 с.	Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):	
Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2005. – 495 с.	Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrain'ska povstans'ka armiia: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с. : іл.	Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:	
Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / Ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко, С. О. Довгий, С. В. Кульчицький, Ю. А. Левенець, О. С. Онищенко, В. А. Смолій, В. М. Шаповал; Відп. ред. В. А. Смолій; Кер. авт. кол. Л. Д. Якубова; Авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, Т. В. Вронська, В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, В. О. Котигоренко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко, О. М. Майборода, І. Г. Патер, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, В. П. Щетніков, І. Я. Щупак. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.	Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pyttannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Без автора (або ред. колегія)	
Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2011. – Кн. 1. – 390 с.	Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники	
Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. – Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упорядн.: Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І.; Наук. ред. І. Ворончук; Ред. кол.: Бездрабко В. В., Гримич М. В., Кулаковський П. М., Однороженко О. А., Ульяновський В. І. НДІ українознавства МОН України; ЦДІА України; ГО «Центр досліджень та відродження Волині». – К.: Фенікс, 2014. – 776 с. – (Серія документальних джерел).	Bezpalko V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoї doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriiia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район / Упоряд. О. Голько, О. Тучак, Н. Халак. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Львівське відділення; ТЗОВ Інститут геоінформаційних систем. – Львів, 2014. – 96 с.	Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 рр. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].
Автор і перекладач:	
Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь : авториз. пер. с нем. / Вернер Зомбарт; Г. Гросман (ред. пер.); Межрегиональная академия управления персоналом. – К.: МАУП, 2003. – 229 с.	Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання	
Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник / О. Д. Бойко. – 5-е вид., доп. – К.: Академвидав, 2014. – 720 с.	Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги	
Шевченко В. В. Розвиток галузей промисловості / В. В. Шевченко // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Т.1 / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Розд. 20. – С. 626–632.	Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ	
Шаблон оформлення за стилем АРА:	
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки	
Стаття в журналі:	
Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177.	Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].
Стаття в збірнику:	
Боровой С. Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період / С. Я. Боровой // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наукова думка, 1982. – Вип. 16. – С. 63–68.	Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Силка О. З. Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні / О. З. Силка // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць / НАН України, Інститут історії України; голова ред. кол. О. П. Реєнт. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 234–246.	Sylka, O. Z. (2014). Sil'ski viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraini XIX-pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX-beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:	
Терентьева Н. А. Греческие купцы в Одессе (XIX столетие) / Н. А. Терентьева // Україна – Греція: Історія та сучасність: тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995. – С. 125–128.	Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsiia: Istoriia ta suchasnist.</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ	
Шаблон оформлення за стилем АРА:	
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved from адреса сайту	
Губарь О. Одесса – как памятник патриархальным меньялам [Електронний ресурс] / О. Губарь. – Режим доступу: http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1	Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf	Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ	
Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Беліков Юрій Анатолійович. – Х., 2003. – 267 с.	Bielikov, Yu. A. (2003). <i>Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)</i> [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19 th – beginning of 20 th century)] (<i>Candidate's thesis</i>). Kharkiv. [in Ukrainian].
АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ	
Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Волониць. – Донецьк, 2007. – 20 с.	Volonyts, V. S. (2007). <i>Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)</i> [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (<i>Extended abstract of Candidate's thesis</i>). Donetsk. [in Ukrainian].

Написання обов'язкових елементів оформлення списку літератури англійською мовою

Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал

№ 1/2 (98/99), 2017 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України

та Інститутом історії України НАН України

м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,

тел./факс: +380 (44) 278 02 38,

e-mail: bazhanclio@ukr.net

Підписано до друку 11.07.2017 р.

Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 28,6. Наклад 300 прим.

Зам. № 18-2017

Надруковано ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.